

DİL VE EDEBİYATTA SAĞLIK

EDİTÖR

YAYINA HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN | Dr. Ensar KILIÇ

artikol
akademi

DİL VE EDEBİYATTA SAĞLIK

Editör

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN

Yayına Hazırlayan

Dr. Ensar KILIÇ

ARTİKEL AKADEMİ: 381

Dil ve Edebiyatta Sağlık

Editör: Prof. Dr. Ertan ÖRGEN

Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi,
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı,
ORCID ID: 0000-0002-8805-2969

Yayına Hazırlayan: Dr. Ensar KILIÇ

e-ISBN 978-625-5674-20-3

Birinci Basım: Ekim - 2025

Elektronik olarak basılmıştır. Kitaptaki tüm çalışmalar hakem sürecini tamamladıktan sonra yayımlanmıştır.

Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap – 2025

Akademik etik kurallara
bağlı kalınarak yapılacak olan alıntılar ve tanıtım
maksadıyla yapılacak olan kısa alıntılar dışında, yazılı
izni alınmadan, tümünün veya bir kısmının elektronik,
mekanik ya da fotokopi yoluyla, basımı, yayımı,
kopyalanması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.

Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul

Tel: 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 19708

mail: destek@artikelakademi.com

www.artikelakademi.com

DİL VE EDEBİYATTA SAĞLIK

Editör

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN

Yayına Hazırlayan

Dr. Ensar KILIÇ

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN

Doç. Dr. Ersoy TOPUZKANAMIŞ

Dr. Ensar KILIÇ

ÖN SÖZ

Behçet Necatigil “Divan” adlı şirinde, şairler ve güzelliklerden bahis açarak o hassas diliyle “güzelleyin” diye bir kelime kullanır. Güzelce demektir. Kelime, şairin klasik kültüre bakarken kendi durduğu yeri işaret eden bir anlam genişliğine sahiptir. Türkçenin imkânları ve Türk edebiyatının büyüklüğü düşünülünce durulan yeri güzellemek adına yola çıkan bütün çalışmalara “güzelleyin” denilmesi ne güzel olur. Bir tema, kavram etrafında birikimi meydana çıkaran, yeni işaret taşları döşeyen araştırmalar büyük Türk kültürüne ve coğrafyasına olan sevgimizi geliştirirler. Bu yoldaki uğraşlardan birisi olan “Dil ve Edebiyatta Sağlık” kitabı da benzer bir gelişmeye hizmet etmesi amacıyla gerçekleştirildi.

Dilin işlevleri arasındaki iletişim kodlamaları her şeyden önce tarihsel kabullerin ışığında aydınlanır. İnsana, nesneye, soyut âleme dönük bütün algılar zamanlar içerisinde kültürü kurar ve buradan aynı kodu kullanan bir üst dil işlevi ortaya çıkar. Bununla ilgili bir değerlendirme yapabilmenin yolu bir tema, problem üzerinde dil ve edebiyat ürünlerinin uğradığı anlam genişliğine bakmaktır. Dil ve edebiyat araştırmalarının “sağlık” başlığı altında ortaya koyacağı verimleri tartışmak maksadıyla 16-18 Mayıs 2025 tarihlerinde Buhara’da düzenlenen “Uluslararası Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu”ndaki ilgili yazılar da bu amaca hizmet etmesi maksadıyla genişletilerek, gözden geçirilerek makale biçimine dönüştürülmüş ve bu yayında bir araya getirilmiştir.

Bir yandan kültürel kökleri görmek bir yandan sağlığın düşünce ve duyarlılık olarak hangi tecrübelerle sanat ve edebiyata aktarıldığını tespit etmek imkânını sunan bu çalışmalar, Türkçenin zenginliğini içerdiği kadar edebî ifadelerin arka planını görmeyi de sağlıyor. Bu kitapta Türkiye, Özbek, Tatar, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi arasındaki ilişkiyi sağlık metinleri üzerinden değerlendiren yazıların yanı sıra Türkçenin eski metinlerinden bugüne, ilk yardım terimlerinden Türk kültüründeki halk sağlığı uygulamalarına, ocaklara, sağlık Türkçesiyle ilgili değerlendirmelere ve Türk edebiyatında hekimlerin oynadığı rollere kadar kavramın çeşitli boyutları bilimsel çerçevede ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında başından sonuna kadar süreci titizlikle yürüten Dr. Ensar Kılıç Bey'e, değerli katkıları için Prof. Dr. Birsal Oruç Aslan Hanım'a, Doç. Dr. Ersoy Topuzkanamış Bey'e ve yayına katkıda bulunan bütün değerli araştırmacılara hassaten teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN

İÇİNDEKİLER

Türk Modernleşmesinde Hekimler ve Roman Kahramanı Hekimler

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN: 1-14

Özbekçe ve Türkçede Sağlıkla İlgili Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN: 15-38

Özbek ve Türkiye Türkçelerinde Hamilelik Bildiren İfadeler

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN: 39-53

Orhun Yazıtları'nın Halk Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi

Dr. Ensar KILIÇ: 54-65

Gebelik, Doğum ve Doğum Sonrası Türk Kültüründe Geleneksel Uygulamalar

Doç. Dr. Hülya TÜRKMEN: 66-81

Aka Gündüz'ün Beyaz Kahraman Oyununda Sağlık Çalışanı Olarak Görev Yapan Karakterler Üzerine Bir İnceleme

Dr. Tolga ALVER: 82-99

Kutadgu Bilig'de Sağlık, Mutluluk/Üzüntü ve Refah Durumu Göstergeleri Olarak Renkler: Anlambilim ve Kültürdilbilim Açısından Bir İnceleme

Doç. Dr. Emin Erdem ÖZBEK: 100-128

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Bir Sağlık Türkçesi Eseri

Doç. Dr. Ersoy TOPUZKANAMIŞ: 129-143

Türkçede Sağlık Dileklerini İfade Eden İlişki Sözlerinin Semantik Özellikleri

Doç. Dr. Albina TUZLU: 144-165

Mîrek Muhammed-İ Taşkendî'nin Eserlerinde Tıbbî Unsurlar

Dr. Öğr. Üyesi Gülay ŞAHİN: 166-177

Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Adlarına Dayalı Sağlık Terimleri ve Deyimleri

Saffet Alp YILMAZ: 178-183

Türk Kültüründe “Şifa Ocakları”na Bir Örnek: Alazlama

Prof. Dr. Satı KUMARTAŞLIOĞLU: 184-206

Türkmen Türkçesinde Hastalıklar ve Tedaviler ile İlgili Söz Varlığı

Prof. Dr. Cihan ÇAKMAK: 207-229

Tatar Lingvokültüründe Sağlık Algısı

Doç. Dr. Fyarydya TAGİROVA: 230-241

Osmanlı Dünyasında Amerika Yerlilerinin Tıbbî Uygulamalarına Dair Bir Çeviri Metni Üzerinde Değerlendirme

Dr. Zeydi KARACA: 242-276.

Muhammet Mehdîyev'in Turnaların İndiği Yerde Adlı Eserinde Halk Hekimliği (Fitoterapi)

Prof. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN: 277-301

14.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yazılmış Türkçe Tıp Eserlerinde Hastalık Kavramı Terminolojisi

Yrd. Doç. Dr. Emel KAYA: 302-322

Hekimbaşı Hayrullah Efendi ve Nakş-ı Hayâl İsimli Eseri Üzerine

Öğr. Gör. Dr. Murat HASANOĞLU: 323-336

İlk Yardım Terimlerinin Türkçeleştirilmesi: Dilsel ve Kavramsal Bir Değerlendirme

Selçuk CANTÜRK: 337-345

Yenidoğana Yönelik Türk Kültüründe Geleneksel Uygulamalar

Doç. Dr. Serap KAYNAK: 346-354

Bu kitaptaki alışmalar OpenAIRE altyapısında izinlenmiştir.

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE HEKİMLER VE ROMAN KAHRAMANI HEKİMLER*

Doctors and Fictional Doctor Characters in Turkish Modernization

Ertan ÖRGEN¹

 ORCID ID: 0000-0002-8805-2969 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Türk modernleşmesi bir anlamda Mühendishane, Tıbbiye gibi yeni açılan okullar ve yurt dışına gönderilen öğrenciler dolayısıyla eğitimle başlamıştır. Buralardan yetişen memurlar içerisinde hekimler, toplumsal problemleri çözmeye yönelik düşünce ve faaliyetleriyle ayrıca ele alınmaya değer bir zümredir. İdeal bir tıbbiyeli tipi, âdeta bir gelenek hâlinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk düşünce tarihi açısından modernliği temsil eder. 1827'de kurulan Tıbhâne-i Amire'den (Askeri Tıbbiye) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâneye (1838) kadar ve oradan İttihatçı doktorlara kadar böylesi bir gelenek mevcuttur. Bunlar içerisinde İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmumi, Bahattin Şakir, Reşit Galip gibi isimler bizzat siyasetin ve kültür dünyasının içerisinde yer alırlar. Türk modernleşmesinin öncüsü sayılabilecek tıbbiyeliler, hem eğitim düzeyleri hem toplumsal ilerleyiş hakkındaki donanımlarıyla aynı zamanda romancılar tarafından roman kahramanı olarak da seçilmişler ve dönemin manzarası onların gözünden sergilenmiştir. Modernleşme sorunu bir ilerleme hedefi biçiminde belirlenmiş ve bu görüş, roman kahramanları tarafından da toplumun aksayan yönlerini teşhis ve tedavi anlamında dile getirilmiştir. Örneğin Ahmet Midhat Efendi'nin Para adlı eserindeki Vahdeti Bey, Mizancı Mehmet Murat'ın Turfanda mı yoksa Turfa mı? romanındaki Mansur Bey, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Bir Sürgün'ündeki Doktor Hikmet merkez kişiler olarak genel çizgilerle bu özellikleri taşırlar. Bu yazı, Türk modernleşmesinin Cumhuriyet dönemine kadar ismi öne çıkmış bazı hekimlerini ve aynı süreci anlatan Türk romanlarındaki hekim figürleri, ileri sürdükleri görüşler etrafında değerlendirecektir.

Anahtar kelimeler: Türk modernleşmesi, hekimler, roman kahramanı hekimler.

¹Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, eorgen@balikesir.edu.tr. *Hakem süreci tamamlanma tarihi:* 18.06.2025

Künye: Örgen, E. (2025). Türk modernleşmesinde hekimler ve roman kahramanı hekimler. *Artikel Akademik*, 1-14.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatı Sağık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

Abstract: *Turkish modernization began with education, in a sense, with newly opened schools such as engineering and medical schools, and students sent abroad. Among the civil servants trained in these schools, physicians are a group worth considering separately, as they are oriented towards producing ideas that will solve the problems that surround society. An ideal type of medical school represents modernity in terms of Turkish intellectual history from the Tanzimat to the Republic, as if it were a tradition. Such a tradition exists from the Tıbhâne-i Âmire (Military Medical School) established in 1827 to the Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (1838) and from there to the Unionist doctors. Among these, names such as İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmumi, Bahattin Şakir and Reşit Galip are directly involved in the world of politics and culture. Medical students, who can be considered the pioneers of Turkish modernization, were also chosen as novel heroes by novelists due to their level of education and their knowledge of social progress, and the landscape of the period was presented through their eyes. The problem of modernization was determined as a goal of progress, and this view was expressed by the novel's heroes in terms of diagnosing and treating the problematic aspects of society. For example, Vahdeti Bey in Ahmet Midhat Efendi's work Para, Mansur Bey in Mizancı Mehmet Murat's novel Turfanda mı veya Turfa mı?, and Doctor Hikmet in Yakup Kadri Karaosmanoğlu's Bir Sürgün generally have these characteristics as central characters. In this article, the physician figures in Turkish novels that tell the same story with the prominent physicians of Turkish modernization until the Republican period will be evaluated with the views they put forward.*

Keywords: *Turkish modernization, doctors, novel hero doctors.*

Türk modernleşmesinde hekimler

Konuya başlarken Mekteb-i Tıbbiyyenin kuruluşuna dair şu bilgileri hatırlamakta yarar vardır. Modern tıp eğitimi için 1827'de İstanbul'da kurulan askerî mektep, 1870'ler itibarıyla Türkçe eğitime geçer ve Tıbhâne-i Âmire, Dârüttıbb-ı Âmire, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne gibi çeşitli adlarla anılır. Okul, yabancı dil bilgisiyle yetişen ve çeşitli zamanlarda Avusturya, Fransa gibi ülkelere gönderilen öğrenciler dolayısıyla yeni bir kuşak doğmasına öncülük etmiş, Türk modernleşmesinin önemli isimlerini yetiştirmiştir. Özen B. Demir, *Hastanın Sonsuz Yolculuğu* adlı çalışmasında, okulun pozitif bilimlerle

bağına özellikle vurguda bulunarak hasta görülen devlet ve toplum yapısının hekimlere doğrudan bir misyon yüklediğine değinir:

“‘Hastalanarak’ geri kalmış (backward) bir imparatorluğu modern bir ülke hâline getirmek, bizatihi meslekî pratiğin doğasından gelen bir çağrıya dönüşmüş gibiydi. Akıl, akılcılık ve pozitif bilimin geniş halk kesimlerine telkin edilmesine dayanan bu siyasal aksiyon, çağdaş ve seküler olanı zaten içselleştirmiş hekimler tarafından hem sahiplenildi hem başkalaştırıldı.” (Demir, 2025, s. 231-232).

Buradan yönetimle birlikte ilerlemeci, aydınlanmacı ve laik bir perspektifin geliştiğini tespit eden Özen, hekimlerin prestij ve imtiyazının da “devletçi bir ergonomi” (Demir, 2025, s. 233) olduğuna hükmeder.

Tıbbiyeli ilk teşkilat, bilindiği üzere 1889 yılında, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne öğrencisi İbrâhim Temo’nun öncülüğünde Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Mehmed Reşid’in girişimiyle İtalyan Carbonari teşkilatının yapısı örnek alınarak İttihâd-ı Osmânî adıyla kurulmuştur. Sonrasında Paris’te muhalefet çabaları içinde bulunan ve katı bir pozitivist olan Ahmet Rıza ile temasa geçilmiş ve onun Auguste Comte’tan yola çıkan “nizam ve terakkî” prensibi teklifiyle 1895’te “ittihat” kelimesi muhafaza edilerek adı Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti olmuştur (Hanoğlu, 2001, s. 426-484). Cemiyet, başta *Meşveret* ve *Mizan* olmak üzere çok sayıda süreli yayınlara alanını genişletmiştir. Çekirdeğini hekimlerin oluşturduğu bu teşkilat ayrılımlar, çeşitli programlar, dergi ve gazeteler, silahlı baskınlar, iktidar olma ve tasfiye gibi aşamalarla 1926 yılına kadar geniş bir faaliyet sahasında bulunmuştur.

Tıbbiyenin ülke içinde bir başka örgütlü hareketi 1911 yılında Türk milliyetçiliği üzerine gerçekleşir. Tıbbiyeli öğrencilerden bazıları “Türk kavmi hayat-ı inkıraz yaşıyor. Biz buna seleflerimiz gibi lâkayt kalamayacağız. Çünkü hayat ebedî bir mücadeledir.” (Cansever, 1993, s. 25) tespitiyle başlayan bir mektup kaleme alıp arkadaşlarına gönderir. Mektupta girişecekleri mücadelenin başarısını maarif ve mekteplerin üstünlüğüne ve kanuna uygunluğuna dayandırarak her türlü fırka

ihtilaflarının üstünde olduklarını özellikle belirtirler. “Çağrıyı kabul eden aydınlar tıbbiyeli öğrencilerin temsilcisi Hüseyin Fikret ve Remzi Osman Beyler ile bir toplantı gerçekleştirir; Temmuz 1911 tarihindeki toplantının sonucunda milli bir örgüt ve Dr. Fuad Sabit’in isim önerisi olan Türk Ocağı’nın kurulmasına karar veril(ir).” (Sarı & Özdiñ, 2023, s. 316). Türk Ocakları altında faaliyet gösteren Dr. Hüseyin Ertuğrul ve Dr. Hasan Ferit Bey buradaki faaliyetleri ile bilinirler.

Bu tür örgütlü yapılar içerisindeki en belirgin çabalardan birisi de “Köycüler Cemiyeti”dir. “Sıhhi Vazife” tanımlamasıyla köylerdeki sağlık sorunlarıyla ilgili geniş çalışmalar başlatılır. “Köycüler Cemiyeti”nin başını çeken Reşit Galip, Tavşanlı’ya giderek orada çalışır. Fazıl Doğan’ın köycülük hareketinin bir parçası olarak Emet’te üç yıl hizmet vermesini ve Yunan işgali üzerine derhal Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’ni kurup bölgede faaliyetlerini genişletmesini yine bir örnek olarak anabiliriz (Sarı & Özdiñ, 2023, s. 323). Burada hekimlerin halka ulaşma gayesi önceliklidir.

Modernlik çerçevesinde ortaya konulan görüşlere topluca bakıldığında Batılıların Jön Türk dedikleri ilk “İttifak-ı Hamiyet” teşkilatını kuran kuşak yani Tanzimat edipleri, Tanzimat’ın sınırlı bir özgürlük getirdiği kanaatinden yola çıkmışlar ve evrensel insan haklarının İslami usullerle sentezlenmesini öne sürmüşlerdir. Onlar, Osmanlılık fikrine Meşrutiyet’le bağlanmak istiyorlardı. İttihatçılar ise çok karışık sayılacak bir düşünce yapısı içerisinde başlayıp zamanla Türk milliyetçiliğine doğru evrildiler. Prens Sabahaddin’in etkisiyle yabancı müdahalesine açık olanlar ile “Adem-i Müdahaleciler” şeklinde iki gruba ayrıldılar. Esas İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni oluşturan Ahmet Rıza grubu, giderek çoğunluğu kazandı ve egemen olmayı başardı.

Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* adlı araştırmasında onların “derin bir teori, özgün bir siyasi formül” (Mardin, 2002, 22) ortaya koyamadıklarının altını çizerek. Yine de bağımsız bazı değişkenlerin neler olabileceğini tartışmak mümkündür, der (Mardin, 2002, s. 23). Ele alınan hekim figürlerin çoğu bu modernleşme çabalarının temsilcisi olarak bu tespitler ışığında

Meşrutiyet, geniş bir ittihada bağlı halkçılık ve zamanla bunun evrildiği milliyetçilik, Batıya açılma başlıklarıyla ele alınabilir. Bu başlıkların içerisinde “Osmanlılık ve Batıcılık” ile “Türkçülük” geniş açıdan bakılınca bir tasnif bakımından daha net çizgilerdir. Çalışmada buna bağlı olarak nitel tarama ve analiz yöntemiyle belli başlı hekim figürler kısa biyografileri, kendi görüşleri ve hatıralar etrafında aktarılacaktır. Bunların romanlardaki yansımaları hekim figürler de gerçektekilerle benzerlikleri üzerinden değerlendirilecektir.

Osmanlılık ve batıcılık

İbrahim Temo (İbrahim Edhem) (1865-1945), İttihâd-ı Osmânî Cemiyetinin kurucularından iken İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerinde ayrı bir yol tercih etmesiyle dışlanmış ve Osmanlı Demokrat Fırkası adında ayrı bir fırka kurarak cemiyetten uzaklaşmış ve hatta Romanya tabiiyetine geçmiştir. Arnavutluk milleti ve devleti için mücadeleler vermesiyle de bilinen Temo, süreç içerisinde Türkiye’ye olan ilgisini yitirmemiş olmasıyla da ilginç bir isimdir. Temo, anılarında Tıbbiye’nin bir çeşit geleneğini oluşturan kendilerine dönük görevini şu şekilde izah etmiştir:

“Sarayburnu’nda, şimdi İmârât-ı Askeriye’ye tahsis olunan Gülhâne Mektebi adını alan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’de bir teneffüs vakti... Elimde kitapla dolaşırken İshak Sükûti yanıma sokuldu, yeni bir şeyler olup olmadığını sordu. Ben aziz vatanın bugünkü durumu ve idare tarzıyla yok olup gideceğini ve bu tehlikenin giderilmesi için bir süre düşünüp faaliyete geçmek, bir cemiyet hâlinde çalışmak gerektiğinden bahsettim.” (akt. Demir, 2025, s. 251).

Bu görüşün aslında İttihad-ı Osmani cemiyetinin bir izahı olduğu ve Osmanlı unsurlarını bir arada tutma gayreti taşıdığı açıktır. İbrahim Temo, Arnavut milliyetçiliği görüşüyle birlikte Osmanlılık fikrini de savunur ve kitlesel eğitimden Latin harflere geçiş gibi hususlarda esaslı değişikliklerden yanadır. Bu çerçevede Batıcı bir anlayış doğrultusunda evrildiğinin de izahıdır.

Bu başlık altında ele alınması uygun bir diğer isim olan Abdullah Cevdet (1839-1932), yetişme yıllarında dindar birisiyken Mekteb-i

Tıbbiyye'deki eğitimi sırasında karşılaştığı biyolojik materyalist görüşlerden çok etkilenmiştir. Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* kitabının bir bölümünü Türkçeye çevirmiş, Darwinizm'den gelen bilimsel materyalizm onun düşünce değişimini hızlandırmış ve doğal eliminasyon etrafında topluma bakmaya başlamıştır. Nitekim 1904-1932 yılları arasında 358 sayı çıkardığı *İctihad* dergisinde bu Batı kaynaklı eser ve yazılarla müfrit bir noktaya kadar ulaşmıştır. Bu yazılarda Batı kültürü, laik toplum, monarşizm karşıtlığı onun temel hareket noktası gibidir. Ayrıca din değiştirme gibi aşırı teklifleri de onu her dönem uzakta tutulan bir kişiye dönüştürmüştür. Etkisinde kaldığı Gustave Le Bon'un toplumsal olayları matematiksel kesinlikle çözebilmenin yolu "toplumun biyolojik seçkinler tarafından yönetilmesi" fikri onda baskındır (Ünüvar, 2001, s. 102). Abdullah Cevdet'in sıklıkla zikredilen Batıcılığını kendi sözleri daha net çizgilerle ifade edecektir:

"Evet, Avrupa bir tefevvuktur. Ona husumet beslemek bizden uzak olsun. Bu halde ben vatandaşlarıma bağırarak derim ki, bizim hasm-ı canımız kendi ataletimiz kendi cehaletimiz, kendi fakirliğimiz, taassubumuz, göreneğe körü körüne bağlılığımızdır. Avrupa'ya muhabbet etmek ilm-ü terakkiye, maddi ve manevi kuvvete muhabbet etmektir. Avrupa'nın çalışkan ve şükürgüzâr bir şakirdi olmak; işte bizim rolümüz. Biz onlara ihtiyarımızla dost olmazsak onlar, bizi kendilerine dost veyahut zirdest edecekler." (akt. Vatandaş & Vatandaş, 2023, s. 14).

Türkçülük

İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyesi olan isimlerden önemli bir kısmı ilk zamanlardaki geniş açılı ittihat düşüncesini bırakarak Türkçülük ideolojisine yönelirler. Kuşkusuz bunda yaşanan savaşların ve Osmanlı coğrafyasında hızla yayılan milliyetçi fikirlerin büyük payı vardır. Bu başlık altında anılması gereken Şerafettin Mağmumi (1869-1927), Gülhane Askeri Tıbbiyesi mezunu olmasının yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk kurucularındandır. Çeşitli görevlerden sonra yurt dışına çıkmış ve cemiyetin Paris'teki 1899 kongresinde Ahmet Rıza grubunun karşısında bulunan Mizancı Murat tarafının sözcüsü

olarak yer almıştır. Onun, Osmanlı Hükümeti ile anlaşarak İstanbul’a dönmesi sonucu durumu kabullenmemiş ve Paris’te kalarak ihtisasını bitirmiştir. Ardından Kahire’ye giderek diğer Jön Türklerle *Türk* adlı gazeteyi çıkarmıştır. II. Meşrutiyet’le İstanbul’a gelmiş, fakat Ahmet Rıza grubunun yönetime hâkim olması karşısında hayal kırıklığına uğrayarak tekrar Mısır’a dönmüş ve orada vefat etmiştir.

Mağmumi, 1894-1895 yılları arasında Anadolu ve Suriye’de müfettişlik görevi sırasında yaptığı gözlem ve gezilerini 1909’da kitaplaştırmış, Avrupa seyahatlerini ise iki cilt olarak 1914 yılında yayımlamıştır. Seyahat hatıralarında Mağmumi, Türkler ile Avrupalılar arasındaki farkın sadece fes olduğunu, diğer sanayi ve ulaşım araçları itibarıyla biraz gecikme bulunsa da aynı istikamette yol alındığını anlatır (Mağmumi, 2008, s. 96). Tıp dilinin sadeleşmesi, gerçekçi ve faydacı bir edebiyatı savunması (Polat, 2002, s. 69-70) gibi görüşleri itibarıyla o, modernlik taraftarı olmakla birlikte İttihatçı oluşumun muhafazakâr ve ılımlı kanadından bir kişiliktir.

İttihatçıların yine önemli isimlerinden biri olan Dr. Nâzım (1872-1926), Paris Tıbbiye Mektebini 1895’te bitirmiş ve Paris Hastanesi’nde çalışmıştır. Paris’te Ahmet Rıza Bey’i, Cemiyete kazandırmış, *Meşveret* gazetesinin yayımlanmasına öncülük etmiş, burada vatan ve millet konularını içeren yazılarıyla II. Abdülhamit yönetimini eleştirmiştir. Demokratik ve laik görüşleriyle Fransız modeli bir yapıyı savunan Dr. Nâzım Bey, 1911’de kurulan Türk Ocağı vasıtasıyla da Türkçülüğe büyük katkıları bulunan bir isimdir. Ziya Gökalp’ın fikirleri doğrultusunda İzmir’de 1911’de *Halka Doğru* dergisini yayımlamış, kısa süreli de olsa Maarif Nazırlığı yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Buhara’da Türklerin teşkilatlanma çalışmalarına da katkıda bulunmuştur. Onun hakkında Samet Ağaoğlu babasının arkadaşı olmak hasebiyle şu satırları kaleme almıştır: “Her devirde böyle adamlar vardır. Onlar devrinin namus, dürüstlük, vazifeşinaslık, hakseverlik siperidirler.” (Ağaoğlu, 1969, s. 65). Nâzım Bey hatıralarda faaliyetleri dolayısıyla Türk milliyetçisi ve “temiz şöhet” sahibi bir hekim olarak canlanır. Onun gibi hekimlik alanındaki çalışmaları ve siyasi

faaliyetleri ile öne çıkan bir diğer isim Bahattin Şakir'dir. Onların düşünce dünyası Türk milliyetçiliği ve vatan ideali diye tamamlanabilir.

Bahattin Şakir (1877-1923), Askerî Tıbbiye'yi 1894'te bitirir. Jön Türklere katılması ve hükümet aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle kaçtığı Paris'te, nöroloji ve adli tıp ihtisası yapar. İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Fransa'da çalışmalarını sürdürürken *Şûra-yı Ümmet* adlı derginin daha ihtilalci bir hüviyette çıkmasını sağlar. Ülkeye döndüğünde adli tıp konusunda ders verir ve bu bölümün müdürü olarak görevlendirilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmaları ve savaş sonrası ortaya çıkan zorunlu durum sebebiyle gittiği Almanya'da bir Ermeni tarafından şehit edilir. Hanioglu'nun tespitleri ışığında onun kişiliği ve modernleşme ilgisi şöyledir:

“Cemiyete inkılapçı, ihtilalci ve siyasi komitacı bir kimlik kazandırmıştır. Aynı dönemde Avrupa'da var olan benzeri anarşist ya da ayrılıkçı örgütlerin aksine; muhafazakâr bir eylemsellikten yana, merkezinde Türkçülük fikri ile Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün olduğu, halifelik şemsiyesi altındaki Müslüman birliği fikrinin, cemiyete yerleşmesinde rol almıştır.” (Hanioglu, 2008)

Andımız metninin yazarı olan Reşit Galip [Baydur] (1893-1934), 1917'de Tıbbiye'yi bitirir ve İttihat ve Terakki'ye katılarak Teşkilat-ı Mahsusa içinde görev alır. Kütahya Tavşanlı'da köycülük hareketi içerisindeki sağlık çalışmaları, İstiklal Mahkemeleri üyeliği, üniversite reformu görevi, Millî Eğitim Bakanlığı, Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti kurucularından olması onun Cumhuriyet öncesi ve sonrası birçok alanda çalıştığını gösterir. Reşit Galip, modern bir milliyetçilik anlayışına sahiptir. Türk milleti ve medeniyeti, Cumhuriyet ve İnkılap tarihi üzerine tezleri doğrudan yeni bir içerik teklifiyle bu modernliği işaret eder. Orta Asya'nın ilk medeniyet merkezi olması, Türk ırkının “brekisefal-alpi” soydan oluşu, Anadolu'ya büyük göç ve Türkleşme, Türk dilinin ana dil sayılması gibi tezler, onunla anılır (Reşit Galip, 1933). Türk Ocaklarından Halkevlerine, Türk tarih tezinden köy okullarına kadar faaliyetlerini halka yayma çabası yine bu yeni teklifler etrafındadır.

Roman kahramanı hekimler

Türk modernleşmesinde rol alan hekim kişilerin kurgu dünyasındaki yansımalarına bakıldığında yaşananlara benzer bir tarafın olup olmadığı tespit edilebilir. Hatıra kitapları bırakan, gezi notları yazan gerçek figürler acaba romanda nasıl anlatılmıştır? Gerçek kişilerin hayatlarındaki mücadeleciler tarafların romanlara pek yansımadığını öncelikle belirterek ilk romancılarımızdan Ahmet Midhat Efendi'nin *Para* adlı eserindeki hekim tipiyle konuya girebiliriz.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Para* (1887) romanında sadece tip olarak yer alan Doktor Vahdeti, yazarın çalışkan ve dürüst olma tezi doğrultusunda bir kişiliktir. Tıbbiye öğrencisi Vahdeti ve yakın arkadaşı Sulhi dekoratif tipler olarak ahlâki tez için canlandırılırlar, modernlik düşüncesini taşımazlar. Midhat Efendi, Vahdeti üzerinden, çalışkan ve rütbeleri yükselen insan ile mirasyedi olan Sulhi'nin mukayesesini yapar. Yazar, hekimlik mesleğinin askerlik rütbeleriyle tanımlandığı hiyerarşiyi özellikle verir. Vahdeti, Tıbbiye'yi bitirince Haydarpaşa hastanesinde göreve başlar, ardından Şumnu'ya kolağası rütbesiyle yüzbaşı doktor olarak atanır. Devlet ve padişah ona nasıl okumak imkânı veriyse o da vazifesini layıkıyla yerine getirmek idealindedir. İstanbul'a miralay rütbesiyle dönünce kendince bir hekimlik şöhreti kazanır ve günde üç dört vizite ile geliri yükselmeye başlar. Önceden kendisine parasızlığı sebebiyle layık görülmeyen Latife ile izdivacına rıza gösterilir. Okulu yarıda bırakan arkadaşı Sulhi ise önce aile mirasını sonra kayınpederinin gelirini sömürür ve nihayetinde fakir düşer. Vahdeti, romanın bu masalsı kurgusu içinde Ahmet Midhat Efendi'nin muhafazakâr modernliğinin tipik ahlâk örneği biçiminde çizilmiştir. O, toplumda itibar, devlete bağlı konum ve maddi gücün hekimlikle bir arada bulunacağına ilişkin bir tipin başlangıcı kabul edilmelidir.

Mizancı Mehmet Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* (1892) romanında, konu olarak toplumsal gerilemeyle hekim figürünün daha somut gözlemlerini bir araya getirir ve idealin peşinde koşulması gerektiğini işler. Cezayir'de doğmuş bir Türk olan Mansur, babasının ölümünden sonra Fransızlarla iş birliği yapan amcasının yanında

büyümüştür. Paris’te tıp eğitimini tamamladıktan sonra çocukluğundan beri hayali olan İstanbul’a gelerek amcası Salih Efendi’nin isteğiyle onun yalısına yerleşir. Doktorluk vazifesi yanında Mekteb-i Tıbbiyede dersler verir. Arkadaşı ile bir muayenehane açarak fakirleri ücretsiz muayene eder. Hariciyedeki memurluğunda karşılaştığı yolsuzluklar işten ayrılmasına neden olur. Cereyan eden aşk entrikaları neticesinde her şeyi bırakıp Manisa’da miras kalan çiftliğe yerleşir, okul açar, köylülerin sağlık problemlerine yardım eder. En sonunda Rus-Osmanlı savaşına katılır, komutanlarla yaşadığı sürtüşmeler nedeniyle Şam’a sürülür ve orada ölür.

Mansur Bey, Amerikan misyoner okulu Robert Kolej karşısında yaşadığı şaşkınlık ile Lübnan’da okul açma teşebbüsünün engellenmesi arasında ülkenin problemine bakar. O, bu yönüyle modern fikirlere sahip olan ancak gerçekleştirme şansı bulunmayan aydın kategorisindedir. Üstelik yazdığı yazılar sebebiyle de engellenir. Marsilya’daki eğitim yıllarında Osmanlı ve Müslüman kimliğine sahip çıkar. Amcasına “*Ben Frenk olarak gelmedim. En halis Osmanlı nazarıyla bakabilirsiniz.*” (Murat, 1999, s. 54) hitabı, onun kimlik tanımıdır. Yazar, bu vurguyu romanda sıklıkla kullanırken bir Osmanlı birliği fikrinden yana olduğunu belli eder. Mansur, Cezayir doğumlu oluşu sebebiyle kendisinden Cezayirli Ahmet Şunudi’nin beklediği tarafgirliğe şöyle itiraz eder: “*Müslümanların vatani dindir, unvanları ehl-i iman, asker-i halife-i Resuldür. Ben, elhamdülillah Müslümanım. Fazla olarak babalarımızın Kütahyalı halis Türk olduklarını siz galiba bilmiyorsunuz.*” (Murat, 1999, s. 156-157). Onun Batılılaşmış züppe tiplerden olmadığı, kendi kimlik ve olgunluk sürecini idrak ettiği böylelikle dile getirilir. Modernleşecek fakat Osmanlı-Türk kimliğine uzak düşmeyecek bir tipolojide çizilmesi yazarın dönemin atmosferine ilişkin teklifidir. Bu açılardan Tıbbiye’de eğitim almış “İttihad-ı Osmani” fikrindeki kişilerle bir benzerliği bulunmaktadır.

İlgili zaman aralığında romanlarda hekim figür işlenmeye devam edilmiş ve neredeyse belli bir tipoloji içerisinde çizilmiştir. Örneğin Halide Edip’in *Mev’ut Hüküm* (1917) romanındaki Kasım Şinasi, yine Avrupa’da tıp eğitimi almış bir hekim olarak idealizmden kıskançlığa

evrilen psikolojisiyle; Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* (1922) romanının ikinci derecede figürü Hayrullah Bey renkli ve fedakâr tavırlarıyla; Aka Gündüz'ün *İki Süngü Arasında* (1929) romanındaki doktor son derece iyi kalpli oluşuyla rol almıştır. Modernleşmenin hekim figürdeki sonucuna yakın tarih itibarıyla daha keskin bir açıyla odaklanan eser, *Bir Sürgün* romanıdır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Bir Sürgün* (1937) romanı, ilgili dönemi Cumhuriyet Türkiye'sinin zaman aralığından ideolojik sayılacak bir perspektifle ve özellikle seçilen Jön Türk hekim figürünün çıkışsız kişiliğiyle ele alır. Modernleşme noktasında Mansur Bey gibi idealist olmayan, yetiştirme şartları sebebiyle konak içerisinde ve müreffeh bir hayat tarzıyla büyüyen iyi eğitilmiş, edebiyat sever Doktor Hikmet, babasının azli ve gözetim altında olması sebebiyle ürkek bir psikoloji taşır. Abdülhamit döneminde jurnal, hafife baskıları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Hikmet, İzmir'de gündeliğin içine sıkışmış bir bireydir. Çocukluğundan itibaren etkisinde büyüdüğü Fransız kültürü, edebiyatı onda dönemin genel havasındaki Paris'e kaçmak hayalini tetikler. Orada aradığı hürriyet, ihtilal kavramları dışında kendisi gibi oraya sığınmış birçok insanla yan yana gelir. Burada tanıdığı Jön Türkler hakkında hiç de olumlu kanaat taşımaz. Jön Türkler; Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin tarafları olarak ayrılmışlardır. Ona göre Ahmet Rıza önemli görüşleri olan bir kişi değildir, Doktor Nâzım Türkiye'deki hiçbir şeyi beğenmeyişleriyle olumsuz bir izlenim bırakır, Bahattin Şakir ise daha kibirli bir insan portresi taşımaktadır. Asil ve sakın tavrıyla beğendiği tek kişi Samipaşazade Sezai olur. Onun devrin fikirlerine karşı ciddi bir yaklaşımı bulunmadığı bu sathi değerlendirmeleri üzerinden çıkarılabileceği gibi Rus ihtilalcilerle olan münasebetlerinde de onların materyalist bakışlarından rahatsız olur. O, Fransız ihtilalindeki gibi yönetimi ortadan kaldıracak bir halk hareketi bekler ve bu konuda hayli romantiktir. *“İhtilal güzeldir, ulvidir; zira bir milletin bağrından kendi kendine kopan bir fırtınanın, bir boranın kudret ve mehabetini taşır. Onun korkunç azameti tabii hadiseler, semavî afetler gibi bir şey oluşundandır.”* (Karaosmanoğlu, 1980, s. 183-184). Doktor kahraman, bu sözleri nedeniyle *“Ütopist, santimental*

ihtilalci” (Karaosmanoğlu, 1980, s. 184) bir kişiliktir. Yazar, geçmiş zamana bakarken eylemleriyle bir sonuca ulaşamayan bu figürleri küçümser ve roman kahramanına da bu bakış doğrultusunda değersiz bir ölüm sahnesi hazırlar: “*Doktor Hikmet’in cesedi, toprak parası bulunup verilemediğinden Paris’in umumi kuburlarından birine gömüldü.*” (Karaosmanoğlu, 1980, s. 269). Gerçek hekim kişilerin idealizm ve mücadele aşkına yer vermeyen roman, onların ihtilalci fikirlerinin yersizliğini ve sonlarının felaket olacağını bu şekilde kurgular.

Sonuç

Türk modernleşmesinin öncüleri arasında yer alan adını andığımız hekimler, siyaset dünyasında iki düşünce üzerinde konumlanmıştır: İlkinde Türkçü düşünceyi taşıyanlar vardır ve onlar modernliğin milliyetçi bir zeminde gelişeceği tezini öne sürmüşlerdir. Doktor Nâzım, Bahattin Şakir, Şerafettin Mağmumi ve Reşit Galip bu grubu temsil eder. Abdullah Cevdet, İbrahim Temo daha çok Batıcı bir anlayış üzerinde durarak modernleşmek peşindedirler.

Roman dünyasında merkez figür olarak canlanan *Para*’daki Vahdeti Bey bir ahlak örneği için çizilmişken *Turfanda mı yoksa Turfa mı?*’daki Mansur Bey idealist bir vatansever ve muhafazakâr modernleşme taraftarı, *Bir Sürgün*’deki Hikmet ise amacı ve düşünceleri oturmamış bir Jön Türk biçiminde yazılmıştır. Bu gelişimin ahlakçı ve sakin bir modernleşme teklifiyle başladığı, idealize edilen bir tasavvura dönüştüğü ama süreçte düşüncelerini olgunlaştıramamış, yönünü kaybetmiş bir hekim figürüyle sonuçlandığı görülmektedir. Doğallıkla burada yazarların bakış açıları belirleyicidir. Ahmet Midhat çalışmadan, Mizancı Murat reformlarla dönüşümden yanadır. Yakup Kadri ise bu kuşağın modernleşme çabalarını kötümser bir bakış açısıyla kaleme almıştır.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1969). *Babamın arkadaşları*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ahmet Midhat Efendi (2023). *Para*. Haz. Fatih Altuğ, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Ayçıl, A. (2008). Söyleşi: Şükrü Hanoğlu. *Mostar Aylık Kültür ve Aktüalite Dergisi*, 43. <https://www.ilimdunyasi.com/dosya-yazilari/sukru-hanioglu/>
- [Baydur], R. G. (1933). Türk milletinin tarihini yeniden buluşu ve Türk tarih tezi esasları, *Çığır*, VIII, 147-148; *Ülkü*, II (9), 166-168.
- Cansever, H. F. (1993). *Türk Ocağının doğuşundaki sebep ve saikler*. Ankara: Türk Yurdu Neşriyat.
- Demir, Ö. B. (2025), *Hastanın sonsuz yolculuğu, tıbbî yazın denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanoğlu, M. Ş. (2001). İttihat ve Terakkî Cemiyeti, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, 426-484.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1980). *Bir Sürgün*. (Haz. A. Özkırmı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2002). *Jön Türklerin siyasî fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Murad (1999). *Turfanda mı yoksa Turfa mı?*. (Haz. T. Şimşek), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Polat, N. H. (2002). *Dr. Şerafettin Mağmumi, bir Jön Türk'ün serüveni*. İstanbul: Buke Yayınları.
- Sarı, H. N. & Özdiñç, A. (2023), *Türk Ocaklı hekimler (25 Mart 1912 – 10 Nisan 1931)*. Bursa: Bursa Türk Ocağı Yayınları.
- Şerafettin Mağmumi (2008). *Bir Osmanlı doktorunun seyahat anıları, Avrupa seyahat hatıraları, Dr. Şerafeddin Mağmumi*. (Haz. N. H. Polat & H. Fedai). İstanbul: Boyut Kitapları.

- Ünüvar, K. (2001). Abdullah Cevdet. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Cumhuriyet’e devreden düşünce mirası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vatandaş, S. & Vatandaş C. (2023). Abdullah Cevdet’te Batılılaşmanın kapsamı ve yöntemi sorunu. *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 6 (11), 3-29.

ÖZBEKÇE VE TÜRKÇEDE SAĞLIKLA İLGİLİ ATASÖZLERİNİN ANLAMSAAL İNCELEMESİ*

Semantical Analysis of Health Related Proverbs in Uzbek and Turkish

Birsel ORUÇ ASLAN¹

 ORCID ID: 0000-0001-7135-0225 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Bu çalışmada Özbek ve Türk kültüründe sağlık konusunda söylenmiş atasözleri çeşitli kaynaklardan veri tarama yöntemiyle derlenmiş; benzer ve farklı atasözleri anlamsal çerçevede sınıflandırılmıştır. Sonuç kısmında Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki sağlık konulu atasözlerinin anlamca örtüştüğü gözlemlenmiştir. Çalışmamızın amacı Özbek ve Türk atasözleri içinde sağlık etrafında söylenmiş atasözlerini tespit ederek karşılaştırmak, atasözlerinin ortak kültürden beslendiğini, zaman içinde farklılaşmalar olsa da kardeş kültürlerin ortak malı olduğunu ortaya koymaktır. Atasözleri bir milletin sözlü hafızasıdır. Ne zaman, kim tarafından söylendikleri belli olmamakla beraber toplumun sosyal yapısındaki bazı özelliklerin yansımaları olarak da ortaya çıkmış sözlerdir. Bir yanda “Cana geleceğine mala gelsin.” derken diğer yanda “Mal canın yongasıdır.” gibi atasözleri toplumun hayata bakış açısını da yansıtmaktadır. Sağlık konusundaki atasözleri de toplumun sağlığa bakış açısını yansıtan sözlerdir. Bu çalışma önce genel olarak atasözü nedir, nasıl oluşur, atasözlerinin toplumdaki yeri ve önemi gibi konular kısaca ele alınmış, ardından Türkiye’de Özbek atasözleri üzerine yapılan çalışmalarla Özbekistan’da Türk atasözleri üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiş; asıl inceleme kısmında Özbek ve Türk kültüründe sağlık konulu atasözlerine yer verilmiş ve kendi içinde konu tasnifi yapılarak sınıflandırılmıştır. Her ne kadar sağlık ortak konu olsa da sağlık etrafında her iki lehçede de birbirinden farklı pek çok atasözü görülmektedir. Yine birbiriyle örtüşen atasözleri de mevcuttur. Bu ortaklık aynı kültürden beslendiklerini de göstermesi açısından kıymetlidir.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, anlam, Özbekçe, sağlık, Türkçe.

¹Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, birsel_oruc@hotmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 18.06.2025

Künye: Oruç-Aslan, B. (2025). *Özbekçe ve Türkçede sağlıkla ilgili atasözlerinin anlamsal incelemesi*. *Artikel Akademi*, 15-38.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025’te Buhara’da düzenlenen “Dil ve Edebiyatla Sağlık Sempozyumu”nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

Abstract: *In this paper, proverbs about health in Uzbek and Turkish cultures were compiled from various sources using data scanning method; similar and different proverbs were classified within the semantic framework. In the conclusion, it was observed that the proverbs about health in Uzbek and Turkish overlap in meaning. The aim of our study is to identify and compare the proverbs about health among Uzbek and Turkish proverbs, to reveal that proverbs are nourished by a common culture and that they are the common property of sister cultures, even if there have been differences over time. Proverbs are the oral memory of a nation. Although it is not known when and by whom they were said, they are also words that have emerged as a reflection of some characteristics in the social structure of the society. On the one hand, “Cana geleceğine mala gelsin.” and on the other hand, “Mal canın yongasıdır.” Proverbs about health are also words that reflect the society’s perspective on health. In this paper, firstly, what is a proverb in general, how are they formed, the place and importance of proverbs in society are briefly discussed, then the studies conducted on Uzbek proverbs in Turkey and on Turkish proverbs in Uzbekistan are mentioned; in the main review section, proverbs on health in Uzbek and Turkish culture are included and classified by subject classification. Although health is a common subject, many different proverbs are seen in both dialects around health. Again, there are proverbs that overlap. This commonality is valuable in terms of showing that they are nourished by the same culture.*

Keywords: *Proverbs, Uzbek, Turkish, health.*

Giriş

Atasözleri yüzyıllar boyunca bir milletin hafızasında şekillenmiş, hayat tecrübeleri sonucunda oluşan ve söyleyeni zamanla unutularak halka mal olmuş özlü sözlerdir. Türkler tarihi halklar arasında en eski milletlerdendir. Değişik coğrafyalarda değişik kültürler oluşturan ve pek çok milletle münasebet kuran Türklerin sözlü halk ürünlerinden olan atasözleri de oldukça zengindir. Yine farklı coğrafyaları kendilerine yurt kuran Türklerin konuştuğu Türkçenin de kollara ayrıldığını, atasözlerinde de varyantlaşmalar ve farklılaşmalar görüldüğünü bilmekteyiz.

Bu çalışmada Oğuz kolundan olan Türkiye Türkçesi ile Karluk kolundan olan Özbek Türkçesindeki sağlık konulu atasözleri veri tarama yoluyla toplanmış, bir örneklem oluşturulmuştur. Elimizdeki atasözleri anlam

açısından karşılaştırılmış, benzer ve farklı yönleri ortaya konularak göze çarpan hususlar sonuç bölümünde belirtilmiştir. Veri toplama ve bilgi başvurusunda bulunulan eserlere Kaynakça bölümünde yer verilmiş, ayrıca her atasözünün alındığı kaynak, atasözünün yanında belirtilmemiştir.

Veri toplama aşamasında Türkiye Türkçesi atasözleri ile ilgili yayınların tematik olarak değil alfabetik olarak sıralanmış olması, Özbek atasözlerinin ise tematik olarak sınıflandırılmış olması dikkat çekicidir.

Atasözleri ile ilgili To'ra (Töre) Mirzayev ve arkadaşlarının hazırladığı “O'zbek Xalq Maqollari (Özbek Halk Atasözleri)” adlı eserin önsözünde;

“Atasözleri dil, felsefe ve bedîî yaratıcılığın kendine has özellikleriyle ortaya çıkan folklorik malzemeler olarak içerik, şekil ve derin anlamsal mazmunlarıyla halk yaratıcılığının bir türüdür. Atasözleri halkımızın asırlar boyu hayat tecrübeleri ve yaşam tarzının temsilcisi bir aynadır. Bu bedîî aynada halkımızın hayat, tabiat, insan, aile ve toplumla olan münasebeti, içtimai-siyasi, manevi-maarifi, ahlâkî-estetik ve felsefî bakışı bulunmaktadır. Bu yüzden atasözleri geniş kitlelere yayılmış, asırlar boyunca söylene gelmiş, pek çok edebî, tarihî ve ilmî eserde daima kullanılmış ve hâlâ kullanılmaktadır. Ne yazık ki bazıları da unutulup gitmiştir. Çünkü Özbek halkının bu kadar geniş sözlü mirası hak ettiği şekilde derlenip toplanmamış ve zamanla unutulmaya mahkum olmuştur.”

denmekte ve “Yusuf Has Hacib, Ahmed Yesevî, Rabguzi”lerden başlayıp “Lutfî, Ali Şir Nevayî, Babür, Ebulgazi Bahadır Han, Munis, Âgehî, Nadire, Mukimî, Furkat, Avaz, Hamza, Sadrüddin Aynî, Fıtrat, Çolpan, Abdullah Kadirî, Aybek, Gafur Gulam gibi Özbek edebiyatının önde gelen isimlerinin eserlerinde atasözlerine sık sık yer verdikleri belirtilmektedir (Mirzayev vd., 2012, s.1). Ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un Divân ü Lûgati’t-Türk eserinde 400 civarında atasözü ve deyimini geçtiği, bu atasözlerinin çoğunun bugünkü Özbekçede ya aynı ya da

kısmen değişikliğe uğrayarak kullanıla geldiğinden de bahsedilmektedir (s.1)

Yine eserden bugüne kadar yapılan atasözleri derlemelerini de öğrenmek mümkündür. Bu eserler arasında Muhammed Şerif Gülhani'nin “Darbülmesel (300'den fazla atasözü)” ve Süleyman Raci'nin “Darbülmesel (400'den fazla atasözü)” eserleri ilk önemli derleme eserlerdir. Özbek atasözleri 19. asrın ikinci yarısından sonra ders kitaplarına da girmiştir. Macar Türkolog Vambéry'nin 1867 yılında Leipzig'de yayınladığı “Çağatay Dili Ders Kitabı”nda 112 civarında atasözüne yer verilmiştir (Mirzayev vd., 2012, s.2) Daha sonra değişik folklor araştırmacıları tarafından 1895'ten 2001 yılına kadar pek çok atasözü derlenerek kitap hâlinde yayınlanmıştır.

Özbek halk atasözlerini derleme ve incelemede büyük mesafeler kat edildikten sonra 1987-1988 yıllarında ilk olarak iki ciltte yayınlanan atasözleri 1989 yılında yine T. Mirzayev, B. Sarımsakov, A. Musakulov tarafından tasnife tabi tutularak yayınlanmıştır. Bu eserlerde yaklaşık 13.000 civarında atasözü mevcuttur (Mirzayev vd., 2012, s.2). Bu çalışmada adı geçen bu eser başta olmak üzere Özbek atasözleri üzerine yapılan diğer çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Özbekçe atasözleri üzerine Türkiye'de de araştırmalar yapılmış, atasözleri çeşitli yönlerden incelenmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri (Bilal Aktan, 2011)

Bu makalede Özbek atasözleri cümle kuruluşları bakımından Basit; Şartlı Birleşik, İç İçe Birleşik; Bağımlı-Bağımsız Sıralı ve Bağlı Cümle gibi sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Aktan, Özbek atasözlerinde “ki”li yapılar rastlanmadığına dikkat çekmiştir. Atasözleri; T. Mirzayev vd.'nin hazırladığı “O'zbek Xalq Maqollari” (1989), Murat Yatağan'ın “Özbek Halk Makalleri” (2010) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezi ve İbrahim Yoldaşev-Muhittin Gümüş'ün

hazırladıkları “Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri” (1995) adlı eserlerden alınmıştır.

Özbek Atasözlerinde “Ölüm” Kavramına Bir Bakış (M. S. Arslan, 2024)

Bu makalede ise “ölüm” kavramıyla ilgili Özbek atasözleri ele alınmış; “1. Bir son olarak ölüm, 2. Benzetme ve karşılaştırma aracı olarak ölüm, 3. Kötü durumda kalmayı ya da ceza çekmeyi ifade etme aracı olarak ölüm, 4. Zaman kavramı olarak ölüm, 5. Farklı sözcüklerle karşılanan bir kavram olarak ölüm” olmak üzere beş ana başlıkta incelenmiştir. Bu çalışma da “ölüm” kavramı etrafında hazırlanan anlama dayalı bir çalışmadır. Atasözleri T. Mirzayev vd. (1987) O’zbek Xalq Maqollari 1 A-O, (1988) O’zbek Xalq Maqollari 2 P-H; T. Mirzayev vd. (2013) O’zbek Xalq Maqollari, Özkul Çobanoğlu (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü ile Türker Barış Bulduk’un (2020) “Dîvanu Lûgâtî’t-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri”nden alınmıştır. Ayrıca Ahmet Erdem’in (2022) “Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme” adlı makalesi ile Bilal Aktan’ın (2011) “Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri” adlı makalesinden de yararlanılmıştır.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri (Türker Barış Bulduk, 2020)

DLT’deki atasözleri ile Özbekçedeki atasözlerinin karşılaştırılarak ortak atasözlerinin tespit edildiği bu makalede anlam ve biçimce görülen ortaklıklar; “1. Aynen korunan atasözleri (bazı kelime ve biçim farklılıkları olsa da), 2. Anlamca aynı, ifade bakımından farklı olan atasözleri” olarak iki başlık altında incelenmiştir. Özbek atasözleri için İ. Yoldaşev ve M. Gümüş’ün “Özbek Atasözleri” (1995) kitabından faydalanılmıştır.

Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri (Aynur Öz, 2000)

Bu makalede Özbekçede hayvanlarla ilgili söylenen ve hayvan adı geçen atasözleri ele alınmış, Türkçe ile ortak atasözleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Burada, atasözlerinin ölçü, kafiye, aliterasyon, seci gibi özellikleri ile mısra, beyit ve dördlük gibi biçim özelliklerinden bahsedilerek örnekler verilmiştir. Hayvan adlarının atasözlerinde geçme sıklığına göre atasözleri anlamsal bakımdan da değerlendirilmiştir. Tespit edilen 420 atasözü alfabetik sıraya dizilerek verildikten sonra “Sonuç” bölümünde bulgulara yer verilmiştir. Atasözlerinin; Kaynakça kısmında yazarları belirtilmeden verilen “Özbek Halk Makalleri, Taşkent 1984; Özbek Halk Makalleri, Taşkent 1989” adlı eserlerden alındığı anlaşılmaktadır.

Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme (Ahmet Erdem, 2022)

Özbek atasözlerinde “Akrabalık” kavramlarının incelendiği bu makale anlamsal bir incelemedir. Akrabalık adlarına göre incelenen atasözleri; “1. Yakınlık derecesi kan bağına göre belirlenmiş, 2. Yakınlık derecesi evlilik yoluyla belirlenmiş akrabalık kavramları açısından Özbek atasözleri” olarak iki üst başlıkta toplanmıştır. Sonuç kısmında 129 atasözüne yer verildiği ve akrabalık adlarının geçme sıklığıyla sıralandığı görülmektedir. Kaynak olarak; E.S. Adilbekova vd.’nin (2021) “Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde Akrabalık Adlarıyla Kurulan Atasözlerinin İncelenmesi”, S. Turdimov’un (2002) “O’zbek Halq Maqollari” ile Ş. Uğurtürk’ün (2021) “Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması” adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır.

Özbek Halk Makal-Matalları (Atasözleri) (Mehmet Hazar, 2002)

Bu makalede Özbek atasözleri ile Türk atasözleri arasında ortaklık gösterenler tespit edilmiş ve yakınlık/benzerlik gösteren atasözleri Türkçeye aktarılmadan sıralanmıştır. Özbek atasözlerinde Türkçeyle ortaklık gösteren hayvan adları, insan ile ilgili kavramlar, organ adları,

bitki adları, maden adları zikredildikten sonra farklı olan sözcüklerin de verildiği makalenin son bölümünde bazı dil özellikleri açısından farklılıklara değinilmiştir. Kaynakça verilmeyen makalede dipnotlara başvurulmuştur. Özbek atasözlerinin Şatursun Şamaksudov ve Şöhret Şarahmedov'un hazırladıkları “Nege Şunday Deymiz (Niye Öyle Diyoruz?)” adlı 1988 yılında yayınlanan eserden alındığı bu dipnotlardan anlaşılmaktadır

Özbek Sözlerinde Akıl ve Edep (Ahmet Karaman, 2023)

Bu makalede önce Özbek atasözlerinde akıl ve erdemin öneminden bahsedilmiş, arkasından atasözleri; “1.2. Akıl, akıllı, ahmak ile ilgili mukayese ve benzetme içeren atasözleri, 2. Edeple ilgili Özbek atasözleri” gibi başlıklar altında Türkçe anlamlarıyla da verilmiştir. Sonuç bölümünde Özbek Türklerinin atasözlerinden hareketle akıl ve edebe son derece önem verdikleri vurgulanmıştır. Atasözler, T. Mirzayev vd.nin hazırladığı “O’zbek Xalq Maqollari”, A. Öz Özcan’ın “Kadınlarla İlgili Özbek Atasözleri” ve Ö. Çobanoğlu’nun hazırladığı “Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü”nden alınmıştır.

Özbekçe ve Özbek atasözleri üzerine yapılmış çalışmalar elbette bunlarla sınırlı değildir. Özbek atasözleri ve deyimleri yüksek lisans ve doktora düzeyinde de ele alınmış, bu alanda pek çok değerli çalışma yapılmıştır. Burada bu çalışmalara yer vermemizin sebebi Özbek atasözlerinin Türkiye Türklüğü tarafından araştırma derecesinde ilgi gördüğünü ve bugüne kadar değişik açılardan incelendiğini gözler önüne sermektir.

Bununla birlikte Özbekistan’da Türkiye Türkçesi atasözleri üzerine yapılan çalışmalar ne yazık ki az sayıdadır. İ. Yoldaşev vd.nin hazırladığı, Öz-Silm Özbek-Türk Liseleri Genel Müdürlüğünce basılan “Uzbek ve Türk Maqollari İbaralari / Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü”nde önce açıklamalarıyla Özbek atasözleri, ikinci olarak Türk atasözleri ve son olarak da anlamca eşleşen atasözleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Karşılaştırmalı çalışma olması

açısından önem arz eden bu eserde 265 civarında ortak atasözü tespit edilmiştir (Yoldaşev vd., 1998).

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Sağlıkla İlgili Atasözleri

Sağlığın önemini vurgulayan atasözleri

Bu atasözleri her iki lehçede de hem akıl hem ruh hem beden sağlığının önemini, gerekliliğini vurgulamaktadır.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Her işin başı sağlık.* (İnsanın yapacağı her iş, vücut sağlığına bağlıdır. Sağlık olmazsa hiçbir iş yapılamaz.)
- ❖ *Başın sağlığı, dünya(nın) varlığı.* (Dünyanın en büyük zenginliği, mutluluğu beden sağlığından başka bir şey değildir.)
- ❖ *Sağlık varlıktan yeğdir.* (En büyük zenginliğimiz sağlığımızdır. Sahip olduğumuz başka maddi zenginliklerse sonra gelir.)
- ❖ *Hasta olmayan sağlığın kadrini bilmez.* (İnsan hasta olup ağrılar, sızılar içinde kıvrandıktan sonra hasta olmadığı zamanlardaki durumunun değerini gereği gibi anlar.)
- ❖ *Baş sağ olursa börk çok bulunur.* (Kişinin en önemli işi sağlığını korumaktır. Sağlığı yerinde olan kişi işsiz kalmaz.)
- ❖ *Azıcık aşım, kaygısız/ağrısız başım.* (Didişmesiz, orta halli bir geçim, türlü uğraşma ve didişmelerle dolu zenginlerin yaşayışından daha iyi, daha huzur vericidir.)
- ❖ *-Can boğazdan gelir.* (İnsan yemekle yaşar. Boğazına bakmayan kişinin sağlığı, yaşamı tehlikeye düşer.)

Özbek Türkçesinde:

- ❖ *Harakating — sog'liging, / Hareketin sağlığın, Mehnating — boylliging. / Mihnetin zenginliğin.*
- ❖ *Bosh rohati — tan rohati. / Baş rahatı— ten (vücut, benden) rahatı (sağlığı).*

- ❖ *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar.* / Baş sağlıklı olsa, börk (şapka) bulunur.
- ❖ *Tinchlik — baxt, sog'lik — taxt.* / Dinçlik (huzur) baht, sağlık taht.
- ❖ *Poklik sog'liqni, aql sabrni saqlar.* / Paklık (temizlik) sağlığı, akıl sabrı korur.
- ❖ *Pokliging — sog'liging.* / Paklığın (temizliğin) sağlığın.
- ❖ *Boylkning boshi — sog'liq.* / Zenginliğin başı sağlık. (Her şeyin başı sağlık.)
- ❖ *Bola sog'ligi — ona boyligi.* / Çocuk sağlığı — Annenin zenginliği.
- ❖ *Sovrin — zo'rniki, sog'liq — ko'pniki.* / Ödül — Varlığın, Sağlık — Her şeyin.
- ❖ *Salomatlik — tuman boylık.* / Selâmetlik (sağlık) büyük zenginlik.
- ❖ *Sog'likda xo'rlik yo'q.* / Sağlıkta horluk (aşağılama) yok.
- ❖ *Sog'lik — umrning garovi.* / Sağlık ömrün garantisi (yemini, sözü).
- ❖ *Mol ketsin, pul ketsin,* / Mal gitsin, para pul gitsin
Eson-sog'likka ne yetsin. / Esenlik ve sağlığa ne yetsin. (Cana gelecek mala gelsin.)
- ❖ *Sog' aql -bol aql.* / Sağlıklı akıl - bal akıl.
- ❖ *Tozalik — sog'lik garovi.* / Tazelik (gençlik) sağlığın garantisi.
- ❖ *El sog'ligi — yurt boyligi.* / Halkın sağlığı — yurdun zenginliği.
- ❖ *Kambag'alning bir to'ygani — Chala boyigani.* / Fakirin bir düğünü— Yarı zenginliği.
Kambag'alning boyligi — tanining sog'ligi. / Fakirin zenginliği — Canının sağlığı.
- ❖ *Vataning tinch — sen tinch.* / Vatanın dinç (huzurlu) — Sen de dinç (huzurlusun).
- ❖ *Olam tinch — xonam tinch.* / Dünya huzurlu — hanem (evim/ailem) huzurlu.
- ❖ *Och qornim — tinch qulog'im.* / Aç karnım — dinç kulağım. (Azıcık aşım, ağrısız aşım)
- ❖ *Tinch elning bog'i gullar.* / Huzurlu memleketin bağı da çiçeklerle dolar.
- ❖ *Tinchlik bilan el ko'karar,* / Huzur ile halk/memleket bayındır olur,
Yomg'ir bilan — yer. / Yağmur ile yer yeşerir.
- ❖ *Tinchlik urushni yengar.* / Barış (huzur) savaşı yener.

❖ *Tinchlik — farovonlik yo'ldoshi.* / Barış (huzur) refahın yoldaşdır.

Sağlıklı olma ve sağlık için tavsiye veren atasözleri

Bu atasözlerinin bazıları sağlığın önemini belirtmekle birlikte sağlıklı olma durumunu da dile getirmektedir. Bir kısmı da sağlıklı olmak için tavsiyelerde bulunur.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Hastalık sağlık bizim için.* (Hasta bir insan sağlığına kavuşabileceği gibi, sağlıklı biri de hastalanabilir. İnsan hayatında sağlık da hastalık da olur)..
- ❖ *Ağrımayan baş yastık istemez. / Sağ baş yastık istemez.* (Sağlıklı olan kişi sürekli yatmaz istemez.)
- ❖ *Sağlık şenlikle, erlik varlıkla.* (Sağlıklı insan neşeli, mutlu olur; toplumda da varlıklı insanların sözü geçer.)
- ❖ *Sağ olsun da dağ ardında olsun.* (Uzak da olsa insanın sevdiği kişilerin sağ ve sağlıklı olduğunu bilmesi onu rahatlatır.)
- ❖ *Sağlık istersen çok yeme, saygı istersen çok deme.* (Sağlıklı olmak için çok fazla yememeli; toplum içinde saygı görmek için de gerekli gereksiz çok konuşmamalı.)
- ❖ *Sağ göz sağlığa, sol göz varlığa.* (Bu atasözü göz seğirmesi ile ilgili olarak söylenir. Sağ göz seğirirse sağlığa işaret, sol göz seğirirse varlığa, zenginliğe işaret sayılır.)
- ❖ *İnsan ayaktan, at tırnaktan kapar.* (Birçok hastalık insana ayağını üşütmesinden, ata da tırnağı yoluyla gelir. Bu sebeple ayağımızı sıcak tutmak gerekir.)
- ❖ *Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin.* (Hastalıktan korunmak, vücudumuzu yıpratmamak istiyorsak ayağımızı sıcak, başımızı serin tutmalıyız; olur olmaz şeyleri sıkıntı konusu yapmamalı, geniş yürekli olmalıyız.)
- ❖ *Et giren eve dert girmez.* (Et protein katnağıdır ve sağlıklıdır, bir evde et yeniyorsa hastalık pek görülmez.)
- ❖ *Et yersen hayatın farıamaz (yaşlanmazsın), çalgu dinlersen aşkın farıamaz (eskimez, sönmez), kitap okursan dinin farıamaz (eksilmez).*

(Et sağlıklı bir besindir ve protein kaynağıdır, bedenen sağlık için gereklidir; müzik de ruhen insanı zinde tutar, yaşama isteğini artırır, aşkını da canlı tutar; kitap okumak da beyni, akılı besler, insan zihnini canlı tutar. Bu üç şey insanın her yönden sağlıklı olması için gereklidir.)

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Omon bo'lsang, olam seniki.* / Sağlıklı olsan (sağlıklıysan), alem senindir (senin olur).
- ❖ *Omon bo'lgan ot minar,* / Sağlıklı olan at biner,
Ola parcha to'n kiyar. / Ala renkli (rengarenk) ipekli elbise giyer.
- ❖ *Omon bo'lsa shu boshim,* / Sağlıklı olsa şu başım,
Yana chiqar shu sochim. / Yine çıkar şu saçım.
- ❖ *Sog' tanda — sog'lom aql.* / Sağ tende sağlam akıl. (Sağlam vücutta sağlam kafa veciz sözü.)
- ❖ *Sog' yurak — tog' yurak.* / Sağ yürek — dağ yürek.
- ❖ *Tan salomati — jon rohati.* / Ten selameti — Can rahatlığı.
- ❖ *Tani sog'ga kunda to'y.* / Teni sağa (sağlıklıya) her gün düğün (bayram).
- ❖ *Tani sog'ning — joni sog'.* / Teni sağın (sağlığının) — canı sağ.
- ❖ *Och yur, tinch yur.* / Aç yaşa, huzurlu yaşa. (Aç yaşa ama huzurlu yaşa).
- ❖ *Och bo'l, yalang'och bo'l, salomat bo'l.* / Aç ol, çıplak (mal-mülksüz) ol ama sağlıklı ol.
- ❖ *It dan och yo'q,* / Köpekten aç yok,
- ❖ *It dan tinch yo'q.* / Köpekten huzurlusu da yok.
- ❖ *Hushyorliging — tinchliging.* / Akıl sağlığın — huzurun.
- ❖ *Dushmaningning o'limini tilaguncha,* / Düşmanınını ölümünü dileyeceğine
Joningning sog'ligini tila. / (Kendi) Canının sağlığını dile.
- ❖ *Xalq tinchligin buzgan omon qolmas.* / Halkın huzurunu bozan emin kalmaz. (halkın huzurunu, rahatını bozan kendi huzurunu da bozmuş olur).
- ❖ *Sihat tilasang, ko'p yema,* / Sağlık dilesen çok yeme,

Izzat tilasang, ko'p dema. / İzzet, hürmet görmek istersen çok deme.

- ❖ *Sarimsoq, sarimsoq yeganning tani sog'.* Sarımsak, sarımsak yiyenin vücudu sağlıklı (olur).
- ❖ *Kechki ovqat — zahar,* / Gece yenen yemek zehir,
Ovqat yegin sahar. / (Yiyeceksen) sabah ye.

Hastalık ve ölümle ilgili atasözleri

Bu atasözleri; hastalığı, hastanın durumunu, hastalığın zorluğunu, başına gelmeyenin anlamayacağını belirtmek için söylenmiştir.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Çıkmadık canda umut var(-dır) / Çıkmadık candan umut kesilmez.* (Ölümcül hastanın canı çıkıncaya kadar iyileşeceğinden umut kesilmez.)
- ❖ *Hasta inilerken sağ ölür* (Hasta yatağında inleyip dururken sağ ve sağlıklı olan ölür.)
- ❖ *Hasta yatan ölmemiş, vadesi gelen ölmüş.* / *Hasta yatan ölmez, eceli yeten ölür.*
- ❖ *Yara öldürmez, Yaradan öldürür.*
- ❖ *Hastalık ölüm getirmez.* (Her hastalık ölümcül değildir. İnsan pek çok hastalıktan tedaviyle kurtulabilir.)
- ❖ *Her inleyen ölmez.* (Hastalıktan çeken kişi inlese de her hastalık insanı öldürmez.)
- ❖ *Hastalık şaşırtır, ölüm yıkar.* (Aniden gelen hastalıklar hem hasta olanı hem yakınlarını şaşkına çevirir fakat aniden gelen ölüm insan üzerinde yıkıcı etkiler bırakır.)
- ❖ *Eden bulur, inleyen ölür.* (Kötülük eden kötü bir durumla karşılaşır. Ağır hasta olan da inleyerek ölür.)
- ❖ *Hastalık kantarla girer, miskalle çıkar* (Hastalık, birden ve çok zorlu gelir ama yavaş yavaş iyileşir.)
- ❖ *Okkayla girer, dirhemle çıkmaz.*

- ❖ *Hastalık iğne deliğinden girip, han kapısından zor çıkar.* (Hastalık insan zayıf düşmeye görsün, en ufak bir yerinden yakalar fakat iyileşmesi zor olur.)
- ❖ *Isıtma (sıtma) “ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım” demiş.* (Sıtma hastalığına yakalanmış kimse, iyi olduktan uzun yıllar sonra bile sarı, soluk benzinden belli olur.)
- ❖ *Hekimden sorma, çekenden sor.* (Hastalığın şiddetini, ağrısını, sıkıntısını doktor değil, çeken bilir.)
- ❖ *Hastanın başı yastıkta ezilir.* (Hastalıktan sürekli yatan kişiye yastık da bir müddet sonra sıkıntı vermeye başlar.)
- ❖ *Hatır için hasta yatılmaz.* (Hastalık öyle kötü, çekilmez bir durumdur ki, bir kişinin hatırı için bile olsa hasta yatılmaz.)
- ❖ *Ağrılarda göz ağrısı, her kişinin öz ağrısı.* (Göz ağrısı ağrıların en acısıdır. Ama her kişinin başka türlü bir ağrısı vardır ki kendisi için göz ağrısı denli acıdır.)
- ❖ *Hastaya yatak (döşek) sorulmaz.* (Bir kişiye, onsuz yapamayacağı belli olan bir şeyin gerek olup olmadığı sorulmaz; çünkü hasta güçsüzdür, yatarak dinlenmek ister.)
- ❖ *İnsanın neresi ağırırsa, orası bağırır.* (İnsanın canı ağrıyan yerindedir.)

Bazen de hasta olana bakmak daha zor olur. Bu durumu anlatan bir atasözüne rastladık:

- ❖ *Hastaya bakmaktan hasta olması yeğdir.* (Ağır bir hastaya bakmak o denli güçtür ki, kimi zaman bakan için hasta olması bundan daha kolay görünür.)

Aşağıdaki atasözü ölümün hastalıktan yeğ tutulduğunu gösterir:

- ❖ *Hasta ol benim için, öleyim senin için.*

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Zag'izg'on sog'ligidan o'lmas, suqligidan o'lar.* / (Derdini, hastalığını) gizleyen sağlığından ölmez, gizlediği (açlığından) için ölür. (Derdini söylemeyen derman bulamaz.)
- ❖ *Og'riqsiz bosh yer ostida kerak.* / Ağrısız baş yer altında gerek. (Hayatta iken ağrısız /dertsiz baş olmaz.)
- ❖ *Pishmagan etni yegali bo'lmas,* / Pişmeyen eti yemek olmaz, *Qaynamagan choyni — ichgani.* / Kaynamayan çayı içmek (olmaz).
- ❖ *Rang ko'r, hol so'r.* / Rengini gör (kişinin/dostunun yüz rengine bak, değişikse) hâlini sor.
- ❖ *Yaxshining beli singuncha,* / İyinin beli kırılacağına, *Yomonning ko'zi ko'r bo'lsin.* / yamanın (kötünün) gözü kör olsun.
- ❖ *Yaxshining qo'li singuncha,* / İyinin kolu (eli) kırılacağına, *Yomonning beli sinsin.* / Yamanın (kötünün) beli kırılsın.
- ❖ *Illat ketar, odat ketmas.* / İllet (hastalık insandan) gider, adet (alışkanlıklar) gitmez. *Dard ko'rmagan avliyoga sig'inmas.* / Dert görmeyen (çekmeyen) evliyaya sığınmaz.
- ❖ *Dard tortmagan dard bilmas.* / Dert çekmeyen dert bilmez.
- ❖ *Dardini yashirgan darmon topmas.* / Derdini gizleyen derman bulmaz.
- ❖ *Kumush xotin kunda — kasal,* / Gümüş hatun her gün hasta *Oltin xotin oyda — kasal.* / Altın hatun ayda (bir) hasta (olur).
- ❖ *Kinnachi der: «Kasal ko'paysin»,* / İntikam almak isteyen der ki: “Hastalığın çoğalsın, hastalar çoğalsın”; *Go'rkov: «O'lik ko'paysin».* / Mezarıcı da der ki; “Ölüler çoğalsın.”
- ❖ *Isitmani yashirsang,* / Sıtmayı (hastalığı) gizlesen, *O'lim oshkor qilar.* / Ölüm açığa çıkarır..
- ❖ *Kasal bo'lib o'lmadim,* / Hasta olup ölmedim (Hastalıktan ölmedim), *Uzulikib o'dim.* / Hastalık uzadığı için öldüm.

- ❖ *Jon qaqshag'i jahonga sig'mas.* / Can ağrısı cihana sığmaz.
- ❖ *Joni achimasning qoshida* / Canı acımayanın (ağrımayanın) karşısında
Boshing ham og'rimasin. / Başın dahi ağrımasın.
- ❖ *Bedard yonida gapirsang, boshi og'rir.* / Dertsiz olanın yanında dertlensen, başı ağrır.
- ❖ *Bir kunlik isitma* / Bir günlük sıtma (hastalık)
Qirq kunlik kuchni olar. / Kırk günlük gücü alır.
- ❖ *Dard botmonlab kelar,* / Dert (Hastalık) batmanla gelir,
Misqollab chiqar. / Miskalle çıkar.
- ❖ *Dard keldi, darmon ketdi.* / Dert geldi, derman gitti.
- ❖ *Dard filni pashshadek qilar.* / Dert (hastalık) fili sinek gibi yapar (sineğe çevirir).
- ❖ *Yomon og'riqqa — yaxshi osh.* / Kötü ağrıya iyi aş (yemek).
- ❖ *Kasal kasal emas,* / Hasta hasta değil,
Kasalni boqqan kasal. / Hastaya bakan hasta.
- ❖ *Mol zo'riqsa, o'ladi,* / Mal (hayvan) zorlansa ölür,
Odam zo'riqsa, o'ldiradi. / Adam (insan) zorlansa öldürür.
- ❖ *Muguz lat yesa, tuyoq zirqirar.* / Boynuz şişe toynak ağrır.
- ❖ *Kasalni yashirsang,* / Hastalığı gizlesen (de),
Isitmasi oshkora qilar. / Sıtması / titremesinden açığa çıkar (anlaşılır).
- ❖ *Kasalning kelishi oson, ketishi qiyin.* / Hastalığın gelişi kolay, gidişi zor.
- ❖ *Kasalning yaxshi-yomoni yo'q.* / Hastalığın iyisi-kötüsü yok.

Hastalıktan iyileşme ve hekimlerle ilgili atasözleri

Bu atasözlerinin bazılarında hastalık ve hekim üzerinden farklı durumlar da anlatılmak istenmiştir.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Güneş girmeyen eve doktor girer.* (Güneş insan hayatında sağlık için önemli bir kaynaktır. Güneşten mahrum kalınan bir evde hasta olunur. Bu yüzden de bu eve doktor girer.)

- ❖ *İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir.* (Tanrı kötü bir durumun iyiliğe dönmesini dilemişse bunu yapacak kimse o işin üstüne gelir. / Bir sorunla uğraşırken, güzel bir rastlantı çözüme katkıda bulunursa, buna çok sevinilir.)
- ❖ *Hekim kim; başına gelen. / İnsanın başından geçen hekimdir.* (Bir hastalığın en iyi hekimi, bu hastalığı geçirmiş olan kimselerdir. Toplumsal alanda da böyledir: Bir konuyu en iyi sonuca ulaştırmasını bilen kimse, başından böyle bir olay geçmiş kimsedir.)
- ❖ *Hekimsiz, hâkimsiz memlekette oturma!* (Sağlığın güvencesi hekim, toplumun güvencesi hâkimdir. Bu iki güvencenin bulunmadığı yerde oturmak doğru değildir.)
- ❖ *Azıcık ağrıyı aş (çokçasını iş) bastırır.* (Küçük bir rahatsızlık bir şey yemekle geçer. Düşünmekle sonuç alınmayacak birçok sorun da kendini işe vermekle unutulur.)
- ❖ *Esvap yamaya, can hekime düşmesin.* (Giydiğimiz elbiseler eskiyince yama ister, bu onların eskidiğini, aslında artık giyilemeyecek hâle geldiğini gösterir; bir insan da hekime ihtiyaç duyuyorsa ciddi şekilde hastalanmış demektir.)
- ❖ *Hasta sağ kalırsa hekime karşı gelir.* (Hasta sağ kalırsa kendisini iyileştiren hekimi ayakta sağlıklı olarak karşılar.)
- ❖ *İnleyen dinleyeni vardır.* (İnsan hasta olduğunda eğer inliyorsa, inleme sesini duyan hal hatır sormak, yardımcı olmak için gelir ve derdini dinler, çözüm üretmeye çalışır. Hastalığını gizlediği takdirde derdinin درمانını da bulamaz.)
- ❖ *Hastaya naz etmek hekime yaraşmaz.* (Hasta zaten kendi derdiyle, hastalığıyla uğraşmaktadır, karşısındaki kişi hekim de olsa kendisine yapılan nazı kaldıramaz/çekemez.)
- ❖ *Yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder.* (Hekimlerin iyi yetişmiş olması gerekir, az bir bilgiyle hekim olunmaz. Böyle insanlar hastanın gerçek derdini anlamazlar ve yanlış tedavi edebilirler, bunun sonucunda da hasta ölebilir. Eksik dini bilgiyle de hocalık yapılmaz. Böyle insanlar da kişiyi dinden soğuturlar.)

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Kasalni mayiz emas, / Hastayı kuru üzüm değil,
Achchiq dori tuzatar. / Acı ilaç düzeltir (acı ilaç sağlığına kavuşturur).*
- ❖ *Kishini ish ovutar, / İnsanı iş avutur,
Kasalni — dori. / Hastayı ilaç.*
- ❖ *Kasal jonning harakatida, / Hasta can derdinde,
Tabib pulning harakatida. / Doktor parasının derdinde.*
- ❖ *Ishonish bilan kasal bo'lsang, / İnanç ile hasta olsan,
Umid bilan tuzalasan. / Ümit ile (ümit ederek) iyileşirsin.*
- ❖ *Kasal oshdan, / Hastalık yemekten,
Davo — qarindoshdan. / Devası kardeşten.*
- ❖ *Kasalga davo topilsa ham, / Hastaya/Hastalığa çare bulunsa da
Anqovga davo topilmas. / Ahmağa/Ahmaklığa çare bulunmaz.*
- ❖ *Kambag'alning kasali ohsda bo'lsa, / Eğer fakir hastalansa,
Tabib ham bormas. / Doktor da gelmez.*
- ❖ *Dard ko'rgan — tabib. / Dert çeken tabip (olur). Dertli kendisi
gibi dert çekenin hâlinden anlar.*
- ❖ *Tabib tabib emas, / Doktor doktor değil,
Dard chekkan — tabib. / Derdi çeken doktor(dur).*
- ❖ *Tabib tabib emas, boshidan utqan — tabib. / Doktor doktor değil,
başından geçen doktor(dur).*
- ❖ *Odam odamning dardini olar. / Adam adamın (insan insanın)
derdini alır (hafifletir).*
- ❖ *Odam zahrini odam olar. / Adam zehrini (derdini) adam alır.*
- ❖ *Og'rig kopaysa, emçi kopayar. / Ağrı çoğalınca / artınca doktor
da çoğalır.*
- ❖ *Kasal — bitta, davosi — mingta. / Hastalık bir türlü, çaresi bin
tүrlü.*
- ❖ *Kalla osgan kuni itdan, / Başını astığın gün itten (köpekten)
Kir yuvgan kuni bitdan qutulasan. / Temizlik yaptığın gün bitten
kurtulursun.*
- ❖ *Kasal kamaysa, tabib kasal bo'lar. / Hastalık bitinceye kadar
(Hasta iyileşinceye kadar), doktor hasta olur.*

- ❖ *Kasalni tabib emas, habib tuzatar.* / Hastayı tabip değil, dost (o derdi bilen) iyileştirir.

Hastanın özellikleri ile ilgili atasözleri

Bu atasözlerinde hasta olanın bazı özellikleri olumsuz olarak gösterilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Hasta olanın canı tez olur.* (Hasta yatağında kendi bir iş yapamadığı için ihtiyacı olan şeyleri kendisine bakandan hemen yapsın ister veya iyileşme süreci uzun süren bir hastalığa tutulmuşsa çabucak iyileşmek ister.)
- ❖ *Hastanın pabucu eskimez.* (Hasta olan gezemeyeceği için ayakkabısı eskimez.)
- ❖ *Hastanın dili, körün eli.* (Hasta olan kişi bazen kendisine bakmanı diliyle bıktırarak dereceye getirir, kör ise görmediği için her şeyi eliyle anlamaya çalışır, bu da bazen çevresindekileri rahatsız eder.)

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Bemor o'ziga yoqmagan ovqatga o'ch.* / Hasta sevmediği yemeğe dahi aç.
- ❖ *Joni og'rigan tangrisini qarg'ar.* / Canı ağrıyan (ağrısı olan) Tanrısına beddua eder.
- ❖ *Kasal kulgi suymas.* / Hasta gülmeyi sevmez.
- ❖ *Kasalga asal ham bemaza tuyular.* / Hastaya tatlı (lezzetli) da tatsız gelir.
- ❖ *Kasalga so'z yoqmas,* / Hastaya söz hoş gelmez,
Charchaganga o'yin. / Yorguna oyun.

Hastalığı başına gelmeyenin bilmediğini anlatan atasözleri

Bu atasözleri hastalığı çekmeyenin hasta olanın hâlinde anlamadığını ifade eder. Yukarıdaki maddelerde verilen bazı atasözleri de bu gruba dahil edilebilir.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *El bilmez ağrısı, döver sağrısı.* (El hasta olanı bilmez ve hastalığına bakmadan ona acımasızca davranır.)
- ❖ *Elin hastası ele uyur gelir.* (Bir insana yabancı olduğu birinin hastalıktan dolayı yatması uyumak için yatmak gibi gelir. Onun yatağında neler çektiğini düşünemez, hissedemez.)
- ❖ *El elin derdini bilmez.* (Kimin ne çektiğini kimse bilemez.) Bu atasözü insanın çektiği diğer sıkıntılar için de söylenmektedir.
- ❖ *Parmağını kesmeyen acısını bilmez.* (Başına kötü bir iş gelmeyen o durumda olanın hâlinde anlamaz.)
- ❖ *Baş yastığı baş derdini bilmez.* (Hasta veya dertli insan başını yastığa koyduğunda yastık onun ne çektiğini bilmez, başka insanlar da öyledir; kişinin ne çektiğini kimse bilemez.)

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Och holini to'q bilmas, / Açın hâlini tok bilmez, Kasal holini — sog'.* / Hastanın hâlini -- sağlıklı olan (bilmez).
- ❖ *Og'riq qadrini sog' bilmas, / Ağrının kadrini (acısını) sağ (sağlıklı) bilmez, Och qadrini — to'q.* / Açın (açlığın) kadrini (acısını) tok bilmez.

Farklı durumların sağlık ve hastalık üzerinden anlatıldığı atasözleri

Bazı atasözlerinde sağlık, hastalık ve dert üzerinden farklı hayat sorunları anlatılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde

- ❖ *Beş parmağın hangisini kessen acımaz?* (İnsan evlatlarını birbirinden ayırt etmez. Hangisine zara gelse aynı üzüntüyü duyar.)
- ❖ *Borçlu ölmez, benzi sararır.* (Borç kişiyi öldürmez ama hasta edecek kadar üzer.)
- ❖ *Borçlunun döşeği ateşten olur.* (Borçlu borcunu ödeyinceye değin uyku uyuyamaz; yatağında döner durur.)
- ❖ *Borç uzayınca kalır, dert uzayınca alır.* (Borcun ödenmesi geciktikçe borçluluk duygusu gevşer, zaman aşımı ile borç ödenmez olur. Dert uzayınca da hastayı güçsüz bırakır, alır götürür.)
- ❖ *Her damardan kan alınmaz.* (Herkesten yardım istenmez, istense de alınmaz.)
- ❖ *İstenmeyen aş, ya karın ağrıtır ya baş. / Gönülsüz yenen aş, ya karın ağrıtır ya baş.* (Herhangi bir şeyi isteksiz yemek insanda rahatsızlığa yol açabilir. Aynı şekilde isteksiz yapılan bir iş de insanı huzursuz eder.)
- ❖ *Sağ sallanır, çürük alınır (gücenir).* (Sağlıklı olan kişi geçici bir şekilde rahatsızlanırsa zaten hasta olan onun bu durumuna alınır ve kendi hastalığının önemszenmesini ister.)
- ❖ *Yara gider, yeri gitmez.* (İnsanın çektiği sıkıntılar bir gün biter fakat izi daima kalır.)

Özbek Türkçesinde

- ❖ *Ahmoqning ahmoqligi ham bosh og'ritadi, ham oyoq.* / Ahmağın ahmaklığı hem baş ağrıtır hem ayak.
- ❖ *Saxiying xayriga baxilning boshi og'rir.* / Cömerdin yaptığı iyilikten cimrinin başı ağrır.
- ❖ *Besh barmoqning birini tishlasang, bari og'rir.* / Beş parmağın birini dişlesen (ısırsan) hepsi ağrır.
- ❖ *Ayrimagin elingdan, / Ayrılma ilinden, yurdundan (halkından),*
- ❖ *Quvvat ketar belingdan. / Kuvvet gider belinden.*

- ❖ Bosh bo'lmasa, gavda — losh. / Baş olmasa, gövde ceset (gibidir). (Başsız gövde olmaz.)
- ❖ Boshda aql bo'lmasa, oyoqda tinim yo'q. / Baştan akıl olmazsa, ayakta huzur yok.
- ❖ Bosh armoni bo'lmasa, / Baş elemi olmasa, Mol armoni armonmas. / Zenginlik serveti boşa gitmez.

Sonuç

Bu çalışmada Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki “sağlık” konulu atasözleri tespit edilerek anlamsal açıdan sınıflamaya tabi tutulmuştur. Sağlık üzerine söylenen atasözlerinin Özbek Türkçesinde daha fazla olduğu, aynı durum için varyantların çokluğu göze çarpmıştır. Örneğin ‘sağlığın önemi’ başlığı altında *Her işin başı sağlık* atasözüne karşın ‘*Pokliging — sog'liging.* / Paklığın (temizliğin) sağlığını; *Boylkning boshi — sog'liq.* / Zenginliğin başı sağlık; *Bola sog'ligi — ona boyligi.* / Çocuk sağlığı — Annenin zenginliği; *El sog'ligi — yurt bayligi* / Halk sağlığı — yurt zenginliği; *Bosh rohati — tan rohati.* / Baş rahatı— ten (vücut, benden) rahatı (sağlığı); *Tinchlik — baxt, sog'lik — taxt.* / Dinçlik (huzur) baht, sağlık taht’ gibi atasözleri mevcuttur. *Baş sağ olursa börk çok bulunur* atasözü de ‘*Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar.* / Baş sağlıklı olsa, börk (şapka) bulunur’ şeklinde görülmektedir. *Cana gelecek mala gelsin* atasözü de Özbek Türkçesinde ‘*Mol ketsin, pul ketsin,* / Mal gitsin, para pul gitsin, *Eson-sog'likka ne yetsin.* / Esenlik ve sağlığa ne yetsin.’ şeklinde sağlıklıla ilişkilendirilerek karşılığını bulmuştur. *Sağlık istersen çok yeme, saygı istersen çok deme* atasözümüz ‘*Sihat tilasang, ko'p yema,* / Sağlık dilesen çok yeme, *Izzat tilasang, ko'p dema.* / İzzet, hürmet görmek istersen çok deme.’ olarak yer almaktadır. Yine hastalık için söylenen atasözlerinde de bu örtüşme görülmektedir: *Hastalık kantarla gelir/girer, miskalle gider/çıkar* atasözü Özbek Türkçesinde ‘*Dard botmonla kelar, misqollab chiqar*’ şeklinde söylenmektedir.

Bu atasözlerinin pek çoğunun birebir örtüştüğü görülmektedir. Sonuç olarak ortak kültür döneminden gelen ve iki ayrı coğrafyada gelişme gösteren Özbek ve Türk atasözlerinin sağlık konusunda da pek çok

ortaklık gösterdiğini bu ve benzeri atasözleri ortaya koymaktadır. Bu çalışmada; yukarıda ‘Giriş’ kısmında bahsedilen çalışmalarda tematik olarak değişik konularda ele alınan atasözlerine ‘sağlık’ konusunda karşılaştırmalı bir çalışma ile katkı konmak istenmiştir. Bu tür çalışmaların Türk dünyasının geneline yayılması ve ortaklıklar ile farklılıkların ortaya konması gerekmektedir. Yapılan çalışmalar hâli hazırda yeterli değildir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1: Atasözleri sözlüğü* (7. baskı). İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Aktan, B. (2011). Cümle yapısı bakımından Özbek atasözleri. *Turkish Studies*, 6(2), 163–176.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.2152>
- Altunsoy, S. (2022). Özbek Türkçesindeki aile kavramı ile ilgili atasözlerinin anlam bilimi ve söz dizimi açısından incelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, M. S. (2024). Özbek atasözlerinde “ölüm” kavramına bir bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 325–345.
- Bulduk, T. B. (2020). Dîvânu Lugâtî't-Türk ve Özbek Türkçesinde ortaklaşan atasözleri. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(22), 90–100.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- Erdem, A. (2022). Akrabalık kavramları bağlamında Özbek atasözleri üzerine bir inceleme. *Turkish Studies – Language and Literature*, 17(1), 37–53.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.54227>
- Dağpınar, A. (1998). *Tıpkı ve benzer Türk-İngiliz İngiliz-Türk atasözleri ve deyimleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Hazar, M. (2002). Özbek halk makal-matalları (atasözleri). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14, 311–318.
- Karaman, A. (2023). Özbek atasözlerinde akıl ve edep. *Folklor Akademi Dergisi*, 6(3), 1136–1146.
<https://doi.org/10.55666/folklor.1355209>

- Koraş, H., vd. (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlük*. Ankara: Nobel.
- Mirzayev, T., vd. (1989). *O'zbek xalq maqollari*. Toshkent: Gafur Gulom Nomidagi Adabiyat va San'at Nashriyati.
- Mirzayev, T., vd. (2013). *O'zbek xalq maqollari*. Toshkent: Sharq.
- Püsküllüoğlu, A. (2002). *Türk atasözleri sözlüğü* (2. baskı). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- TDK Derleme-Tarama Kolu. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toprak, F. (2023). Armin (Hermann) Vámbéry'nin tespit ettiği Özbekçe nakıllar üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, 7(2), 199–222. <https://doi.org/10.30563/turklad.1372434>
- Uğurtürk, Ş. (2021). Özbek atasözlerinin konuları açısından sınıflandırılması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yatağan, M. (2010). Özbek halk makalleri (Özbek halk atasözleri) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yoldaşev, İ. & Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Özbek atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Yoldaşev, İ., vd. (1998). *Uzbek ve Türk maqollari ibaralari / Özbek ve Türk atasözleri ve deyimleri sözlüğü*. Taşkent: Öz-Silm Özbek-Türk Liseleri.

ÖZBEK VE TÜRKİYE TÜRKÇELERİNDE HAMİLELİK BİLDİREN İFADELER

Pregnancy Expressions in Uzbek and Türkiye Turkish

Selahittin TOLKUN¹

 ORCID ID: 0000-0002-0603-7010 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Özbek ve Türkiye Türkleri, Türk dünyasının en kalabalık üyelerinden ikisidir. Özbek Türkçesi Karluk, Türkiye Türkçesi ise Oğuz grubuna mensuptur. Türkiye Türkçesi çok büyük oranda Oğuz grubu özellikleri taşıırken, Özbek Türkçesi Karluk grubunda olmasına karşın bünyesinde bulunan Kıpçak ve Oğuz grubu mensuplarından dolayı ölçünlü dilinde bunların da yer yer etkisi görülür. Bu iki Türk kitlesi, yaklaşık 1000 yıl önce Oğuzların batıya göçleri sonucunda ayrılmışlardır. Bunların önemli bir ortak özelliği ise geçmişte klasik edebiyata sahip olmalarıdır. Her ikisinin kökleri sırasıyla İslam medeniyeti dairesinde gelişen Klasik Doğu Türkçesi (Çağatay) ve Klasik Batı Türkçesi'ne (Osmanlı) dayanmaktadır. Bundan dolayı yazı dillerinde özellikle Arapça ve Farsça menşeli kelimeler önemli yer tutar. Netice olarak "hamile" kavramı için Türkiye Türkçesinde yaygın olarak Arapça kökenli hamile, Türkçe olduğu kabul edilen gebe kelimesiyle yan yana aynı sıklıkta; Özbek ölçünlü dilinde ise hâmilâdâr kelimesi hâkim biçimde kullanılmaktadır. Bunların dışında bu lehçelerde gebe anlamına gelen birçok Türkçe kelime (ikkiqât, yüklü vb.; iki canlı, yüklü vb.) birtakım tanımlayıcı kelime grupları da (boyidâ bâlâsi bâr; karnında yavrusu olan) hamileyi ve hamileliği ifadede kullanılmaktadır. Ayrıca yalnızca hamile kadınlar için söz konusu olan aşermek ve doğurmak anlamına gelen kelimeler de – bunlardan doğurmak yalnızca gelecek zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekleriyle – kullanıldığında cümlede hamile anlamına gelen hiçbir kelime olmasa dahi hamile bir kadının söz konusu olduğu mantıkça anlaşılmaktadır. Her iki lehçede de gebe hayvanlar için özel kelimeler bulunmaktadır. Bunlar da bazen aşağılamak amacıyla insanlar için kullanılmaktadır. **Anahtar kelimeler:** Özbek ve Türkiye Türkçelerinde hamile anlamına gelen kelimeler, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde hamileliği bildiren

¹Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, stolkun@anadolu.edu.tr. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 27.06.2025

Künye: Tolkun, S. (2025). *Özbek ve Türkiye Türkçelerinde hamilelik bildiren ifadeler*. Artikel Akademi, 39-53.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatı Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

ifadeler, yalnızca hamileler için kullanılan aşermek ve doğurmak kelimeleri.

Abstract: *Uzbek and Turkish Turks are two of the most populous members of the Turkic world. Uzbek Turkish belongs to the Karluk group, while Türkiye Turkish belongs to the Oghuz group. While Türkiye Turkish has Oghuz group features to a great extent, Uzbek Turkish is in the Karluk group, but due to the Kipchak and Oghuz group members within its body, their influence is seen in its standardized language. These two Turkic groups were separated about 1000 years ago as a result of the Oghuz migration to the west. An important common feature of these two groups is that they had classical literature in the past. Both have their roots in Classical Eastern Turkish (Chagatai) and Classical Western Turkish (Ottoman), which developed in the circle of Islamic civilization. Therefore, Arabic and Persian words have an important place in their written languages. As a result, for the concept of “pregnant”, the Arabic-origin word hamile is widely used in Türkiye Turkish side by side with the word gebe, which is accepted to be Turkish, with the same frequency, and the word homilador is dominantly used in the Uzbek standard language. Apart from these, many Turkish words meaning pregnant in these dialects (ikkıqat, yukli, etc.; iki canlı, yüklü, etc.) and some descriptive phrases (bo’yida bolasi bor; karnında yavrusu olan) are also used to express pregnancy and pregnancy: In addition, words meaning aşermek “to crave” and doğurmak “to give birth”, which apply only to pregnant women - of which give birth is used only with adjective-verb suffixes in the future tense - are also used to express pregnancy in the sentence. Both of them have special words for pregnant animals. These, too, are sometimes used for humans in order to insult them.*

Keywords: *Uzbek and Turkish words for pregnant, Uzbek and Turkish expressions for pregnancy, the words aşermek “to crave” and doğurmak “to give birth” used only for pregnant women..*

Giriş

Özbek ve Türkiye Türkleri, Türk dünyasının en kalabalık üyelerinden ikisidir. Ölçünlü dil bakımından Özbek Türkçesi Karluk, Türkiye Türkçesi ise Oğuz grubuna mensuptur. Türkiye Türkçesi çok büyük oranda Oğuz grubu özellikleri taşırken, Özbek Türkçesi Karluk grubunda olmasına karşın bünyesindeki Kıpçak (C’leyici ağızlar) ve Oğuz (Harezmi ağzı) grubu mensuplarını da taşımasından dolayı ölçünlü dilinde bunların da etkisi yer yer görülür. Bu iki Türk kitlesi,

yaklaşık 1000 yıl önce Oğuzların batıya göçleri sonucunda ayrılmışlardır. Her ikisinin önemli bir ortak noktası ise geçmişte klasik edebiyata sahip olmalarıdır. Kökleri, sırasıyla İslam medeniyeti dairesinde gelişen Klasik Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) ve Klasik Batı Türkçesi'ne (Osmanlı Türkçesi) dayanmaktadır. Dolayısıyla ikisinin de yazı dilinde özellikle Arapça ve Farsça menşeli kelimeler önemli yer tutar. Gerçi Türkiye Türkçesi kelime kadrosunda, geçtiğimiz yüzyılda yaşanan başta sadeleşme ardından da aşırı bir Öztürkçecilik hareketi sonucunda başta Arapça ve Farsça olmak üzere alıntı kelimeler önemli oranda azalmıştır. Bundan dolayı her iki lehçede “hamile” kavramı için Türkiye Türkçesinde yaygın olarak Arapça kökenli *hamile*, Türkçe olduğu kabul edilen *gebe* kelimesiyle yan yana hemen aynı sıklıkta; Özbek ölçünlü dilinde ise Arapça kökenli *hamile* (özgün imla: *homila*; çevriyazı: *hâmilâ*) kelimesi “ana kanındaki yavru” anlamında, Farsça kökenli *+dâr* ekiyle türetilen *hâmilâdâr* kelimesi hâkim biçimde kullanılmaktadır. Ama bu kelimeler dışında her iki lehçede *hamile* anlamına gelen birçok Türkçe kelime, tanımlamaya dayanan ibareler ile kurulan farklı ifade yolları olduğu görülmektedir.

Amaç

Bu çalışmada, birbirlerinden yaklaşık bin yıl önce ayrılan ancak zaman içerisinde gerek göçler (çoklukla Türkistan'dan Anadolu'ya) gerekse edebi metinler yoluyla etkileşimleri süren bu iki Türk topluluğunda, hayatın önemli bir alanı olan hamileliği veya hamileyi belirten kelime ve ifadeleri tespit etmeye çalışmak; sürdürülen ortaklıkları ile meydana gelen farklılaşmayı ortaya koymak amaçlanmıştır.

Yöntem

Çalışmamızda önce Özbek ardından Türkiye Türkçesinde hamilelik bildiren kelime ile ibareler yanında başka ifadeler sıralanacak, konunun daha iyi anlaşılması için gerekirse örnek cümleler verilecektir. Ayrıca hamile anlamına gelen kimi kelimelerin yapısı veya kökeni üzerine kısa açıklamalarda bulunulacaktır.

Yine bu çalışmada Özbek Türkçesine ait kelime ve metinler 34 *Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesine* göre Latin harflerine aktarılacak ancak kaynakça, gönderme ve eser adları ise hâlihazırda kullanılan Özbek Latin alfabesine göre verilecektir.

Hamile Anlamına Gelen İfadeler

Özbek ve Türkiye Türkçelerinde *hamile* anlamında birçok kelime yanında örtük ifadeler bulunmaktadır. Güngör (2006, s. 79-80), Türkçedeki tabu ve örtmece sözleri (öfemizm) incelerken, özellikle ayıp sayılan kavramlarla ilgili tabulara dikkat çekmektedir. Araştırmacı, cinsellik ve kadınlara özel durumları içeren sözcüklerin toplum içinde doğrudan ifade edilmesinden endişe duyulduğunu belirtmektedir. Bu endişeler sonucu hamilelik için birden çok kelime ortaya çıkmıştır. Özbek Türkçesindeki tabu ve örtmeceleri inceleyen Karadeniz (2020, s. 72) de bu lehçedeki *âğır âyâq* kelimesini örnek olarak vermiştir. Konuyla ilgili olarak Özbek araştırmacılar da aynı şekilde *ikkiqât*, *âğırâyâqli*, *hâmilädâr* kelimelerini *evfemizm* (< euphemizm) örnekleri kapsamında vererek “nesne ve hadiselerin epey yumuşak şekilde ifadesi” notunu düşmüşlerdir (Yo‘ldoshev vd., 2021, s. 194).

Gerçekten de her iki toplumu incelediğimizde özellikle yeni gelinlerin ilk yahut ileri yaştaki kadınların hamileliklerini söylemekten çekindiklerini görürüz. Bunun sebebi kimi zaman utanma, kimi zaman da nazardan kaçınma olduğunu söyleyebiliriz.

Her iki lehçede doğrudan “hamile” anlamına gelen kelimeler olduğu gibi birtakım tarifler yoluyla da örtük biçimde *hamilelik* durumu belirtilebilmektedir. Bunlar şu şekilde gruplandırılabilir.

1. Doğrudan *hamile* anlamına gelen kelimeler,
2. *Hamileliği* yahut *hamileyi* örtük biçimde, bir noktada tarif yoluyla belirten ifadeler,
3. Yalnızca hamileye özgü kelimeler yoluyla hamileliği belirten ifadeler,

4. Hayvanlarda gebelik. Her iki lehçede de hayvan hamileliği için insanlarla ortaklaşanlar yanında yalnızca hayvanlara özgü kelime yahut ibareler de bulunmaktadır. Aşağıda görülebileceği gibi çoğu zaman hakaret amacıyla nadiren de olsa sevimli hayvanlardan hareketle sevgi, şefkat ifadesi olarak hayvan hamileliğini bildiren kelimeler de insanlar için kullanılabilir.

Doğrudan *Hamile* Anlamına Gelen Kelimeler

Özbek Türkçesi

Özbek ölçünlü dilinde ağırlıklı olarak *hâmilädâr* kelimesi hâkim biçimi, yanı sıra *ikkiqât*, *âğırâyâq* ~ *âğırâyâqli*, *âğırboy*, *boyidâ boldi* ~ *bâr*, *yükli* ~ *yüklik*, *qursâqli*, *başqârânğı*, *dücân*, *ikkicân*, kelimeleri veya deyimleri kullanılır. Bunlara ilaveten ÖTİL’de *boğâz* kelimesi için birinci bentte hamile hayvan anlamı verilir. 2. bentte ise kelimenin insan için kullanıldığı belirtilerek ilgili örnek ilk Özbek romanı yazarı Abdullah Kâdirî’nin (1894-1938) eserinden örnek verilir. Muhtemelen bu lehçede başka kelimeler de vardır ancak burada ulaşılabilen kaynaklardaki bilgiler verilebildi.

Özbek Türkçesindeki bu kelimelerin bir kısmıyla ilgili olarak ÖTSİL’de (2023, s. 140) şu açıklamalar verilmektedir: *Hâmilädâr*, *ikkiqât*, *boğâz*, *yükli*, *âğırâyâq*, *âğırboy*, *dücân*: Karnında yavrusu olan, evlat bekleyen. *İkkiqât* konuşma diline ait, insan için yaygın kullanılır. *Boğâz* esasen hayvanlara nispeten kullanılır, insanlar için kullanıldığında kaba bir ifade olur. *Yükli* sözü de normal konuşma diline has olup bu kelimedede mana daha örtük ve yumuşak biçimde ifade edilir. *Yükli*, *âğırâyâq* kelimelerinde mezkûr mana öfemistik, *boğâz* kelimesinde disfemik biçimdedir. *Âğırboy* ve *dücân* ise ağızlarda kullanılır.

Yine listede yer alan *yükli* ve *yüklik* aslında aynı kelimenin iki farklı telaffuzudur. Eski Türkçedeki isimlerden sıfat yapan +*lXg* eki günümüz Özbek Türkçesinde yaygın olarak +*lXg* > +*li* olmuştur. Ancak ekin klasik dönemde görülen +*lXG* > +*lXK*, +*lik* değişimleri de konuşma dilinde yaşamaktadır: *çirâyli* yanında *çirâylik* “güzel” vb.

Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *gebe* ve *hamile* kelimeleri hâkim biçimde kullanılır. Ağızlarda ise çok daha zengin bir kelime kadrosuyla karşılaşırız: *gebe, yüklü, ağır ayak, ağır ayaklı, ağır canlı, ayağı ağır, ikicanlı, ağırlıklı, boylu, gövdeli, kargın ~ gargın, gümanlı ~ gümannı, gümenci, hunnacı ~ hunnayıcı (doğumu yakın gebe) aylı ~ aylı günlü, türük* vb. (bk. Güngör, 2010, s. 79-80; Bläsing, 2011, s. 34-38). Bunlardan *hunnacı* (Balıkesir) ile *hunnayıcı* (Antalya), muhtemelen hayvanlar için kullanılan *gebe* anlamına gelen *gunnacı ~ kunnacı* kelimelerinde yaşanan anlam iyileşmesi sonucunda insanlar için kullanılır olmuştur. Tabii bu kelimeler aşağıda tekrar değinileceği üzere gebeyi aşağılama amacıyla da kullanılmış olabilir (Bläsing, 2011, s. 37). Bu hususta en geniş liste SADA (2007, s. 243-244) tarafından “Bazı yöresel adlandırma, niteleme, benzetme ve yakıştırmalar” başlığı altında verilmektedir.

Yukarıdakilerden yaygın kullanılan *yüklü* kelimesinin kendi telaffuzlarıyla Azerbaycan, Anadolu, Gagavuz, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Tatar, Türkmen, Özbek, Uygur, Sarı Uygur, Sibirya Tatarcası, Nogay gibi birçok Türk lehçesinde olduğunu görüyoruz (Bläsing, 2011, s. 35). Kelime tarihi Türkçelerde de bulunmaktadır: Ata (2004, s. 792) tarafından yayıma hazırlanan ve “X. yüzyıl ve devamında” yazıldığı tahmin edilen, bilinen Türkçe ilk Kur’an tercümesinde de kelime *yüklüg bol*- “hamile olmak” ve *yüklük uragut* “hamile kadın” ifadelerinde görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un (2005, s. 328) örnek verdiği “er yük kötürdi: Adam yükü taşıdı. Hamile bir kadın için de bu sözcük kullanılır.” cümlesinden *yük* kelimesinin o dönemde de cenin anlamı taşıdığı görülmektedir. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi devri için de geçerlidir (Aydın, 2011, s. 382). Ayrıca *Mukaddimetü’l-Edeb*’de (Yüce, 1993, s. 213) kelime hem Oğuzların telaffuz ettiği gibi *yüklü* hem de Karluk grubu mensuplarının telaffuz ettiği gibi *yüklüg*; keza Dede Korkut’ta *hamile* yanında *yüklü*, Seyf-i Sarayî’nin Gülistan tercümesi ile Abu Hayyân lügatinde kelime *yüklü* biçiminde bulunmaktadır (Caferoğlu, 1931, s. 130).

Öte yandan bu kelimeyle ilgili olabilecek şekilde aynı anlamda ve aynı yapıda Farsçada *bârdâr* (باردار <) kelimesi de bulunmaktadır (Olgun-Dıraşan, 1967, s. 42). Bilindiği gibi Farsçada *bâr* kelimesinin anlamlarından birisi de “ağırlık, yük; güçlük, zahmet” demektir. +*dâr* eki ise Türkçedeki +*LX* ekinin işlevinde de kullanılmaktadır. Burada acaba *yüklü* Türkçe bir kelime midir? Yahut Farsçadan yapılan bir anlam çevirisi midir? Yoksa Farsça, Türkçeden anlam çevirisiyle kelimeyi almış mıdır? ÖTİL’e baktığımızda *yük* kelimesinin 3. anlamı olarak “karındaki bala; hamile” yani cenin; aynı şekilde *yüklü* kelimesinin 2. anlamı olarak da “hamile, cenini olan” açıklamaları bulunmaktadır (ÖTİL, 2008, c.5, s. 79-80). Benzer bilgiyi Gülensoy (2007, s. 1189) da vermektedir. Bütün bu bilgilerin ışığında kelimenin Türkçeden Farsçaya anlam çeviriyle geçmiş olabileceğini söylemek çok da iddialı olmayacaktır.

Her iki lehçede kullanılan Arapça kökenli *hâmil* (حامل <) köküne giden kelimeyle ilgili olarak şunları belirtmek gerekir.

Bläsing(2011, s. 34), *hamile* ile *hâmilâdâr* kelimeleriyle ilgili olarak *hamile* kelimesinin bu anlamıyla Dede Korkut’ta bulunduğunu belirtir; ardından kelimenin Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Uygur lehçeleri ile Farsçada bulunduğunu; buna karşılık *hâmilâdâr* biçiminin ise Özbek, Uygur ve Türkmen lehçeleri yanı sıra İran dillerinde bu şekilde yalnızca Tacikçede bulunduğunu söyler. Elimizdeki Tacikçe sözlüğe göre Farsçanın bu lehçesinde de *hamile* kelimesinin aynen bulunduğu ve *hâmilâdâr* için *hâmilâ* kelimesine gönderme yapıldığı görülmektedir (FTZT, 2008, s. 533). Öte yandan Türkmen ve Uygur lehçelerinin sözlüklerine baktığımızda, bunların hem Özbek hem de Türkiye Türkçesindeki biçimleri birlikte kullandıkları anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Türk lehçeleri içerisinde *hâmilâdâr* kelimesinin tek biçim olarak kullanılmasının yalnızca Özbek Türkçesi için söz konusu olduğu söylenebilir.

Hamile kavramıyla ilgili olarak *Kubbealtı Sözlüğü*’nde (Ayverdi, 2008, s. 1183) bu amaçla başlangıçta Arapça kökenli *hâmil* (حامل <) kullanıldığı, zamanla *hâmile* biçiminin yaygınlaştığı açıklaması bulunmaktadır.

Özbek Türkçesindeki *hāmīlādār* kelimesinin etimolojisini Rahmatullayev (OTEL, 2009, s. 279-280) “Bu sıfat Tacik dilinde ‘taşıyan’, ‘boyunda olan’(ç.n. *hamile*) manasını anlatan Arapça *hamile* adına ‘sahip olmak’ anlamı belirten Tacikçe *dâšten* fiilinin *dâr* şimdiki zaman çekimini katarak türetilmiş olup ‘iki kat’ (ç.n. *hamile*) manasını ifade eder.” şeklinde yapmaktadır. Maalesef elimizdeki kaynaklarda bu kelimenin Özbek Türkçesine ne zaman girdiği ve bu anlamı kazandığı hakkında kesin bir bilgi yer almamaktadır.

İnternetteki *etimolojiturkce.com* adresinde *hamile* kelimesinin gebe anlamında kullanılması hakkında “Arapçada *hāmila* “taşıma aracı, evrak çantası, uçak gemisi” anlamlarıyla kullanılır. ‘Gebe’ anlamı Türkçeye özgü görünüyor.” notu bulunmaktadır. Ancak kelimenin Farsça yanında Uygur ve Türkmen lehçelerinde bulunması bu bilgiyi sarsmaktadır. Kelime muhtemelen Farsçada ve Tacikçede bu anlamı kazanmış, oradan Türk lehçelerine geçmiş olmalıdır. Ancak kelimenin *حامل* biçiminin Arapçada da gebe anlamı taşıdığı görülmektedir. Fasih Arapça ile Mısır lehçesindeki kelimeleri karşılaştıran Uysal (2016, s. 119) *حامل* kelimesi için *gebe* anlamı vermektedir. Bu da kelimenin ait olduğu Arapçada yahut bu dilin kimi lehçelerinde böyle bir anlamı taşımasının mümkün olabileceğini göstermektedir.

Hamileliği yahut Hamileyi Örtük Biçimde Tarif Yoluyla Belirten İfadeler

Bu yöntemde *hamile* kadının dış görünüşü yahut hamilelik durumu tarif edilir. Yukarıdakilerden farklı olarak bunlar ya kalıplaşmış cümleler yahut da özellikle sıfat tamlamalarından oluşan kelime gruplarıdır.

Özbek Türkçesi

boyidā boldi ~ bār, qārniḍā bālāsi bār ~ bolgān (āyāl), qārniḍā bālā kötārib yürgān (xātin), ānā bolācāk~ bolgusi ~ bolādigān (āyāl), bālā ~ fārzānd kütāyātgān (āyāl), ānā bol-, bālā ~ çāqālāq kütmaq vb.

Türkiye Türkçesi

karnında ~ boyunda yavru(su) / bebeği / çocuğu olan ~ bulunan, karnında bebek ~ çocuk taşıyan, üzeri ~ boyu ~ karnı yüklü, karnı~ göbeği burnunda, misafir ~ yolcu bekleyen anne, misafiri ~ yolcusu var, sırtında yük(ü) var, anne adayı, müstakbel anne, anne olmak, çocuk beklemek vb.

Her iki lehçede *anne olmak, çocuk beklemek* anlamlarına gelen fiiller de geniş veya şimdiki zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiiller olarak kullanıldığında hamile kadını veya hamileliği bildirir. Tabii burada söz konusu olan kişinin kadın olması gerekmektedir. Keza aynı şekilde *baba adayı, baba olacak kişi* gibi ifadelerde de aslında kişinin eşinin hamile olduğu dolaylı olarak ifade edilir.

ÖT: *Bâlâ kütâyâtğän xâtın.*

TT: *Çocuk bekleyen kadın.*

Bunlara ilaveten “çocuk düşürmek, kaybetmek veya aldırma” anlamına gelen fiiller de gerek sıfat-fiil veya zarf-fiil gerekse yüklem olarak kullanıldığında geçmişte yaşanan bir hamilelik durumuna işaret etmektedir: Özbek Türkçesinde *bâlâsi ~ hâmilâsi tüş-* (çocuğu düşmek), *bâlâ ~ hâmilâ tüşir-* “çocuk düşürmek”, *bâlâsini ~ hâmilâsini yoqât-* (yavrusunu kaybetmek), *bâlâ ~ hâmilâ âldır-* “çocuk aldırma”; Türkiye Türkçesinde *çocuk düşürmek, çocuğunu kaybetmek, çocuk aldırma, düşük yapmak vb.*

Hamile Anlamına Gelmeyen Ancak Hamilelik Bildiren Kelimeler

Bu başlık altında her iki lehçede yalnızca hamile kadınlar için kullanılan *aşermek ve doğurmak* ile ilgili kelimeler incelenecektir.

Aşermek

Özbek Türkçesinde *bâşqârâñğı* “aşeren” kelimesi ile bunun *bol-* fiiliyle kullanılmasıyla ortaya çıkan *bâşqârâñğı bol-* “aşermek” birleşik fiili vardır. Türkiye Türkçesinde ise bu durumu eylem olarak belirten *aşermek* fiili ve bu fiilden türetilen *aşeren* sıfat-fiili bulunmaktadır.

Özbek Türkçesindeki *bâşqârânğı* kelimesi aslında Türkiye Türkçesindeki *aşermek* fiilinin isim olarak karşılığıdır. Sıfat olarak da kullanılabilmektedir: *Bâşqârânğı äyâl; bâşqârânğı edi, (änârgä) bâşqârânğı boldi (nara aşerdi)*. Gerek Türkiye Türkçesinde “aşeren kadın”, gerekse Özbek Türkçesinde “*bâşqârânğı äyâl*” dendiğinde kadının fiziki durumuna bakılmaksızın gebe olduğu anlaşılmaktadır.

ÖT: *Hämmä bâşqârânğı (bolgän) xâtingä cilmäyib qärädi.*

TT : Herkes aşeren kadına gülümseyerek baktı.

Doğurmak

Özbek Türkçesinde bu anlamda *tuğmâq ~ dünyâgä (bälä) keltirmâq; bälä kütmâq, änä bolmâq* vb. fiiller kullanılır.

Türkiye Türkçesinde *doğurmak ~ doğum yapmak ~ dünyaya (çocuk) getirmek; çocuk ~ bebek beklemek, anne ol-* vb. bulunmaktadır.

Daha önce de verilen ve burada sıraladığımız *ana olmak, anne adayı, bebek beklemek* vb. durumlar da aslında hepsi kadının doğurmasıyla ilgilidir. *Dünyaya getirmek* anlamında aynı köke dayanan ÖT’ndeki *tuğ-* ve TT’ndeki *doğur-* ~ *doğum yap-* fiilleri yalnızca gelecek zaman bildiren sıfat-fiilleri olarak kullanıldığında cümlede hamile anlamına gelen hiçbir kelime bulunmasa bile cümlede geçen kadının hamile olduğu anlaşılır. Bu fiille ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, 2017.

ÖT: *Buyerdä tuğädigän xâtinlär yâtädi.*

TT: Burada doğum yapacak ~ doğuracak olan kadınlar yatıyor.

ÖT: *Boläcäk ~ bolğusi ~ bälä kütäyâtğän änälär buyerdä däm alişädi.*

TT: Anne adayları ~ müstakbel anneler ~ bebek bekleyen anneler burada dinleniyorlar.

Yukarıdakilerin dışında Özbek Türkçesindeki *tuğruq päyti yäqın xâtın* “doğum zamanı yakın kadın” Türkiye Türkçesinde *günü ~ doğumu yakın (kadın), aylı günlü (kadın)* ifadeleri de doğumu yakın hamile kadını ifade eder. Buraya doğumun başlama sürecindeki hamile kadını

belirten Özbek Türkçesindeki *tolğâq başlägän xâtın*, *tolğâğı tutgän xâtın* “doğum sancısı başlayan kadın” ile Türkiye Türkçesindeki “doğuma girecek kadın, sancısı tutan” gibi ifadeleri de ekleyebiliriz.

Yine her iki lehçede de doğum veya doğurma süreciyle ilgili sorularda da yine örtük olarak hamilelik bilgisi bulunmaktadır.

ÖT: “*Qaçan tuğäsiz? Tuğışgä qänchä qaldı*” veya “(*Hâmilä*) neçä äylik?”

TT: “Doğum ne zaman? Doğuma ne kadar kaldı?” veya “(Bebek) kaç aylık”

Hayvanlarda Gebelik

Her iki Türk lehçesinde esasen insanlar ve hayvanlar için gebelik bildiren ayrı kelimeler bulunmaktadır. Burada gebe hayvanı ifade eden kelimelerin bir kısmının insanlar için de kullanılması, çok defa hakaret amacıyla, nadiren de olsa sevimli hayvanlardan hareketle sevgi, şefkat ifadesi olarak bu kelimelerin insanlara yönelik olarak kullanılmasından ötürü bu çalışmada ele alınmıştır.

Özbek Türkçesinde hâkim biçimde *boğâz* kelimesi hayvanlar için kullanılır. İlaveten hayvanlar için *bälälä*- “yavrulamak” fiilinin sıfat-fiil olarak kullanıldığı *bäläläydiğän* ~ *bälälävçi* “yavrulayacak” ifadeleri bulunmaktadır. *Bälä açmaq* fiili de esasen kuşlar için söz konusudur.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde hayvanlar için *gebe*, *hamile*, *yüklü* kelimeleri yanı sıra *yavrulayacak* sıfatı yaygın olarak kullanılır. Ağızlarda ise çeşitli, çok defa hayvanın türüne göre özellikle o hayvanın yavrusunun özel adı varsa çok defa bu addan türetilmiş fiillere *-CI* veya *-(y)ICI* ekleri getirilerek hayvanlardaki hamilelik durumunun belirtildiği görülür (ayrıntılar için bk. Tor, 2011).

Hayvan adlarından *+la* ile türemiş fiillerden *+cı* (<(-y)-*ıcı*?) türetilmiş sıfatlar: *buzalacı* (buzağı+*la+y+ıcı*), *kunlacı* ~ *gunlacı* ~ *kunnacı* ~ *gunnacı* (< *kulun* “altı aylığa kadar olan at veya eşek yavrusu”+*la+y+ıcı*), *guzlacı* ~ *kuzlacı* (<kuzu +*la+y+ıcı*), *botlacı* ~

bortlacı ~ *potlacı* (esasen deve için) (< *bota* “deve yavrusu” +la+y+ıcı); *balaklacı* (< *bala*+k+la+y+ıcı), *enikleci* vb. Yine hayvan adlarından +IX, ile türemiş sıfatlar da gebelik bildirmektedir: *kulunlu* “karnında yavrusu olan at, eşek vb.”, *balalı* “gebe hayvan; yavrusu olan hayvan” vb.

Özbek Türkçesindeki hâkim biçimde kullanılan *boğâz* kelimesi de Anadolu ağızlarında *boğaz* ~ *boğoz* ~ *buvaz* ~ *bugaz* ~ *buaz* şekillerinde varlığını sürdürmektedir. Güngör (2010, s. 79) ve SADA (2007, s. 243) bu kelimeye gebeler için kullanılan isimler içinde de yer vermektedir.

Aynı şekilde insan için kullanılan *gumannı* ~ *gümanni* (< *güman*+lı) da ağızlarda hayvan gebeliği için kullanılmaktadır.

Bunların dışında her iki lehçede de hayvanların gebeliğini belirtmek için kullanılan fiiller de sıfat-fiil gibi kullanıldığında mantık olarak gebelik durumu anlaşılmaktadır:

ÖT: *Bâlâlâydigân sigir / köp bâlâlâvçi biyâ*

TT: *Yavrulayacak inek / çok yavrulayan kısırak*

Türkiye Türkçesine ait yukarıdaki *yavrula-* ve *kuzula-* fiilleri ölçünlü dilde bulunmaktadır. Bunların dışında ağızlarda bulunan doğurmak anlamına gelen diğer fiiller de konuşma dilinde veya konuşma dilini yansıtan edebi metinlerde görülebilir.

Sonuç

Her iki lehçede de hamile anlamına gelen *yüklü*, *ağırayak* gibi Türkçe birçok kelime olmasına rağmen hâkim biçimde *hamile* / *hâmilâdâr* alıntı kelimeleri kullanılmaktadır. Gerçi Türkiye’deki tıp Türkçesinde gebe yaygındır ama halk arasında özellikle eğitilmiş kesimin *hamile* kelimesini tercih ettiği görülmektedir. Yaptığımız taramalar esnasında dikkati çeken bir durum da her iki lehçenin ölçünlü dilinde -en azından insan için- *gebe kalmak*, *hamile olmak* ve *gebe bırakmak* anlamlarında tek kelimeden oluşan bir fiil yoktur.

Yine her iki lehçede de hamile anlamına gelen kelimelerin hemen hepsi tasvire dayalıdır (*ağır ayaklı, yüklü, karnında yavrusu var, karnı burnunda* vb.). Bunlardan yalnızca çok defa hayvan hamileliği için kullanılan *boğaz* kelimesinin yapısı belirsizdir. Bunlara ilaveten örtük ifadelerle de hamilelik bildirilebilmektedir: *bâlâ kütâyâtgân äyâl / çocuk bekleyen kadın; bâlâcäk ânä / müstakbel anne* vb. İlaveten sadece hamile kadınlara özgü “*bâşqârânğı / aşeren*” ve bunun fiil şekli “*bâşqârânğı bolmâq / aşermek*” ile dünyaya çocuk getirmek anlamına gelen “*tuğmâq / doğurmak*” fiilleri de gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığında yine hamile kadını ifade etmektedir. Ayrıca “*qäçân tuğäsiz / ne zaman doğuracaksınız*” gibi soru cümlelerinde, muhatap alınan kadının hamile olduğu bilgisi bulunmaktadır.

Konuyla ilgili makalelere baktığımızda diğer Türk lehçelerinde de telaffuz farklılıklarıyla birlikte büyük ölçüde aynı ifadelerin yahut benzer benzetmelerin kullanıldıkları görülmektedir.

Kaynakça

- Aydın, A. (2011). Ebri Hâce İbn-i Âdil'in *Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame* adlı eserinde anlam değişmesine uğramış bazı kelimeler üzerine. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(4), 373–388.
- Ayverdi, İ. (2008). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)* (Cilt I–II–III). Kubbealtı Yayınları.
- Bläsing, U. (2011). Bir hanımefendinin 'kadın' ile ilgili sözcükler üzerine düşüncelerine dair birkaç söz. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18(2), 31–47.
- Erdem, M. (2017). Türk dillerinde geçişsiz ve geçişli fiil değişmesi ve sözdizimsel sonuçları: Doğ- fiili örneği. *Gazi Türkiyat*, 21, 1–18.
- FTZT: Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ (2008). (2 cilt). Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон (Haz.). Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi I–II*. TDK.
- Güngör, A. (2010). Tabu-örtmece (euphemism) sözler üzerine. *Journal of Turkish Research Institute*, 12(29), 69–93.
- Hoshimov, O'. (2018). *O'zbeklar: hikoyalar, o'yalar, hajviyalar*. Yoshlar nashriyot uyi.
- <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/hamile> (Erişim tarihi: 02.05.2025).
- Karadeniz, Y. (2020). Özbek Türkçesinde tabu ve örtmece sözler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(70), 66–77.

- Kâşgarlı Mahmud. (2005). *Dîvânü Lügâti't-Türk* (S. Erdi & S. T. Yurteser, Çev.). Kabalcı.
- OTEL → Rahmatullayev, Sh. (2009). *O'zbek tilining etimologik lug'ati III (Forsça, Tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar)*. Universitet.
- ÖTİL → (2006–2008). *Özbek tilining izohli lug'ati I–V*. Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- ÖTSİL → Mahmudov, N., Lutfullayeva, D., Odilov, Y., Xudoyberganova, D., Yo'ldoshev, M., Ko'chimov, Sh., Andaniyazova, D., & Musayeva, F. (2023). *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati*. G'afur G'ulom.
- SADA → Conseil, S. ve Sofreco, E. (2007). *Sağlık arama davranışı araştırması*. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü ve Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu.
<https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/a%C3%A7sap11.pdf> (Erişim tarihi: 17.05.2019).
- Tor, G. (2011). Anadolu ağızlarında yavru adları. 38. *ICANAS, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, IV, 1749–1829.
- Uysal, H. (2016). İnsan konulu sözcükler bağlamında Fasih Arapça ve Mısır lehçesi bir karşılaştırma denemesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(33), 111–142.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.261087>
- Yo'ldoshev, M., Muhamedova, S. ve Saparniyazova, M. (2021). *Matn lingvistikasi [Matn]: o'quv qo'llanma*. Ishonchli Hamkor.

ORHUN YAZITLARI'NIN HALK SAĞLIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

An Evaluation of the Orkhon Inscriptions in Terms of Public Health

Ensar KILIÇ¹

 ORCID ID: 0000-0003-2294-4443 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Orhun Yazıtları, İslamiyet öncesinde Orta Asya bozkırında yaşayan göçebe Türk topluluklarının sağlık anlayışına ve sağlıkla ilgili kültürel dinamiklerine dair önemli veriler sunmaktadır. Türk kağanı, 8. yüzyılda taşa vurulan bu yazıtlarda ulusuna seslenirken toplumsal düzenin önemini vurgulamakta ve halk sağlığının korunabilmesi için boyların disiplin içerisinde hareket etmesi gerektiğini tekrar tekrar vurgulamaktadır. Yine bu metinlerden kuraklık, kıtlık ve salgınlar gibi halk sağlığını doğrudan etkileyen faktörler ve geleneksel tedavi uygulamalarıyla ilgili çıkarımlar da yapmak mümkündür. Çalışmada, bu çıkarımların yanında, Orta Asya'daki göçebe topluluklarda görülen yazın serin kışın sıcak yerlerde konaklama, hem probiyotik açısından zengin hem de bağışıklığı destekleyici beslenme ve suya kutsiyet addetme gibi toplumsal pratiklerin halk sağlığına etkisi değerlendirilmiştir. Orhun Yazıtları'ndan sağlanan bilgilerin doğrulanması ve zenginleştirilmesi amacıyla Türklerin yerleşik hayata uyum sağlamaya başladığı Eski Uygur Devri'nde kayda geçirilen metinlerden elde edilen bilgiler de destekleyici veri seti olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak bu çalışmada, İslamiyet öncesindeki göçebe Türklerin halk sağlığına dair ekosistemi, hermenötik yöntemle bütüncül bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Orhun Yazıtları'nda halk sağlığı, eski Türklerde sosyokültürel yaşam, eski Türk topluluklarında salgın hastalıklar, Türklerde hastalık algısı.

Abstract: The Orkhon Inscriptions provide significant information on the health perceptions and the cultural dynamics related to health among the nomadic Turkic communities living in the Central Asian

¹Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, ensarkilic@meb.gov.tr. Hakem süreci tamamlanma tarihi: 27.09.2025

Künye: Kılıç, E. (2025). Orhun Yazıtları'nın halk sağlığı açısından değerlendirilmesi. Artikel Akademi, 54-65.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

steppes before the advent of Islam. In these inscriptions, carved in stone in the 8th century, the Turkic khagan addresses his people, emphasizing the importance of social order and repeatedly underlining that the preservation of public health required the tribes to act with discipline. These texts also allow for inferences concerning factors that directly affected public health, such as droughts, famines, and epidemics, as well as traditional healing practices. In addition to these inferences, the study evaluates the impact on public health of certain practices and beliefs observed among nomadic communities in Central Asia, such as seasonal migration to cooler areas in summer and warmer areas in winter, maintaining a diet rich in probiotics to support immunity, and attributing sanctity to water. To verify and enrich the information obtained from the Orkhon Inscriptions, data derived from texts of the Old Uighur period—when the Turks began to adapt to a sedentary lifestyle—were also used as a supporting dataset. In conclusion, this study holistically examines, through a hermeneutic method, the ecosystem of public health among pre-Islamic nomadic Turks.

Keywords: Public health in the Orkhon Inscriptions, socio-cultural life in the old Turks, epidemic diseases among old Turkic communities, perception of illness among the Turks.

Giriş

Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Orhun Yazıtları sadece dil bilimsel açıdan değil, aynı zamanda İslamiyet öncesinde yaşayan göçebe Türklerin yaşamı hakkında sosyoloji, antropoloji ve sağlık gibi birçok alanda önemli bilgiler sunan değerli bir kaynaktır.

Orhun alfabesi ile taşta işlenen yazıtlar; Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına 8. yüzyılda dikilmiştir (Ata, 2011, s. 59-61). Yazıtlardan 13. yüzyıl bilginlerinden Cüveyni tarafından bahsedilse de Orhun Yazıtları'nı bilim dünyasına tanıtan kişi Nikolay Yadrintsev olmuştur (Ata, 2011, s. 59-61). Yazıtlar, 19. yüzyılın sonunda Wilhelm Thomson tarafından çözümlenmiştir (Ata, 2011, s. 59-61).

Yazıtlarda 8. yüzyıldaki Türk topluluklarının yaşayış tarzına dair çok sayıda bilginin bulunması, eski Türklerdeki halk sağlığı uygulamaları ile ilgili çıkarımlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Eski Uygur Dönemi'ne ulaşıldığındaysa *otacı* “şifacı”, *otamak* ~ *otlamak* “tedavi etmek”, *ölgülüg* “ölüm derecesinde hasta olan” ve *kanag* “kan alma” gibi çok sayıda tıbbi terim ve söz, yazılı metinlerde tanıklanır (bk.

Wilkins, 2021; bk. Caferoğlu, 1968). Ayrıca eski Uygurlarda “esengü bitig” olarak adlandırılan kişisel mektupların giriş kısmında mektubu yazan kişilerin kendi sağlıklarından kısaca bahsettikleri görülür (Arslan, 2022, s. 527). Eski Uygurlara ait metinlerinden edinilen bu bilgiler, yerleşik hayata uyum sağlamaya çalışan Türk topluluklarının yaşadıkları toplumsal değişimi belgelemelerinin yanında göçebe kültürün sağlık algı ve pratikleri hakkında ipuçları sağlamaya devam etmiştir.

Göçebe hayat süren eski Türk topluluklarında tıp, bilimsel bir çalışma alanı değildir. Tedavi ihtiyacı bir nevi şifacı olarak hizmet veren ve birçok kez ritüele dayalı sağaltma teknikleri kullanan şamanlar tarafından karşılanmaktadır (Demir, 2016, s. 20-22). Uygur Dönemi'nde yerleşik hayatın yaygınlaşmasıyla birlikte daha bilimsel yöntemlerle özellikle bitki kaynaklı ilaç tariflerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir (Uzunkaya, 2023, s. 118-119). Bu tıbbi gelişimde erken dönem Çin ve Hint biliminin etkisi büyüktür (Uzunkaya, 2023, s. 117-120).

Orhun Yazıtlarında Göçebeliliğin Toplum Sağlığı Üzerindeki Etkisi

Her toplum kendi yaşam tarzının getirdiği şartlara uygun sağlık önlemleri geliştirir. Eski Türkler Orta Asya bozkırının zor yaşam koşullarıyla mücadele edebilmek için kendi yaşam tarzlarını da coğrafyaya uygun hâle getirmiştir. Nitekim göçebelilik eski Türkler için sadece iktisadi ve sosyokültürel faktörlerin desteklediği bir yaşam tarzı değildir. Orta Asya bozkırı yılın belli dönemlerinde aşırı sıcak ve soğukun hâkim olduğu bir coğrafyadır. Bu sebeple hava sıcaklıklarındaki aşırılıkların neden olduğu hastalıklardan kaçınmanın en güzel yollarından biri konargöçer yaşamdır. Dolayısıyla eski Türkler, kışın “kışlak”ta yani “köylerde” yazın ise “yayla”larda konaklayarak iklim kaynaklı hastalıklardan da korunmaya çalışmıştır.

Orhun Yazıtları'nda eski Türklerin kışları, hava koşullarının elverişli olduğu yerlerde geçirdiklerini şu cümleden anlamak mümkündür (KT,

K8): *Amga Kurgan'da kışlayıp yazında Oğuz'a doğru ordu sevk ettik.*² Her ne kadar Orhun Yazıtları'nda “yazı geçirmek” yani “yaylamak” fiili geçmese de bu kelimeye Eski Uygur Dönemi'ndeki Terhin Yazıtları'nda şu şekilde rastlanmaktadır (Tekin, 1983, s. 806-809): *Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım.*

Eski Türklerin yaşadığı coğrafya Çin ya da Hindistan gibi komşu coğrafyalardan farklı olarak gür bir bitki örtüsüne ya da yeterli tatlı su kaynağına sahip değildir (Koca, 2017, s. 1-3). Fakat Orta Asya bozkırı, dünyanın en büyük bitişik otlak arazisidir (Mirzabayev, 2015, s. 93-94). Yani bu coğrafyada imkân ve imkânsızlık bir aradadır. Yaza doğru toprağın nemlenmesiyle küçük otların yeşerdiği toprak, hayvan sürülerinin yetiştirilmesi için elverişlidir. Fakat çöl ikliminin stabil olmaması Orta Asya topluluklarının zaman zaman susuzluk çekmesine ve “yut” adı verilen kuralıklarla boğuşmasına sebep olmuştur. Bu durum yazıtlarda şu şekilde ifade edilmektedir (BK, D31): *Kırk yaşında Amgı Kurgan'da kışladığımızda kıtlık (yut) oldu.*

Eski Türklerdeki kıtlıklar büyük göç hareketlerini ve bu göç hareketlerine bağlı toplum sağlığı sorunlarını tetiklemiştir. Bu dönemde, kıtlık ve buna bağlı göç; Türkler arasında, toplumsal hatalardan kaynaklanan ilahi bir ceza olarak algılanmıştır. Uygur Dönemi'nde yazıya geçirilen “Göç Destanı” buna örnektir. Bu destan, Orta Asya'nın soğuk çöllerinde kıtlığın sebep olduğu göçler ve bu göçlerin sonuçlarının betimlendiği fakat kuraklığın sebep olduğu göçün doğal bir süreç olarak değil ilahi bir cezalandırma olarak algılandığı mitsel öğeler taşıyan bir anlatıdır (Sevim ve Yücel-Çetin, 2021, s. 1663-1666)

Eski Türklerde göçebelik aslında kıtlığa karşı toplumsal bir direnç mekanizması görevi üstlenmiştir. Kuraklık olan yerlerdeki insanlar, kendilerine yeni mera alanları bulmak için göç etmiştir. Bu durum her ne kadar Orta Asya toplulukları arasında sulak alan ve mera kavgalarına

² Günümüzdeki Türkiye Türkçesine çevirilerde Tekin (2003) ve Ergin (2000) kaynaklarından yararlanılmıştır. Atıflarda BK: *Bilge Kağan Yazıtı* ve KT: *Kültigin Yazıtı* kısaltmaları kullanılmıştır.

sebepler olsa da bozkır yaşam tarzının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Nitekim bugünkü bilimsel veriler de Orta Asya bozkırındaki verimliliği en çok artıran uygulamanın göçebe hayvancılık faaliyeti olduğunu doğrulamaktadır (Mirzabayev, 2015, s. 93-94).

Orhun Yazıtlarında Beslenme Şeklinin Halk Sağlığına Etkisi

Bitkisel ürünlerin çeşitlilik arz etmediği bir bozkırda hayvansal ürünler son derece kıymetlidir. Çünkü bu ürünler hem zengin bir protein kaynağıdır hem de bunların bitkisel ürünler gibi mutlak surette stoklanması gerekmez. Böylelikle göçü zorlaştıran bir faktör hâline gelmezler. Bu sebeple eski Türkler için halkın gıda güvenliğinin ve esenliğinin kaynağını hayvansal ürünler teşkil etmiştir. Nitekim yazıtlarda kağan Türk halkını doyurup refaha kavuşturduğunu anlatırken bunu onlara at sürüleri vererek yaptığını anlatmaktadır (BK, D38): *Türk boyları açtı. Onları at sürüleriyle doyurdum.*

Eski Türkler atın sütünü de işleyerek “kıymız” denilen içeceği üretmiştir. MÖ 9. yüzyıldan beri yazılı kaynaklardan takip edilebilen kıymız içeceğinin özellikle bazı kalp, akciğer ve mide hastalıklarına iyi geldiğine dair çalışmalar mevcuttur (Yalımel, 2021, s. 1-68). Yoğurt ve ayran gibi diğer süt ürünlerinin isimlerine de Eski Türkçeden beri rastlanıldığı düşünülürse eski Türklerin probiyotik açıdan zengin ürünlerle beslendiği anlaşılmaktadır (bk. Durukoğlu, 2017, s. 100-103). Tüm bunlar bozkır şartlarında nasıl sağlıklı kalılabildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Eski Türklerdeki göçebe arayışın merkezinde su yatar. Su ve toprağın buluşması, hayvanların otlatılması ve refahın artması demektir. Suyun kirlenmesi ya da su ihtiyacının ortaya çıkması felaket ve kıtlık anlamına gelir. Bu durum eski Türklerin zihnindeki su algısının ilahi mertebeye ulaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla eski Türkler, göl ve ırmak gibi su kaynaklarının ilahi güçleri olduğuna ve buraların ruhları barındırdığına inanmıştır (Uçar, 2020, s. 24).

Çin kaynakları Hunların yılın belirli dönemlerinde toplanıp yer-su ruhlarına kurbanlar sunduğunu belirtmektedir (Uçar, 2020, s. 28). Tüm bunlardan eski Türklerin suya yükledikleri kutsiyet ile su kaynaklarının daha verimli ve doğa ile uyumlu şekilde kullanılmasını sağladıkları,

suya yakın olmanın refah anlamına geldiğinin bilincinde oldukları anlaşılmaktadır. Buna uygun olarak yazıtlarda sıklıkla yer ve suyun kutsiyetine atıf yapıldığı görülmektedir: *Türk Tanrısı kutsal yeri suyu böylece düzenlemiş* (BK, D10), vb.

Yukarıdaki bilgilerden Eski Türklerdeki beslenme kültürü hakkında şu çıkarımlarda bulunulabilir:

1. Eski Türkler, hayvansal proteinler ve probiyotik açıdan zengin bir yeme kültürüne sahiptir. Bu da vücutlarının bozkır şartlarına daha iyi adapte olmasını sağlamış olmalıdır.
2. Eski Türkler yazları daha serin, kışları ise daha sıcak yerlerde geçirerek mevsim etkisiyle artan hastalıkların azalmasını sağlamıştır.
3. Eski Türkler suyun verimli kullanılması gerektiğinin farkındadır. Bu durum Eski Türklerle ait inanç sistemine de yansımış ve suya kutsiyet addedilmiştir.

Orhun Yazıtlarında Devletin Halk Sağlığını Korumadaki Rolü

Eski Türklerdeki halk sağlığı uygulamaları, göçebe yaşam tarzının imkânlarına göre şekillenmiştir. Daha önce belirtildiği üzere göçebeliliğin halk sağlığına bazı olumlu katkıları olduğu gibi bazı noktalarda da göçebelilik sağlık uygulamalarını zorlaştırmıştır. Bu noktada devlet otoritesi ve töre, halk sağlığının korunmasında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır.

Türklerde kağanın güçlü ve basiretli yönetimi, halkın dirlik ve düzen içerisinde olmasının ön koşulu olarak görülmüştür. Yazıtlara göre kağanın gücünün sarsılması ve disiplinsizlik, ülkedeki tüm sistemin bozulmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Köktürkler ve genel olarak eski Türk toplumunda, hastalıklar ile toplumsal düzen eksikliği arasında güçlü bir ilişki olduğuna inanılmıştır. Yazıtlarda geçen “Dirlik ve düzene tabi olmadığın için seni besleyen bilge kağanına hata ettin.” (KT, D23) şeklindeki ifade, topluluğun refaha erebilmesi için kağanına ve dolayısıyla devletine sarsılmaz bir bağlılık göstermesi, daha da önemlisi disiplinsiz hareket etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Köktürklerde toplumsal disiplinin sağlanması için kağanın işaret ettiği alanlara yönelip buralarda yaşam alanları kurmak en önemli husus olarak görülmüştür.

Yazıtlarda Türk toplulukları ve kağanları için ideal yaşam alanı olarak Ötüken Ormanı gösterilmiştir (Aydın, 2007, s. 1265-1267). Ayrıca Şine Uşi ve Terhin yazıtlarında Ötüken'den sıklıkla bahsedilmiştir (Aydın, 2007, s. 1265-1267). Buna göre kağanın belirlediği yaşam alanının dışına çıkmak ve nüfusun düzensiz dağılmasına sebep olmak, eski Türklerin yaşadığı birçok problemin kaynağıdır (KT, G8-9): *Türk boyları, tok olduğunda açlık ve tokluk aklına gelmez. (...) Öyle olduğundan dolayı sana yol gösteren kağanının sözünü dinlemeyip her yere vardın. Her ne zaman bunu yapsan yittin, yok oldun.*

Devletin belirlediği iskân politikasına riayet etmemek ve geniş alandaki farklı topluluklarla temas etmek sosyoekonomik sorunlar, otlak çatışmaları ve güvenlik zafiyetinin yanı sıra ister istemez bulaşıcı hastalıkların yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Çünkü aşının olmadığı bir dönemde, ortak bir yaşam pratiğinin paylaşılmadığı yeni bir toplulukla temas etmek birçok hastalık için yeni bir toplumsal bağışıklık sürecini zorunlu hâle getirmiştir. Tarihte farklı toplulukların birbiri ile karşılaşması sonucunda salgınların ortaya çıktığına dair çokça örnek vardır. Örneğin Avrupalıların Amerika kıtasını keşfetmelerinin ardından onlarla temas eden birçok yerlinin salgın hastalıklar yüzünden öldüğü bilinmektedir (Türk vd., 2020, s. 617).

Salgın Hastalıklar

Birçok erken çağ toplumuna benzer şekilde eski Türklerde de özellikle salgın hastalıklar ilahi güçlerin sebep olduğu felaketler olarak görülmüştür. Buna uygun olarak eski Türklerde şamanların sadece hasta kişileri iyileştirmek için şifacılık yapmadığı aynı zamanda toplum sağlığının temin edilmesi için ritüeller ve ayinler düzenlediği görülmektedir (Çamurcuoğlu-Tosun, 2024, s. 21).

Bugün Şamanist ritüel ve inançların hâlâ canlı olduğu Altaylarda Erlik Han'ın insanlara ve hayvanlara "körmös" adı verilen ruhlar vasıtasıyla hastalıklar ve felaketler getirdiğine inanılır (Akman ve Köktan, 2019, s. 216-217). Sağalmanın başlıca yolu, Erlik Han'a kurbanlar sunarak

onun gazabından kaçınmaktır (Akman ve Köktan, 2019, s. 216-217). İnaniş'a göre, onun gazabından kaçamayıp hastalanan kişiler, yer altı dünyasına indirilir ve Erlik Han'ın kölesi olur (Akman ve Köktan, 2019, s. 216-217). Bunların yanında, bir kişi yıldırım ya da bulaşıcı bir hastalıktan öldükten sonra uğursuzluktan kurtulmak için hayvanlar kurban edilmesi ve bu hayvanlara ait kemiklerin yakılıp uğursuz yerin etrafında at ile dönülmesi, eski Türklerdeki hastalık ve uğursuzluk kavramlarının ilişkisine ışık tutabilecek eş zamanlı ipuçlarındandır (Ölmez, 2008, s. 31).

Savaş dışındaki sebeplerle ölenlerin yer altına indirilmesi ve burada kötü muameleye maruz kalması, aslında sadece Türklere ait bir inanış değildir. Orta Asya kökenli Türk olmayan bir kavim olan Ostiaklarda da Erlik inancına benzer şekilde ölen kişilerin yer altında köle olarak acı içinde hizmet ettiğine inanılmıştır (Rüzgar, 2019, s. 21). Savaşta veya aniden ölenlerin ise doğrudan göğe çıktığı düşünülmüştür (Rüzgar, 2019, s. 21).

Yatalak hastalığın Türkler ve diğer eski Orta Asya topluluklarında bu denli istenilmeyen bir durum olmasının sebebi yaşam şartlarında gizlidir. Göçebe yaşamda her bireyin kendi bakım ve geçimini üstlenmesi gerekir. Nitekim Çin kaynaklarında Türkler için savaşta ölmenin kutsal ve gurur verici bir durum olduğu fakat hastalanarak vefat etmenin ise yüz kızartıcı bir ölüm şekli olduğu aktarılmıştır (Rüzgar, 2019, s. 21).

Eski Türkler salgın hastalıkları soğuk ve sıcak kaynaklı hastalıklar olarak ikiye ayırmıştır (Bardakcı, 2020, s. 42). Soğuk kaynaklı salgın hastalıklara “yut” adı verilmiştir (Bardakcı, 2020, s. 42). Talihsizlik sonucunda oluştuğuna inanılan hastalıklar ise “ülüg”ün kaybına bağlanmıştır (Bardakcı, 2020, s. 42).

Eski Türklerde toplum sağlığını tehlikeye düşürebilecek bir hastalığa sahip kişiler için oldukça katı karantina kuralları uygulanmıştır. Nitekim bu kişilerin sadece kendisine hizmet edecek köleler dışındaki hiç kimseyle görüşmesine izin verilmemiş ve hasta kişilerin evlerine hasta olduklarını belirten bayraklar asılmıştır (Bardakcı, 2020, s. 42-44). Bu karantina genellikle iki yıl uygulanmıştır (Bardakcı, 2020, s. 42-44). Böylelikle *kegen* “hastalık, veba” (Wilkens, 2021, s. 362;

Caferoğlu, 1968, s. 104) gibi hastalıkların yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca eski Türklerin yerleşik hayata geçmeye başladıktan sonra toplumsal hijyen ve salgın arasındaki ilişkiyi daha fazla önemseydiği anlaşılmaktadır. Örneğin Eski Uygurların “ölütlük” (Wilkens, 2021, s. 533) adı verilen mezbahaneler kullandığı bilinmektedir.

Travma ve Kesikler

Travmaya dayalı hastalıklar, İslamiyet öncesi Türk topluluklarında önemli bir sağaltım alanıdır. Çünkü bu dönemde Türkler güçlü ordulara sahip, savaşçı bir ulus olarak yaşamıştır. Dolayısıyla Eski Türkçedeki yazılı metinlerde *bertin-*, *koğsal-*, *çuk-*, *yüntüt-* gibi “yaralanmak” (Wilkens, 2021) manasında çok sayıda fiile rastlanması tesadüf değildir. Sonuçta savaşta kesik ve darbe sonucu yaralanan çok sayıda kişinin yaraları enfeksiyon kapmadan tedavi edilmesi gerekmiştir.

Eski Uygur Türklerindeki *basami* “yara tedavisi” ve *kakani* “bir yara türü” (Wilkens, 2021) gibi yabancı kökenli tıp terimleri, Eski Türklerin yara sağaltımında diğer kavimlerden etkilendiğini göstermesinin yanında etkili tıbbi teknikler için arayış içinde olduğunu da göstermektedir.

Eski Türklerde enfeksiyon kapma ihtimali olan yaraların sağaltımındaki en önemli tekniklerden biri yaraları yüksek ısıya maruz bırakarak koterize etmektir. Bu noktada Eski Uygur metinlerinde *tögne-* “koterize etmek” (Wilkens, 2021, s. 737) fiiline rastlanmaktadır. Bu tedavi yöntemine Anadolu'daki alazlama ocaklarından diğer Türk topluluklarındaki uygulamalara kadar hâlâ rastlanmaktadır (Tarçın, 2020, s. 213).

Sonuç

Gerek Orhun Yazıtları gerek daha sonraki kaynaklar incelendiğinde İslamiyet öncesi halk sağlığı uygulamaları ve sağlık algısı ile ilgili şu çıkarımlara ulaşılmaktadır:

Göçebe hayat süren eski Türk toplumlarında kuraklık, açlık ve salgın gibi halk sağlığını olumsuz etkileyen faktörlerle karşılaşmaktadır.

Salgınlardan korunma önemli görülmüş ve gerektiğinde karantina önlemlerine başvurulmuştur. Fakat göçebe Türklerde tıp, bilimsel bir alan olmadığı için sağlama ve hastalanma süreçlerine değişik anlamlar yüklenmiştir. Bu sebeple şamanlar eşliğinde yürütülen ritüeller şifa kaynağı olarak görülmüştür. Çünkü hastalıkların toplumsal bozulma ve kötü ruhlarla ilişkilendirilmesi yaygındır.

Göçebe Türklerde hastalıkların sebebini anlamak ve etkili tedaviler geliştirmek o dönem için zordur. Dolayısıyla bu hastalıklara yakalandıktan sonra iyileşmekten ziyade bu hastalıklardan kaçınmak daha önemli görülmüştür. Buna uygun olarak eski Türklerin hareketli bir hayat tarzına sahip olup probiyotik ve protein açısından zengin bir diyetle sahip olması, zor bozkır şartlarında onlara ekstra direnç sağlamıştır.

Eski Türklerde bulaşıcı ve metabolik hastalıklara bilimsel bakış eski Uygurlar ile başlar. Eski Uygurlar yerleşik yaşama geçmeye başlamalarının da etkisiyle özellikle Çin ve Hint tıbbından etkilenmiş ve döneme ait metinlerde bitkisel ilaç terkipleri görülmeye başlamıştır.

İslamiyet öncesindeki göçebe Türklerde, savaş ve kaza kaynaklı hastalıklara bakış açısı daha rasyoneldir. Bu hastalıklar bulaşıcı ve metabolik hastalıklardan ayrılmış ve savaşta yaralanan kişiler kötü ruhlarla ilişkilendirilmediği gibi dağlama gibi enfeksiyon kaynağını kurutmaya dayalı geleneksel yöntemler kullanılmıştır.

Kağanlar, halk sağlığı ile birlikte diğer birçok toplumsal kurumun işleyişini toplumsal disiplinle ilişkilendirmiştir. Bu noktada özellikle devletin iskân politikalarının uygulanmasının önemi vurgulanmıştır.

Türklerin yazın daha serin, kışın daha ılıman bölgelere göç etmesi hem mevsimsel hastalıkların azaltılması hem de besin sürekliliğinin sağlanması açısından toplum sağlığını desteklemiştir. Bu açıdan su hayatın kaynağı olarak görülmüş ve ona kutsiyet addedilmiştir.

Kaynakça

- Akman, D. M. ve Köktan, Ü. Y. (2019). Türk ve Yunan mitolojilerindeki yeraltı âlemine ait unsurlar. *Türk: International Language Literature & Folklore Researches Journal / Uluslararası Dil Edebiyat Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 7(19).
- Arslan, H. Ç. (2022). Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu. *Türkiyat Mecmuası*, 32(2), 523-538.
- Ata, A. (2011). *Orhun Türkçesi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, E. (2007). Ötüken adı ve yeri üzerine düşünceler. *Electronic Turkish Studies*, 2(4), 1262–1270.
- Bardakcı, K. (2020). Eski Türklerin geleneksel inanç sisteminde salgın. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126(248), 41–48.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu.
- Çamurcuoğlu-Tosun, M. (2024). Eski Türklerde Şamanizm ve günümüze yansımaları. *Ahbar*, (1), 19–29.
- Demir, M. (2016). Şamanizm’de hastalık kavramı ve tedavi yaklaşımları. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6(1), 19-24.
- Durukoğlu, G. (2017). “Yoğurt” sözcüğünün kökenine dair bir deneme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1(2), 100–103.
- Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi.
- Koca, S. (2017). Eski Orta Asya’da tabiat, iklim ve insan unsuru. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1–18.
- Mirzabaev, A., Ahmed, M., Werner, J., Pender, J. ve Louhaichi, M. (2016). Rangelands of Central Asia: Challenges and opportunities. *Journal of Arid Land*, 8(1), 93–108.

- Ölmez, Ö. (2008). *Türk folklorunda ölüm üzerine sosyolojik bir çalışma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rüzgar, B. (2019). *Bozkır kavimlerinde bilim ve düşünce hayatı (başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar)* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sevim, O. ve Yücel-Çetin, D. (2021). Göç destanı'nın kahramanın sonsuz yolculuğu bağlamında kişiler dünyası açısından incelenmesi. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11(3), 1660–1670.
- Tarçın, G. (2020). Kilis halk hekimliğinde tedavi yöntemleri ve uygulamaları. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (6), 203-224.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten*, 79(184), 795–838.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. Kitap Matbaası.
- Türk, A., Bingöl, B. A. ve Ak, R. (2020). Tarihsel süreçte yaşanan pandemilerin ekonomik ve sosyal etkileri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (COVID-19 Special Issue), 612-632.
- Uçar, H. (2020). Bir kültün özellikleri: Türklerde su kültü. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (7), 24–47.
- Uzunkaya, U. (2023). Eski Uygurcada tıp incelemeleri ve bir tıp metnine ilişkin fragmanlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 115–144.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yalimel, M. (2021). Kımızın Türk tarihi ve kültüründeki yeri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 1–12.

GEBELİK, DOĞUM VE DOĞUM SONRASI TÜRK KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL UYGULAMALAR*

Pregnancy, Childbirth and Post-Birth Traditional Practices in Turkish Culture

Hülya TÜRKMEN¹

 ORCID ID: 0000-0001-6187-9352 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Türkiye’de gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemler, kültürel değerlerle şekillenmiş birçok geleneksel uygulamayı içermektedir. Bu uygulamalar; bireylerin yaşadığı bölgeye, toplumsal değerlere, eğitim düzeyine ve inanç sistemine göre kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi birikimi ile çeşitlilik gösterebilir. Özellikle kırsal kesimlerde ve sosyoekonomik düzeyi düşük gruplarda geleneksel yaklaşımların daha belirgin olduğu görülmektedir. Toplumun kültürel yapısı, özellikle kadınların ve bebeklerin sağlıkla ilgili tutumlarını doğrudan etkileyerek modern tıbbi hizmetlere ulaşımında engel oluşturmaktadır. Gebelik sürecinde annenin fiziksel ve ruhsal sağlığını korumaya yönelik çeşitli uygulamalar vardır. Nazar inancı doğrultusunda nazarlık takılması, belirli yiyeceklerden uzak durulması ve dualar okunması sık rastlanan geleneklerdendir. Ayrıca anne adayının kötü haberlerden, cenazelerden ve stres yaratan durumlardan uzak tutulması gerektiğine inanılır. Gebelik sürecinde bebeğin cinsiyetini tahmin etmek için tatlı ya da ekşi gıdaların tüketilmesi de bu inançların arasında yer almaktadır. Doğum sırasında ise doğumun kolaylaşması amacıyla Kur’an okunması, belli duaların edilmesi, kapı ve pencerelerin açılması, kilitlerin açılması, örgülü saçın çözülmesi gibi ritüeller uygulanır. Bazı bölgelerde doğumun başladığını haber vermek için tülbent yakma ya da komşulara özel işaretler gönderme gelenekleri vardır. Doğum sonrası dönemde ise kadının karnının sarılması, lohusa şerbeti içirilmesi, kırklama ve kırk uçurma gibi uygulamalar sürdürülmektedir. Doğumdan sonra 40 gün lohusalık dönemidir ve anne ve bebek bu dönemde korunmalıdır. Bu süreçte lohusanın yalnız kalmaması, soğuk almaması, yanında iğne ya da muska bulundurulması ve kötü enerjilerden korunması için çeşitli

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Ebelik Bölümü, hulyayurter@hotmail.com. *Hakem süreci tamamlanma tarihi:* 17.06.2025

Künye: Türkmen, H. (2025). *Gebelik, doğum ve doğum sonrası Türk kültüründe geleneksel uygulamalar*. *Artikel Akademi*, 66-81.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

uygulamalar yapılır. Al basmasına karşı kırmızı kurdele bağlama, lohusa şerbeti içirme ve ilk 40 gün içinde çocuğun dışarı çıkarılmaması yaygın geleneklerdendir. Bu uygulamaların bazıları psikolojik destek sağlarken, bazıları enfeksiyon riskini artırmakta ya da doğum sonrası iyileşme sürecini olumsuz etkileyebilmektedir. Plasentanın belirli şekillerde gömülmesi ya da ateşe atılması gibi uygulamalar hâlen bazı bölgelerde sürdürülmektedir. Anne sütünü artırmak için bitkisel çaylar, şekerli içecekler ya da sıcak çorbalar verilmesi gibi beslenme temelli uygulamalar da oldukça yaygındır. Ancak aşırı şeker tüketimi gibi bazı alışkanlıklar, kadının sağlığı üzerinde olumsuz etki bırakabilir. Sağlık profesyonelleri, bu kültürel uygulamaları yargılamadan anlamalı, zararlı olanları eğitimle azaltmalı ve toplumla iş birliği içinde kültürel açıdan duyarlı bakım sunmalıdır. Bu yaklaşım, anne ve bebek sağlığını korumanın yanı sıra sağlık hizmetlerine güveni ve erişimi artıracaktır.

Anahtar kelimeler: Geleneksel uygulamalar, Türk kültürü, gebelik, doğum, lohusalık.

Abstract: Pregnancy, childbirth and postpartum periods in Türkiye include many traditional practices shaped by cultural values. These practices may vary with the knowledge passed down from generation to generation depending on the region where individuals live, social values, education level and belief system. It is observed that traditional approaches are more prominent especially in rural areas and in groups with low socioeconomic status. The cultural structure of the society can directly affect the attitudes of women and babies towards health, and can create obstacles in accessing modern medical services. There are various practices aimed at protecting the physical and mental health of the mother during pregnancy. In line with the belief in the evil eye, wearing amulets, avoiding certain foods and reciting prayers are common traditions. It is also believed that the expectant mother should be kept away from bad news, funerals and stressful situations. Consuming sweet or sour foods to predict the gender of the baby during pregnancy is also among these beliefs. During birth, rituals such as reading the Quran, reciting certain prayers, opening doors and windows, opening locks and unraveling braided hair are performed in order to facilitate birth. In some regions, there are traditions of burning a headscarf or sending special signs to neighbors to announce the start of labor. In the postpartum period, practices such as wrapping the woman's abdomen, giving the postpartum sherbet to the mother, forty days and forty days are continued. The postpartum period is 40 days after birth and the mother and baby must be protected during this period. During this period, various practices are carried out to prevent the postpartum woman from being alone, not catching a cold, carrying needles or amulets with her and protecting her from bad energies.

Tying a red ribbon against flushing, giving the postpartum sherbet to the mother and not taking the child out in the first 40 days are common traditions. While some of these practices provide psychological support, others increase the risk of infection or may negatively affect the postpartum recovery process. Practices such as burying the placenta in certain ways or throwing it into the fire are still continued in some regions. Nutrition-based practices such as giving herbal teas, sugary drinks or hot soups to increase breast milk are also quite common. However, some habits such as excessive sugar consumption may have a negative effect on the woman's health. Healthcare professionals must understand these cultural practices without judgment, reduce harmful ones through education, and provide culturally sensitive care in partnership with the community. This approach will protect maternal and infant health and increase trust in and access to healthcare.

Keywords: *Traditional practices, Turkish culture, pregnancy, childbirth, postpartum.*

Giriş

Kültür, bir toplumun düşünce yapısıyla şekillenen gelenek ve göreneklerin bütünüdür (Karataş ve Bilgen, 2015). Belirli bir bölgede yaşayan bireylerin inanç, tutum, davranış biçimleri ile örf ve adetlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla oluşan ortak değerler sistemi olarak tanımlanabilir. Her birey, doğduğu andan itibaren ait olduğu bir kültürel yapı içerisinde varlık gösterir (Bolsoy & Sevil, 2006). Bu bağlamda gelenekler, kültürel değerlerin nesiller boyunca aktarılmasıyla oluşmuş, kültürün davranışa dönüşmüş temel yapı taşlarından biridir (Çevik ve Alan, 2020).

Kültür, bireylerin hastalıklara bakış açılarını, tedavi yöntemlerini tercih etme biçimlerini ve yeniliklere açıklıklarını doğrudan etkileyen bir unsurdur. Başka bir deyişle sağlık davranışlarını da kültürel öğeler belirlemektedir (Bolsoy & Sevil, 2006). Geleneksel yöntemler; nesilden nesle aktarılan, çoğunlukla deneyim temelli bilgiye dayanan ve yerel inançlarla şekillenen uygulamaları kapsamaktadır. Kültürel değerler ve gelenekler doğrultusunda uygulanan sağlıkla ilgili yöntemler, bölgesel farklılıklar gösterebilmektedir. Türkiye’de gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemler, kültürel değerlerle şekillenmiş

birçok geleneksel uygulamayı içermektedir. Özellikle bebeğin cinsiyetini ya da güzelliğini belirlemeye yönelik uygulamalar; doğumun başlaması ve ilerlemesini sağlama, doğum sonrası iyileşmeye yönelik ritüeller gibi birçok geleneksel yöntemle rastlanmaktadır (Yalçın, 2012).

Teknolojik gelişmelere rağmen bazı bireylerin kültürel bağlılıkları nedeniyle geleneksel uygulamaları sürdürdüğü görülmektedir. Yapılan araştırmalar; bu uygulamaların bir kısmının anne ve bebek sağlığı açısından riskli olabileceğini, bir kısmının ise etkisiz olduğunu ortaya koymuştur (Çevik ve Alan, 2020). Türk toplumunda sıkça karşılaşılan inanışlara örnek olarak; erkek çocuk isteyen gebelerin tatlı tüketmesi, kız çocuk için ise ayva veya çilek gibi meyvelerin tüketilmesinin etkili olacağına dair inançlar gösterilebilir (Dinç & Ocaktan, 2020; Sancak & Alver, 2011). Ayrıca doğum ağrısının bebeğin cinsiyetine göre farklılık göstereceğine, kız bebek doğumunun daha ağırlı, erkek bebek doğumunun ise daha hafif geçtiği yönünde inançlar bulunmaktadır (Sancak & Alver, 2011).

Doğum sırasında kadının saçının çözülmesi ya da kilitli kapıların açılmasıyla doğumun kolaylaşacağı düşünülmektedir. Plasentanın kısa sürede çıkmaması durumunda ise kadının kalbine zarar vereceğine ve bebeğin hayatını kaybedebileceğine inanılmaktadır. Bazı uygulamalarda, bebeğin yaşaması için plasentadaki kanın sıyrılarak bebeğe doğru yönlendirilmesi ya da bebeğin hareket etmemesi durumunda plasentanın ateşe atılması gibi ritüellere başvurulmaktadır. Erkek bebek doğuramayan kadınların bir sonraki doğumda erkek çocuk sahibi olabilmesi için plasentanın ters çevrilerek gömülmesi gerektiğine dair inanç da hâlâ sürmektedir (Naser ve ark., 2012).

Görüldüğü üzere Türk kültüründe kadınlar gebelik, doğum ve lohusalık süreçlerinde ihtiyaçlarına göre çeşitli geleneksel yöntemlere başvurmaktadır. Bu noktada ebelerin, bu geleneksel uygulamaları ve ait oldukları kültürel arka planı tanımları; kültüre duyarlı bakım sunmaları açısından önem arz etmektedir. Yapılan çalışmalar,

kadınların kendilerini kültürel olarak güvende hissetmedikleri ortamlarda doğum yapmayı tercih etmediklerini ortaya koymaktadır (Brown ve ark., 2016; Corcoran ve ark., 2017). Bu nedenle bölgesel kültürel özelliklerin araştırılması ve bu doğrultuda hizmet sunulması gereklidir. Ebelerin, gebelere kültürel açıdan saygılı, güven verici ve uygun bakım sunması hem bakım kalitesini artıracak hem de kadınların doğum sürecinde daha huzurlu hissetmelerine katkıda bulunacaktır.

Gebelik Döneminde Türk Kültüründe Geleneksel Uygulamalar

Gebelik, kadınlar için fizyolojik olduğu kadar psikolojik ve sosyokültürel açıdan da önemli bir yaşam evresidir. Gebe ve ailesi bu süreçte hem kendileri hem de bebekleri için en uygun bakım ve desteği sağlama arayışına girmekte, bu doğrultuda kültürel mirasın bir parçası olan geleneksel uygulamalara başvurmaktadır. Bu yöntemler, gebelik sürecinde karşılaşılan fiziksel ya da duygusal değişimlerle başa çıkma, annenin rahatlaması, olası komplikasyonların önlenmesi amacıyla kullanılmaktadır. Ancak bu uygulamaların bir kısmı zararsız ve destekleyici olabileceği gibi, bazıları anne ve fetus sağlığı açısından risk oluşturabilecek nitelikte olabilmektedir. Bu nedenle, gebelik döneminde başvuru alan geleneksel yöntemlerin kapsamının ve etkilerinin bilimsel temelde incelenmesi hem kültürel duyarlılığı artırmak hem de güvenli annelik hizmetlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmak açısından önem taşımaktadır.

Gebelik döneminde özellikle cinsiyet tahmini ve nazarın önlenmesi için çeşitli uygulamaların yanında gebenin kötü haberlerden, cenazelerden uzak tutulması yer almaktadır. Gebelikte uğursuz kabul edilen uygulamalar arasında bıçak, makas gibi kesici aletlerin gebeye verilmesi, ay tutulmasına bakılması, kara kedi görülmesi, gebenin cenaze evine gitmesi, kapı eşiğine oturması, gece dışarıya sıcak su dökmesi ve ateşe su dökmesi, mübarek gecelerde, bayramlarda, kandil gecelerinde cinsel ilişki bulunması yer almaktadır.

Gebelik döneminde cinsiyet belirlemeye yönelik uygulamalar, bebek güzel olsun diye çeşitli yiyecekler yemek, güzel kimselere ve güzel şeylere bakmak, mezarlığa gitmeme, bebeğin ömrünün uzun olması için gebelikte saç kestirmemek, bazı hayvanlara bakmama gibi uygulamalar yapılabilmektedir (Karabulutlu, 2014; Başkurt ve ark., 2024). Türk kültüründe bebeğin cinsiyetini belirlemeye yönelik uygulamalar şu şekildedir: Makas ve bıçak minderin altına değişik taraflara konur, gebe makas tarafına oturursa bebek kız, bıçak tarafına oturursa erkek olur; gebe çirkinleşirse oğlu, güzelleşirse kızı olur; tatlı yerse oğlu ekşi yerse kızı olur; başına tuz atılan gebenin başı kaşınırsa kızı, burnu kaşınırsa oğlu olur; annenin sütü su dolu bardağa sıkılır süt suyun üstünde dağılırsa kızı, dibe inerse oğlu olur; gebenin meme ucu koyulaşırsa, göbek çizgisi koyulaşırsa, burnu ve karnı büyürse oğlu, kalçası büyürse kız olur; gebenin yüzünde çiller çıkarsa oğlu olur. Bunların dışında gebenin alyansı alınarak ipe bağlanır ve el bileğinin üstünde hareketsizce tutulur, alyans daire şeklinde dönerse kızı, yatay hareket ederse oğlu olur; gebe çok uyursa kızı olur; bebek hareketliyse erkektir; bebek sağda hissedildiğinde erkek, solda hissedildiğinde kızdır; rüyada altın görülürse kızı olur; gebe tarlada kazma kazarken çivi görürse oğlu, boncuk görürse kızı olur; gebe ayak ayak üstüne atabilirse kızı, atamazsa oğlu olur şeklinde inanç ve uygulamalarda bulunmaktadır (Karabulutlu, 2014; Başkurt ve ark., 2024; Güner Emül ve ark., 2021).

Türk kültüründe gebenin yediği, baktığı veya yaptıklarıyla ilgili inanç ve uygulamalar ise şu şekilde bildirilmektedir: Gebe, güzel kimselere bakarsa çocuk güzel olur, bebek anne karnında ilk hareket ettiği zaman gebe ilk kime veya neye bakarsa çocuk ona benzer, gebe sık sık aynaya bakarsa çocuk kendine benzer, gebe sık sık gökyüzüne bakarsa çocuğun gözü mavi, aya bakarsa ela olur, gebe yeni doğmuş aya bakarsa çocuğu ay gibi nurlu olur, gebe eğer kocasını çok severse, doğacak çocuk babaya, eğer baba gebeyi çok severse, doğacak çocuk anneye benzer, gebe Hıdırellez günü kapıyı kilitleyip açarsa, çocuğun ağzı kesik olur. Ayrıca gebe ayva yerse bebek güzel olur, sık sık sakız çiğnerse çocuğu hem sık sık kaka yapar hem de geveze olur, tavşan yerse çocuğun

dudağı yarık olur, balık yerse çocuk balık ağızlı olur, balık kuyruğu yerse bebeğin kirpiği uzun olur, elma yerse çocuk elma yanaklı olur, nar yerse çocuğun dişleri nar tanelerine benzer, yumurta yerse çocuk beyaz ve çocuğun kafası yumurta gibi olur, gebe ciğer yiyip elini yıkamadan kendi vücuduna dokunursa, çocuğun da o bölgesinde leke, ben ya da iz olur şeklinde inançların da yaygın olduğu bildirilmektedir (Karabulutlu, 2014; Başkurt ve ark., 2024; Güner Emül ve ark., 2021).

Holistik bir bakış açısı ile bakım veren ebeler hizmet verdiği bölgede gebeliğin o kültür için ne anlam ifade ettiğinin farkında olmalı ve uygulanan geleneksel uygulamaları zararlı ya da zararsız şekilde tanımlayarak bu konuyla ilgili danışmanlık vermelidir. Ayrıca ebelerin bakımlarını planlarken gebelerin geleneksel uygulama ve inanışlarını da göz önünde bulundurmaları bakımın kalitesini artıracaktır (Duran ve Sevil 2012; Güner Emül ve ark., 2021).

Doğumda Türk Kültüründe Geleneksel Uygulamalar

Uzun ve zorlu bir yaşam deneyimi olan doğum süreci, çoğu kadın için unutulmayacak bir anı olarak kalmaktadır. Özellikle primiparlarda doğuma dair belirsizlikler stres, anksiyete, korku yaratabilmektedir (Rathfisch, 2018). Yaşanan bu tür ruhsal durumlar karşısında gebeler, doğumun kolaylaşması ve sürecin hızlanması amacıyla geleneksel yöntemlere yönelebilmektedir (Yıldırım & Ağapınar, 2011; Koyun ve ark, 2010). Taşhan ve Koyuncu (2018) yaptıkları çalışmada kadınların tümünün (n=316), Işık ve ark. (2010) ise %53,7'sinin doğum esnasında geleneksel yöntemlerden faydalandıklarını saptamışlardır (Taşhan & Koyuncu, 2018; Işık ve ark., 2010). Yöntemlerin kullanılma sıklığı ise pek çok faktörden etkilenmektedir. Literatürde geleneksel uygulamaların kullanımını etkileyen faktörler arasında eğitim düzeyi, sosyoekonomik koşullar, yerleşim yeri, gebelik sayısı, gelir düzeyi ve aile yapısı gibi değişkenlerin yöntemlerin kullanımını etkilediği bildirilmektedir (Çalışkan & Bayat, 2011; Bozkuş Eğri & Konak, 2011; Taşhan & Koyuncu, 2018). Doğumda kullanılan bazı geleneksel yöntemlerin sağlık açısından zararsız olduğu görülürken bazı

uygulamaların hem anne hem de bebek için ciddi riskler taşıyabileceği belirtilmektedir (Bozkuş Eğri & Konak, 2011; Kömürcü & Ergin, 2018). Doğumda kullanılabilen bazı bitkisel yöntemler mide bulantısı, kusma, kanama, anafilaktik reaksiyonlar ve bilinç bozukluğu gibi yan etkilere yol açabilmektedir (Uzun ve ark., 2014). Kadınların tercih ettikleri geleneksel uygulamalar yalnızca ülkeler arasında değil, aynı ülkenin farklı bölgeleri arasında da çeşitlilik gösterebilmektedir. Bu nedenle ebeler hizmet ettikleri bölgelerde farklı kültürel değerlere sahip birey ve ailelere hizmet verirken özellikle kültürel inançların sağlık üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmalı, bireylerin geleneksel tutum ve değerlerine duyarlı bir yaklaşım sergilemelidir (Taşhan & Koyuncu, 2018). Dolayısıyla ebelerin bu alanda farkındalık kazanması; kullanılan geleneksel yöntemlerin olası zararlarını önceden tanımlayabilmesi, anne ve yenidoğan sağlığının korunması ve geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Kömürcü & Ergin, 2018).

Türk kültüründe genellikle doğumda uygulanan geleneksel yöntemler doğum ağrısını azaltmak, doğumun süresini kısaltmak, annenin ruhsal durumunu iyileştirmek ve doğum deneyiminin memnuniyet ile sonuçlanmasını sağlamak amacıyla uygulanmaktadır. Kur'an okumak, muska kullanmak, türbelere gitmek doğum ağrısını azaltmak için kullanılan geleneksel yöntemler arasındadır. Doğum eylemini hızlandırmak için ise karna sabun sürmek, çeşitli sebzeler yemek, eş ile sık ilişkiye girmek, yumurta tozu yemek, vajinaya çeşitli yağlar sürmek, meryemanaeli bitkisinin içine konulan sudan içmek gibi yöntemler kullanılmaktadır (Köksal & Taşçı Duran, 2013; Yıldırım & Şahin, 2014; Gölbaşı & Eğri, 2010; Karabulutlu, 2014; Taşhan & Koyuncu, 2018; Işık ve ark., 2010). Doğumda odaya “kırklı” kadın girerse doğumun çok zor olacağına, çocuğun ölebileceğine inanılmaktadır (Karabulutlu, 2014). Türk kültüründe doğum esnasında yapılan geleneksel uygulamalar; doğum zor olmaya başlayınca gebenin örülü saçlarının, düğümlerin, kocasının ayakkabı bağı vb. düğümlerin çözülmesi, evdeki tüm kilitli eşyaların açılması, kolay doğum için gebeye şerbet, tereyağı, pekmez içirilmesi, yağlı ekmek yedirilmesi,

kolay doğum için ağrısı başlayan gebenin merdiven indirilip çıkartılması, bebeğin doğum kanalına kolay inmesi için ağrısı başlayan gebeye tuzlu su içirilip öğürme hissinin oluşturulması, hocaya okutulmuş bir kuşağın gebenin beline bağlanması, bebek çıkıma geldiği zaman genital organa zeytinyağı dökülmesi, samanın atıldığı su kaynatılıp buharına gebenin oturtulması, yumurta kabuğunun dövülerek sütle veya çay ile gebeye içirilmesi, rahat doğum yapan bir kadının elinden veya eteğinden gebeye su içirilmesi şeklinde bildirilmektedir (Köksal & Taşcı Duran, 2013; Yıldırım & Şahin, 2014; Gölbaşı & Eğri, 2010; Karabulutlu, 2014; Taşhan & Koyuncu, 2018; Işık ve ark., 2010; Yalçın, 2012). Ayrıca doğum ağrısının bebeğin cinsiyetine göre farklılık göstereceğine, örneğin Karadeniz Bölgesi'nde doğumda gebenin beli ağrırsa oğlunun, bacaklarında tarakla taranma hissi olursa kızının olacağına inanılmaktadır (Sancak & Alver, 2011).

Lohusalık Döneminde Türk Kültüründe Geleneksel Uygulamalar

Bebek, plasenta ve membranlar doğduktan sonra başlayan postpartum dönem; gebelikte vücutta olan değişikliklerin gebelik öncesi duruma döndüğü 40 günlük (altı haftalık) dönemdir. Türk kültüründe bu dönemin önemi “lohusa kadının mezarı 40 gün açık olur” şeklinde ifade edilmektedir (Sivri & Karataş, 2015). Bu dönemde lohusalar sağlık problemlerini önlemek ya da tedavi etmek için kültürlerinde görmüş oldukları geleneksel uygulamalara yönelmektedir. Literatürde Türk kültürü için lohusalık döneminde yapılan inanç ve uygulamalar; plasantanın kolay çıkması için kadına sarımsak veya soğan koklatılması, plasantanın çıkmasının gecikmesi durumunda, karın üzerinden bastırılması, kuşak bağlanması, kadının süt ya da sıcak su buharına oturtulması şeklinde bildirilmektedir. Ayrıca bu dönemde “Eş” toprakta düşer inancı ile kadının altına ısıtılmış höllük (killi toprak) konulması, lohusa ve bebeğin üşütmemesi için kadının, doğumdan önce özel olarak hazırlanmış toprağa yatırılması ve göbeğinin çıkmaması için karnın sarılması gibi uygulamaların da yapıldığı açıklanmaktadır (Karabulutlu, 2014; Sivri & Karataş, 2015).

Lohusalık dönemi için kuşaktan kuşağa aktarılan inançlardan biri de albasması (alkarısı)'dır. Albasması, yeni doğum yapmış lohusalara görünen, onların korkmasına, hastalanmasına hatta ölmesine neden olan, yeni doğmuş bebeklere de zarar veren kötü bir cin olarak ifade edilmektedir (Bakır ve ark., 2011). Postpartum dönemde görülebilen annelik hüznü, postpartum depresyon, enfeksiyon ya da dehidratasyon Türk toplumunda albasması olarak tanımlanabilmekte ve yapılan geleneksel uygulamalar sağlık hizmetine erişimi engellemektedir. Albasması geliştiği zaman lohusa hastalanır, yemek yemez, konuşamaz, ağlar, ateşi yükselir, morarır, sayıklar, hayaller görür ve lohusaya ağırlık basar (Sivri & Karataş, 2015). Albasmasını önlemek ile ilgili; kırklı bebek ve kadın yalnız bırakılmaz, kırk gün dışarı çıkarılmaz, odada ışıklar kapatılmaz, anne ve bebek yalnız kalırsa başuçlarına Kur'an, demir, ekmek ve süpürge konur, ziyarete gelen kişi, aynı gün başka kırklı bir lohusaya gitmez, kırk karışmasını önlemek için iki lohusa kadın yan yana gelince iğne değiştirir veya birbirlerinin birer düğmesini kopartıp saklar, düğün evinden, ölü evinden çıkan kimse lohusa ziyaretine gitmez ve lohusanın yanına adetli kadın ve yeni nikâhlılar girmez, lohusanın bulunduğu evde erkek veya bir erkeğin eşyası bulundurulur. Tüm bunların dışında albasmasını önlemek için gelenlere kırmızı şerbet ikram edilir, vücut kesilip kan akıtılır, türbeden getirilen bez eve asılır, kırklı kadın eşikten atlamaz, düğüne, değirmene, fırına gitmez, eve yabancı kabul edilmez ve eve elbiselik kumaş, et, tuz gibi yeni şeyler gelirse, lohusaya "o seni basmadan sen onu bas" diyerek yere ayağıyla bir şey ezer gibi bastırılır. Ayrıca lohusaya kırkı çıkana kadar soğuk su içirilmez, evden tuz verilmez, eve hayvan girdirilmez, yavrulayacak kedi eve alınmaz, lohusanın yatağı kırmızı ve siyah iple çevrilir, kadına kırmızı tülbent bağlanır, bebeğin üzerine kırmızı örtü örtülür, lohusa yatağının çevresinde portakal, yeşil yapraklı dal gibi nesneler bulundurulur, orak ucuna soğan veya sarımsak takılıp kapının arkasına asılır, lohusanın aynaya bakması ve saçını kestirmesi istenmez, bebeğin kirli bezi yıkanınca suyu dışarı dökülmez, lohusanın odasına tabanca, tüfek konmaz gibi uygulamalar albasmasını önlemek için Türk kültüründe uygulanmaktadır (Bakır ve ark., 2011; Karabulutlu, 2014; Çevik &

Alan, 2020; Sivri & Karataş, 2015). Eğer lohusada al basması gelişti ise yedi çeşmeden su getirilerek lohusa ve bebek yıkanır, kurşun döktürülür, iğne batırılır, yatağına arpa koyulur, sigara ve alkol koklatılır, tokat atılır, hocaya okutulur, muska yazdırılır, elbisesinden parça alınıp tütsü yapılır ve evinin bacasına taş atılır gibi uygulamalar yapılmaktadır (Çevik & Alan, 2020; Bakır ve ark., 2011; Sivri & Karataş, 2015). Bu tür uygulamalar hem annenin hem de bebeğin tıbbi müdahalelere zamanında ulaşmasını geciktirebilir, sağlık personeline güveni azaltabilir ve bilimsel bilgiye dayalı önerilerin reddedilmesine yol açabilir. Bu durum, özellikle riskli lohusalık durumlarının fark edilip yönetilmesinde önemli sorunlara neden olabilir. Bu nedenle özellikle ebelerin, kültürel duyarlılıkla ailelere yaklaşıp inançlarını yargılamadan anlamaya çalışması önemlidir. Kadınlara ve ailelerine bilimsel bilgilerin sade bir dille aktarılması, zararlı uygulamalara karşı farkındalık oluşturabilir. Ayrıca aile bireyleriyle iş birliği içinde çalışmak ve toplum temelli sağlık eğitimleri düzenlemek hem geleneksel inanışlara saygı gösterilmesini hem de anne-bebek sağlığının korunmasını sağlayacak etkili bir yaklaşımdır.

Sonuç

Sonuç olarak gebelik, doğum ve lohusalık dönemlerinde Türk kültüründe uygulanan geleneksel yöntemler, geçmişten günümüze kuşaktan kuşağa aktarılarak varlığını sürdürmekte; kadınların bu özel dönemlerde kendilerini güvende hissetmelerine katkı sağlarken bazı uygulamalar ise anne ve bebek sağlığı açısından riskler barındırabilmektedir. Bu nedenle, sağlık profesyonellerinin kültürel değerleri tanıyan ve saygı gösteren bir yaklaşım benimseyerek, geleneksel uygulamaların bilimsel temelde değerlendirilmesine olanak tanıyan, bilinçli ve kültüre duyarlı sağlık hizmetleri sunmaları büyük önem taşımaktadır.

Ebeler kadınları bütüncül ele almalı ve sağlığı etkileyecek her türlü geleneksel uygulamaların farkında olmalıdır. Zararlı geleneksel uygulamalara yönelik gerekli eğitim ve danışmanlık hizmeti sunulmalı ve kadınlar kullanılan geleneksel yöntemlerin uzun dönem etkilerine

yönelik takip edilmelidir. Bu eğitimler sırasında özellikle de kırsal kesimde yaşayan, sosyoekonomik düzeyi düşük olan ve daha ileri yaşlardaki kadınların öncelikli olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Bakır, E., İnci, H., Alan, S., Gökyıldız, Ş., & Elmas, E. (2011). Adana’da albasması inancı ve geleneksel uygulamalar. *Lokman Hekim Journal*, 1(1), 13–18.
- Başkurt, P., Bolsoy, N., Türemen, M. (2024). Gebelik, Doğum ve Lohusalık Döneminde Geleneksel Uygulamalar: Nitel Bir Araştırma. *Aydın Sağlık Dergisi*, 10(3), 213 – 229.
- Bozkuş Eğri, G., & Konak, A. (2011). Doğum sonu dönem ile ilgili geleneksel inanç ve uygulamalara dünyadan ve Türkiye’den örnekler. *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 3(1), 143–155.
- Bolsoy, N., & Sevil, Ü. (2006). Sağlık-hastalık ve kültür etkileşimi. *Ankara Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9(3), 1–9.
- Brown, A. E., Middleton, P. F., Fereday, J. A., & Pincombe, J. I. (2016). Cultural safety and midwifery care for Aboriginal women – A phenomenological study. *Women and Birth*, 29(2), 196–202. <https://doi.org/10.1016/j.wombi.2015.10.013>
- Çalışkan, Z., & Bayat, M. (2011). Annelerin bebek bakımı uygulamaları ve bu uygulamaları etkileyen faktörler: Bir Kapadokya örneği. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 14(2), 23–30.
- Çevik, A., & Alan, S. (2020). Doğum sonu dönemde yapılan geleneksel uygulamalar. *Lokman Hekim Dergisi*, 10(1), 14–22.
- Dinç, A., & Ocaktan, E. (2020). Gebelik öncesi döneme ilişkin Türkiye’deki geleneksel uygulamalar ve hemşirelik yaklaşımı. *Researcher: Social Science Studies*, 8(2), 138–147.
- Duran, E. T., Sevil, Ü. (2012). Doğum Öncesi ve Doğum Sonrası Dönemde Kültürel Yaklaşım. (Sevil, Ü., Tanrıverdi, G., Ed.). *Kültürlerarası Hemşirelik*. İstanbul Tıp Kitabevi; p:325-58.

- Gölbaşı, Z., & Eğri, G. (2010). Doğum sonu dönemde annenin bakımına yönelik yapılan geleneksel uygulamalar. *Cumhuriyet Tıp Dergisi*, 32(3), 276–282.
- Güner Emül, T., Buldum, A., Vural, R., Bebitova, G. (2021). Gebeliğe Yönelik Bilinen ve Uygulanan Geleneksel Uygulamaların Belirlenmesi. *Ebelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(2), 111–118.
- Işık, M. T., Akçınar, M., & Kadioğlu, S. (2010). Mersin ilinde gebelik, doğum ve loğusalık dönemlerinde anneye ve yenidoğana yönelik geleneksel uygulamalar. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 63–84.
- Karabulutlu, Ö. (2014). Kars ilinde gebelik ve doğum sonu dönemde anne bakımına yönelik yapılan geleneksel uygulamalar. *F.N. Hemşirelik Dergisi*, 22(3), 145–151.
- Karataş, N., & Bilgen, B. (2015). Toplumun kültürel yönü: Doğum sonu dönemde anne ve bebek bakımına yönelik yapılan geleneksel uygulamalar ve dünyadan örnekler. *Güncel Pediatri Dergisi*, 13, 183–193.
- Kömürcü, N., & Ergin, A. (2008). *Doğum ağrısı ve yönetimi*. Bedray.
- Köksal, Ö., & Taşcı Duran, E. (2013). Doğum ağrısına kültürel yaklaşım. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi (DEUHYOED)*, 6, 144–148.
- Koyun, A., Çamurluoğlu, C., Korkmaz, G., Menteşe, N., & Ocak, F. (2010). Kadınların doğum ve yenidoğan bakımına ilişkin geleneksel inanç ve uygulamalar. *Aile ve Toplum*, 6(21), 57–64.
- Naser, E., Mackey, S., Arthur, D., Klainin-Yobas, P., Chee, H., & Creed, D. K. (2012). An exploratory study of traditional birthing practices of Chinese, Malay and Indian women in Singapore. *Midwifery*, 28(6), 865–871.

- Pehlivan, S., Yıldırım, Y., & Fadıloğlu, Ç. (2013). Kanseri, kültür ve hemşirelik. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Hemşirelik Dergisi*, 4(2), 168–174.
- Rathfisch, G. (2018). *Doğal doğum felsefesi*. Nobel Tıp Kitabevi.
- Safadi, R. N. (2005). Jordanian women: Perceptions and practices of first-time pregnancy. *International Journal of Nursing Practice*, 11(6), 269–276. <https://doi.org/10.1111/j.1440-172X.2005.00534.x>
- Sancak, Ş., & Alver, M. (2011). Cinsiyet tahminine dayalı inanış ve uygulamalara yönelik bir değerlendirme: Alman kültürü ve Türk kültüründe Karadeniz örneği. *Karadeniz Araştırmaları*, 30, 143–155.
- Sivri, B. B., & Karataş, N. (2015). Toplumun kültürel yönü: Doğum sonu dönemde anne ve bebek bakımına yönelik yapılan geleneksel uygulamalar ve dünyadan örnekler. *J Curr Pediatr*, 13, 183–193.
- Taşhan, S. T., & Koyuncu, S. B. (2018). Kadınların doğuma yönelik kullandıkları geleneksel yöntemler ve etkileyen faktörler. *ACU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 150–155. <https://doi.org/10.31067/0.2018.6>
- Timur Taşhan, S., & Boybay Koyuncu, S. (2018). [Makale başlığı belirtilmemiş]. *ACU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 150–155.
- Uzun, M. B., Aykaç, G., & Özçelikay, G. (2014). Bitkisel ürünlerin yanlış kullanımı ve zararları. *Lokman Hekim Journal*, 4(1), 1–5.
- Yalçın, H. (2012). Gebelik, doğum, lohusalık ve bebek bakımına ilişkin geleneksel uygulamalar (Karaman örneği). *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 55, 19–31.

- Yıldırım, G., & Ağapınar, S. (2011). Doğum eylemi sırasında yapılan geleneksel uygulamalar. *Lokman Hekim Journal*, Suppl 7, 29–30.
- Yıldırım, G., & Şahin, S. A. (2014). Halk ebelerinin doğum hazırlığı ve eylemi sırasındaki uygulamalarının modern tıp ve tarihi tıp kaynaklarındaki uygulamalarla karşılaştırılması. *Milli Folklor*, 26, 20–31.

AKA GÜNDÜZ'ÜN BEYAZ KAHRAMAN OYUNUNDA SAĞLIK ÇALIŞANI OLARAK GÖREV YAPAN KARAKTERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME*

An Analysis of the Characters Working as Healthcare Workers in Aka Gündüz's Play *Beyaz Kahraman*

Tolga ALVER¹

 ORCID ID: 0000-0002-1674-4894 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Erken Cumhuriyet Dönemi yazarları arasında yer alan Aka Gündüz, dönemin kanonuna uygun eserler kaleme almıştır. Tiyatro eserlerini yeni kurulan devletin ideal bir birey ve toplum yaratma arzusu doğrultusunda yazan Gündüz, Beyaz Kahraman isimli oyunu da bu doğrultuda kurgulamıştır. Aka Gündüz'ün 1932'de kaleme aldığı Beyaz Kahraman oyununda yer alan karakterlerin çoğunluğu sağlık personelidir. Metindeki karakterlerin tamamı sağlık personeli olmasa bile sağlık konusuyla bir ilintisi vardır. Olayların geçtiği mekân bir sağlık kliniğidir. Metinde anlatılan olay metnin ana kahramanı olan Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın 23 senedir üzerinde çalıştığı ve insana yeniden hayat veren bir serumun dünyaya ilan edilmesidir. Bu ana olayla birlikte oyunda Türk doktorların birçok buluşu aktarılır. Aka Gündüz, oyunun ana kahramanı Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ı tıp alanında oldukça donanımlı, bu alanda birçok buluşa imza atmış, çalışan, mütevazı, azimli ve idealize edilmiş biri olarak kurgulamıştır. Oyunda profesörün haricinde Profesör Muavini Doktor Olcay Hanım, Ünal B. ve Varol B. isimli asistanlar, Aktan H. Hemşire, Beynelmîlel Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi Prof. Dr. Gün B. ve diğer sağlık çalışanı karakterler yer alır. Oyundaki sağlıkçı karakterlerin her biri ayrı ayrı analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Beyaz Kahraman, buluş, sağlık, tiyatro.

Abstract: Aka Gündüz, who was among the writers of the Early Republican Period, wrote works that were in accordance with the

¹Dr., Millî Eğitim Bakanlığı-Konya, tolgaalver86@gmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 22.06.2025

Künye: Alver, T. (2025). *Aka Gündüz'ün Beyaz Kahraman oyununda sağlık çalışanı olarak görev yapan karakterler üzerine bir inceleme*. *Artikel Akademi*, 82-99.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

canon of the period. Gündüz, who wrote his theater plays in line with the newly established state's desire to create an ideal individual and society, also designed the play Beyaz Kahraman in this direction. The majority of the characters in the play Beyaz Kahraman, written by Aka Gündüz in 1932, are healthcare personnel. Even if not all of the characters in the text are healthcare personnel, they have a connection to the subject of healthcare. The location where the events take place is a health clinic. It is the announcement to the world of a serum that Professor Dr. Türkoğlu Dayan has been working on for 23 years and that gives people new life. Along with this main event, many discoveries of Turkish doctors are conveyed in the play. Aka Gündüz designed the main character of the play, Professor Doctor Türkoğlu Dayan, as a hardworking, modest, determined and idealized person who is well-equipped in the field of medicine and has made many discoveries in this field. In addition to the professor, the play includes the Professor's assistant Doctor Olcay Hanım, assistants Ünal B. and Varol B., Nurse Aktan H., President of the International Medical Professors Association Prof. Dr. Gün B. and other healthcare professional characters. Each of the healthcare characters in the game has been analyzed separately.

Keywords: *Beyaz Kahraman, invention, health, theatre.*

Giriş

Bu çalışmada Aka Gündüz'ün 1932'de kaleme aldığı *Beyaz Kahraman* isimli oyununun sağlıkçı karakterleri üzerine odaklanılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde *Beyaz Kahraman* oyunu üzerine bir değerlendirme yapılmış, sonraki bölümde ise sağlıkçı karakterler üzerinden eser irdelenmiştir.

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden metin çözümlemesine dayanmaktadır. İnceleme kapsamında Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* adlı oyunu temel kaynak olarak ele alınmış, eserde yer alan sağlık çalışanı karakterler metin merkezli bir yaklaşımla çözümlenmiştir. *Beyaz Kahraman* oyununda sağlık çalışanı olarak görev yapan karakterler daha önce herhangi bir çalışmada ele alınmamıştır. Bu da çalışmanın önemini artıran bir unsurdur.

Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* Oyunu Üzerine Notlar

Erken Cumhuriyet Dönemi yazarları arasında yer alan Aka Gündüz, dönemin kanonuna uygun eserler kaleme almıştır. Tiyatro eserlerini

yeni kurulan devletin ideal bir birey ve toplum yaratma arzusu doğrultusunda yazan Gündüz, *Beyaz Kahraman* isimli oyunu da bu doğrultuda kurgulamıştır. Gündüz, Cumhuriyet sonrası yeni neslin eğitiminde kullanılmak üzere seri piyesler kaleme almıştır. *Beyaz Kahraman* adlı piyes Gündüz'ün bu doğrultuda yazdığı piyeslerden biridir (Oktay, 2008, s.140). Bu piyes devrinin tiyatro anlayışını, kahramanların isimlerine varana dek temsil eden, tek perdelik bir eserdir (Çetindaş, 2021, s.29). Eserde Erken Cumhuriyet Dönemi içinde yeni devletin ideolojisini halka yaymak için kullanılan Halkevleri de ön plana çıkarılmaktadır. Gündüz bu oyunda Halkevlerinin yetiştirdiği gençlerin canı pahasına Türk ulusunu en yüksek uygarlığa doğru götürdüğünü, seyirciye Türk ulusçuluğunu yaymak düşüncesi ile işlemektedir (Karadağ, 1989, s.97). Aynı zamanda *Beyaz Kahraman* piyesi, Türk milletinin çağdaş uygarlığa tıp sahasında yaptığı katkıları anlatır (Şengül, 2006, s.150).

Erken Cumhuriyet Dönemi yazarlarının çoğu Türk Tarih Tezi doğrultusunda eserler kaleme almıştır. Aka Gündüz de bu amaçla birçok eser kurgulamıştır. Cumhuriyet'in ilanından dokuz yıl sonra yazılan fakat bu yeni rejimin meyvelerini bir an önce görmek isteyen yazarın kullandığı bilimkurgu tekniği ile 1970'li yılları anlatan *Beyaz Kahraman*, dil ve tarih tezlerinin de ortaya konduğu bir eser olması itibarıyla inkılâp temsillerinin tipik özelliklerini taşır (Tunçel, 2013, s.109-110). Oyun 1974 yılının Türkiye'sini hayal ederken bilimin geldiği noktayı bir Türk doktorun verem, kanser gibi hastalıkların tedavisini bulması üzerinden betimlenir (Karadağ, 2024, s.449). *Beyaz Kahraman*'da Aka Gündüz, mucit Türk doktorunu ele almıştır (Şen, 1998, s.624). Söz konusu doktor buluşları ile tüm dünyada ses getirmiştir. Prof. Dr. Türkoğlu Dayan dünyada ilk kez gençleştirici iki formül bulmuş, bunlardan yanlış olanı üstünde deneyerek kendi feda etmiş, doğru formülü Cumhuriyet'e bırakmıştır (Alpan, 2020, s.451). Eser her ne kadar bir doktorun başarısına odaklanmış olsa da burada özne doktor değildir. Odakta olan bir doktorun kişisel başarı hikâyesi değil, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmada yakaladığı başarı için teşekkürü kabul etmeyen Türk Profesörü vardır (Tüfekçi, 2011, s.154). Eserin ana teması Türk milletinin çağdaşlık yolunda dünya milletlerine

öncülük edeceği ülküsü üzerine kurulmuştur. Ana tema Türklük, Atatürk'ün Türk çağdaşlaşmasındaki rolü, fedakârlık, ölüm yan temaları ile işlenmiştir (Kaygana & Yapıcı, 2010, s.591). Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* adlı oyunu; Türklük vurgusunu öne çıkarması, Türk Tarih Tezi doğrultusunda kaleme alınması ve Halkevlerine yönelik övgüleriyle Erken Cumhuriyet Dönemi edebî kanonunun belirgin izlerini taşımaktadır.

Beyaz Kahraman Oyununun Olay Örgüsü

Aka Gündüz'ün 1932'de kaleme aldığı *Beyaz Kahraman* oyunu 1 perde 4 manzaradan oluşmaktadır. Oyunun başlangıç kısmında rol bölümü yazmaktadır. Profesör Doktor Türkoğlu Dayan B. 60 yaşındadır. Profesör Muavini Doktor Olcay Ha. 30 yaşındadır. Asistan I olarak verilen Ünal B. ve Asistan II olarak verilen Varol B. 25 yaşındadır. Hemşire Aktan H. 18, Beynelmilel Tıp Profesörler Cemiyeti Reisi Dr. Gün B 40 yaşındadır. Oyunda ayrıca Türk Darülfünunları Profesörler Birliği murahhası, Türk Darülfünunları namına 3 murahhas genç, 20 yaşında olan Hasta I, çok ihtiyar olan Hasta II, bir hasta evi uşağı rol almaktadır. Oyunu seyreden insanlara da halk rolü verilmiştir.

Oyunun rol bölümü kısmından sonra bir not yer almaktadır. Bu notta profesör muavini ve hemşirenin istenirse erkek de olabileceği belirtilmiştir.

Birinci manzarada perde açıldığında her taraf karanlıktır. Sahnede bir şey görünmemektedir. Projeksiyonla ve kelimeler teker teker aydınlanarak “Halk Bakımevi, Kuran: Halkevleri Umumi Merkezi, Profesör Doktor Türkoğlu Dayan B., Telsiz Telefon: 16594, Televizyon: B-836” yazısı okunur. Sonra birdenbire lambalar yanar ve sahne görünür. Yazar projeksiyon kullanılmasının zorunlu olmadığı konusunda bir dipnot düşmüştür.

İkinci manzaranın mekânı şu şekilde tarif edilmiştir: “Sağda geniş bir hol. Profesörün hususi dairesine giden bir kapı. Solda bir divar ve bir kapı ile bölünmüş laboratuvarın bir kısmı. Dipte sağda sokak kapısı, solda kliniğe giden kapı ve iki kapının ortasında çok geniş pencere, dışarıyı görmektedir” (Gündüz, 1932, s.6). Bu manzaranın birinci

celsesinde Hemşire yalnızdır. Laboratuvar tarafında meşgul görünmektedir. Sonrasında Olcay Hanım içeri girer ve hemşireye seslenir. İki asistanın da henüz gelmediğini öğrenir. Hastaları muayene için çıkarken asistanlar geldiğinde kendisine haber verilmesini ister. İkinci celsede hemşire, profesörün uşağı ile konuşur. Profesörün hazır olduğunu öğrenir. Üçüncü celsede hemşire asistanlara Olcay Hanım'ı aramalarını söyler. Varol hemen telsiz telefonla geldiklerini bildirir. Bu sırada asistanlar aralarında telsiz telefonların eskidiğini Oğuz ya da Ali Turan markalardan biri ile değiştirmek gerektiği üzerine konuşur. Olcay Hanım yanına asistanlardan Ünal'ı çağırır. O sırada Varol hemşireye profesörün dünyayı yerinden oynattığını bildirir. Sonra o da Olcay Hanım'ın yanına gider. Beşinci celsede profesör dairesinden çıkıp laboratuvara girer. Bir elinde kitap diğerinde tıbbi bir âlet vardır. Hemşireye asistanları ve Olcay Hanım'ı sorar. Geç kalmalarına kızmıştır. Hemşire hepsinin çok sevinçli olduğunu söyler. Profesör bunun sebebinin 34. odadaki hastanın midesinin yapılan işlem sonucunda 20 yaşında bir delikanlının midesine benzemesine bağlar. Hemşire onunla ilgisi olmadığını bildirir. İki asistan klinikten gelir. Varol'un elinde bir çiçek demeti vardır. Olcay Hanım da gelir. Bugün profesörün insanlığa yaptığı dördüncü büyük kurtarıcılığının 25. yıl dönümüdür. Profesörün bu buluşu sayesinde kanser üç şırıngada ve 21 günde kesin biçimde tedavi edilmektedir. Sayısız mektup ve telgraf gelmiştir. Varol çiçeği takdim eder. Ünal çiçekleri profesörün buluşu olan kimyevi özsuları ve bakteriyolojik toz aşılarda yetiştirdiklerini söyler. Bu buluş sayesinde tüm Ankara yeşermiştir. Birçok yerde orman oluşmuştur. Profesör bu duruma çok sevinir. Yedinci celsede Beynelmillel Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi Profesör Gün Bey gelir. Beş senedir bu vazifesini İsviçre'de gerçekleştiren Gün Bey Türk bir profesördür. Gün B. profesörü tebrik eder. Profesör yeni keşfini çok yakın zamanda dünyaya açıklayacağını Gün'e söyler. 23 senedir bu meseleyle ilgili uğraşmaktadır. İnsana yeniden hayat veren bir serum bulmuştur. Kalbe yapılacak bir şırınga ile vücut 20-30 sene öncesindeki dinçliğine dönecektir. Gün B. bu haber karşısında çok sevinir. Telsiz dairesine gidip bu durumu tüm dünya ile paylaşır. Deneyi Olcay Hanım üzerinde uygulayacaklardır.

Sekizinci celsede uşak bir tepsi içinde mektup ve telgrafları getirir. Amerika'da Kanserden Kurtulanlar Cemiyeti, Garbi Avrupa'da Veremden Kurtulanların Dostluk Birliği, Beynelmilel Ziraat Enstitüleri Umumi Merkezi, İngiltere Sosyalist Cumhuriyeti Reisi, Sabık Dominyonların bugünkü Müttefik Cumhuriyet Merkezi, Fransa İmparatoru IV. Napolyon, Rus, Alman, İskandinav, Japon, Çin, Müstakil Mısır, Müstakil Suriye, Müstakil Irak, Müstakil İrlanda hükümetleri, Beynelmilel Hayır Cemiyetleri Konfederasyonu ayrı ayrı teşekkür ve tebrik etmektedir. Dokuzuncu celsede profesör halkın akın akın yanlarına geldiği haberini alır. Ellerinde bayraklarla çocuklar, gençler, yetişkinler toplanmıştır. Onuncu celsede üç genç ve bir orta yaşlı adam içeri girer. Talebe 1 Ankara Tıp Fakültesinin talebeleri adına, Talebe 2 İstanbul Fakültesi adına, Talebe 3 Sivas Darülfünunu adına, orta yaşlı adam ise Türk Darülfünunları Profesörleri Birliği namına gelmiştir. Profesöre çiçek takdim ederler. Profesörü en çok bu ziyaret memnun etmiştir. On birinci celsede Ünal, halkın kliniği kuşattığını söyler. Profesör halka balkonda bir konuşma yapacaktır.

Üçüncü Manzara profesörün balkon konuşması ile başlar. Profesör gelenlere teşekkür eder. Kırk yıllık başarısını milletin öz cevherinden aldığını dile getirir. Bütün buluşlarını, çalışmalarını yaparken gönlünde milleti vardır. 1932'de Mustafa Kemal Atatürk tarafından açılan Halkevlerinin halka ışık olduğunu söyler. Halkevlerinin amacının Türk gençliğine yeni idealler vermek olduğunu aktarır. Kendisi de 18 yaşında öğrenciyken Halkevlerine yazılmıştır. İlhamını oradan almıştır. 42 senedir bu idealler doğrultusunda çalışmaktadır. Doktor değil de başka bir meslek sahibi olsa yine aynısını yapacağını söyler. Kendisine teşekkür edilmesini istemez. Halk kendisine ve Halkevlerine teşekkür etmelidir. Bugün aynı zamanda Halkevlerinin kuruluşunun 40. yıldönümüdür. Türk'ün büyük idealleri için çalışacağını belirtir. 30 bin yıldır var olan milletin ışığında çalışmalarını yaptığını bildirir. Konuşmasını alkışlar eşliğinde bitirir.

Dördüncü Manzara başında on ikinci celsede iki hasta, profesörün yanına gelir. Genç Hasta, bütün hastalar adına onu kutlamaya gelmiştir. Tüm hastaların profesörden memnun olduğunu dile getirir. 95 gün önce

ikinci evreyi tamamlamış olan adam, profesörün bulduğu aşılar sayesinde üç dozda iyileşmiştir. Profesörün emrinde olduğunu söyler. Profesör onun bir madenci olduğunu hatırlar. Artık işine dönebileceğini bildirir. Türk'ün en iyi madencisi olmasını ister. İhtiyar hasta, profesöre yaklaşır. İhtiyar bitkin olduğunu söyler, profesörden yardım ister. Profesör onun hasta değil yaşlı olduğunu söyler. Fakat onun da dermanını bulmuştur. Profesör laboratuvarında biraz işi olduğunu söyleyerek ayrılır. Asistanlar böyle önemli bir günde bile profesörün çalışması karşısında şaşkıncıdır. On üçüncü celsede Olcay, Ünal, Varol ve Uşak vardır. Varol, kendisini Darülfünun talebelerinin kendisine ilgi gösterdiklerinden bahseder. Olcay telsiz notlarını okurken heyecanlandığını söyler. Ünal halkın alakası karşısında hayran kalmıştır. Varol yüzlerce kişinin ağladığını gördüğünü dile getirir. Uşak da ağlamıştır. Olcay davete geç kalacaklarını söyleyerek Ünal'dan profesörü çağırmasını ister. Ancak laboratuvar kilitlidir. Anahtar kimsede yoktur. İç laboratuvar da kilitlidir. Kapıyı kırmayı düşünürler. Bu sırada profesör kollar sıvalı memnun biçimde laboratuvarından çıkar. On dördüncü celsede profesör onu kapıda bekleyenlere sevinçle başardığını bildirir. Ömrü bir misli uzatma serumunu (elektronocan) bulmuştur. Son deneyi Olcay'la değil kendi üzerinde yapmıştır. Profesör kalbine işlem yapmıştır. Olcay bunun çok tehlikeli olduğunu söyler. Profesör bu yüzden bu deneyi kendi üzerinde uyguladığını dile getirir. Olcay'a henüz çok genç olduğunu söyler. Profesörün elleri titremekte, yüzü sararmaktadır. Formül tamamlanmıştır ancak radyomol oranında binde bir belirsizlik vardır. Profesör yedi bir buçuk diziyem uygulamıştır. Bu oran öldürmezse zafer sağlanacaktır. Öldürürse zafer altı elli, bir diziyemdir. Profesör zaferin altı elli, bir diziyemde kaldığını söyler. Kalbine darbe yemeden önce formülü not ettirir. Dünyada yapılacak satışın yarısının laboratuvara verilmesini bildirir. O ölünce çalışmaların devam etmesini istemektedir. Olcay Hanım ve yanındakiler bu duruma çok üzülür. Profesör elektronların Profesör Ahmet Doğan'ın metodu ile formüle edileceğini söyler. Sonrasında sarsılır ve vefat eder. Olcay onun için "O bir beyaz kahramandı." ifadesini kullanır. Yanındakilerle birlikte

ömürlerinin sonuna dek profesör gibi çalışmaya ant içerler. Perde kapanır.

Oyunun sonunda karakterler için kıyafet bilgisi, oyun için dekor bilgisi yer almaktadır. Yazar oyunun oynanması için herhangi bir telif istememiştir.

Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* İsimli Tiyatro Eserinde Yer Alan Sağlıkçı Karakterlerin Üzerine Bir İnceleme

Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* oyununda yer alan karakterlerin çoğunluğu sağlık personelidir. Metindeki karakterlerin tamamı sağlık personeli olmasa bile sağlık konusuyla bir ilintisi vardır. Olayların geçtiği mekân bir sağlık kliniğidir. Metinde anlatılan olay metnin ana kahramanı olan Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın üzerinde 23 senedir çalıştığı ve insana yeniden hayat veren bir serumun dünyaya ilan edilmesidir. Bu meselenin merkezinde oyunda Türk doktorların birçok buluşu aktarılır. Bu kısımda metinde yer alan karakterler sağlıkçı yönleriyle teker teker irdelenecektir.

Profesör Doktor Türkoğlu Dayan

Aka Gündüz, oyunun ana kahramanı Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ı tıp alanında oldukça donanımlı, bu alanda birçok buluşa imza atmış, çalışkan, mütevazı, azimli ve idealize edilmiş biri olarak kurgulamıştır. Profesör beyaz uzun saçlı, beyaz uzun gömlekli, beyaz iskarpinli, siyah pantolonlu, kalın kenarlı kulaktan atma bağa gözlüklü şekilde tasvir edilmiştir. Altmış yaşında olan Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın alanında gerçekleştirdiği çalışmalar şu şekildedir:

- Yaşlı bir hastanın midesinin 20 yaşında bir delikanlı midesine çevrilmesi.

“Hemşire – Şey efendim! Bugün bir şeyler varmış da...

Profesör – Evet 34. Odadaki hastaya müjde vereceklerdi. Radyomografisi alındı, midesi yirmi yaşındaki gürbüz delikanlı midesine” (Gürbüz, 1932, s.10).

- Yıpranmış vücut atomlarının elektronlu şırıngalarla tedavi edilmesi.

“Profesör – İhtimal yıpranmış vücut atomlarının elektronlu şırıngalarla...

Hemşire – O da değil efendim” (Gürbüz, 1932, s.10-11).

- Kanserın üç şırıngada ve 21 günde kesin biçimde tedavi edilmesi.

“Profesör – (...) Neymiş o bakayım?

Olcaý – Kanserın üç şırıngada ve yirmi bir günde kati tedavisini siz keşfettiniz. İşte bugün o keşfin yirmi beşinci yıl dönümüdür” (Gürbüz, 1932, s.12).

- Kimyevi özsuları ve bakteriyolojik toz aşılar sayesinde Ankara'nın yeşermesi.

“Profesör – O! Bunlar ne güzel çiçekler.

Ünal – Sizin keşfettiğiniz kimyevi özsuları (usare) ve bakteriyolojik toz aşılarla (gubaritali) yetiştirdik.

Profesör – Yaaa... Demek teammüm etti?

Ünal – Teammüm edeli on beş sene oldu üstat. Ankara'nın bugünkü cennet manzarası hep bu sayededir” (Gürbüz, 1932, s.12-13).

- Vereme çare bulması.

“Genç hasta – (...) Ben doksan beş gün evvel ikinci devreyi aşmış bir veremdim. Siz beni üç aşıda hayata çevirdiniz. Radyomoğrafımı aldım, neticeler müspettir” (Gürbüz, 1932, s.25).

- İnsana yeniden hayat veren bir serum bulması.

“Profesör – Şunu söyleyiniz: Bu 23 seneden beri üzerinde uğraştığım bir meseledir. İnsana yeniden hayat veren bir serumdur. Yıpranan vücutları dolaşan kan da yıpranır. Atomlar eskir, bir kauçukluk peyda eder. Kan yolları ile atom yolları yeni baştan kuvvetlendirmek, yıpranmış vücuda yeni hayat vermek demektir. Bunu da elektronla

temin etmek kabildir. Kalp nahiyesine yapılacak bir tek şırınga ile dinç bir hâlde yirmi otuz sene daha geriye gitmek kabil olacaktır” (Gürbüz, 1932, s.14).

Bahsi geçen buluş aslında bir gençlik aşısıdır. Profesör bu konuda kimsenin hayatını riske atmak istememektedir. Kendini laboratuvara kilitleyen profesör bu aşığı kendisinde tecrübe etmiştir. Yaptığı binde birlik sapma sebebiyle hayatını kaybeden profesör buna rağmen ölmeden mutlak formülü bulmuştur. Onun için insanlığın kurtulması kendi hayatından daha önemlidir.

“Profesör – Benim can vermeliğim hiçbir mana ifade etmez. Yeter ki milletimin şanı, şerefi yaşasın. Ben milletime şeref ve beşeriyete hayat veren bir ilaç satın almak istedim” (Gürbüz, 1932, s.33).

Metinde Profesör Türkoğlu Dayan'ın halkının menfaatini kendi menfaatinden üstün gördüğü birçok yerde dile getirmiştir. Bütün buluşları yapmasının esas sebebi halkıdır.

“Profesör – Ben hayatımda ve beynelmilel hayatta kazandığım bütün muvaffakiyetleri büyük milletimin öz cevherinden aldım” (Gürbüz, 1932, s.20).

Başka bir yerde Halkevleri ile ilgili düşüncelerini açıklar ve burada da halkına verdiği önemi ön plana çıkarır.

“Profesör – Bugün karşınızda gördüğünüz şu bembeyaz adam; o gün, on sekiz yaşında bir talebe olarak ilk Halkevine yazıldı. İlhamlarını oradan aldı. Kuvvetini büyük milletinden aldı. Ve bugüne dek olan muvaffakiyetlerini de büyük millete mal ediyor” (Gürbüz, 1932, s.21).

Profesör Doktor Türkoğlu Dayan çok önemli bir buluşun açıklanacağı gün bile çalışmaktadır.

“Profesör – Hayır, laboratuvara. Bir yazıya başlamıştım, birkaç yerine göz gezdireceğim.

Olca – Bugün de mi üstat?

Profesör – Her gün, ölünceye kadar” (Gürbüz, 1932, s.27).

Geç kalmak, sorumluluklarını ihmal etmek ona göre değildir.

“Profesör – Bugün hepsinin tembelliği üstünde. Hiç böyle geç kaldıkları yoktu” (Gürbüz, 1932, s.10).

Sonuç olarak Profesör Doktor Türkoğlu Dayan beyaz bir kahramandır. Onun ölümünün ardından geride kalanlar onun yolunda ilerleyeceği konusunda ant içlerler.

“Olca – O beyaz bir kahramandı. Ömrümüz bu laboratuvarıda geçecek! Burada çalışacağız! Biz de böyle birer beyaz kahraman olmaya ant içelim” (Gürbüz, 1932, s.34).

Profesör Muavini Doktor Olca Hanım

Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın yardımcısı olan Olca Hanım 30 yaşında idealist bir doktordur. Oyunda fiziksel anlamda betimlenmemiştir. Hatta oyunun girişinde duruma göre bu karakterin erkek olabileceği belirtilmiştir. Bu durumda isminin Ergin B. şekline dönüştürülebileceği notu düşülmüştür. Olca Hanım, Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın talimatlarını eksiksiz yerine getiren biridir. Profesör gibi disiplinlidir, işe zamanında gelme konusunda hassastır.

“Olca – Bu sabah geç kalmamaları lazımdı. Profesör çıktı mı?

Hemşire – (...)

Olca – Ben hastaları muayeneye gidiyorum. Asistan beyler gelince hemen bana telefon etsinler” (Gürbüz, 1932, s.6-7).

Profesörü kendisine bir idol, bir üstat olarak görmektedir.

“Olca – Muhterem üstat, insanlara yaptığınız dördüncü büyük kurtarıcılığın yirmi beşinci yıl dönümüdür. Bugün bütün dünya sizin adınızı bir defa daha hürmet, minnet ve heyecanla anmaktadır” (Gürbüz, 1932, s.12).

Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın insanın ömrünü uzatacak büyük buluşunda Olca Hanım kendisinin denek olarak kullanılmasını istemektedir. Bu deneyde profesörün denek olmasına karşı çıkmaktadır.

“Olca – Onu yapmayacaksınız üstat! Bunu da mutlaka yapmak isterseniz, benim üzerimde tecrübe edeceksiniz” (Gülbüz, 1932, s.15).

Oyunun sonunda profesörün kendisini denek olarak kullandığını öğrenince büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Profesör, Olca Hanım'ın kendisinden daha idealist olduğunu düşünmektedir. Ona kıyamamıştır.

“Olca – Evet, niçin bende tecrübe etmediniz?

Profesör – Çünkü sen benden çok gençsin, benden idealistsin. Tecrübe seni öldürürse bu vatan ve bu dünya ikinci bir Profesör Dayan'ı vaktinden önce kaybetmiş olur” (Gülbüz, 1932, s.31).

Olca Hanım, profesöre gelen tebrik mesajlarını okurken bile çok hassastır, heyecanlıdır.

“Profesör – Okusana!

Olca – Okuyamayacağım, heyecanım fazla, çok mütehassısım” (Gülbüz, 1932, s.17).

Olca Hanım, profesörün ölümüne çok üzülse de yanındakilere ona bağlılık yemini ettirir. Bundan sonraki yaşamını laboratuvarında Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın izinde çalışarak geçirecektir.

“Olca – O beyaz bir kahramandı. Ömrümüz bu laboratuvarında geçecek! Burada çalışacağız! Biz de böyle birer beyaz kahraman olmaya ant içelim” (Gülbüz, 1932, s.34).

Ünal B. ve Varol B. İsimli Asistanlar

Oyunda Ünal B. Asistan I, Varol B. ise Asistan II olarak kurgulanmıştır. İkisi de yirmi yaşındadır. Kendilerine dair fiziksel bir betimleme yapılmamıştır. Oyunun başında ikisi de kliniğe geç kaldıkları için Olca Hanım ve profesör tarafından eleştirilir. Geldiklerini telsiz telefonla Olca Hanım'a haber verdiklerinde iki asistanın arasında yerli telsiz telefon markaları ile ilgili bir konuşma geçer.

“Ünal – Bu telsiz cep telefonları da eskidi. Müdüre söyleyeyim de yeni sistemlerinden aldırısın.

Varol – Oğuz markası en yeni. Çok methediyorlar. Alo!

Ünal – Ali Turan marka da fena değil” (Gürbüz, 1932, s.8). Bu diyalogda yazarın esas amacı yerli malın kullanımının ön plana çıkarılmasıdır.

Profesörün yaptıkları karşısında gururludurlar.

“Varol – Bugün Profesör Türkoğlu Dayan B. dünyayı yerinden oynatıyor. Beynelmilel tababet ve insaniyet aleminde” (Gürbüz, 1932, s.9).

Profesörün buluşlarını eksiksiz biçimde tatbik etmektedirler.

“Ünal – Teammüm edeli on beş sene oldu üstat. Ankara’nın bugünkü cennet manzarası hep bu sayededir. Biz bunu çam, limon, mandarin gibi iklim ağaçlarına da tatbik ettik. Karşiki çam ve portakal ormanları hep bu sayede yetişti” (Gürbüz, 1932, s.13).

Ünal, profesörün son buluşu karşısında halkın tepkisine hayran kalmıştır.

“Ünal – Hayır işin özü o değil. İşin özü halktı. Ben halka baktım. O ne alakaydı! Halkın alakası beni ta yüreğimden vurdu” (Gürbüz, 1932, s.28).

Her iki asistan da Profesör Doktor Türkoğlu Dayan’ın ölümünün ardından onun yolunda ilerleyecekleri hususunda ant içerler.

Aktan H. Hemşire

Oyunun karakterleri arasında yalnızca doktorlar yoktur. 18 yaşında olan Aktan H. Hemşire de oyunun kişilerinden biridir. Hemşire kıyafetinde olduğu yazar tarafından not düşülmüştür. Hemşire karakteri için de oyunda mutlaka kız olması zorunluluğu olmadığı belirtilmiştir. Yazar giriş kısmında istenirse bu karakterin yardımcı Tekin B. olarak değiştirilebileceğini dile getirmiştir.

Aktan H. oyunda ön planda olan bir karakter değildir. Profesörün yanında işe başlayalı henüz iki ay olmuştur. Bu yüzden gelişmelerden pek haberi yoktur.

“Varol – Vah vah! Demek haberiniz yok?”

Hemşire – Siz de böyle düşünüyorsunuz doktor bey.

Varol – Yahu Aktan Hanım! Böyle mi olmalı? Ama şey... Doğrusu hakkınız var. Profesörün yanına geleli henüz iki ay bile olmadı. Tabii bilemezsiniz” (Gülbüz, 1932, s.9).

Oyun boyunca Hemşire Aktan Hanım genellikle tamamlayıcı roledir. Laboratuvardaki malumatlar kendisine sorulur, o da titizlikle işinin hakkını verir. Çalışkan, disiplinli, işini olması gerektiği gibi takip eden biridir.

Beynelmîl Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi Prof. Dr. Gün B.

40 yaşında olan Beynelmîl Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi Prof. Dr. Gün, oyunun yedinci celsesinde ilk olarak görülür. Dört beş senedir İsviçre’de bulunan Beynelmîl Tıp Profesörleri Cemiyeti reisidir. Profesör Türkoğlu Dayan onunla gurur duymaktadır.

“Profesör – Gün’ü tanırırsınız. Çok iftihar ediyorum bu arkadaşla. Düşünün bir. Bir Türk profesörü İsviçre’deki Beynelmîl Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi... Dört beş seneden beri hep ittifakla intihap ediliyor” (Gülbüz, 1932, s.13).

Profesörün son buluşunu tüm dünyaya duyuran kişi de Gün’dür.

“Gün B. – Şimdi telsizlerle dünyaya müjdelerim. Fakat fazla malumat isterlerse ne söyleyeyim” (Gülbüz, 1932, s.14).

Prof. Dr. Gün Bey, bütün fen âleminin teşekkür ettiğini Profesör Doktor Türkoğlu Dayan’a ileterek dokuzuncu celsede oyundan ayrılır.

Diğer Sağlıkçı Karakterler

Oyunda yer alan bu sağlıkçı karakterler haricinde Türk Darülfünunları Profesörleri Birliği murahhası da yer alır. Bu kişi Türk Darülfünunları Profesörleri Birliği namına gelmiştir. Ayrıca yanında üç genç talebe de

vardır. Talebe 1 Ankara Tıp Fakültesinin talebeleri adına, Talebe 2 İstanbul Fakültesi adına, Talebe 3 Sivas Darülfünunu adına profesörü ziyaret etmiştir. Profesöre çiçek takdim ederler.

“Yaşlı – (...) Ben de umum Türk Darülfünunları Profesörleri namına... Hepimizin minnetlerini bir deste çiçek şeklinde sunuyoruz” (Gülbüz, 1932, s.19).

Profesör Doktor Türkoğlu Dayan en çok bu ziyaretten memnun kaldığını şu sözlerle dile getirir:

“Profesör – Şimdiye kadar dünyanın bin köşesinden telgraflar, telsizler, telefonlar aldım. Hepsine teşekkür ettim. Fakat verdiğiniz bu demet kadar beni mütehasşis, minnettara eden bir şey yoktur” (Gülbüz, 1932, s.19).

Oyunda ayrıca sağlıkçı olmasalar bile sağlıkla ilintili olarak gelen biri genç biri yaşlı iki hasta, bir de hasta evi uşağı yer almaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden metin çözümlemesine dayanmaktadır. İnceleme kapsamında Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* adlı oyunu temel kaynak olarak ele alınmış, eserde yer alan sağlık çalışanı karakterler metin merkezli bir yaklaşımla çözümlenmiştir. *Beyaz Kahraman* oyununda sağlık çalışanı olarak görev yapan karakterler daha önce herhangi bir çalışmada ele alınmamıştır. Bu da çalışmanın önemini artıran bir unsurdur.

Erken Cumhuriyet Dönemi kanonu doğrultusunda birçok eser kaleme alan Aka Gündüz, *Beyaz Kahraman* oyununu da bu anlayışla yazmıştır. Yeni Türk devletinin ideal bir bireyden ideal topluma ulaşma arzusunun temsilcisi bu metinde bir sağlıkçı olan Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'dır. Profesör alanında pek çok buluş gerçekleştiren, disiplinli, lider bir kişidir. Verem ile kanserin tedavisini bulmuştur. Son çalışmasında ise kalbe uygulanan bir serum sayesinde insan ömrünün 20-30 yaş gençleşmesinin formülünü tamamlamıştır. Bu haber tüm dünyada büyük bir tesir uyandırmış, ajanslar her yerde bu buluşa dair gelişmeleri duyurmuştur. Dünyadaki tüm sağlık örgütleri, cemiyetleri,

dernekleri bu buluşun sonucunu merakla beklemektedir. Profesörün görev yaptığı kliniğe akın akın insanlar gelmiş; gelemeyenler ise mektup, telgraf, telefon aracılığı ile profesörü tebrik etmiştir. Profesörün buluşunu açıklayacağı gün bile laboratuvarındaki çalışma arzusu yanındaki doktorlara ilham kaynağı olmuştur. Yazar, Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın şahsında sağlık alanında çağdaş medeniyetlerin ötesine geçme idealini somut bir biçimde kurgulamıştır. Bunu yaparken Atatürk'e, Halkevlerine minnettar olduğunu da dolaylı biçimde vurgulamıştır. Profesör Doktor Türkoğlu Dayan, buluşlarını öne çıkararak kendisini parlatmaktan ziyade kendinden sonra daha da iyi olabilecek parlak doktorlar yetiştirme çabasıyla mücadele etmektedir. Buluşlarının ilhamını halkının özünden aldığını her fırsatta dile getirmiştir. Oyunun sonunda canı pahasına peşinde koştuğu buluşunu gerçekleştirmiş, tıp alanında canını feda etmiştir. Yanındaki doktor, asistan, hemşire ve çalışanlar onun ışığında çalışacakları doğrultusunda ant içmişlerdir.

Oyunda yer alan diğer sağlıkçı karakterler de yeni kurulan devletin ideal insan modelini yansıtan kişiler olarak kurgulanmıştır. Profesör Doktor Türkoğlu Dayan'ın yardımcısı olan Olcay Hanım, onun gerçekleştireceği deneyde kendi canını feda etmeyi göze alacak kadar bilimin hizmetkârıdır. Ünal B. ve Varol B. isimli asistanlar, Aktan H. Hemşire, Beynelmilel Tıp Profesörleri Cemiyeti Reisi Prof. Dr. Gün B. ve diğer sağlıkçı karakterler de sağlık alanında ülkenin gelişimi açısından çok önemli işler yapan karakterlerdir.

Oyunun kurgusal zamanı 1970'li yıllardır. Yazar, metni yazarken 40 sene sonrasını hayal etmiş ve Türk doktorlarının o zamana kadar tıp alanında dünyada öncü olacaklarını varsaymıştır. Bu varsayım, yeni kurulan devletin ideallerine uygun bir tutumdur. Halkevlerine aidiyet duygusu taşıyan oyunun ana kahramanı Profesör Doktor Türkoğlu Dayan, halkın çağdaşlaşması noktasında bu kurumun elzem olduğunu düşünmektedir. Esasen bu görüş yazarın kendi görüşüdür. Ne var ki gerçekte 1970'li yıllarda Halkevleri diye bir kurum olmayacaktır.

Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman* isimli oyunu; sağlık temasını ön plana çıkaran, ideal bir sağlıkçının nasıl olması gerektiğini ayrıntılı

biçimde ortaya koyan, bilimin ışığında ilerleyip bütün dünyayı aydınlatan buluşları ile dünyanın kaderini değiştiren sağlıkçı karakterleri ön plana çıkaran bir metindir.

Kaynakça

- Alpan, E. D. (2020). Cumhuriyet'in kuruluş dönemi Türk oyun yazarlığında etik – ideolojik idealizasyon. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 442-454. <https://doi.org/10.21733/ibad.724589>
- Çetindaş, D. (2021). Aka Gündüz'ün Muhterem Katil eserini savaş edebiyatı, etnosentrizm ve millî kin kavramları üzerinden okumak. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6, 23-37. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1030745>
- Gündüz, A. (1932). *Beyaz Kahraman*. Ankara: Aka Gündüz Kitabevi. (1.baskı)
- Karadağ, M. (2024). Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik inşası sürecinde tiyatro alanının dönüşümü. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 14, 431-452. <https://doi.org/10.13114/mjh.1505936>
- Karadağ, N. (1989). Halkevleri oyun dağarcığı (1932-1951). *Erdem*, 5(13), 81-122.
- Kaygana, M. & Yapıcı, M. (2010). İdeolojik bireylerin yetiştirilmesinde tiyatronun rolü. *Turkish Studies*, 5(2), 573-602. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1135>
- Oktay, M. (2008). Aka Gündüz'ün hayatı, sanatı ve eserleri. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, S. (1998). Atatürk, cumhuriyet ve tiyatro. *Erdem*, 11(32), 621-630. Doi: 10.32704/erdem.1998.32.621
- Şengül, A. (2007). Değişimin öncüleri: model şahıslar ve Türk edebiyatına yansımaları. *Erdem*, 15(45-46-47), 129-154. Doi: 10.32704/erdem.2007.45-46-47.129
- Tunçel, A. U. (2013). Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak “Atatürk”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13(1), 105-149.
- Tüfekçi, M. E. (2011). Ulusal kimliği tiyatro ile kurmak: Türk tiyatrosunun kimlik inşasındaki işlevi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KUTADGU BİLİG’DE SAĞLIK, MUTLULUK/ÜZÜNTÜ VE REFAH DURUMU GÖSTERGELERİ OLARAK RENKLER: ANLAMBİLİM VE KÜLTÜRDİLBİLİM AÇISINDAN BİR İNCELEME*

Colors As Indicators Of Health, Happiness/Sadness and Welfare
Status In *Kutadgu Bilig*: A Study From The Perspective Of
Semantics And Cultural Linguistics

Emin Erdem ÖZBEK¹

 ORCID ID: 0000-0001-9440-9664 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Karahanlı dönemi yadigârlarından Kutadgu Bilig, Türk edebiyatının başeserlerinden biridir. Alegorik bir kurgusu olan eser, yüksek bir edebî dile sahiptir. Eserinde dilin ifade olanaklarından ustaca yararlanan Yusuf Has Hacib; Türkçenin zenginliğini göstermiş, sınırlarını genişletmiştir. Bu bağlamda, çeşitli söz sanatları aracılığıyla yakalanan özgün anlatımlar, eserin dil ve üslubunda öne çıkan özellikler arasındadır. Eserde renk adlarının metaforik kullanımı da bu açıdan dikkat çekicidir. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig’de sıklıkla “sağlık”, “mutluluk/üzüntü” ve “refah” durumu göstergeleri olarak kullanılan sarı, kırmızı ve kızıl renk adları üzerinde durulmaktadır. Eserde genel hatlarıyla, sarı rengi hastalığı, üzümlü, yoksul ya da müşkül durumda olmayı; kırmızı ve kızıl renkleri ise sağlıklı, mutlu veya müreffeh olmayı yansıtır. İncelemede bu kullanımlarla ilgili semantik süreçler irdelenmekte, bunların derin yapısı ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bahsedilen semantik gelişmelere yol açan kültürel bağlam ve ilgili kullanımların hangi kültürel kodlara sahip olduğu da çalışmada üzerinde durulan konulardandır. Kutadgu Bilig’deki bu kullanımların günümüz Türkçesiyle karşılaştırılması ve bunların yer aldığı dizelerin Türkiye Türkçesine ne şekilde aktarılabilceği de araştırmanın problemlerindendir. Dönemler/lehçeler arası aktarma

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erdem.ozbek@balikesir.edu.tr. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 05.07.2025

Künye: Özbek, E. E. (2025). *Kutadgu Bilig’de sağlık, mutluluk/üzüntü ve refah durumu göstergeleri olarak renkler: Anlambilim ve kültürdilbilim açısından bir inceleme*. Artikel Akademi, 100-128.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025’te Buhara’da düzenlenen "Dil ve Edebiyatı Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

bağlamında öneriler getirilerek Kutadgu Bilig’le ilgili çalışmalara katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, renk adları, anlam bilimi, kültürdilbilim, kültür, metafor.

Abstract: *Kutadgu Bilig, a legacy of the Karakhanid period, is one of the masterpieces of Turkish literature. The work, which has an allegorical plot, has a high literary language. Yusuf Has Hacib, who skillfully uses the expressive possibilities of the language in his work, has shown the richness of Turkish and expanded its boundaries. In this context, original expressions captured through various figures of speech are among the prominent features of the work's language and style. The metaphorical use of color names in the work is also remarkable in this respect. This study focuses on the color names sarig, kızıl and kızgu, which are frequently used as indicators of "health", "happiness/sadness" and "welfare" status in Kutadgu Bilig. In the work, in general terms, the color sarig reflects illness, sadness, being poor or in a difficult situation; the colors kızıl and kızgu reflect being healthy, happy or prosperous. The semantic processes related to these uses are examined in the study, and their deep structure is attempted to be revealed. The cultural context that led to the mentioned semantic developments and the cultural codes of the related uses are also among the issues focused on in the study. The comparison of these uses in Kutadgu Bilig with today's Turkish and how the lines containing them can be transferred to Turkish are also among the problems of the research. It is aimed to contribute to studies on Kutadgu Bilig by making suggestions in the context of intra-language translation.*

Keywords: *Kutadgu Bilig, color names, semantics, cultural linguistics, culture, metaphor.*

Giriş

Karahanlılar devri yadigârlarından *Kutadgu Bilig*, Türk dilinin en önemli eserlerinden biridir. Yusuf Has Hacib tarafından 1069/1070 (H 462) yıllarında yazılan eserin bugün 3 nüshası bulunmaktadır. İlk bulunan nüsha olan *Herat (Viyana)* nüshası, diğerlerine göre en geç tarihli (1439) nüshadır. *Fergana* nüshası 14. yüzyılın ilk yarısında, *Mısır* nüshası da 1374’ten önceki bir tarihte olmak kaydıyla yine aynı devirde istinsah edilmiştir (Arat, 1947, s.XXXIV; Ercilasun, 2007, s.296). Uygur harfli *Herat (Viyana)* nüshası 5971; Arap harfli *Fergana* nüshası 6107, *Mısır* nüshası ise 5800 beyit ihtiva eder (TDK 2015a;

2015b; 2015c). Eser, mesnevi tarzında, *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla yazılmış olup ayrıca 173 dörtlük ihtiva etmektedir.

Manzum bir siyasetname özelliği gösteren eser; mutlu/devletli bir hayat için birey, toplum ve devletin sahip olması gereken nitelikler üzerinde durmaktadır. “Yöneticilerin ve devlet görevlilerinin sahip olması gereken nitelikler yanında, halkın görevleri, çeşitli meslek mensuplarıyla ilişkiler de ayrıntılı bir şekilde *Kutadgu Bilig*’de anlatılmıştır. Böylece eser siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler gibi modern sosyal bilimlerin konularını işlemek suretiyle ideal insan tipini ortaya koymaktadır” (Ercilasun, 2007, s.306). İslami Türk edebiyatının bilinen ilk eseri olan *Kutadgu Bilig*, dil ve edebiyat açısından üstün değerinin yanında, Türk kültürü açısından da eşsiz bir kaynak olarak durmaktadır.

Eserin genel kurgusu, dört unsuru temsil eden dört kişinin konuşma ve diyaloglarına dayanmaktadır. Yusuf Has Hacib’in seçtiği bu yöntemi ve uygulayış tarzını Arat (1947, s.XXVI) şu şekilde ifade etmektedir: “Eser, yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslup ve mimari içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür.” Eserdeki dört kişi ve temsil ettikleri kavramlar şu şekildedir: Hükümdar Kün Togdı – adalet (*köni törü*), Vezir Ay Toldı - saadet (*kut*), Ögdülmiş (vezirin oğlu) – akıl (*ukuş*), Ogdurmuş – akıbet.

Temel kurgusu itibarıyla alegorik bir yapıya sahip olan *Kutadgu Bilig*’in üslubunda, ustalıkla kullanılan söz sanatları ve metaforlar² kayda değer bir yere sahiptir. Bu çalışmada ele alınan renk adlarının kullanımı da bu dairesindedir. *Kutadgu Bilig*’de renk adları ve kullanımı

² *Kutadgu Bilig*’de metaforlar hakkında bk. Kasiyeva, 2011; Sarı, 2012; Kasiyeva, 2013; Yaylagül-Üstünel, 2016; Çetinkaya, 2017; Eker ve Kök, 2019; Taş, 2019; Demir, 2020; Toprak, 2020; Eker, 2021.

üzerine daha önce çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Tohliyev, 1999; Vardar, 2011; Aslan, 2014; Memmedov, 2019; Karahasanoğlu, 2019; Mahmudova, 2020). Bu çalışmalarda, ele aldığımız konuya detaylı olarak yer verilmediği, bazılarında genel olarak değinildiği görülmüştür. İnceleme; eserde sıklıkla “sağlık”, “mutluluk/üzüntü” ve “refah” göstergeleri olarak kullanılan *sarığ*, *kızıl* ve *kızğu* renk adlarına odaklanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bu renk adlarının, sözü edilen göstergeleri karşılamalarına yol açan semantik süreçler üzerinde durulacak; üçüncü bölümde bunların hangi çağrışımlara ve kültürel kodlara sahip olduğu irdelenecektir. Dördüncü bölümde ise ilgili kullanımların yer aldığı beyitlerin tamamı Türkiye Türkçesine aktararak verilecek, incelemedeki bulgular neticesinde aktarmayla ilgili önerilerde bulunulacaktır.

İncelemede *Kutadgu Bilig’in Fergana (F)* ve *Mısır (M)* nüshaları kullanılmıştır. Daha çok *Fergana* nüshası esas alınmakla birlikte, *Fergana*’da bulunmayan veya hatalı olan yerler için *Mısır* nüshası gözetilmiştir. Son bölümde tüm beyitler orijinal metindeki sayfa ve satır numaralarıyla gösterildiğinden, önceki bölümlerde bu bilgiye tekrar yer verilmemiş; bunun yerine beyitlerin başına son bölümdeki beyit numaraları eklenmiştir. Son bölümde ayrıca beyitlerin ARAT yayınındaki yerleri de beyit numaralarıyla gösterilmiştir. Tüm beyitler son bölümde aktarmalarıyla verileceği için önceki bölümlerde aktarmayla ilgili problemlere ve nüsha farklılıklarına değinilmeyecektir.

2. *Kutadgu Bilig’de sarığ, kızıl ve kızğu* renk adlarının sağlık, mutluluk/üzüntü ve refah göstergeleri olarak kullanımı

Kutadgu Bilig’de sarığ, kızıl ve kızğu renklerinin; *eñ* ‘yanak’, *meniz* ‘beniz, yüz’ ve *yüz* sözcükleriyle eş dizimli kullanımları sağlık, mutluluk/üzüntü ve refah kavramlarına işaret etmektedir. Sırasıyla *sarığ*, *kızıl* ve *kızğu* renk adlarının kullanımlarından örneklerle bu

göstergelerin ortaya çıkışındaki semantik süreçler izah edilmeye çalışılacaktır:

(1) ğaribluğ yirinde kerek bolğa neğ

bu neğim tükense *sarığ bolğa eñ*

‘Gurbet elde mal gerekir/Bu malım tükenirse, *benzim sararır.*’

(4) öküş yigli yalñuk kör igçil bolur

sarığ meñzi kıowdağ atı il bolur

‘Bak, çok yiyen insan hastalıklı olur/*Sarı benizli* ve cılız olur, adı çıkar.’

(21) oğul kız sakınçı bu tüpsüz teñiz

oğul kız *sarığ kıldı kızğu meñiz*

‘Bu oğul ve kız derdi dipsiz bir denizdir;/Oğul ve kız (derdi) *al benzi soldurur.*’

Yüzün “sarı” renk alması beyitlerde müşkül duruma düşmeyi (1), fiziksel (4) ve psikolojik (21) rahatsızlıkları ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de bulunan *benzi/yüzü sararmak/solmak* deyimlerinin Türk dilinde eski bir tarihinin olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz Türkçesinde bu deyimler ‘gücünü yitirmek, sağlık sorunu olmak; korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün rengi solmak’ anlamlarını ifade etmektedir. Eski Türkçedeki kullanımların da benzer anlamlar taşıdığı görülmektedir.

İnsanın rahatsız veya hasta olduğunda; açlık gibi çeşitli yoksunluklar durumunda yüzünün renginin solması, soluk sarı bir renk alması bir gerçekliktir. Aynı şekilde çeşitli duyguların insan bedeninde bazı tepkilere yol açması bilindik bir realitedir (Kövecses, 2003, s.133). Korku, üzüntü gibi olumsuz duygular yüz renginin solmasına yol açabilir. Sarı renginin bu ifade tarzında, (4)’te olduğu gibi fiziksel rahatsızlıkları ifade eden kullanım birincildir. Sarı beniz/yüz, hastalık durumuyla doğrudan somut bir ilişki içindedir. Hastalığın/olayın sonucunda ortaya çıkan belirti, olayın göstergesi durumuna gelmiştir. Aynı durum, sarı beniz/yüz ifadesinin; üzüntü gibi duygular için kullanımında da geçerlidir. Duygunun sonucunda ortaya çıkan belirti o duygunun göstergesi durumuna gelmiştir. Bu kullanımlar *metonimik* bir

karakter taşımaktadır. Bir kavramı, onunla ilişkili bir başka kavram aracılığıyla anlatma anlamına gelen *metonimide* (*ad aktarması/mecazımürsel*) amaç, bir alanın bir parçası aracılığıyla o alana veya o alanın bir diğer parçasına zihinsel erişim sağlamaktır (Aksan, 2009, s.69; Kövecses, 2003, s.5). Metonimilerde parça-bütün, sebep-sonuç gibi çeşitli ilişkiler söz konusudur. (4)’te *sarı meniz*, fiziksel bir rahatsızlığın/hastalığın sonucu olarak kullanılmıştır. Burada sebep ve sonuç arasında doğrudan bir ilişki vardır: hastalıklı olmak = sarı beniz. (1)’de yüzey yapıda malın tükenmesi = sarı beniz eşleştirmesi bulunmakta; iki olgu arasında dolaylı bir ilişki kurulmaktadır. Referans unsurun yorumu okuyucuya/konuşura bağlıdır. Burada üzüntü, güçlük gibi duyguların yanı sıra yoksulluk konsepti de çağrışmaktadır. İhtiyaçlarını karşılayamamaktan dolayı güçsüz ve sağlıklı düşmek, hastalığın/rahatsızlığın/yoksunluğun göstergesi olan *sarığ meniz* ile ifade edilmiştir. Metonimilerde durumun/olayın yerine geçecek referans unsuru çeşitlidir. Diğer bir deyişle bir olay/durum sonucunda birden çok sonuç/etki ortaya çıkabilir. Hangi parçayı tercih edeceğimiz bütünüň hangi boyutuna odaklanacağımızı belirler (Lakoff ve Johnson, 2022, s.77). (21)’de ayrılık = sarığ meniz eşleştirmesi bulunmaktadır. Burada ayrılık durumunun yarattığı üzüntü duygusuyla bir bağdaştırma söz konusudur: ayrılık = üzüntü = beniz sararması. Tüm bu kullanımlarda çeşitli olaylar ve duygu durumları *sarığ meniz* ifadesiyle somutlaştırılmış olmaktadır. Somutlaştırma, gerek metaforlarda gerekse metonimilerde yaygın olarak başvuru olan bir araçtır (Aksan, 2009, s.121; Lakoff ve Johnson, 2022, s. 109; Kövecses, 2002, s.15). Gösterdiğimiz kullanımlarda yalnızca belirli duygular değil, o duygulara yol açan durumlar da somutlaştırılmış olmaktadır. Örneğin, (21)’de “ayrılık”, (1)’de “gurbette olma” somut bir şekilde anlatılmıştır. Aşağıdaki beyit (23), “istenmeyen bir hâl”in ifadesi için *sarığ (meniz)* kullanımına bir başka örnektir:

(23) ay körklüg koluğl muni kılmağıl

kızıl menziñi sen *sarığ kılmağıl*

‘Ey güzellik arayan, bunu arama/Sen al benzini *sarartma*.’

Güzellik peşinde olan, diğer bir deyişle heveslerinin peşinden koşan kişi mutsuz olacaktır. Bu durum, “benzin sararması” ile ifade edilmiştir. Örneklere göre; maddi darlık (1), üzüntü (21), hastalık (4), mutsuzluk/huzursuzluk (23) kavramları *sarığ meñiz*’le ifadesini bulmuştur. Eker (2021), *Kutadgu Bilig* Metaforları adlı doktora tezinde “HASTALIK SARI RENKTİR” metaforunu belirlemiştir ancak *Kutadgu Bilig*’de ilgili kullanımlar tek başına *sarığ* biçiminde değil, düzenli olarak *sarığ meñiz* şeklinde geçmektedir.

Kızıl rengi, inceleme bağlamındaki kullanımlarda, *sarığ*’la tam bir zıtlık içindedir:

(10) tilek baylık erse tire birge neñ

bayutğa sini ol *kızıl bolğa eñ*

‘Dileğin zenginlikse, malı biriktirmeli/Seni bu zenginleştirecek ve *müreffeñ kılacaktır.*’

(13) tamam erğuvan teg *kızıl meñzim* erdi

bu kün za‘feran urğın eñde tarıttım

‘*Kızıl benzim* tam bir erguvan gibiydi/Bugün yüzüme safran tohumu ektirdim.’

(25) tüşükrek körür men seniñ köñlüñi

sarığrak körür men *kızıl meñziñi*

‘Senin gönlünü biraz düşük görüyorum;/*Al benzini* (de) daha sararmış gördüm.’

Kızıl meñiz, *kızıl eñ* kullanımları metinde sağlıklı, huzurlu, mutlu, refah içinde olmayı ifade eder. *Sarığ*’ın, sağlık durumuyla bağlantılı birincil kullanımına benzer şekilde, *kızıl* da fiziksel sağlık, canlılık ifadesi (13) için kullanılabilir. Bu kullanım, doğal bir gösterge olan kanın renginden kaynaklanmaktadır. Kan renginin belirgin olduğu yüz, sağlık belirtisi olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda *kızıl meñiz/en* ifadesi, yukarıda (13)’te ve aşağıda başka örneklerde de (22) görüleceği üzere, “gençlik” göstergesi olarak da kullanılmaktadır.

Sarığ’ın üzüntü bildirmesine paralel olarak *kızıl meñiz* mutluluk; hatta ideal durumda, denge hâlinde olmayı (25) ifade eder. İfadenin bu

anlama gelmesi yine *sarığ*’da olduğu gibi metonimiktir. Bazı duygular, örneğin utanma, mahcubiyet yüzde kızarma şeklinde belirebilir. Metindeki kullanımlar utanma gibi duygularla bağlantılı değildir. Bu kullanımlarda, sevinçli olma, gülme gibi eylemlerle ilişki bulunmaktadır. Bu durum ve eylemlerin sonucunda yüzün al renk alması/kanlanması ifade eden *kızıl meniz*, ilgili duyguların göstergesi olarak somutlaşmıştır. Buna ek olarak, metinde *kızıl meniz/en*; zenginlik/müreffeh olma, bu vesileyle saadete erme bağlamında da kullanılmaktadır (10). Müreffeh olma ise hem duygu hem de sağlık olarak iyi durumda olmayı çağrıştırmaktadır.

Kutadgu Bilig’de *kızgu* sözcüğü ise *sarığ* ve *kızıl* gibi kalıcı bir renk adı değildir; *kız*- ‘kızmak, kızarmak’ fiilinin sıfat-fiil ekli biçimidir. Metinde ‘kızıl, kırmızı, al’ anlamında kullanılan sözcük, kalıplaşmış bir renk adı olarak farklı devirlerde ve sahalarda karşımıza çıkmaz. *Kutadgu Bilig*’deki kullanım özelliği ve sıklığı ise onu metin evreninde sözlükselleşmiş bir birim olarak kabul etmeyi mümkün kılmaktadır.

(17) yime yakşı aymış büğü bilgi kiñ
eşitgil munı sen *aya kızgu en*

‘Bilgiyi geniş hakîm yine iyi söylemiş/*Ey bahtiyarlık dileyen*, sen bunu dinle’

(18) kelü birse devlet yomıtsa bu neñ
kişi köñli tirlür *bolur kızgu en*

‘Devlet gelir ve bu servet toplanırsa,/kişinin gönlü ferahlar, *bahtiyar olur*.’

(21) oğul kız sakınçı bu tüpsüz teñiz
oğul kız *sarığ kıldı kızgu meniz*

‘Bu oğul ve kız derdi dipsiz bir denizdir;/Oğul ve kız (derdi) *al benzi* soldurur.’

(22) bili bolsa yılmık yana yarnı kiñ
ürün bolsa kırtış *kızıl kızgu en*

‘Belleri ince ve omuzları geniş olmalı,/teni beyaz ve *yanakları al al* olmalı.’

(24) ülüşlerde turma ya tutma neñin

ökünçün sarıg bolğa kızgu eñiñ

‘Ortaklıklara girme ve malını yatırma/Pişmanlıktan *al benzin* sararır.’

Kutadgu Bilig’de *kızgu*; *kızıl* renk adına benzer şekilde kullanılmaktadır. Gerçek anlamda yüzün ‘kızıl, kırmızı, al’ renkte olmasını (22), müreffeh olmayı (18), huzurlu, mutlu ve bir denge hâlinde olmayı (21, 24) ifade edebilir. (22)’de *kızgu eñ* ‘kızıl/al yanak’, *kızıl* renginde olduğu gibi sağlık ve gençlik göstergesi olarak kullanılmıştır. (18)’de *bolur kızgu eñ* ‘hrf. al yanaklı olur’ ifadesi, mutlu ve refah içinde olmaya işaret etmektedir. *Kelü birse devlet yomutsa bu neñ* önermesinden anlaşıldığı üzere maddi bir varlığa sahip olma neticesinde ulaşılacak bir huzur ve bahtiyarlık söz konusudur. Servet/zenginlik = mutluluk = al beniz şeklinde sebep-sonuç ilişkisine bağlı metonimik bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca hâli vakti yerinde kişinin sağlık açısından da iyi durumda olmasına yönelik bir gönderme bulunmaktadır. *Kızgu* sözcüğü, bir seslenme olarak *ay/aya kızgu eñ* şeklinde sıklıkla kullanılır (17). Bu kullanımların ifade ettiği özellikler için bk. 4. (14).

Görüldüğü üzere ilgili renk adlarının tüm kullanımları esasında parça-bütün, sebep-sonuç gibi ilişkilere bağlı olarak *metonimi* sürecine dayanmaktadır. Çağdaş metafor teorileri, metafora yalnız bir anlam olayı/dilsel bir ürün olarak değil, bilişsel ve kavramsal bir süreç olarak yaklaştığı gibi onunla sıkı ilişki içinde olan metonimiye de aynı şekilde yaklaşır (Lakoff ve Johnson, 2022; Kövecses ve Radden, 2007). Aralarında farklar olmakla birlikte (Lakoff ve Johnson, 2022, s.368; Kövecses 2002, s.146-149) çeşitli metonimi türlerinin metaforlara da yol açtığı ortaya konmuştur (Kövecses, 2020, s.34-35, 48). İnsan bedeni metafor ve metonimilerde en önemli kaynak alanlardan (*source domain*) biridir. Kövecses (2002, s.16-21), en yaygın kaynak alanlar içerisinde ilk sırada “insan bedeni”, ikinci sırada ise “sağlık ve hastalık” kavramlarına yer vermiştir. Aynı çalışmada en yaygın hedef alanlar (*target domain*) listesinde ise ilk sırada “duygu (*emotion*)” konsepti yer almaktadır. Bu çalışmada ele alınan kullanımlar bu en yaygın kaynak ve hedef alanlarla örtüşmektedir.

3. Çağrışımsal ve kültürel özellikleri bakımından *sarığ*, *kızıl* ve *kızgı* renkleri

Renkler, evrensel birtakım çağrışımlara sahip olmakla birlikte kültürden kültüre değişen sembolik kullanımlar da gösterir. Bu minvalde Türk kültüründe renkler üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır (Gabain, 1968; Genç, 1997; Küçük, 2010a; 2010b; Otyzbay, 2016 vb). Metaforik ve metonimik anlatımlarda da evrensel özellikler yanında kültürel çeşitlilikler kendini gösterir (Kövecses, 2002, s.163, 183; Kövecses, 2003, 139, 164). Bu bağlamda, temelde kültürel kavramlaştırmalar üzerinde duran kültür dilbiliminin üzerinde durduğu konular arasında kültürel metaforların önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir (Sharifian, 2017, s.17; Alimjanova, 2016, s.31,73,93). Renk metaforları üzerine çeşitli diller üzerine yapılmış çalışmalar hakkında da Hastürkoğlu ve Özyıldırım (2023, s.81) bilgi vermektedir. Sembolik olarak önem taşıyan beden ve renk kavramları odağındaki incelememizin bu bölümünde, ilgili kullanımların *Kutadgu Bilig*’de hangi bağlamlarda ve çağrışımlarla karşımıza çıktığı, bunların sahip olduğu kültürel kodların neler olduğu sorularına yanıt aranacaktır. *Sarığ* rengi, iki yerde “gurbet” konseptiyle karşımıza çıkar:

(1) Ğaribluğ yirinde kerek bolğa neñ

bu neñim tükense *sarığ bolğa eñ*

‘Gurbet elde mal gerekir/Bu malım tükenirse, *benzim sararır*.’

(2) bu ay toldı ança yorıdı bu yañ

ğaribluğ sañınçı *sarığ kıldı eñ*

‘Bu Ay Toldı bu şekilde bir süre vakit geçirdi/Gurbetlik endişesi *benzini sararttı*.’

Bu kullanımlarda “gurbet”; darlık ve endişeye yol açan bir konsept olarak kendini gösteriyor. Gurbette maddi yeterliliğe sahip olmamak insanı müşkül duruma sokar (1). Maddi yetersizlik içinde olmak doğal olarak insanın ihtiyaçlarını karşılayamamasına yol açar ve hem fiziki hem ruhsal sıkıntıları beraberinde getirir. (1)’de maddi varlığa sahip

olmanın önemi; (2)’de endişe ve kederden kaynaklı “yüzün sararması” açık olarak ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig’de “maddi varlığa sahip olma” değeri çeşitli temalar etrafında karşımıza çıkar. Yukarıda gösterilen gurbet temalı beyitler de bu dairede sayılabilir. Aşağıdaki beyit doğrudan bu konu üzerinedir:

(18) kelü birse devlet yomıtsa bu neñ

kişi köñli tirlür *bolur kızğu eñ*

‘Devlet gelir ve bu servet toplanırsa,/kişinin gönlü ferahlar, *bahtiyar olur.*’

Burada, mutlu ve refah içinde bir yaşam sürmek için bir servete sahip olmanın önemi vurgulanmaktadır. Maddi varlığa sahip olmak, özellikle “huzur” kavramıyla bağdaştırılmıştır. Huzur ise “bahtiyar olmayı”, metindeki ifadesiyle “yüzün al renge bürünmesini” sağlar. Yukarıda gösterilen huzur/rahatlık/mutluluk = kızıl/al/kanlı beniz/yüz metonimisinin burada yüzey yapıdaki tetikleyicisi *devlet* ve *neñ*’dir: servet = huzur/rahatlık/mutluluk = kızıl/al/kanlı beniz/yüz.

Aşağıdaki beyitte kişinin servetini nasıl kullanması gerektiği anlatılmaktadır:

(24) ülüşlerde turma ya tutma neñin

ökünçün *sarığ bolğa kızğu eñin*

‘Ortaklıklara girme ve malını yandırma/Pişmanlıktan *al benzin sararır.*’

Buna göre ortak işlerin tavsiye edilmediği, bunun sonunun pişmanlık olacağı ifade edilmektedir. Pişmanlık duygusu ise “al benzin sararması” ile temsil edilmiştir: pişmanlık = (üzüntü/keder) = sarı beniz.

Kutadgu Bilig’de maddiyatla ilgili vurgulanan değerlerden biri de “tasarruf”tur (3, 10):

(3) tuta bilmese sen adın munça neñ

sañar yetmegey kör *sarığ kılğa eñ*

‘Tutmasını bilmezsen, bir bu kadar mal daha olsa,/yetmez sana;
görürsün, yüzünü sarartır.’

(10) tilek baylık erse tire birge neñ

bayutğa sini ol kızıl bolğa eñ

‘Dileğin zenginlikse, malı biriktirmeli/Seni bu zenginleştirecek ve
müreffeh kılacaktır.’

Savurgan olanın “yüzü sararır” (3); tutumlu olanınsa “yüzü al olur” (10). Savurganlık yerilmekte; tutumluluk övülmektedir. (3)’te maddi kayıp = yüzün sararması, (10)’da zenginlik = yüzün al olması denkliği bulunmaktadır.

İnsanı üzen, “al benzini solduran” durumlardan biri de “ayrılık”tır. Metinde evlat sevgisi bağlamında kullanılmıştır:

(21) oğul kız sakınçı bu tüpsüz teñiz

oğul kız sarığ kıldı kızgu meñiz

‘Bu oğul ve kız derdi dipsiz bir denizdir;/Oğul ve kız (derdi) al benzi soldurur.’

Burada evlattan ayrı düşmek, büyük bir keder olarak görülmekte ve “dipsiz bir deniz” şeklinde tasvir edilmektedir. Bu derin üzüntü, ‘al benzi sarartmak/soldurmak’ şeklinde ifade edilmiştir.

Eserde “yüzün renkleriyle” ifade edilen diğer birtakım değer ve erdemler şu şekilde sıralanabilir:

Dile sahip çıkmak:

(6) bilig belgüsi kör iki neñ-turur

bu iki bile er kızıl eñ urur

‘Bak, bilginin iki alameti vardır;/Bu iki şey ile insan bahtiyar olur.’

Bu beyitten sonraki beyitte bilginin alameti olarak dil’den bahsedilmektedir: ‘Bunlardan biri dil, biri de boğazdır;/insan bu ikisine hâkim olursa çok fayda görür.’ (ARAT, 993)

Çalışkanlık/doğru hizmet (5, 7):

(5) yime keçti ödler bir ança bu yañ

bu ay toldı tapğun kızıl kıldı eñ

‘Yine böyle biraz zaman geçti/Ay-Toldı bu hizmetiyle *devlete erişti.*’

(7) kim iş kılsa terkin añar birgü neñ

uşol neñ bile er *kızıl kılsa eñ*

‘Kim bir yararlık gösterirse derhal ona ödülünü vermeli/Ki o ödülle o kişi *bahtiyar olsun.*’

Doğruluk, dürüstlük (9, 15):

(9) kalı kılsa sen tutçı *meñziñ kızıl*

köni bol kütulduñ sen inçin tiril

‘Eğer daima *mesut olmayı* dilerseñ/doğru ol ve huzur içinde yaşa; (işte sen o zaman) kurtuldun.’

(15) Bu beglik oduğluk idi eđgü neñ

yorıķı köni erse *ay kızgu eñ*

‘*Ey bahtiyar(lık dileyen) kişi,* insanın ameli doğru olursa/bu beylik ve uyanıklık pek iyi şeydir.’

Erdem ve bilgi sahibi olma:

(8) bu erdem bilig kör kerek barça tüz

uluğ hacib ötrü *kızıl kılsa yüz*

‘Bak, bu erdem ve bilgilerin hepsine birden sahip olmak gerek/Ki ulu hacib bu sayede *devletli olsun.*’

İnsanda şu özellikler yerilmektedir:

Oburluk:

(4) öküş yigli yalñuk kör igçil bolur

sarığ meñzi kowdağ atı il bolur

‘Bak, çok yiyen insan hastalıklı olur/*Sarı benizli* ve cılız olur, adı çıkar.’

Güzellik tutkusu/heves/şehvet:

(23) ay körklüg koluğlı munı kılmağıl

kızıl meñziñi sen *sarığ kılmağıl*

‘*Ey* güzellik arayan, bunu arama/Sen *al benzini sarartma.*’

4. Beyitlerin Aktarması

Aktarmalar beyitlerin hemen altında verilmiştir. Bunun ardından Arat (1947; 1959) yayınına göre takibi kolaylaştırmak ve karşılaştırma

imkânı sağlamak açısından ARAT³ yayınındaki beyit ve aktarma, numarasıyla birlikte gösterilmiştir. Eğer bizim esas aldığımız nüsha okuması ile ARAT’taki beyit aynı ise ARAT yayınındaki beyit tekrar gösterilmemiş, yalnızca aktarmasına yer verilmiştir. ARAT’taki aktarma üzerinde bir değişiklik önerisinde bulunmadığımız durumlarda yalnızca bu aktarmaya yer verilmiştir.

Sarığ sıfatının geçtiği beyitler:

İnceleme konusu bağlamında *sarığ* sıfatı metinde 4 kez *menğiz* ‘beniz, yüz’ (4, 21, 23, 25), 4 kez de *eñ* ‘yanak’ ismiyle (1, 2, 3, 24) birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımlar Türkiye Türkçesindeki ‘benzi/yüzü sararmak/solmak’ deyimlerine benzemektedir ancak metinde *sararmak* şeklinde hiç geçmez. Bunun yerine, incelemede değinilen sembolik anlamları ifade etmek üzere *kıl-* ve *bol-* yardımcı fiilleriyle eylemleştirme yoluna gidilir. Arat, *sarığ* renginin bu kullanımlarını genellikle ‘sararmak/sarı olmak/sarartmak’ (1, 2, 3, 4, 23, 24, 25); bir yerde ‘solmak’ (21) şeklinde aktarmıştır.

(1) Ğaribluğ⁴ yirinde kerek bolğa neñ

bu neñim⁵ tükense⁶ *sarığ* bolğa⁷ eñ (F, 24a/1; M, 9b/9)

‘Gurbet elde mal gerekir/Bu malım tükenirse, benzim sararır.’

ARAT, 477; *ğaribluğ yirinde kerek bolğa neñ/bu elgim tarusa sarığ kılğa eñ* ‘Gurbet elde insana mal gerekir;/elim daralırsa, bu benim yüzümü sarartır.’

Sarığ sıfatının *eñ* ‘yanak’ ismiyle kullanıldığı yerlerde aktarmanın bire bir karşılık olarak ‘sarı yanak’ şeklinde yapılmasının uygun olmayacağı açıktır. Bunun yerine, eserdeki *sarığ menğiz* kullanımlarında olduğu

³ Arat 1947 ve 1959’da beyit numaraları aynı olduğu için burada pratiklik açısından yayın kısaltması ARAT şeklinde gösterilecektir.

⁴ M *ğaribluğ*

⁵ M *ilgim*

⁶ M *tarusa*

⁷ M *kılğa*

gibi (bk.4) ve Arat’ın da tercih ettiği üzere, Türkiye Türkçesinde bulunan *benzi/yüzü sararmak/solmak* deyimleri tercih edilebilir.

(2) bu ay toldı ança yorıdı bu yañ⁸

ğaribluğ saķınçı *sarığ* kıldı eñ (F, 24b/6; Mısır, 10a/12)

‘Bu Ay Toldı bu şekilde bir süre vakit geçirdi/Gurbetlik endişesi benzini sararttı.’

ARAT, 498; *bu ay toldı ança yorıdı bu yañ/ğaribluğ saķınçı sarığ kıldı eñ* ‘Ay-Toldı bir süre böyle vakit geçirdi;/gariplik içinde düşünme düşünme yüzü sarardı.’

(3) tuta bilmese sen adın munça neñ

sañar⁹ yetmegey kör *sarığ* kılğa¹⁰ eñ (F, 53a/11; M, 30a/2)

ARAT, 1288; ‘Tutmasını bilmezsen, bir bu kadar mal daha olsa,/yetmez sana; görürsün, yüzünü sarartır.’

(4) öküş yigli yalñuk¹¹ kör iğçil¹² bolur

sarığ meñzi kıowdağ atı il bolur (F, 169a/13; M, 138b/11)

‘Bak, çok yiyen insan hastalıklı olur/Sarı benizli ve cılız olur, adı çıkar.’

ARAT, 4672; ‘Çok yiyen insan her zaman hastalıklı olur;/yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.’

Sarığ sıfatı *meñiz*’le birlikte kullanıldığında Türkiye Türkçesinde yaşayan *sarı beniz* tamlaması veya fiil biçimi için *benzi sararmak* deyimlerinin tercih edilmesi uygun olur. Aktarmalarda eğer edebî bir gaye güdülmüyorsa, mümkün olduğunca kaynak biçime bağlı kalmak dil çalışmalarındaki tercihlerden biridir. Bu nedenle, dönemler veya lehçeler arası aktarmalarda kaynak ve hedef lehçede biçim ve anlam bakımından örtüşen yapıları kullanmak öncelikli olarak tercih edilmelidir. Türkiye Türkçesinde *benzi sararmak* ve *sarı beniz* tamlamalarına paralel *yüzü sararmak*, *benzi solmak*, *soluk beniz* gibi

⁸ F *neñ*

⁹ M *saña*; ARAT *saña*

¹⁰ M *kılma*

¹¹ M *yañluk*

¹² F *iğçil*

kullanımlar da bulunmaktadır. Bağlamdaki nüansa göre aktarmada bunlardan biri tercih edilebilir.

Kızıl sıfatının geçtiği beyitler:

Kızıl rengi 5 kez *eñ* (954, 992, 2398, 4499, 5804), 6 kez *mejiz* (1164, 4295, 4485, 5686, 6229, 6529), 1 kez de *yüz* (2483) adlarıyla kullanılmıştır. Arat tarafından *eñ* ismiyle kullanımlar ‘memnun etmek’ (954), ‘bahtiyar olmak’ (992), ‘yüzünü güldürmek/yüzü gülmek’ (2398, 4499, 5804) şeklinde; *mejiz*’li kullanımlar ‘yüzü gülmek’ (4295), ‘kırmızı yüz’ (6229), ‘kızıl beniz’ (6529), ‘al yanak’ (1164, 4485), ‘pembe yüz’ (5686); *yüz* ismiyle kullanım da ‘başarılı olmak’ (2483) şeklinde aktarılmıştır.

(5) yime keçti öðler bir ança bu yañ

bu ay toldı tapğun kızıl kıldı eñ (F, 40b/9)

‘Yine böyle biraz zaman geçti/Ay-Toldı bu hizmetiyle devlete erişti.’

ARAT, 954; ‘Böylece bir süre geçti;/Ay-Toldı hizmetiyle herkesi memnun etti.’

(*Eñ*) *Kızıl kıl-*, *kızıl ur-* (bk.6) gibi kullanımların Türkiye Türkçesine ‘yanağını/yüzünü kızıl kılmak/kızartmak’ şeklinde aktarılması uygun düşmeyecek; hatta *yüzünü kızartmak*, bambaşka bir anlama ve çağrışıma; “utanmak” konseptine işaret edebilecektir. Yukarıdaki bölümlerde açıklandığı üzere, burada “mutlu olmak, memnun olmak, bahtiyar olmak, devletli olmak” gibi anlamlar söz konusudur. Arat, bu beytin ikinci dizesinde eylemi bir nesneye yöneltmiş ve “herkesi memnun etti” karşılığını uygun görmüştür. Bizce burada “hizmetiyle” memnun olan/devlete erişen Ay-Toldı’nın kendisidir.¹³ Hem iyi bir

¹³ Kutadgu Bilig’de giriş mahiyetindeki bölümlerden sonra “Ay Toldı’nın Hükümdar Kün-Togdı hizmetine geldiğini anlatır” bölümü gelir. Bu bölümde Ay-Toldı, sahip olduğu nitelikleriyle hükümdara faydalı olacağını düşünerek yerinden kalkıp onun hizmetine girmek üzere yola çıkar. Ay-Toldı, ‘Hükümdara bu erdemlerimin faydası dokunsun;/o bana ihsanda bulunsun, benim de üzüntülerim sonra ersin.’ (468) diyerek beklentisini dile getirmektedir. Bu bölümün ardından “Ay-Toldı’nın Hükümdar Kün-Togdı’nın huzuruna çıkışını anlatır” bölümü gelir. Ay-Toldı bu bölümde hükümdarın

makama sahip olma hem mutluluk anlamlarını içerdiği için burada “devlete erme” motifi, “bahtiyar olma”ya göre daha uygun düşecektir. *Sarığ meñiz/eñ* kullanımları için Türkiye Türkçesinde benzer kullanımlar bulunduğundan aktarmada doğrudan karşılık verme yolu izlenebilmektedir. *Kızıl* renginin kullanımlarında ise doğrudan karşılık vermek, az önce belirtildiği gibi, bambaşka çağrışımlara yol açabilecektir. Bu nedenle ‘mutlu olmak/bahtiyar olmak/mesut olmak/devlete ermek’ gibi anlamsal bir aktarma yapılabilir, ayrıca yerine göre, Arat’ın da tercih etmiş olduğu gibi, *yüzü gülmek/yüzünü güldürmek* gibi deyimlerden yararlanılabilir.

(6) bilig belgüsi¹⁴ kör iki neñ-turur

bu iki bile er kızıl eñ urur (F, 42a/8; 992; M, 20a/6)

ARAT, 992; ‘Bak, bilginin iki alameti vardır;/Bu iki şey ile insan bahtiyar olur.’

Bu beyitte bahsedilen, bilginin alameti olan iki şey “dil” ve “boğaz”dır. İnsan bunlara hâkim olursa mutlu olabilir. Buna göre *kızıl eñ ur-* kullanımı için “bahtiyar olmak” ifadesi uygun düşmektedir.

(7) kim iş kılsa terkin añar birgü neñ

uşol neñ bile er kızıl kılsa eñ (F, 91a/6; M, 65a/11)

‘Kim bir yararlık gösterirse derhal ona ödülünü vermeli/Ki o ödülle o kişi bahtiyar olsun.’

ARAT, 2398; ‘Kim bir yararlık gösterirse ona derhal ödülünü/vermeli ve bununla onun yüzünü güldürmeli.’

huzuruna çıkarak ona erdemlerini anlatır ve hükümdar da bundan çok memnun kalır. Hükümdar; ‘Senden hizmet olsun, benden de ihsan/hizmet yerinde olursa ikbal kapılarını açar’ (596), ‘Bugünden itibaren sen dürüstlikle hizmete başla;/elbette bey hizmet edenin hakkını öder’ (597) cümleleriyle Ay-Toldı’nın hizmetlerinden memnun kalması durumunda onu mükâfatlandıracağını dile getirmektedir. Devamında; ‘Ay-Toldı görevini büyük bir şevkle yaptı; hükümdar da ona/ihsanda bulundu, yardımcıları ve malı çoğaldı’ (618) ifadelerinden, hizmeti neticesinde Ay-Toldı’nın malının arttığı, iyi bir duruma gelmeye başladığı görülüyor. Birazdan yer verilecek olan (8) numaralı beyit de bu beyitteki kullanıma paralel bir özellik göstermektedir.

¹⁴ M *bilgüsi*

Beyitteki bağlam içerisinde *neη* ‘şey, nesne, mal’ sözcüğü için Arat’ın da tercih ettiği ‘ödül’ karşılığı uygun gelmektedir. Ödüllendirme eylemi sonucundaki durumu ifade eden *eη kızıl kıl-* kullanımı için de diğer beyitlerde olduğu gibi “mutlu olmak, bahtiyar olmak” karşılıkları uygundur. Bu ifade için ARAT çevirisinde yer alan ‘yüzünü güldürmek’ deyimini de yukarıda değinilmiş olduğu gibi tercih edilebilir. Ancak burada Arat tarafından yapılan aktarmada ettirgen bir çatı tercih edildiği görülmektedir. Bizce burada, eyleme konu olan özne de (*er*) cümlede açık olarak yer aldığı için dönüşlü anlama sahip bir ifade düşünülmelidir.

(8) bu erdem bilig kör kerek barça tüz

uluğ hacib ötrü kızıl kılsa yüz¹⁵ (F, 94a/2; M, 68a/8)

‘Bak, bu erdem ve bilgilerin hepsine birden sahip olmak gerek/Ki ulu hacib bu sayede devletli olsun.’

ARAT, 2483; ‘Ulu hacib, işinde başarılı olmak için bu erdem/ve bilgilerin hepsine birden sahip olmalı.’

(9) kalı kolsa sen tutçı menziη kızıl

köni bol kıtulduη sen inçin tiril (F, 155a/9; M, 127a/17)

‘Eğer daima mesut olmayı dilersen/doğru ol ve huzur içinde yaşa; (işte sen o zaman) kurtuldun.’

ARAT, 4295; ‘Eğer yüzünün daima gülmesini istersen, doğru ol;/endişesiz ve huzur içinde yaşa.’

(10) tilek baylık erse tire birge neη

bayutğa sini ol kızıl bolğa eη (F, 163a/6; M, 134a/15)

‘Dileğin zenginlikse, malı biriktirmeli/Seni bu zenginleştirecek ve müreffeh kılacaktır.’

ARAT, 4499; *tilek baylık erse tire birge neη/bayutğa sini ol kızıl bolğa eη* ‘Arzun zenginlikse o tasarruf ederek seni/zenginleştirir ve yüzünü güldürür.’

¹⁵ Fergana *tüz*

Bu beyitte tutumluluğun ve maddi bir varlığa sahip olmanın önemi vurgulanmaktadır. Bu durumu en iyi yansıtan ifade “müreffeh olmak”tır.

(11) iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ

tilekleri bolsu kızıl kılsu eñ (F, 208b/3; M, 173b/17)

ARAT, 5804; ‘Bu malı kullan ve hükümdarın uğrunda onları feda et;/onun arzuları yerine gelsin, yüzü gülsün.’

Bu beytin yer aldığı bölümde; gördüğü ihsanların karşısında Ögdülmiş’in de malını mülkünü hükümdar uğrunda sakınmadan kullanması gerektiği anlatılmaktadır. Buna göre *kızıl kılsu eñ* ifadesiyle; hükümdarın memnun kalması, mutlu olması anlatılmaktadır. Burada “yüzü gülmek” deyimini bağlama uygun düşmektedir.

(12) nelük al boşudun kızıl meñziñi

negü¹⁶ birdi dünya¹⁷ saña öz öñi (F, 223b/13; M, 187a/17)

‘Al benzini niçin soldurdun?/Dünya sana başka ne çıkardı?’

ARAT, 6229; ‘Kırmızı yüzün neden bugün solmuş?/Dünya başka ne endişeler çıkardı?’

(13) tamam erğuvan teg kızıl meñzim erdi

bu kün za‘feran urğın eñde tarıttım (M, 193b/14)

‘Kızıl benzim tam bir erguvan gibiydi/Bugün yüzüme safran tohumu ektirdim.’

ARAT, 6529; ‘Benzim kızıldı, tam bir erguvan gibiydi;/bugün yüzüme safran tohumu ektim.’

Burada çiçekler aracılığıyla bir anlatım olduğundan renk adının aktarmada korunması uygun düşmektedir.

Kızgu sıfatının geçtiği beyitler:

¹⁶ M *nigü*

¹⁷ M *erki*

Kızgı sıfatı çoğunlukla *eñ* sözcüğüyle (14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 24) kullanılmıştır. Yalnızca 2 kez *menğiz*'le (16, 21) birlikte geçmektedir.

(14) eşitgil negü tir bögü bilge teñ

bu söz işke tutğıl aya kızgı eñ (F, 19a/4)

‘Dinle, hakim bilge buna benzer ne der/bu söze göre hareket et, ey bahtiyar (bahtiyarlık dileyen/bahtiyarlık arzusunda olan) kişi.’

ARAT, 333; ‘Dinle, hakim bilge buna benzeterek, ne der;/bu söze göre hareket et, ey bahtiyar kişi.’

Metinde seslenme ifadeleri olarak kullanılan *ay/aya kızgı eñ* (14, 15, 17, 19, 20) öbekleri, Arat tarafından “ey bahtiyar kişi” (14, 15, 20), “ey mutlu insan” (17), “ey al yanaklı” (19) şekillerinde aktarılmıştır. “Al yanaklı” ifadesi Türkiye Türkçesi açısından metindeki sembolik anlamı tam olarak karşılamayacaktır. ‘Ey bahtiyar/mutlu/mesut kişi’ karşılığı tüm beyitler için uygunluk gösterdiğinden birlik sağlamak açısından bu şekilde aktarılabilir. Eserde *kızgı* sözcüğünün kullanımıyla ilgili dikkat çeken bir özellik; “arzu edilen”, geleceğe dönük bir mutluluk hâlini yansıtmasıdır. Sözcüğün geçtiği tüm beyitlerde olmasa da çoğunluğunda bu ayırım kendini belli etmektedir. Bu özellik, kız-gu sıfat-fiil yapısının özelliğinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle denebilir ki Yusuf Has Hacib, *kızıl* renk adlı kullanımlara paralel olarak, “arzu edilen bahtiyarlık” ve “saadete ulaşma”yı ifade etmek üzere *kız-gu* biçimini bilinçli olarak türetmiş ve kullanmıştır. Bu husus dikkate alınırsa aktarma; ‘ey bahtiyarlık dileyen’, ‘bahtiyarlık/mutluluk arzusunda olan’ şekillerinde de yapılabilir.

(15) Bu beglik oduğluk idi eđgü neñ

yorıķı köni erse ay kızgı eñ (F, 23a/5)

‘Ey bahtiyar(lık dileyen) kişi, insanın ameli doğru olursa/bu beylik ve uyanıklık pek iyi şeydir.’

ARAT, 453; *bu beglik uluğluk idi eđgü neñ/yorıķı köni erse ay kızgı eñ*
‘Ey yüzü sevinçle parlayan bahtiyar kişi,/insan dürüst hareket ederse bu beylik ve ululuk çok iyi şeydir.’

(16) nigü¹⁸ tir eşit¹⁹ emdi ²⁰bilgi teniz

sözün berkitür²¹ emdi²² kızgu meñiz (F, 24a/3; M, 9b/11)

‘Dinle şimdi, bilgisi derya gibi olan ne der/bahtiyar kişi şimdi sözünü (şöyle) sağlamaştırır.’

ARAT, 480; *negü tir eşit emdi bilgi teniz/sözün yanızatur körse kızgu meñiz* ‘Dinle, şimdi bilgisi derya gibi derin olanlar ne der;/dikkat edersen, hayatından memnun insan bu sözü buna benzettir.’

(17) yime²³ yakşı aymış бүгү bilgi kin

eşitgil munı sen aya kızgu eñ²⁴ (F, 46b/7; M, 23b/12)

‘Bilgisi geniş hakîm yine iyi söylemiş/Ey bahtiyarlık dileyen, sen bunu dinle’

ARAT, 1100; ‘Bilgisi geniş hakîm yine iyi söylemiş;/ey mutlu insan, sen bunu dinle.’

(18) kelü birse devlet yomıtsa bu neñ

kişi köñli tirlür bolur kızgu eñ (F, 114a/7; M, 88b/16)

‘Devlet gelir ve bu servet toplanırsa,/kişinin gönlü ferahlar, bahtiyar olur.’

ARAT, 3073; ‘Devlet gelir ve servet toplanırsa,/kişinin gönlü huzura kavuşur, yüzü sevinçle parlar.’

(19) İdi yakşı²⁵ aymış бүгү bilgi kin

eşitgil munı sen aya kızgu eñ (F, 170b/6; M, 139b/15)

‘Bilgisi geniş hakîm çok iyi söylemiş/Ey bahtiyarlık dileyen, sen bunu dinle.’

ARAT, 4707; ‘Hakîm ve bilgisi geniş olan insan/çok iyi söylemiş; ey al yanaklı, sen bunu dinle.’

(20) añar men barayın ya kelsü maña

ziyaret üçün ol ay kızgu eñe (F, 178b/6; M, 147a/6)

¹⁸ M *negü*

¹⁹ M *eşitgil*

²⁰ M *ay*

²¹ M *yanızatur*

²² M *körse*

²³ M *yana*

²⁴ M *iñ*

²⁵ M *yahşı*

ARAT, 4938; *añar men barayın ya kelsün maňa/ziyaret üçün ol ay kızgu eňe* ‘Ziyaret etmek için ya ben ona gideyim/ya da o bana gelsin, ey bahtiyar insan.’

Renklerin birlikte kullanıldığı beyitler:

(21) oğul kız sakınçı bu tüpsüz teniz

oğul kız *sarığ* kıldı *kızgu* meniz (F, 48b/12; M, 25b/15)

‘Bu oğul ve kız derdi dipsiz bir denizdir;/Oğul ve kız (derdi) al benzi sarartır.’

ARAT, 1164; ‘Oğul ve kız derdi dipsiz bir denizdir;/Oğul ve kız al yanağı soldurur.’

Bu beyitte *kızgu* renk adıyla *sarığ*’ın birlikte kullanılması aktarmayı doğrudan renk adlarıyla yapmaya imkân vermektedir. Türkiye Türkçesinde *benzi sararmak/solmak* deyiminin bulunması, burada tezatlık yaratmak amacıyla kullanılan *kızgu* renginin de bir renk göstereni olarak aktarılmasını mümkün kılar. Bu kullanım, aktarmada bağlamın önemi ve hedef dildeki/lehçedeki anlaşılabilirliği belirlemedeki yeri açısından bir örnek olarak gösterilebilir.

(22) bili bolsa yılmık yana yarı kiň

ürün bolsa kırtış kızıl kızgu eň (F, 108b/10; M, 83a-83b/15-1)

‘Belleri ince ve omuzları geniş olmalı,/teni beyaz ve yanakları al olmalı.’

ARAT, 2915; *bili bolsa yılmık yana yarı kiň/örün bolsa kırtış kızıl kızgu eň* ‘Belleri ince, omuzları geniş,/teni beyaz ve yanakları al kırmızı olmalı.’

(23) ay körklüg koluğlı munı kılmağıl

kızıl meňziñi sen *sarığ* kılmağıl (F, 162b/7; M, 134a/1)

‘Ey güzellik arayan, bunu arama/Sen al benzini sarartma.’

ARAT, 4485; ‘Ey güzellik arayan, güzellik arama;/sen al yanağını boş yere sarartma.’

(24) ülüşlerde turma ya tutma neñiň

ökünçün²⁶ sarıg bolğa kızğu eñiñ (F, 164b/11; M, 135b/13)
‘Ortaklıklara girme ve malını yatırma/Pişmanlıktan al benzin sararır.
ARAT, 4544; ‘Hisseli işlere girişme ve böyle işe mal yatırma;/al
yanağın pişmanlıktan sararır.’

(25) tüşükrek körür men seniñ köñlüñi

sarığrağ körür men kızıl²⁷ menziñi (F, 204b/3; M, 170a/10)
‘Senin gönlünü biraz düşük görüyorum;/Al benzini (de) daha sararmış
gördüm.’

ARAT, 5686; ‘Senin gönlünü biraz düşük görüyorum;/pembe yüzünü
de daha sararmış buldum.’

Sonuç

Türk dili ve kültürü açısından büyük değere sahip olan *Kutadgu Bilig*’in anlatımında sembolik ifadelerin önemli bir yeri vardır. Bu bakımdan, eserde renk adlarının kullanımı karakteristik özellikler göstermektedir. Bu incelemede *sarığ*, *kızıl* ve *kızğu* renk adlarının *meniz*, *eñ* ve *yüz* sözcükleriyle eş dizimli kullanımlarından kaynaklanan ifadelerin anlam özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Eserde genel hatlarıyla, *sarığ* rengi hastalığı, üzgün, yoksul ya da müşkül durumda olmayı; *kızıl* ve *kızğu* renkleri ise sağlıklı, mutlu veya müreffeh olmayı yansıtmaktadır. İncelenen beyitlerin yüzey yapısında *sarığ eñ/meniz*’le şu eşleştirmeler yer almaktadır: maddi darlık/sıkıntı (1, 3), keder/endişe/üzüntü (2, 21, 25), pişmanlık (24), hastalık (4), güzellik tutkusu/arzu/şehvet (23). *Kızıl/kızğu meniz/eñ/yüz*’le eşleştirmeler şu şekildedir: iyi hizmette bulunmak/çalışkanlık/yararlık göstermek (5, 7), zenginlik/servet sahibi olma (10, 18), gençlik/sağlık (13, 22), dile sahip çıkmak (6), erdem ve bilgi sahibi olmak (8), doğru ve dürüst olmak (9), dilekleri/beklentileri yerine gelmek (11). *Kızı/kızğu* renkleriyle kullanımların; özellikle birtakım erdemlere sahip olma ve bunun neticesinde mutluluk, huzur, refah, başarı hedeflerine ulaşma bağlamında olduğu görülmektedir. Ele alınan bu kullanımların semantik olarak ortak özelliği, sebep-sonuç ilişkisine bağlı metonimik bir ilişkiye sahip olmalarıdır. Çeşitli olaylar neticesinde insanın içinde

²⁶ M *ökünçün*

²⁷ F *seniñ*

bulunduğu duygu ve durumlar, bunların yüze yansımalarıyla ifade edilmiş, somutlaştırılmıştır. Metafor ve metonimilerin evrensel doğası üzerine yapılmış çalışmalarda en yaygın kaynak alanlar içerisinde “insan bedeni”, “sağlık ve hastalık”; en yaygın hedef alanlar içerisinde ise ilk sırada “duygu” kavramlarının bulunduğu belirlenmiştir. *Kutadgu Bilig’*deki kullanımlar, bu yaygın kaynak ve hedef alanlarla örtüşmektedir.

İlgili kullanımlarda sebep ve sonuçlar bazen yüzey yapıda açık olarak yer alırken çoğunlukla çağrışıma açık kalmaktadır. Örneğin (2), (21) ve (25)’te keder/endişe/üzüntü neticesinde benzin sararması anlatımında yer bulmuştur. Yine (4)’te çok yemek > hastalık > sarığ meniz, (24)’te ortak/hisseli işler > pişmanlık > sarığ en şeklinde ardışık ilişkiler anlatımında yer almaktadır. Diğer beyitlerde ise olayların sonucundaki duygu veya durumlar belirtilmez; renk adları bunların yerini tutar. Örneğin, (5) ve (7)’de bir yararlık göstermenin; (10) ve (18)’de servet sahibi olmanın; (6)’da erdem ve bilgi sahibi olmanın; (9)’da doğru ve dürüst olmanın yüzü al kılacağı belirtilmektedir. Söz konusu durumlar mutluluk, refah içinde olma, sağlıklı olma konseptlerine işaret etmektedir. Mutlu, sevinçli olma durumu, özellikle gülme eylemiyle de ilişkili olarak, yüzün canlı/kanlı bir görünüme sahip olmasını sağladığından böyle bir ilişki kurulmaktadır. Zenginlik, refah gibi durumlarda ise çok yönlü çağrışımlar bulunmaktadır. Hem mutluluk hem de hâli vakti yerinde olmanın getirdiği, sağlık durumunun iyi olmasına yönelik bir çağrışım bulunmaktadır. Bunun tersi ise sarı benizle ifade edilmiştir. Yani sarı beniz ifadesi de hem üzüntü, sıkıntı gibi duyguları hem de yerine göre sağlık durumunun kötü olmasını çağrıştırmaktadır. Yusuf Has Hacib; incelemede değinilen sembolik anlamlarıyla *kızıl*, *kızgu* renk adlarıyla *sarığ* rengi arasında bir tezatlık yaratmış; bunları sağlık, mutluluk/üzüntü ve refah göstergeleri olarak etkili bir şekilde kullanmıştır. İncelemede bunların hangi bağlamlarda ve çağrışımlarla karşımıza çıktığı, hangi kültürel kodlara sahip olduğu ayrıntılı olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Ele alınan kullanımlara dair 25 beyit tespit edilmiştir. Çalışmada ilgili beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarılması hakkında öneriler getirilmiştir. *Sarığ* sıfatı *meniz*’le birlikte kullanıldığında Türkiye Türkçesinde de bulunan *sarı beniz*, *benzi/yüzü sararmak/solmak* deyimleri nedeniyle doğrudan aktarma yapılabilir. *Sarığ* sıfatı *eñ* ‘yanak’ ismiyle kullanıldığında da aynı deyimlerin tercih edilmesi uygun olmaktadır. *Kızıl* ve *kızgu* sıfatlarının olduğu yerlerde ise ‘yanağını/yüzünü kızıl kılmak/kızartmak’ şeklindeki doğrudan aktarmalar başka çağrışımlara yol açacağından doğrudan aktarma mümkün olmamaktadır. Bunun yerine ‘mutlu olmak/bahtiyar olmak/mesut olmak/devlete ermek’ gibi anlamsal bir aktarma yapılabilir ya da yerine göre *yüzü gülmek/yüzünü güldürmek* deyimlerinden yararlanılabilir. Ayrıca *kızgu* sözcüğüyle ilgili özel bir durum bulunmaktadır. Sıfat-fiil ekli bu biçim kalıplaşmış bir birim değildir ancak metin evreninde sözlükselleşme özelliği göstermektedir. Sözcük çoğunlukla *ay/aya kızgu eñ* şeklinde seslenme ifadelerinde geçmektedir. Bu kısımlarda genellikle “mutlu, saadetli olmak” için çeşitli nasihatler dile getirilmektedir. Bu ifadelerde bize göre, *kızıl*’dan farklı olarak, ulaşılması arzulanan, geleceğe dönük bir mutluluk hâli yansıtılmaktadır. Bu nedenle söz konusu ifadeler ‘ey bahtiyarlık dileyen’, ‘bahtiyarlık/mutluluk arzusunda olan’ şekillerinde aktarılabilir. Yusuf Has Hacib’in *kızıl* renk adlı kullanımlara paralel olarak, “arzu edilen bahtiyarlık” ve “saadete ulaşma”yı ifade etmek üzere *kız-gu* biçimini bilinçli olarak türettiği ve kullandığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2009). *Anlambilim*. Engin Yayınevi.
- Alimjanova, G. M. (2016). *Karşılaştırmalı kültürdilbilim dil-kültür-insan*. Gazi Kitabevi.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I metin*. Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II tercüme*. Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, index*. (K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce, Haz.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Aslan, B. O. (2014). Kutadgu Bilig’de geçen kızıl til ve kara baş kavramlarının anlamlandırılması. (N. Demir ve F. Yıldırım, Haz.), *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı* içinde s.239-246. Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Çetinkaya, B. (2017). Kutadgu Bilig’de kavramsal metaforlar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), s.377-399.
- Demir, C. (2020). Kutadgu Bilig’de metaforik betimlemeler. (İ. I. Altun ve E. Beyaz, Haz.). *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019 Bildiriler* içinde s.380-406. Türk Dil Kurumu.
- Eker, Ö ve Kök, A. (2019). Kültürel Dil Bilim bağlamında Kutadgu Bilig metaforları. *Mediterranean Journal of Humanities*, IX(2), s.225-242.
- Eker, Ö. (2021). *Kutadgu Bilig metaforları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Gabain, A. v. (1968). Renklerin sembolik anlamları. (S. Tezcan, Çev.). *DTCF Türkoloji Dergisi*, 3(1), s.107-113.
- Genç, R. (1997). Türk İnanışları ve millî geleneklerinde renkler ve sarı-kırmızı-yeşil. *ERDEM Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 27(9), s.1075-1114.

- Hastürkoğlu, G. ve Özyıldırım, I. (2023). *Siyah/Kara* renk adını içeren Türkçe deyimlerin kavramsal metafor kuramı kapsamında incelenmesi. (Y. Aksan, E. A. Akkök ve M. Aksan, Ed.). *Kavramsal Metafor ve Metonimi Üzerine Uygulamalar* içinde s.79-92. Toros Üniversitesi Yayınları.
- Karahasanoğlu, Y. (2019). Kutadgu Bilig’de “siyah” kavramı ve anlamlandırılması. (M. F. Kirişcioğlu, Ed.). *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Sempozyum Bildiri Kitabı* içinde s.760-772. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Kasiyeva, A. (2011). Kutadgu Biligde baş ile ilgili metaforların leksik-semantik incelenmesi ve bunların Türkçe ve İngilizceye çevirileri. (M. Duman, Haz.). *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009* içinde s.307-316. Türk Dil Kurumu.
- Kasiyeva, A. (2013). Kutadgu Bilig’de metaforlar üzerine bilgiler. 6. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008* içinde s.2715-2721. Türk Dil Kurumu..
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2003). *Metaphor and emotion*. Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. 2020. *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge University Press.
- Küçük, S. (2010a). Eski Türk kültüründe renk kavramı. *Bilig*, 54, s.185-210.
- Küçük, S. {2010b). Tarihi Türk lehçelerinde renk adlandırmaları. *Turkish Studies*, 5(1), s.556-577.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2022). *Metaforlar hayat, anlam ve dil*. (G. Yavuzdemir, Çev.). Minotor Kitap.
- Mahmudova, A. (2020). Kutadgu Bilig’den Fuzuli’nin Türkçe Divan’ına renk bildiren kelimelerin kültür-dil bilimi yaklaşımı incelenmesi: “kara reng”. (İ. I. Altun ve E. Beyaz, Haz.).

*Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019
Bildiriler içinde s.842-848. Türk Dil Kurumu.*

- Memmedov, M. (2019). Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” abidesinde renklerin sembolik anlamı. (M. F. Kirişcioğlu, Haz.). *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Sempozyum Bildiri Kitabı* içinde s.711-728. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Otyzbay, Z. (2016). *Türk kavram sisteminde renkler* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Radden, G.&Kövecses, Z. (2007). Towards a theory of metonymy. (V. Evans, B. Bergen ve J. Zinken, Ed.). *The Cognitive Linguistics Reader* içinde, s. 335-359. Equinox.
- Sarı, S. K. (2012). *Kutadgu Bilig’de metafor* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sharifian, F. (2017). *Cultural linguistics*. John Benjamins.
- Taş, İ. (2019). Kutadgu Bilig’de temel metaforlar. (A. Bıçak, Haz.). *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* içinde s.203-230. Dergâh.
- TDK 2015a: Yusuf Has Hacib.(2015a). *Kutadgu Bilig I Viyana nüshası*. Türk Dil Kurumu.
- TDK 2015b: Yusuf Has Hacib.(2015b). *Kutadgu Bilig II Fergana nüshası*. Türk Dil Kurumu.
- TDK 2015c: Yusuf Has Hacib.(2015c). *Kutadgu Bilig III Kahire nüshası*. Türk Dil Kurumu.
- Tohliyev, B. (1999). Kutadgu Bilig poetikası (Kızıl renk remzine dair). *3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996* içinde s.1151-1156. Türk Dil Kurumu.
- Toprak, F. (2020). Kutadgu Bilig’de doğadan insana aktarım metaforları (hayvanlar). (İ. I. Altun ve E. Beyaz, Haz.). *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019 Bildiriler içinde s.1312-1323. Türk Dil Kurumu.*

Vardar, F. K. (2011). Kutadgu Bilig’de yer alan renk kavramları. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009 içinde* s.581-606. Türk Dil Kurumu.

Yaylagül-Üstünel, Ö. (2016). Kutadgu Bilig’deki bazı metaforlar. *Modern Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 12(3), s.39-53.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE BİR SAĞLIK TÜRKÇESİ ESERİ*

A Work of Health Turkish in Teaching Turkish as a Foreign Language

Ersoy TOPUZKANAMIŞ¹

 ORCID ID: 0000-0002-0997-6013 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi gün geçtikçe araştırmacıların ilgisini çeken bir alandır. Bu ilginin artmasında siyasi ve sosyal nedenlerle Türkiye'ye gelen mültecilerin çokluğu önemli bir etken olduğu gibi Türkçenin yurt dışında öğretilmesi konusunda kamu kurumlarının bilinçli çalışmaları da etkili olmuştur. Öyle ki bu alanda yazılan ders kitapları ve kitap setleri çoğalmış, pek çok kişi ve kurum kendi materyalini kitap hâline getirerek genelin kullanımına açmıştır. Durum son yıllarda bunun da ötesine geçip sadece belli bir bilim alanına yönelik içerikler hazırlanmaya başlamıştır. Böylece orta ve yüksek düzeyde Türkçe öğrenmek isteyenlerin bir ihtiyacı karşılanmış olmaktadır. Bunlara örnek olarak iş Türkçesi, iktisat Türkçesi, turizm Türkçesi gibi adlarla hazırlanan kitaplara rastlanmaktadır. Türkiye'ye yurt dışından gelen doktorlar için de benzer şekilde sağlık Türkçesi adıyla çalışmalar yürütülmektedir. Bu alanda öne çıkan bir kitap da Erciyes Üniversitesi tarafından hazırlanan "Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe – Sağlık Bilimleri" adlı eserdir. Bu çalışmada anılan bu kitap dil öğretimi açısından incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, sağlık Türkçesi, akademik Türkçe.

Abstract: Teaching Turkish as a foreign language is an area that attracts the attention of researchers day by day. The number of refugees coming to Turkey for political and social reasons is an important factor in the increase of this interest, and the conscious efforts of public institutions in teaching Turkish abroad have also been effective. So much so that the number of textbooks and book sets written in this field has increased, and many people and institutions have turned their own

¹Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ersoytopuzkanamis@gmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 27.06.2025

Künye: Topuzkanamış, E. (2025). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde bir sağlık Türkçesi eseri*. *Artikel Akademi*, 129-143.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile iletılmıştir.

materials into books and made them available for general use. In recent years, the situation has gone beyond this and content has begun to be prepared for a specific field of science only. In this way, a need is met for those who want to learn Turkish at an intermediate and advanced level. As an example, books prepared under the names of business Turkish, economic Turkish, and tourism Turkish can be found. Similarly, studies are carried out under the name of health Turkish for doctors coming to Turkey from abroad. A prominent book in this field is the work titled “Academic Turkish for International Students – Health Sciences” prepared by Erciyes University. This book, referred to in this study, will be examined in terms of language teaching.

Keywords: *Teaching Turkish as a foreign language, health Turkish, academic Turkish.*

Problem Durumu

Türkçe, yüzyıllar boyunca bir yabancı dil olarak öğretilen ve hatta bu alanda yazılan pek çok kitapla dil bilgisi, sözlük ve dil öğretimi bakımından araştırılan bir dil olmuştur. Bu gelişim sürecine bakıldığında her üç özelliğe de pek çok eser yazıldığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda yapılan birçok çalışma olmasının yanında özellikle cumhuriyetle birlikte Türkiye’deki araştırmacı ve kurumlar Türkçenin yabancılara öğretimiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapmaya ve kitaplar hazırlamaya başlamıştır. Fakat Türkiye ve çevresinde yaşanan siyasi ve sosyal olaylar sonucunda Türkçe hem yakın çevrede hem de Dünya’da artan bir ilgiyle karşılanan bir dil hâline geldiği gibi Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi de araştırmacıların ve öğretim kurumlarının, üzerinde çokça durduğu bir alan olmuştur.

2000’li yıllara kadar yapılan çalışmalara bakıldığında, eserlerin genel dil öğrenme kurlarına yönelik olduğu dikkat çekmektedir. Bu açıdan, kitaplar, genel amaçlı dil öğretimi çerçevesinde değerlendirilebilecek türdedir. Fakat yukarıda sözü edilen değişimlerin sonucu olarak Türkiye’ye gelen mültecilerin çokluğu, keza Türkiye’ye eğitim ve benzeri çeşitli amaçlarla gelen yabancıların artması bu genel amaçlı Türkçe öğretimi kitaplarını çoğalttığı gibi Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi’nin (D-AOBM) “kamu alanı” ve “mesleki alan” olarak sınıflandırılan “yaşam alanları” veya “dil kullanım alanları”na değinmesi (2013, s.22), özel amaçlı Türkçe öğretimine yönelik kitap ve materyal ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu olayların ardından

Türkiye’de “akademik Türkçe” kavramının yaygınlaştığı ve buna yönelik eğitim malzemelerinin hazırlandığı görülür. Bu malzemelerde sözel, sayısal ve sağlık gibi belli bilim alanlarının ortak dil özelliklerine odaklanıldığı dikkat çeker. Nitekim bu doğrultuda 2018’de Türkiye’deki TÖMER’lerde Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı (YTB) tarafından 140 saatlik “akademik Türkçe” dersi verilmesi önerilmiştir.

Bilindiği gibi yabancı dil öğretimi; genel amaçlı ve özel amaçlı olarak ikiye ayrılmaktadır. Belli bir alana özgü olmayan ve hemen herkesin genel dil düzeyini yükseltmeyi hedefleyen genel amaçlı Türkçe öğretimi günümüzde üniversitelerin çoğunlukla TÖMER olarak adlandırdığı merkezlerde veya çeşitli özel kurslarda yapılmaktadır. Bu kursların bir kısmında akademik Türkçe veya akademik yazma adı altında özel amaçlı dil öğretimi de yürütülmektedir. Fakat bu öğretim çoğunlukla belli bir disipline özgü olmayıp bazen sosyal bilimler, sayısal bilimler şeklinde yine genel bir sınıflandırma doğrultusunda ilerletilmektedir. Hâlbuki Türkçe öğrenmek isteyen çok çeşitli kitleler olduğu gibi bu kitlelerin amaçları da birbirinden farklıdır. Bu bakımdan özel amaçlı veya akademik adıyla verilen Türkçe eğitiminin de çeşitli bilim alanlarına özgü ve özellikli hâle getirilmesinin bir gereksinim olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kapsamda genel akademik Türkçe (Çiftler ve Aytan, 2019; Dolmacı, 2015; Morali, 2019; Şen, 2015; Tüfekçioğlu, 2018; Yılmaz ve Konyar, 2017), bankacılık Türkçesi (Çangal ve Yörüsün, 2017), turizm Türkçesi (Çangal ve Başar, 2016), hukuk Türkçesi (Sarıçoban ve Kırbaş, 2019) ve iş Türkçesi (Kurt, 2019) üzerine yapılmış çalışmaların yanında sağlık Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalar da (Parlak vd., 2017a, 2017b; Yılmaz vd., 2018) oldukça sınırlı sayıdadır. Sayılan bu çalışmalar Türkiye’de ve Türkiye dışında özel amaçlı Türkçe öğretimi kapsamında, sağlık Türkçesi öğretimine almak isteyen çok sayıda öğrencinin (Toker, 2025, s.140 vd.) ihtiyaçlarına yeteri kadar cevap verememektedir. Bu çalışmada, az sayıdaki çalışmalardan biri olan *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sağlık Bilimleri* adlı kitap tanıtılacaktır.

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi yazılı materyallerin (kitap, dergi, gazete, e-içerikli belgeler) incelendiği nitel araştırma desenlerindendir (Cansız Aktaş, 2014: 365–366; Merriam, 2013: 142–145; Yıldırım ve Şimşek, 2006: 193–201). Konu, bir kitabın tanıtılıp içeriğinin incelenmesi olarak belirlendiği için temel doküman ilgili kitaptır. Kitabın değerlendirilmesinde D-AOBM’nin düzeyler için koyduğu ölçütlerin yanı sıra eğitim bilimleri alanının ders işlenişinde ve ölçme değerlendirmede benimsediği genel ölçütler göz önünde bulundurulmuştur.

Bulgular ve Yorum

2018 yılında Erciyes Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi tarafından basılan, 173 sayfa hacmindeki kitabın yazarları yine Erciyes Üniversitesinde görevli Dr. Gürkan Morah, Dr. Vedat Halitoğlu, Öğr. Gör. Emre Gökdoğan ve Arş. Gör. Yasemin Acar’dır.

Kitabın başında “Kitaba Genel Bir Bakış” başlığı altında kitabın amacı, içeriği, hedef kitle, kitapta geliştirilmek istenen beceriler, metinlerin özellikleri, etkinliklerin özellikleri ile kitaba özgü ipucu kutucuğu, karekodlar ve akıllı işaretler gibi konulara değinilmiştir. İpucu kutucukları etkinliklerin daha iyi gerçekleştirilebilmesi için yönlendirici bilgiler sunmaktadır. Karekodlar ise öğrencilerin dinleme metinlerine ulaşmalarında kullanılmıştır. Akıllı işaretler öğrencilere etkinliklerin amaçlarını sezdirmek için belirlenmiştir. Bu işaretlere bakıp öğrenci işaretleme, tahmin etme, tartışma, eşleştirme, not alma gibi çeşitli teknikleri kullanmaya yöneltilmiştir.

Bu bölümün ardından kitap için özel olarak yazılan kazanımlar verilmiştir. Burada her bir temadaki okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerileri için ayrı ayrı kazanımlar yazılmıştır. Bundan sonra verilen içindekiler bölümüyle temaların altındaki metinlerin adları da belirtilmiştir. Buna göre seçilen temalar ve metinler şunlardır:

Tablo 1: Kitapta Yer Alan Temalar ve Metinler

1. Bilim: Literatür Bilgisi	D: Bilim ve Bilimcilik Nedir? 1:29:57 sn. O: Literatür Bilgisi 356 kelime
2. Temel Tıp: Virüsler	O: Küresel Tehdit: Zika Virüsü 712 kelime D: Hamile Anneler Dikkat: Zika Virüsü Bebeğinize Ne Gibi Zararlar Verir? 3:18 sn. O: Geri Gelen Ölüm: Ebola 628 kelime
3. Ameliyatlarda Robot-Cerrah İşbirliği	O: Kan Hastalıklarının Tanı ve Tedavisinde Yapay Zekâ Kullanılacak! 301 kelime O: Ameliyatlarda Robot-Cerrah İşbirliği 1361 kelime D: Katil Robotlar Birleşmiş Milletler'in Gündeminde 1:18 sn. D: Yapay Zekâ ve Robotlar 4:24 sn.
4. Beslenme: Metabolizma	O: Gluten ve Çölyak Hastalığı 926 kelime O: Bol Yağlı Besinler İçeren Diyetler Kanserlin Yayılmasını Hızlandırıyor 705 kelime
5. Halk Sağlığı: Gebelik	O: Adölesan Gebelerde Ruhsal Sorunlar 141 kelime O: İnfertilite ve Tedavisinin Kadınların Çalışma Hayatına Etkisi 343 kelime O: Gebelik ve Doğum Sonrası Dönemde Sosyal Destek Algısı Düzeylerinin İncelenmesi 1565 kelime O: Adölesan Anneliğin ve Gebeliğin Adölesanın Sağlığına Etkileri 470 kelime
6. Sinir Sistemi ve Duyu Organları	O: Beynin Kapasitesi 641 kelime O: Çocuklarda Merkezi Sinir Sistemi Enfeksiyonları 1857 kelime O: Olgu Sunumu 134 kelime D: Periferik Sinir Sistemi Hastalıkları 3:03 sn.
7. Tıbbi Genetik: Genetik Kod	D: Genetik Hastalıklar Nelerdir? O: Gen Düzenlemenin Altın Çağı: CRISPR Sistemi 1087 kelime

D: dinleme metni, O: okuma metni

Seçilen temaların yalnız tıp alanında uzmanlığı değil, genel ilgisi ve bilgisi olan kişilerin de dikkatini çekebilecek konular olduğu anlaşılmaktadır. Temaların sıralanmasında da genelden özele bir diziliş gözetildiği söylenebilir. Nitekim ilk tema bilime giriş ve sağlık bilimleri alanındaki literatüre ilişkin belirlenmesi bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Sonraki temaların belirlenmesinde de yine popülerliğin etkisi olduğu düşünülebilir. Nitekim virüsler yakın zamanda küresel çapta yaşanan COVID-19 salgını etkisiyle pek çok insanın ister istemez bilgi sahibi olduğu bir konudur. Keza robot-cerrah ilişkisi de sağlık alanında teknolojinin ve robotların hatta yapay zekânın kullanılıp kullanılamayacağı tartışmalarıyla ilgili ve yine güncel bir

konudur. Ardından belirlenmiş olan beslenme, gebelik, sinir sistemleri ve genetik konuları da birçok insanın ilgisini çekebilecek niteliktedir.

Tablodan da anlaşıldığı gibi temalar altında yer verilmiş 21 metnin 15'i okuma, 6'sı ise dinleme metnidir. Bu metinlerin en temel özelliği otantik olmalarıdır. Bilindiği üzere otantik metin ana dili kullanıcısı tarafından doğrudan iletişim amacıyla üretilmiş yani eğitim-öğretim maksadıyla üretilmemiş ve bu nedenle dilin doğal özelliklerini yansıtan metindir. Otantik metinlerin tercih edilmesi kitabın içeriğiyle uyumlu olduğu gibi hedef kitlenin dil öğrenme gereksinimlerine de uygun düşmektedir. Dinleme metinlerinin sürelerine ve okuma metinlerindeki kelime sayısına bakıldığında basitten karmaşığa bir sıranın takip edilmediği, metin uzunluklarının tesadüfi olduğu hatta akademik yazma becerileri hedeflenen yerlerde bir makalenin tamamı verildiği gibi yalnızca kimi bölümlerinin verildiği de görülmektedir.

Kitapta benzerlerinden farklı olarak kitaba özgü kazanımlara yer verildiği dikkati çekmektedir. Kazanımlar okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerileri için ayrı ayrı yazılmıştır. Tekrarlar çıkarıldığında okuma becerisi için 41, yazma becerisi için 28, dinleme becerisi için 23, konuşma becerisi için 26 olmak üzere toplam 118 kazanım cümlesi belirtilmiştir. Kazanımlara bakıldığında içeriklerinin doğrudan dil becerilerini geliştirmeye yönelik olduğu gibi sağlık bilimlerine ve akademik dile yönelik olduğu da görülmektedir. Örneğin “*Anahtar sözcükleri anlamlandırabilme*”, “*Düşünce yazısı yazabilme*”, “*Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme*”, “*Belli bir konuyla ilgili fikrini sözel olarak ifade edebilme*” gibi kazanımlar sırasıyla okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerilerine yönelik iken “*Ergen gebelik ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme*”, “*Kaynak gösterebilme*”, “*Entelektüel (alan) tartışmalarına girebilme*”, “*Özet bildiri yazabilme*” gibi kazanımlar tıp bilgisine veya akademik anlatıma yöneliktir. Aşağıda kazanımların becerilere göre sınıflandırılması gösterilmiştir:

Tablo 2: *Kitapta Yer Alan Kazanımların Dil Becerilerine Göre Sınıflandırılması*

OKUMA	YAZMA	DİNLEME	KONUŞMA
Anahtar sözcükleri anlamlandırabilme	Akademik bir metnin biçimsel özelliklerini kavrayabilme	Akran değerlendirmesi yapabilme	Belli bir konuyla ilgili fikrini sözel olarak ifade edebilme
Anlatım tarzını analiz edebilme	Akademik metin türünü ayırt edebilme	Dersi dinleyebilme	Cümleden hareketle düşüncelerini açıklayabilme
Beslenme ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme	Akademik metinlerde metin içi kaynak gösterme biçimlerini kavrayabilme	Desteklediği veya çürüttüğü fikirleri tespit edebilme	Çeşitli konuşmalardan farklı bakış açılarını elde edebilme
Bildirinin bölümlerini (konuya giriş, amaç, metot/yöntem, bulgular, tartışma ve sonuç, kaynakça) kavrayabilme	Akademik metinlerdeki referansları kaynaççada gösterme biçimlerini kavrayabilme	Dinlediği metni anlayabilme	Entelektüel (alan) tartışmalarına girebilme
Bilimsel kaynak türlerini ayırt edebilme	Akademik metinlerdeki referansları kaynaççada gösterme biçimlerini kavrayabilme	Dinlediğini özetleyebilme	Entelektüel diyaloga davet edebilme
Bulgular ve yorum bölümünün işlevini kavrayabilme	Alıntı yapabilme (Doğrudan ve dolaylı alıntı)	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Farklı ağız özelliklerine sahip farklı statü ve sosyo-kültürel çevreden kişilerle iletişime geçebilme
Cerrahi ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme	Amaca yönelik araştırma yapabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Farklı disiplinlere ait kelimeleri kullanabilme
Dijital okuyabilme	Bilgi oluşturma	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Hazırlıklı konuşmalar yapabilme
Düşünce yazısı türlerini kavrayabilme	Düşünce yazısı yazabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Hazırlıksız konuşmalar yapabilme
Ergen gebelik ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme	Fişleme tekniğini kavrayabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	İkna edici ve bilgilendirici konuşmalar yapabilme
Farklı grafik türlerini okuyabilme	Giriş paragrafı yazabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Kapsayıcı konuşmalar yapabilme
Genetik ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme	İçerikleri anlamlı bir şekilde aktarabilme (yeniden ifade edebilme)	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	Kendini rahat ifade edebilme
Giriş bölümünün işlevini kavrayabilme	Kapak mektubu yazabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
Görsel okuyabilme	Kaynak gösterebilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
Görsellerden metnin içeriğini tahmin edebilme	Kronolojik öz geçmiş yazabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
İlk paragraftan metnin içeriği tahmin edebilme	Makale yazım sürecine hazırlık yapabilme	Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
İnternet araştırması yapabilme		Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
Kapak mektubu örneği inceleyebilme		Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	
Kaynakça bölümünün işlevini kavrayabilme		Dinleme metnine yönelik tahminde bulunabilme	

Kütüphane araştırması yapabilme Metin türlerini ayırt edebilme Metindeki ayrıntıları anlayabilme Metne göz atarak okuyabilme Metni çözümleyebilme Metni tarayarak okuyabilme Metnin içeriğini analiz edebilme Metnin içeriğini analiz edebilme Odaklanarak okuyabilme Okuduğu metnin içeriğini analiz edebilme Ön bilgileri aktif hâle getirebilme Ön bilgileri aktif hâle getirme Öz geçmişin işlevini anlayabilme Öz/özet bölümünün işlevini kavrayabilme Özet bildirinin içeriğini anlayabilme Sinir sistemi ve duyu organları ile ilgili ön bilgileri aktif hâle getirebilme Tablo ve grafikleri okuyabilme Tartışma ve sonuç bölümünün işlevini kavrayabilme Tematik kavramları tanımlayarak kelimeler hakkında çıkarımda bulunabilme Tıbbi genetik ile ilgili alan bilgisini genişletebilme Yöntem bölümünün işlevini kavrayabilme Zıtlık ve paralellik ilişkisi kuran kelimeleri tarayarak okuyabilme	Makalenin içeriğini özetleyebilme Metnin içeriğini özetleyebilme Öz/Özet bölümü yazabilme Özet bildiri yazabilme Özet oluşturabilme Özetin işlevini anlayabilme Resmî/resmî olmayan yazı türlerini kavrayabilme Tanımlayıcı ve yaratıcı yazabilme Verileri görsel hâle getirebilme Yazma hedeflerini belirleyebilme Yazmanın önemini fark edebilme Yöntem bölümü için paragraf yazabilme	İyi bir sunumun özelliklerini kavrayabilme Konularla ilgili metinler dinleyebilme Konuşmacının anahtar kelimelerini belirleyebilme Not alarak dinleyebilme Resmî/resmî olmayan dinlemeler yapabilme Seçici dinleyebilme Sınıftaki bir sunumu dinleyebilme Tematik kavramları tanımlayarak kelimeler hakkında çıkarımda bulunabilme Zıtlık ve paralellik kuran yapıları kavrayabilme	Konu hakkındaki bakış açısını ifade edebilme Konuşurken sesini kontrol edebilme, vurgu ve tonlamayı doğru yapabilme Metnin içeriğini özetleyebilme Ön bilgilerinden hareketle konuşmalar yapabilme Resmî/resmî olmayan konuşmalar yapabilme Sınıf tartışmalarına katılabilme Slaytları oluşturabilme Sözel geri bildirim ve değerlendirme yapabilme Sözel veya yazınsal sorulara uygun cevaplar verebilme Sözlü özet yapabilme Sunum hazırlayabilme Sunum için hazırlık yapabilme Tahminde bulunabilme Türkçenin standart kullanımını konuşmalarına yansıtabilme
---	--	--	--

Temalara göre bölümlenmiş olan kitapta her bir tema için bir işleniş planı düzenlenmiştir. Buna göre her bir tema için öncelikle amaçlar gösterilmiştir. Bu amaçlar yukarıda gösterilen kazanımlardır. Her bir temada öğrencinin, dil becerilerine göre edineceği kazanımların belirtilmesi öğrenciyi derse karşı güdüleyecektir. Bu amaçların yanında ayrıca hazırlık soruları da bulunmaktadır ki o temaya ait bazı temel kavram ve bilgilerin metinlerden önce öğrenilmesi bakımından önemlidir. Bu hazırlık sorularının ardından metinlere ilişkin tahminlerde bulunma çalışmalarına yer verilmiştir. Sözelimi ilk temada (s. 2) bilimin ne olduğuna ve astrolojinin bilim olup olamayacağına ilişkin bir giriş metninden önce verilen “*Yazar, astroloji ile ilgili hangi görüşlere dikkat çekiyor? Metinde altını çiziniz.*” yönergesi buna yönelik bir okuma etkinliğidir. Keza devamında verilen “*Yazara göre Türkiye’de astrolojiye olan yoğun talebin göstergeleri nelerdir? Metinde uygun yerlerin altını çizerek tespit ettiğiniz bulguları kendi kelime ve cümlelerinizle ifade ediniz.*” yönergesiyle yazma becerisi, “*Herhangi bir alanın sözde bilim olmaması için sizce hangi özelliklere sahip olması gerekir? Üç farklı öneride bulunun ve arkadaşlarınızla tartışınız.*” yönergesiyle de konuşma becerisinin kullanımına yönlendirme yapılmıştır. Yine esas metnin öncesinde şu yönerge verilerek öğrenciler metnin içeriğine alıştırılmıştır (s. 3):

“‘Bilim ve Bilimcilik Nedir?’ başlıklı bir konuşma dinleyeceksiniz. Başlık hakkında düşündünüz ve aşağıda verilen sorular ile ilgili aklınıza gelenleri maddeler hâlinde yazınız.

a. Sizce bu konuşmada niçin bilim konusu ele alınmış olabilir?

b. Sizce bilim ve bilimcilik arasındaki farklar nelerdir?

c. Sizce konuşmacı görüşlerini desteklemek için ne tür örnekler vermiş olabilir?”

Burada verilen yönergede öğrencilerin klasik olarak sadece dinleme metnine hazırlanmadığı, aynı zamanda eleştirel düşünmeye, mantığa ve tartışmacı anlatıma da yönlendirildiği görülmektedir. Ardından verilen etkinlikte de benzer bir anlayış göze çarpmaktadır (s. 4):

“Bilim hakkında internetteki gündelik metinlerden bilgi edininiz. Hem bu kavramı destekleyen hem de eleştirel biçimde ele alan metinler bulmaya çalışınız. Birkaç ana görüşü yazınız ve sonra arkadaşlarınızla fikir alışverişinde bulununuz.”

Bu yönergeyle bağlı olarak verilen şu ipucu kutucuğu yine öğrencileri akademik anlatıma ısındırmayı amaçlamaktadır (s. 4):

“İçerikleri ön plana çıkarma

Bir konuşmayı veya sunumu dinlemeden önce düşünmelisiniz:

- *O konu hakkında ne biliyorsunuz?*
- *Başka hangi ön bilgilere ihtiyacınız var?*
- *Metinden hangi bilgileri edinmeyi umuyorsunuz?*

Sunumun başlığı, sunucu hakkındaki bilgiler, konuyu daha anlaşılır kılan metinler, kaynakçadan olan metinler veya kendi dilinizdeki metinler size bu konuda yardımcı olur.”

İlk temada bu etkinliklerden sonra metnin dinlenmesine geçilmiştir. Bunun ardından ise birçok etkinlik ve soruyla öğrencilerin dinlediğini anlama başarıları artırılıp ölçülmeye çalışılmıştır. Bu noktada yazarların genellikle açık uçlu soru kökleri hazırladığı göze çarpmaktadır. Ayrıca dinlediğini anlama konuşma ve yazma etkinliklerine çevrilerek, anlaşılanların anlatılması da hedeflenmiştir. Bunlardan başka çağrışım, eşleştirme ve boşluk doldurma gibi etkinliklerle öğrencilerin söz varlığı zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Metinler boyunca devam eden bu anlama ve anlatma çalışmaları yukarıda da belirtildiği gibi yalnızca dil becerilerinin geliştirilmesi düzeyinde kalmamış aynı zamanda öğrencilerin akademik dile aşına olmasına ve bilimsel metin üretme becerilerini de kazanıp iletmelerine yönelik olarak zenginleştirilmiştir. Söz gelimi *“Aşağıda verilen cümleleri dolaylı anlatım kullanarak ifade ediniz.”* (s. 32) veya

“Aşağıda verilen paragrafları okuyunuz. Sizce anlatım tarzı açısından hangisi daha iyi bir özetdir? Açıklayınız.” (s. 34) yönergeleri bunu doğrulamaktadır.

Her temanın sonunda bir öz değerlendirme ölçeği bulunmaktadır. Bu ölçekler o temaya özgü olup öğrencinin o temadaki kazanımlara ne kadar ulaşıp ulaşmadığını görebilmesi için çok önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Ayrıca yine her temanın sonuna bir sözlük konularak, o temada geçen bilinmeyen kelimelerin, özellikle de sağlık bilimi terimi olanların Türkçe tanımlarına yer verilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

İncelemenin sonunda ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi kapsamında özel amaçlı veya belli bir bilimsel alana özgü olarak yapılacak öğretimde kullanılacak materyal veya ders kitabı henüz yeteri nicelik ve niteliğe ulaşmamıştır. Bu az sayıdaki eserlerden biri de Erciyes Üniversitesinden Dr. Gürkan Morali, Dr. Vedat Halitoğlu, Öğr. Gör. Emre Gökduman ve Arş. Gör. Yasemin Acar tarafından hazırlanıp 2018 yılında yayımlanmış olan *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sağlık Bilimleri* adlı kitaptır. 173 sayfa uzunluğundaki eser barındırdığı bazı yenilik ve farklılıklar ile göze çarpmaktadır.

Kitabın ilk göze çarpan özelliği kitaba özgü kazanımların yazılmış olmasıdır. Bu kazanımlar hem genel dil becerilerine hem de akademik dile yönelik olması bakımından da dikkat çekmektedir.

Baştan sona temalara bölünmüş olan kitapta her bir sağlık temasına uygun çeşitli otantik okuma ve dinleme metinleri belirlenmiş ve metinler için işleniş planı şeklinde birçok etkinlik hazırlanarak metnin anlaşılma düzeyi artırılmaya çalışıldığı gibi bunlardan hareketle anlatma etkinliklerine de yer verilerek öğrencilerin konuşma ve yazma becerilerinin geliştirilmesine katkı sağlamıştır.

Kitaptaki ipucu kutucukları ile etkinliklerde kullanılabilecek bilişsel stratejilerin öğretilmesi, akıllı işaretler ile de çeşitli tekniklerin kullanılması hedeflenmiştir.

Her bir temanın sonunda öğrenci öz değerlendirme ölçekleri kullanılarak öğretmenin değerlendirmesinin yanı sıra öğrenci değerlendirmesine de yer verilmiştir.

Yine her bir temanın sonunda o temadaki kelimeler için birer sözlük hazırlanarak öğrencinin söz varlığı geliştirilmeye çalışılmıştır.

Kitabın incelenmesinden hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

Kitapta verilen dinleme metinlerine her daim ulaşılabilmesi için ayrı bir siteye yüklenmesi sağlanabilir.

Sağlık bilimlerinin daha farklı alanlarına ilişkin metinlerin işlendiği bir başka kitap hazırlanabilir.

Sağlık bilimleri içeriğinde fakat dil bakımından daha karmaşık yapı metinlerin işlendiği bir kitap hazırlanabilir.

Kaynakça

- Avrupa Konseyi Modern Diller Bölümü, (2013). *Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni Öğrenme-Öğretme Değerlendirme*. (Ö. Demirel, A. Çakır, N. Sevil, İ. Egel, G. Yüksel, B. Haznedar, O., Toklu, İ. Bükel ve A. Daloğlu, Çev.). Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Cansız Aktaş, M. (2014). Nitel veri toplama araçları. M. Metin (Ed.), *Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* içinde (s. 337–371). 1. Baskı, Pegem Akademi.
- Çangal, Ö. ve Başar, U. (2016). Türkçe öğrenen İranlılar için turizm Türkçesi öğretim programı, terimler sözlüğü ve konuşma kılavuzu denemesi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11 (3), 707-734. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9396>
- Çangal, Ö. ve Yörüsün, S. (2017). Özel amaçlı Türkçe öğretimi ders kitabı önerisi: bankacılık Türkçesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4), 2669- 2693.
- Çiftler, F. ve Aytan, T. (2019). Yabancılar için akademik Türkçe kitapları üzerine bir inceleme. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 7 (4), 75-91. 10.29228/ijlet.39947
- Dolmacı, M. (2015). *Akademik Türkçe kelime bilgisi üzerine bir derlem çalışması: yabancı dil olarak Türkçe öğretimine dair çıkarımlar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Kurt, V. (2019). *Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde özel amaçlı dil öğretimi: iş Türkçesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Merriam, S. B. (2013). Nitel Araştırma. (S. Turan, Ed.). 1. Basım, Nobel.

- Moralı, G. (2019). Uluslararası öğrencilere yönelik akademik Türkçe okuma metinlerinin ve etkinliklerinin değerlendirilmesi: bir doküman incelemesi. *Aydın TÖMER Dil Dergisi*, 4(2), 57-72.
- Moralı, G., Halitoğlu, V., Gökdoğan, E. ve Acar, Y. (2018). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sağlık Bilimleri*, Erciyes Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi.
- Parlak, H., Üstten, A., Kardaş, D., Kaplan, H., Ulus, A. ve Mehmet, G. (2017a). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe I (Anlama)*. (N. Temur, Ed.) Ankara: Salmat Basım Yayıncılık Ltd. Şti.
- Parlak, H., Üstten, A., Kardaş, D., Kaplan, H., Ulus, A. ve Mehmet, G. (2017b). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe II (Yazma)*. (N. Temur, Ed.) Ankara: Salmat Basım Yayıncılık Ltd. Şti.
- Sarıçoban, A. ve Kırbaş, G. (2019, Ekim). Yabancı dil olarak Türkçe öğretim kitaplarının hukuk Türkçesi bakımından incelenmesi. 11th International Congress on Research in Education, Konya.
- Şen, E. (2015). *İktisadi ve idari bilimler Türkçesinin incelenmesi ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanımı*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Toker, H. (2025). *Yabancı sağlık mensubu adaylarının sağlık Türkçesi öğrenimine yönelik motivasyon ve kaygıları*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Gazi Üniversitesi.
- Tüfekçioğlu, B. (2018). *Yabancı dil olarak akademik Türkçe: Sosyal bilimlerde akademik ve teknik söz varlığı*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Hacettepe Üniversitesi.
- Yılmaz, E., Kahraman Tüney Ş., Bilgin E., Şimşek M. ve Demirel G. (2018). *Uluslararası Öğrenciler için Fen ve Sağlık Bilimlerinde Akademik Türkçe*. (Yıldırım, F., Yılmaz, M. Y., Demirel G., Boylu E. ve Biçer A., Editörler). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

TÜRKÇEDE SAĞLIK DİLEKLERİNİ İFADE EDEN İLİŞKİ SÖZLERİNİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ*

The Semantic Features of Formulaic Expressions Expressing Health Wishes in Turkish

Albina TUZLU¹

 ORCID ID: 0000-0002-0603-7010 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Bu çalışma, Türkçede bireylerin sağlık dileğinde bulunmak amacıyla kullandığı ilişki sözlerinin semantik (anlamsal) özelliklerini incelemektedir. Toplumlar arası kültürel etkileşimin artması, ilişki sözlerinin anlam alanlarının da genişlemesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Türkçedeki sağlık dileklerinin anlam yapısı, bağlamı ve kullanım alanları değerlendirilmiştir. Bu makalenin amacı, Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin semantik yapılarını incelemek, bu yapıların kullanım bağlamlarını ve kültürel yansımalarını ortaya koymaktır. “Geçmiş olsun”, “Allah şifa versin”, “Başın sağ olsun”, “Afiyet olsun” gibi ifadelerin dilsel yapılarını analiz ederek, bu kalıp sözlerin anlam dünyasında nasıl bir yer tuttuğunu ve hangi durumlarda tercih edildiğini belirlemek hedeflenmiştir. Araştırma nitel yöntemle yürütülmüş olup, betimleyici ve içerik analizine dayalı teknikler kullanılmıştır. Elde edilen veriler semantik analiz yöntemiyle sınıflandırılmış, ilişki sözlerinin anlamsal katmanları ve bağlamsal kullanımları analiz edilmiştir. Analizler sonucunda Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin genellikle çeşitli semantik temalar etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. Bunlar hediye verirken, ölüm, doğum gibi olaylar karşısında söylenmesi gerekli ve gelenek olan sözlerdir. Türkçede sağlık dilekleri, dilin sosyal ve kültürel yapısına bağlı olarak çeşitli ilişki sözleri şeklinde kendini göstermektedir. Bu ilişki sözleri, temelde iki ana kategoriye ayrılabilir: dini temelli sağlık dilekleri ve seküler sağlık dilekleri. Her iki kategori de toplumun değer yargılarını ve inanç sistemlerini yansıtan önemli dilsel araçtır. Türkçede sağlık dileklerini ifade eden kalıp sözler, yalnızca bireylerin sağlık durumlarına yönelik temenniler değil, aynı zamanda kültürel değerleri ve toplumsal ilişkileri de yansıtan dilsel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadeler hem sağlıkla doğrudan ilişkili olan hem de

¹Doç. Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Taşkent Program Koordinatör Yardımcısı, **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 27.06.2025

Künye: Tuzlu, A. (2025). *Türkçede Sağlık Dileklerini İfade Eden İlişki Sözlerinin Semantik Özellikleri*. Artikel Akademi, 144–165.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

sağlığı dile getiren anlamlar taşıyan pek çok farklı kalıp içermektedir. Bu çalışma, Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin yalnızca hastalığa yönelik değil, aynı zamanda kültürel, dini ve toplumsal değerleri de yansıtan çok katmanlı anlamlar içerdiğini ortaya koymuştur. Bu kalıplar, bireyler arası duygusal bağları güçlendiren, toplumsal birlik duygusunu pekiştiren önemli söylemsel araçlardır. Gelecekte bu tür ilişki sözlerinin farklı kültürlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dilin kültürel işlevlerini daha geniş bir perspektiften değerlendirmeye katkı sağlayacaktır. **Anahtar kelimeler:** Kalıp sözler, ilişki sözleri, sağlık, semantik özellikler.

Abstract: *This study examines the semantic features of formulaic expressions used by individuals in Turkish to convey health wishes. The increase in intercultural interaction has led to an expansion in the semantic domains of such expressions. In this context, the semantic structure, context, and areas of use of health-related expressions in Turkish have been evaluated. The aim of this article is to analyze the semantic structures of formulaic expressions that express health wishes in Turkish and to reveal their usage contexts and cultural reflections. By analyzing the linguistic structures of expressions such as “Geçmiş olsun” (“Get well soon”), “Allah şifa versin” (“May God grant healing”), “Başın sağ olsun” (“My condolences”), and “Afiyet olsun” (“Enjoy your meal”), it seeks to determine their place in the semantic universe and the situations in which they are preferred. The research was conducted through a qualitative approach, employing descriptive and content analysis techniques. The data obtained were classified using semantic analysis, and the semantic layers and contextual usages of the formulaic expressions were examined. The analyses revealed that formulaic expressions expressing health wishes in Turkish are generally shaped around various semantic themes: they are traditional expressions that are expected to be uttered in situations such as giving a gift, death, or birth. Health-related expressions in Turkish manifest themselves as different formulaic utterances depending on the social and cultural structures of the language. These expressions can be classified into two main categories: religiously based health wishes and secular health wishes. Both categories serve as significant linguistic tools reflecting the value judgments and belief systems of society. Formulaic expressions of health wishes in Turkish are not only well-wishes concerning an individual’s state of health but also linguistic structures that reflect cultural values and social relationships. These expressions include numerous formulas that carry meanings either directly associated with health or indirectly alluding to it. The study demonstrates that health-related formulaic expressions in Turkish*

encompass multi-layered meanings, reflecting not only illness but also cultural, religious, and social values. These expressions function as important discursive tools that strengthen emotional bonds between individuals and reinforce the sense of social unity. Future comparative studies on such formulaic expressions across different cultures may contribute to a broader understanding of the cultural functions of language.

Keywords: *Formulaic expressions, relational expressions, health, semantic features*

Amaç, Yöntem ve Bulgular

Bu çalışma, Türkçede bireylerin sağlık dileğinde bulunmak amacıyla kullandığı ilişki sözlerinin semantik özelliklerini incelemektedir. Bu makalenin amacı, Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin semantik yapılarını incelemek, bu yapıların kullanım bağlamlarını ve kültürel yansımalarını ortaya koymaktır. “Geçmiş olsun.”, “Allah şifa versin.”, “Başın sağ olsun.”, “Afiyet olsun.”, “Eline sağlık.” gibi ifadelerin dilsel yapılarını analiz ederek, bu ilişki sözlerinin anlam dünyasında nasıl bir yer tuttuğunu ve hangi durumlarda tercih edildiğini belirlemek hedeflenmiştir. Araştırma nitel yöntemle yürütülmüş olup betimleyici ve içerik analizi teknikleri kullanılmıştır. Elde edilen veriler semantik analiz yöntemiyle sınıflandırılmış, ilişki sözlerinin anlamsal katmanları ve bağlamsal kullanımları analiz edilmiştir.

Türkçede Dilbilim Yerinde İlişki Sözlerinin Yeri

“Kalıp sözler ya da ilişki sözleri adı verilen öğeler -tıpkı deyimler ve atasözleri gibi- bir dili konuşan toplumun kültürüne ışık tutmakta, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve göreneklerini yansıtmaktadır.” (Aksan, 2006, s. 190). Bir topluluk içinde merhabalaşırken, vedalaşırken, yemeğe başlarken, yemekten kalkılırken, doğum, evlenme, hastalık, ölüm gibi olaylar karşısında söylenmesi gerekli ve gelenek olan sözler, bir yabancı için gerçekten öğrenilmesi zor yapılardır. Bu sözler sadece o toplumda bir süre yaşamakla öğrenilir. Söz varlığını oluşturan öğelerden ilişki sözleri kanaatimize göre yapısı ve anlamı açısından frazeolojinin (deyim

bilim) geniş kapsamında yer almaktadır. Araştırmamızda, karmaşık bir anlamı olan, istikrarlılık, yeniden üretilebilirlik ve ifade gücü (expressiveness) özelliklerine sahip tüm sabit sözcük gruplarını inceleyen geniş bir deyim bilim anlayışını paylaşmaktayız.

Türkiye'de deyim bilimine (frazeolojiye) yönelik artan ilgi, 20. yüzyılın 1960–1970'li yıllarına denk gelmektedir. Bu dönemde ortaya konulan çalışmalar ağırlıklı olarak sözlük bilimsel (leksikografik) niteliktedir ve bu eserlerde yazarların frazeolojik yaklaşımları genellikle ön söz ya da son söz bölümlerinde ifade edilmektedir.

Türk dil biliminde frazeoloji, bağımsız bir disiplin olarak ancak 1980'ler ve 1990'lar itibarıyla şekillenmiş ve bu süreç, D. Aksan, O. A. Aksoy, A. Dağpınar, L. S. Uzun gibi araştırmacıların çalışmalarıyla ilişkilidir. Bu gelişimden önce, S. Emir, T. Doğanay, K. Eyüboğlu gibi bilim insanlarının uzun yıllar süren çabalarıyla deyimssel verilerin toplanması ve betimlenmesi sağlanmıştır. Frazeolojinin incelenmesi, genellikle deyim ve atasözlerinin özelliklerinin genel bir tanımına indirgenmiştir, bu birimlerin dilsel sistemdeki yeri ve bazı stilistik özellikleri de ele alınmıştır. Türk frazeolojisinde, deyim ve atasözü, deyim ve sözcük gruplarının, birleşik kelimeler ve deyimlerin birbirinden ayrılması sorununa odaklanmaktadır. Görüşünü bizlerin de paylaştığımız bazı dilbilimciler (Ömer Asım Aksoy, Ali Püsküllüoğlu, Leyla Subaşı-Uzun) frazeolojik birimin en az iki kelimeden oluşması gerektiğini savunurken, diğer araştırmacılar (Sabağat Emir, Doğan Aksan, Mehmet Hengirmen, Metin Yurtbaşı) frazeolojik birimin tek kelimelik olabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, bazı Türk dil bilimcileri yalnızca ayrı yazılmış, sabit sözleri deyim olarak kabul ederken, diğerleri bunların yanı sıra birleşik ya da iki bileşenden oluşan sözleri de deyim olarak değerlendirmektedir (akt. Tuzlu, 2012, s. 15-16).

A. Dağpınar, O. Aksoy gibi bilim adamları deyimleri, bileşik sözcükleri ve kalıp sözleri birbirinden ayırmaktadır (Dağpınar 1998; Aksoy, 1965, 1995, 1998). Bazı özellikleri nedeniyle, Türk dil bilimcileri birtakım kalıp sözleri kimi zaman deyimler (frazeolojik birimler-FB) olarak

kabul etmektedir. Bilim insanları, işleyiş ve sık kullanım sürecinde bulunan ve belli durumlarla ilişkilendirilmiş olan bazı birimlerin deyimleştiğini belirtmektedirler. Bu bağlamda, Sabahat Emir tarafından önerilen Türk frazeolojisi sınıflandırmasında yalnızca FB'ler değil, aynı zamanda ilişki sözleri de yer almaktadır. Yazar, deyimleri; alay, eğlence, şaka, üzüntü, teselli vb. ifadeleri iletme amacıyla yapılan gruplandırmaya göre birleştirmiştir. Emir, aşağıdaki türlerdeki deyimleri ayırmaktadır:

- 1) Alay ve eğlenme maksadıyla yapılan deyimler,
- 2) Hikâye deyimleri,
- 3) Sedayı yani sesi takliden meydana gelen deyimler,
- 4) Tasvirî nitelikte deyimler,
- 5) Mübalağa deyimleri,
- 6) İltifat, dalkavukluk, yaltaklanma ve sevgi deyimleri,
- 7) Dua deyimleri,
- 8) Beddualar,
- 9) İhtar mahiyetinde deyimler
- 10) Küfür ve hakaret deyimleri (Emir, 1977, s. 7-19).

Bizim araştırmamızda yer alan ilişki sözleri ise 2, 6, 7 ve 8. gruplarda bulunmuştur.

İlişki sözlerinin atasözleri, deyimler ve ikileme gibi dil birimlerine sıklıkla atfedildiği gerekçesiyle Türk dilbilimci Hürriyet Gökdayı, ilişki sözlerini yapı, işlev, anlam ve bağlam açısından ayırt etme olasılığından bahseder. Bu özellikle tek sözcüklü ilişki sözleri için geçerlidir. Bununla birlikte yazar, bu ölçütlerin ayrı ayrı ele alındığında atasözleri, deyimleri ve ilişki sözlerini ayırt etmek için yeterli olmadığını ileri sürer. Bir ölçüt kümesi, bu sözcük birimleri arasında net sınırlar çizmemize olanak tanıyacaktır (2008, s. 94).

Başka bir dilbilimci Eyüp Geniş, "deyimler" terimini "kalıp sözler" olarak çevirmektedir. "Kalıp sözler grubu, en az bir sözcüğünün, kendi asli anlamında kullanılmadığı sözcükler grubudur." (Geniş, 2008, s. 64). Bizim görüşümüze göre, bu terim iki nedenle "frazeolojik birim" (deyim) olarak kalmalıdır: 1) Türkçedeki deyimler, atasözleri, özdeyişler (vecizeler) gibi dil birimleri de kalıp söz gruplarıdır çünkü "kalıp sözler" terimi, deyimler, atasözleri, bilmeceler, bilinen vecizeler ve alıntılar, eş anlamlı kelimeler, birleşik kelimeler vb. tüm öğeleri kapsamaktadır. 2) Türkçede yukarıda bahsedilen birimlerin yanı sıra kalıp sözler veya ilişki sözleri de bulunmaktadır. Bunlar zaten kalıp söz adını taşımaktadır.

Dolayısıyla Türkçede kalıp sözler veya ilişki sözleri özel bir dilsel kategori oluşturmaktadır. Bu dil birimleri, Türk dil bilimcilerinin çalışmalarında çeşitli terimler altında ele alınmaktadır: "kalıp sözler" (Toklu, 1995; Aksan, 1999, 2006; Özdemir, 2000; Erol, 2007; Gökdayı, 2008), "ilişki sözleri" (Aksan, 2002, 2006; Kaya, 2001; Cihangir, 2010), "kalıplaşmış sözler" (Kaya 2001), "iletişimsel sözler" (Toklu, 2003), "kültür birimi" (Kula, 1996). Aynı yazar, farklı tanımlar kullanabilmektedir. Türkçedeki bu leksik birimleri tanımlamak için en uygun terim, bizim görüşümüze göre, Doğan Aksan'ın yorumuyla "ilişki sözleri" terimidir. Aksan'a göre, "Sözvarlığı içinde yer alan bu öğeler, bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir." (Aksan, 1996, s. 34). Türkçedeki ilişki sözleri; Doğançay, Kamışlı, Özözen, Erol, Gökdayı, Cihangir gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

İncelediğimiz ilişki sözleri, bir iletişimin başlatılması, sürdürülmesi ve sonlandırılmasında kullanılan sabit sözcüklerden oluşan bir sistemdir. Dolayısıyla, Türkçede ilişki sözleri, dilsel eylemin başında, ortasında veya sonunda kullanılmalarına göre sınıflandırılabilir.

İlişki sözleri, kelime düzeyinde (leksikoloji), sözcük grubu düzeyinde (sentaks) ve kültürel metin düzeyinde (metinbilim) incelenebilir. Bu çalışmada, biz Türkçede yalnızca sağlık dileklerini ifade eden ilişki

sözlerinin bazı semantik ve kültürel özelliklerinin incelenmesiyle sınırlı kalacağız. İlişki sözlerinin tematik gruplara tasnif edilerek bir bütün olarak analizi semantik düzeyde gerçekleşmektedir. Türk ilişki sözleri işlevsel-semantik bir evrensellik olarak değerlendirilmektedir.

Türkçede İlişki Sözlerinin Sınıflandırılması

İlişki sözlerinin birçok çeşidi vardır ve bu çeşitlerin seçimi belirli iletişimsel durumlar ve faktörlere bağlıdır. Hürriyet Gökdayı, Türkçedeki ilişki sözlerini, leksik birimlerin anlamından türeyen anlamlara göre sınıflandırmayı önermektedir:

Hürriyet Gökdayı'nın sunduğu sınıflandırmaya göre, Türkçedeki kalıp sözler şu şekilde anlam gruplarına ayrılabilir (Gökdayı, 2008, s. 101–102):

- ❖ Hayır dua ve iyi dilek bildirenler (*Güle güle oturun, Allah razı olsun, mutlu yıllar*),
- ❖ Küfür, beddua-ilenç bildirenler (*Allah belasını versin*),
- ❖ Duygusal tepkileri dile getirenler (*Allah aşkına, Allah çarpsın*),
- ❖ Selamlaşma bildirenler (*Günaydın, iyi sabahlar, merhaba, selam*),
- ❖ Ayrılık bildirenler (*Hoşça kal, elveda, iyi yolculuklar*),
- ❖ Batıl inançları bildirenler (*Nazar değmesin, iyi saatte olsunlar*),
- ❖ Bir istek bildirenler (*Gereğini arz ederim, bana müsaade*),
- ❖ Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler (*Senden (sizden) iyi olmasın, rica ederim*),
- ❖ Bir isteği kabul veya reddetme bildirenler (*Baş üstüne, emredersiniz, maalesef*),
- ❖ Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler (*Ben sana gösteririm, benden günah gitti*),

- ❖ Genel bir davranış veya düşünce bildirenler (*Her şey olacağına varır*),
- ❖ Töre, gelenek ve kültürel değerleri yansıtanlar (*Ellerinizden öperim, ayıptır söylemesi*),
- ❖ Dini inançları bildirenler (*Allah'tan geldi, günah*),
- ❖ Soru sorup cevap isteyenler (*Hemşerim memleket nere?, eş olarak kabul ediyor musunuz?*),
- ❖ Özür dileme bildirenler (*Kusura bakma, özür dilerim*);
- ❖ Sembolik olarak ödüllendirme bildirenler (*Aferin, su gibi aziz ol*),
- ❖ Minnet, teşekkür bildirenler (*Teşekkür ederim, zahmet oldu*).

Yukarıda sunulan bu sınıflandırmadan da görüldüğü üzere, listeye yalnızca ilişki sözleri değil, aynı zamanda bazı atasözleri de (örn. Her şey olacağına varır) dâhil edilmiştir. Bu sınıflandırma çeşitli ölçütlere dayanmaktadır.

Türkçede ilişki sözleri, duruma bağlı olarak iki gruba ayrılmaktadır (Tannen & Öztekin, 1981, s. 39). Birinci grup, yalnızca belirli bağlamlarda ortaya çıkan, yani dışsal duruma tamamen bağlı olan ilişki sözlerinden oluşmaktadır. Bu grup kendi içinde üç alt gruba ayrılır:

- 1) Üzüntü veya stresli durumlarla ilgili ilişki sözleri: Genellikle sağlık problemleri, bir yakının kaybı ya da geçici bir ayrılık gibi durumlarda kullanılır. Örneğin: *Geçmiş olsun, başınız sağ olsun*.
- 2) Karşı tarafın mutlu anlarında söylenen ilişki sözleri: Doğum günü, yeni bir haber ya da başarı gibi olumlu olaylar sırasında kullanılır. Örneğin: *Doğum günün kutlu olsun, gözünüz aydın; güle güle giy*.
- 3) İletişimde dostane ilişkiler kurmaya yönelik ilişki sözleri: Konuşma sırasında samimiyet ve alçakgönüllülük ifadesi olarak kullanılır. Örneğin: *Estağfurullah, "estağfurullah, haddimiz değil", sizden iyi olmasın*.

İkinci grup ise belirli bir bağlamın oluşmasına gerek kalmadan, anlık ve kendiliğinden ortaya çıkan ilişki sözlerini kapsar. Genellikle olumlu anlam taşıyan ve karşı tarafa iyi dilek ileten ifadelerdir. Örneğin: *Allah korusun, Allah muhtaç etmesin; maşallah.*

Türk dilbilimci Hürriyet Gökdayı, ilişki sözlerini bağlama göre üç gruba ayırmayı önermektedir: zorunlu ilişki sözleri, zorunlu olmayan (isteğe bağlı) ilişki sözleri ve diyalog şeklinde (soru-cevap temelli) ilişki sözleri (Gökdayı, 2008, s. 105). Bu ilişki sözleri, belirli gruplara şartlı olarak dâhil edilmiştir. Zira genel anlamlarına rağmen bu ifadeler farklı bağlamlarda da kullanılabilmektedir.

Turan Aydın, 2010 yılında yayımladığı çalışmasında, Türkçedeki kalıp sözleri dört ana gruba ayırarak detaylı bir sınıflandırma sunmuştur:

- 1) Dua ifadeleri: Bu grupta, iyi dilek ve temennileri içeren ifadeler yer alır.
- 2) Lanet ifadeleri: Kötü dilek ve beddua içeren ifadeler bu gruba dâhildir.
- 3) Yemin ifadeleri: Kişinin sözünü pekiştirmek amacıyla kullandığı yemin ifadeleri bu kategoride incelenir.
- 4) Günlük hayatta kullanılan kalıp sözler: Selamlaşma, tebrik, övgü gibi günlük iletişimde sıkça kullanılan kalıplaşmış ifadeler bu grupta toplanmıştır.

Dua ifadeleri 47, lanet ifadeleri 34, yemin ifadeleri 6, günlük kalıp sözler 23 alt gruba ayrılmıştır (Aydın, 2010).

Bu sınıflandırma, Türkçedeki kalıp sözlerinin zenginliğini ve çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Aydın'ın çalışması, Türk dilindeki kalıp sözlerin sistematik bir şekilde incelenmesine katkı sağlamaktadır. Bu sınıflandırma, dil bilimsel analizler ve kültürel çalışmalar için değerli bir kaynak teşkil etmektedir.

Türkçede ilişki sözlerinin özgünlüğü ve çeşitliliği, bu sözlerin analizinin gramer temelliden daha çok semantik özelliklere dayalı olarak yapılmasını öne sürmektedir. Günümüz Türkçesinde birçok farklı türde ilişki sözü tespit edilmiştir. Bu çalışmada, kapsamlı tarama

yöntemiyle, çağdaş Türkçede en yaygın şekilde kullanılan 150 ilişki sözü analiz için seçilmiştir. Bunların arasında sağlık dileklerini ifade eden kalıp sözler büyük bir grup oluşturmaktadır. İncelenen sağlık dileklerinin sayısı 50-60 arasındadır.

İlişki sözleri, belirli iletişim durumlarında, konuşanın duruma karşı tutumunu, duygularını ve düşüncelerini ifade etme, iletişimi sürdürme amacıyla kullanılır. Bu formüller, yalnızca dilsel değil aynı zamanda sosyal ve duygusal işlevler de üstlenir. Mevcut ilişki sözleri sınıflandırmalarının çoğu, iletişim bağlamına (konuşma durumuna) dayanmaktadır. Biz de çeşitli dil bilimcilerin yaklaşımlarından yola çıkarak, Türkçedeki ilişki sözlerini anlamlarına göre kavram alanı temelli olarak on tematik gruba ayırdık:

- 1) Selamlaşma sözleri,
- 2) Vedalaşma sözleri,
- 3) Teşekkür etme sözleri,
- 4) Teselli, sempati ve taziye sözleri;
- 5) Rica ve istek sözleri,
- 6) Özür dileme sözleri,
- 7) İyi dilek sözleri ve hayır dualar (çocuk doğumu, ev, araba, kıyafet alımı gibi durumlarda),
- 8) Beddua ve kötü dilek sözleri (Not: bu tür ifadeler kötülüğü tersine çevirmek amaçlı hem iyi dilek yerine hem de olumsuz niyet amaçlı kötü dilek içerebilir.),
- 9) Dini inançlı sözler,
- 10) Evrensel ve kültürel değerleri yansıtan sözler.

Türkçede sağlık dilekleri, dilin sosyal ve kültürel yapılarına bağlı olarak çeşitli ilişki sözleri şeklinde kendini gösterir. Bu ilişki sözleri, temelde iki ana kategoriye ayrılabilir: dinî temelli sağlık dilekleri ve seküler sağlık dilekleri. Her iki kategori de toplumun değer yargılarını ve inanç sistemlerini yansıtan önemli dilsel araçlardır. Türk toplumunda sağlık, sadece bireysel bir konu değil aynı zamanda toplumsal bir değerdir. Sağlık dilekleri, bu anlayışın dilsel

göstergeleridir. Özellikle yaşlılar arasında dua şeklindeki kalıplar yaygındır.

Dinî Temelli Sağlık Dilekleri

Dinî temelli ilişki sözleri, Türk toplumunda sağlık dileklerinin sıkça yer aldığı ifadelerdir. Bu tür ilişki sözleri, özellikle dinî inançların etkisiyle şekillenir ve genellikle İslam inancına dayalıdır. Bu ifadelerde sağlık temenni edilmekle birlikte, daha derin bir moral destek ve dua boyutu da bulunur. Türkçede bu ilişki sözleri genellikle Allah sözcüğü ile kurulmuş öğeler içermektedir: “Allah şifa versin.”, “Yüce Rabbim acil şifalar ihsan etsin.”, “Allah kurtarsın.”, “Allahtan ümit kesilmez.” vb.

Bu ifadeler, genellikle hastalık durumlarında karşılaşılan dileklerdir. “Allah kurtarsın.” sözü de genellikle hamile bir bayan veya hapse düşen birisi için kullanılır. Semantik olarak burada “Allah” kelimesi, sağlık dileğinin sadece dünyevi değil aynı zamanda manevi bir boyut taşıdığını belirtir. Bu ifade, dilin dinî unsurlarını taşıyan ve toplumsal dayanışmayı pekiştiren bir temennidir.

- ❖ Geçmiş olsun: İlk bakışta seküler bir ifade gibi görünse de Türkçede bu ifade çoğu zaman dinî bir yük taşır. Özellikle “Geçmiş olsun.” denildiğinde, kişinin sağlık durumunun düzelmesi için içten bir dua ve moral destek anlamı da ortaya çıkar.
- ❖ Allah sabır versin: Bu ilişki sözü, hastalık veya zor bir durum yaşayan kişiye moral vermek amacıyla kullanılır. Sağlıkla doğrudan bir ilgisi olmasa da kişinin zorlu bir süreçten geçerken güç bulması gerektiğine dair bir yönlendirme içerir.
- ❖ Allah kavuştursun: Bu söz bir yakınını yolcu etmiş bir kimseye söylenir.

Seküler Sağlık Dilekleri

Seküler sağlık dilekleri, dinî inançlardan bağımsız olarak, daha çok günlük yaşamda karşılaşılan hastalık durumlarında kullanılan kalıp

sözlerdir. Bu ifadeler, sosyal ilişkilerde empatiyi artırmak ve moral destek sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.

- ❖ Şifa bulmanızı dilerim: Bu ifade, kişiye doğrudan sağlık dileği iletilirken, dinî bir referans bulunmaz. Burada dil, daha çok insani bir temenni içerir ve genel bir iyileşme dileği sunar.
- ❖ İyi ol: Kısa ve öz bir sağlık dileği olan bu kalıp söz, genellikle samimi bir şekilde kullanılır ve hastalık geçiren kişiye moral verme amacı taşır. Bu ifade, genellikle daha yakın ilişkilerde kullanılır ve sosyal bağları güçlendirir.
- ❖ Sıhhatler olsun: Genellikle banyo veya saç tıraşı gibi kişisel bakım sonrası kullanılan bu kalıp söz, sağlıkla ilgili temennilerde yer alan ama daha seküler bir kullanıma sahip bir ifadedir.
- ❖ “Hızlıca sağlığına kavuşmanı dilerim.”, “Kendine iyi bak.”, “Sağlık ve huzur içinde yaşa.”, “Eline sağlık.” vs.

Sağlık Dileklerini İfade Eden İlişki Sözlerinin Anlam Bakımından Tasnifi

Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözleri anlam açısından çeşitli gruplara ayrılabilir.

1) Teşekkür etme sözleri

Örneğin “Sağ ol.”, “Eline sağlık.”, “Emeğine sağlık.”, “Yüreğine sağlık.”, “Ağızına sağlık.”, “Ayaklarına sağlık”, “Yaşa sen!”, “Çok yaşa!”, “Hay yaşayasın.” Ellerin dert görmesin.”, “Koluna kuvvet, kesene bereket.”. Bu ilişki sözleri iyilik, yardım veya hoşça giden bir davranış karşısında “çok yaşa, teşekkür ederim” anlamlarında söylenen sözlerdir. Birisi güzel bir yemek yaptığı zaman veya bir konuda bize veya başkasına yardım ettiği zaman “Eline sağlık.” deriz. Güzel şarkı, şiir veya güzel söz söyleyene “Ağızına sağlık”, istediğiniz bir şeyi getirene “Ayağına sağlık” denir. Unuttuğunuzda sözü veya olayı hatırlatana “Yaşa sen!” deriz. Şunu da belirtmek gerekir ki teşekkür

etmek amaçlı sağlık dilekleri dışında başka ilişki sözleri de kullanılır. Örneğin “Allah razı olsun!” vs.

2) Hastalığa yakalanan kişiye sağlık dilekleri

“Geçmiş olsun.”, “Allah acil şifalar versin”, “Allah kurtarsın.”, “Şifa olsun.”, “Hızlıca sağlığına kavuşmanı dilerim.”, “Şifa bulmanızı dilerim.”, “İyi ol.”, “Allah güç kuvvet versin.”, “Vücudun direnci yüksek olsun.”. Hastalığından bahseden birinin “Üstünüze sağlık.” demesi de ilginçtir bir örnektir.

3) Hayırlı uzun ömür dilekleri

Ölümü bahsedilen biri için “Allah gecinden versin.” sözü kullanılır. “Uzun sağlıklı ömürler dilerim.”, “Allah korusun.”, “Allah göstermesin.”, “Allah sizlere ömür versin.”, “Ömrünüze bereket.”, “Sağlık ve huzur içinde yaşa.”, “-Çok yaşa! – Sen de gör./Hep beraber, hep birlikte.”, “Sağ salim dön.”, “Allah kavuştursun.”, “Başarılar ve sağlık diliyorum.”, “Allah seni dallı budaklı ede.”, “Ömrün uzun olsun, düğünün güzün olsun.” gibi çeşitli sözler kullanılır. Uzun zamandan beri kendisinden haberi alınmayan biri için ise o kişi sağ ise “Allah selamet versin.” sözü kullanılır.

4) Başsağlığı dilekleri

Bir ölüm olayı üzerine “– Başın(ız) sağ olsun. – Dostlar sağ olsun.”, “Allah acısını unutturmasın.”, “Sizlere ömür.” vs. kullanılır. Arkada kalanların acısını dindirmek amacıyla “Allah sıralı ölüm versin.”, “Allah genç ölümü vermesin” gibi ilişki sözleri kullanılır.

5) Vedalaşma sözleri

Ayrılan kişiye, daha çok yolculuğa çıkan birine “Selametle.” denir, ayrılan kişi de kalan kişiye “Sağlıcakla kalın.”, “Kendine iyi bak.” der.

6) Yemek yiyen birine ve yemek yedikten sonra temenni

“Afiyet olsun.”, “Afiyet bal şeker olsun.”, “Yarasın.”

7) *Banyo yaptıktan veya saç, sakal tıraş olduktan sonra birine yönelik kullanılan dilek*

“Sihhatler olsun.”

8) *Yeni bir giysi, ev vb. aldıktan sonra kullanılan dilekler*

“Sağlıklı günlerde giy, kullan.”, “Güle güle giy”, “Güle güle otur.”

9) *Tebrik dilekleri*

“Gözün aydın!”, “Analı babalı büyüsün.”, “Allah dört gözünden ayırmasın.”. Bu ilişki sözlerinin temelinde de sağlık dileği yer almaktadır. Yani gözün sevinçle, iyi bir haberle ışıksa, anne baban da sağ olsun ki hep yanında olsunlar. Yani birini herhangi bir olay vesilesiyle tebrik ederken bilinçaltında sağlık dileğinde bulunulur.

10) *Beddualar*

“Dilin kurusun.”, “Elin ayağın kırılsın.”, “Kara yer yerin olsun, cehennem dibin olsun.”, “Allah cami gibi dert, minare gibi fitil versin”, “Beşikte gör, eşikte görme.” vs. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Türk toplumunda bedduaların İslam dinine göre yapılmaması gerekir. İslam dini ve Türk kültürü hoşgöründen ibarettir. Dolayısıyla bu beddualar genelde olumsuz şekli ile kullanılır. “Allah canını almasın.”, “Ellerin kırılmaya...” vs. Kızdığımız zaman sözler bazen akıldan daha hızlı davranabileceğinden insanlarımız bu şekilde duygularını ifade edebilmek için bir nevi çözüm bulmuşlardır. Bu şekilde yüreği acıyan bir kişi hem anlık tepki verir hem de bedduadan kaçınır olur. Bedduaların sayısı oldukça çoktur. Bu örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir. Beddualar hayır dualara oranla daha zengin ve çeşitlidir. Anadolu ağızlarında çok farklılık göstermektedir.

11) *Çaresizlik durumunda söylenen söz*

“Sağlık olsun.” Hayatta olumlu olumsuz ne yaşanırsa yaşansın her şeye rağmen sağlığın en önemli varlık olduğu vurgulanır.

12) Kazayla bir eşyaya zarar veren ya da üzücü bir olayla karşılaşanlara söylenen söz

“Canın sağ olsun.”

Toplumlarası kültürel etkileşimin artması, ilişki sözlerinin anlam alanlarının da genişlemesine yol açmıştır. Dolayısıyla, sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin kavram alanları oldukça zengindir. Bazı ilişki sözleri birden fazla grup içinde de yer alabilir. Bizim ayırdığımız gruplar yeni örnekler bulunduğu veya farklı anlam tonu çıkartıldığında kolaylıkla çoğaltılabilir.

Türkçede Sağlık Dileklerini İfade Eden İlişki Sözlerinin Anlamı

1) Geçmiş olsun

Anlamı: Bu ifade, birinin hastalandığında ya da zor bir durumla karşılaştığında, kişinin durumunun düzelmesini temenni etmek için kullanılır.

Kullanımı: Yaygın olarak, hastalık, kaza ya da başka olumsuz durumlar sonrasında kullanılır.

2) Allah şifa versin

Anlamı: Bu kalıp söz, dinî bir referansla sağlık temennisi yapar. İslam inancına dayalı olarak, hastaların iyileşmesi için Allah'a dua niteliği taşır.

Kullanım: Hastalar için dua etmek amacıyla, birine moral vermek için söylenir.

3) Ellerin dert görmesin

Anlamı: Bu ifade, genellikle birine yardım ettiğinizde, kişinin ellerinin sağlıklı ve herhangi bir zorlukla karşılaşmaması dileğiyle söylenir.

Kullanımı: Elini uzatan birine, özellikle hizmet ya da yardımlar için teşekkür etmek amacıyla kullanılır.

4) Şeref

Anlamı: Genellikle içki içilirken yapılan sağlık dileğidir. Türkçede alkolle ilgili olan bir kalıp sözdür.

Kullanımı: Birinin sağlığına ya da keyfine hitaben yapılan bir dilek.

5) Allah gecinden versin

Anlamı: Bu ifade, genellikle biri yaşlandığında ya da yaşanabilir zorluklar hakkında konuşulurken, birinin uzun ve sağlıklı bir yaşam dileği olarak kullanılır.

Kullanımı: Birine sağlıklı ve uzun bir yaşam temenni edilirken sıkça kullanılan bir kalıp.

6) Acil şifalar dilerim

Anlamı: Hızlı bir şekilde iyileşme dileği içerir.

Kullanımı: Hastalık durumlarında, kişinin kısa sürede sağlığına kavuşması için kullanılan yaygın bir ifade.

7) İyi ol

Anlamı: Bu kalıp, sağlık durumu kötü olan birine kısa ve samimi bir şekilde iyileşme temennisi olarak kullanılır.

Kullanımı: Genelde yakın arkadaşlar veya aile bireyleri arasında samimi bir şekilde söylenir.

8) Sıhhatler olsun

Anlamı: Genellikle kişisel bakım, temizlik veya sağlıkla ilgili bir şey yapıldıktan sonra söylenir. Şifa ve sağlık dileği taşır.

Kullanımı: Özellikle banyo sonrası ya da tıraş sonrası sıkça söylenir.

9) Kendine iyi bak

Anlamı: Sağlıkla ilgili bir temenni içerir. Birey, iyi bir bakım yapması ve sağlığına özen göstermesi için dilek verir.

Kullanımı: Birinin sağlığına dikkat etmesini dilemek amacıyla kullanılır, genellikle daha samimi ve yakın ilişkilerde tercih edilir.

10) Hayırlı uzun ömürler dilerim

Anlamı: Uzun ve sağlıklı bir yaşam temennisi içerir.

Kullanımı: Yaşlı insanlara ya da uzun süre sağlıklı kalmasını dilediğiniz kişilere söylenir.

11) Sağlık ve huzur içinde yaşa!

Anlamı: Hem sağlık hem de huzur dileği içerir. Kişinin sadece bedensel sağlığı değil, ruhsal huzuru da dile getirilir.

Kullanımı: Yaşamın her yönüyle iyilik dileği olarak kullanılır.

12) Allah korusun!

Anlamı: Felaket, hastalık veya bir kazanın olmaması temenni edilir. Sağlık açısından, koruyucu bir dilek içerir.

Kullanımı: Biri hastalanmadan önce veya olumsuz bir şeyden bahsederken söylenir.

13) Vücudun direnci yüksek olsun

Anlamı: Birinin hastalıklara karşı direncini güçlendirmesi, sağlıklı kalması temenni edilir.

Kullanımı: Daha çok tıbbi veya sağlık durumları hakkında konuşurken kullanılır.

14) Sağlıklı günler dilerim.

Anlamı: Günlük yaşamda sağlık dileklerinin bir ifadesi olarak, daha genel bir iyileşme temennisi taşır.

Kullanımı: Kişiye sıkça “geçmiş olsun” denemeyen durumlarda, genel olarak sağlıklı bir yaşam dileyen bir kalıp. Resmî yazışmalarda da sıkça kullanılan bir ifadedir.

15) Başarılar ve sağlık diliyorum.

Anlamı: Hem başarı hem de sağlık dileği içerir. Kişinin hem iş hem de kişisel yaşamında sağlıklı olmasını temenni eder.

Kullanım: Özellikle bir hedefe ulaşmaya çalışan ya da bir iş görüşmesine giden kişiye hitaben kullanılabilir.

Şunu belirtmek gerekir ki Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin sayısı yöreden yöreye değişkenlik göstermektedir. Bu sayı, hem dinî temelli dilekler ile seküler dilekler hem de daha gündelik kullanımda karşımıza çıkan farklı ilişki sözlerini içermektedir. Farklı kelimelerle oluşturulmuş ifadeler, özellikle yerel ağızlar ve bölgesel kullanım ile zenginleşmektedir. Örneğin, bir bölgedeki insanlar belirli bir ilişki sözünü daha yaygın kullanabilirken, başka bir bölgede farklı bir ifadeyi tercih edebilirler: “Sağ ol.” ve “Sağ olasın.” gibi. Anadolu ağızlarında dünyaya çocuğu gelen birine “Binası (sağlığı, yapısı) kuvvetli olsun” sözü, doğum yapan kadına ise “Siz sizi soğuktan koruyun.”, “Allah çocuğunu ölmezler defterine yazsın.”, “Allah başa kadar korusun.” sözü kullanılabilmektedir (Örnek, 1977, s. 162).

İçerik olarak hem çok yaygın ilişki sözleri (örneğin “Geçmiş olsun.”, “Allah şifa versin.”) hem de daha nadir kullanılan ifadeler (örneğin “Ellerin dert görmesin.”, “Sağlık ve huzur içinde yaşa.”) bir arada yer alabilir. Ayrıca samimi dilekler, geleneksel temenniler ve günlük yaşamda karşılaşılan sağlık dilekleri de bu kategoriye dâhil edilebilir.

Sağlık Dileklerinin Anlamı ve İşlevi Üzerine Semantik İnceleme

Yukarıda belirtilen kategoriler altında toplanan ilişki sözlerinin semantik özelliklerini daha ayrıntılı bir şekilde analiz edebiliriz. Bir insan başka birine yönelik sağlık dileğinde bulunmak isterse bilinçaltı işlevini aklında tutarak harekete geçer. Kimi zaman bir ilişki sözü bir işlevi görür, kimi zaman bir ilişki sözü aynı anda iki veya üç işlevi görür. Bu işlevler aynı zamanda dilekte bulunan insanın niyetini ve karşıdaki kişinin yakınlık derecesini yansıtır. İşte birkaç ilişki sözünün anlam işlevleri üzerine bir inceleme yapalım:

- ❖ Şifa temennisi: İslam kültüründen beslenen ilişki sözleri genellikle manevi şifa teması taşır. “Allah şifa versin.” veya “Geçmiş olsun.” gibi ifadeler, sadece fiziksel sağlığı değil manevi huzuru da içeren bir dilektir.
- ❖ Toplumsal empati ve dayanışma: "Ellerin dert görmesin." veya "Allah korusun." gibi ifadeler, bireylerin toplumsal sorumluluk duygusunu, karşılıklı desteği ifade eder. Bu ifadeler, bireyler arasında empati oluşturur.
- ❖ Aile içi şefkat: Aile içinde kullanılan "Kendine iyi bak." veya "Sağlıklı yaşa." gibi ifadeler, daha samimi bir bağ içerir ve kişisel ilişkilerin derinliğini yansıtır. Bu ilişki sözleri, aile içi şefkat ve duygusal bağ kurar.

Sonuçlar

Analizler sonucunda Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin genellikle çeşitli semantik temalar etrafında şekillendiği tespit edilmiştir: teşekkür ederken, vedalaşırken, hediye verirken, doğum, ölüm gibi olaylar karşısında söylenmesi gerekli ve gelenek olan sözlerdir. Türkçede sağlık dilekleri, dilin sosyal ve kültürel yapılarına bağlı olarak çeşitli ilişki sözleri şeklinde kendini göstermektedir. Bu ilişki sözleri, temelde iki ana kategoriye ayrılabilir: dinî temelli sağlık dilekleri ve seküler sağlık dilekleri. Her iki kategori de toplumun değer yargılarını ve inanç sistemlerini yansıtan önemli dilsel araçlardır. Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözleri, yalnızca bireylerin sağlık durumlarına yönelik temenniler değil, aynı zamanda kültürel değerleri ve toplumsal ilişkileri de yansıtan dilsel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadeler hem sağlıklı doğrudan ilişkili olan hem de sağlığı dile getiren anlamlar taşıyan pek çok farklı kalıp içermektedir.

Değerlendirme

Bu çalışma, Türkçede sağlık dileklerini ifade eden ilişki sözlerinin yalnızca hastalığa yönelik değil, aynı zamanda kültürel, dinî ve toplumsal değerleri de yansıtan çok katmanlı anlamlar içerdiğini ortaya

koymuştur. Bu sözler, bireyler arası duygusal bağları güçlendiren, toplumsal birlik duygusunu pekiştiren önemli söylemsel araçlardır. Gelecekte bu tür ilişki sözlerinin farklı kültürlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dilin kültürel işlevlerini daha geniş bir perspektiften değerlendirmeye katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aksan, D. (1996). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2006). *Türkçenin sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* (1–2). İstanbul: İnkılâp Kitap Evi.
- Aydın, T. (2010). *Türkçe-Kırgızca kalıp sözlerin psikolojik ve kültürel boyutunun incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Manas Üniversitesi, Bişkek.
- Cihangir, H. (2010). *Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Mustafa Kutlu'nun eserlerinde ilişki sözleri* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dağpınar, A. (1998). *Tıpkı ve benzer Türk-İngiliz İngiliz-Türk atasözleri ve deyimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Emir, S. (1977). *Örnekleriyle açıklamalı deyimler sözlüğü*. İstanbul: Emir Yayınları.
- Erol, Ç. (2007). *Türkiye Türkçesinde kalıp sözler üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Genish, E. (2008). *Türkçe dil bilgisi: Fonetik, morfoloji, etimoloji, semantik, sözdizimi, yazım, noktalama. T. 1: Dil, dil bilgisi, fonetik, kelimeler, isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar*. Moskova: LKI Yayınevi.
- Gökdayı, H. (2003). Sözlü iletişimde kalıp sözlerin işlevleri. *Anadili Dil ve Eğitim Dergisi*, 28, 31–45.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, (44), 89–110.
- Kaya, D. (2001). *Folklorumuzda beddua söyleme geleneği ve Türk halk şiirinde beddualar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Kula, O. B. (1996). Dilin kültürelliği ya da kültürün dilselliği. *Bilim ve Ütopya*, (23), 46–47.
- Örnek, S. V. (1977). *Türk halkbilimi*. Ankara.
- Özdemir, E. (2000). *Erdemin başı dil*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tannen, D., & Öztekin, P. (1981). Formulaic expressions in Turkish and Greek. In F. Coulmas (Ed.), *Conversational routine* (pp. 37–54). The Hague: Mouton.
- Toklu, M. O. (1995). Türkçe ve Almancada kalıp sözler. *DTCF Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3, 113–140.
- Toklu, M. O. (2003). *Dilbilime giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tuzlu, A. (2012). *Frazeyolojide insan his ve duyguları (Türkçe ve İngilizce örneğinde)*. Kazan: Kazan Üniversitesi Yayınları.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, 600, 869–879.

MÎREK MUHAMMED-İ TAŞKENDÎ'NİN ESERLERİNDE TIBBÎ UNSURLAR*

Medical Elements in the Works of Mîrek Muhammed-i Taşkendî

Gülay ŞAHİN¹

 ORCID ID: 0000-0002-8011-1338 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Sağlıklı bir hayat ve toplum geçmişten günümüze insanlığın temel meselelerinden biri olmuştur. Özellikle teknolojik ve bilimsel gelişmenin ivme kazandığı XX. yüzyıl öncesinde sağlık ve tıp alanıyla ilgili edebiyat metinleri önemli veriler barındırmaktadır. Bu veriler, tıp konulu müstakil eserler olarak karşımıza çıkabildiği gibi çeşitli edebiyat metinlerinin tali tematik bileşenleri şeklinde de var olabilmektedir. Önceki yüzyıllara ait edebiyat metinlerinin sanat eseri ve dil malzemesi olmalarının ötesinde millî ve evrensel bir tıbbî mirasın yapı taşlarıyla örülmüş olabileceği, eserler mercak altına alındığında fark edilecektir. Özellikle eski Türk edebiyatı sahasındaki şair ve edebiyatçılar arasında hayatında göç geçmişi bulunduranların göç süresince temas ettikleri insan, kültür ve coğrafyaların çokluğunun tesiriyle dikkate değer bir bilgi birikimini yaydıklarını ve günümüze miras bıraktıklarını unutmamak gerekir. Bu edebiyatçılardan biri Mîrek Muhammed-i Taşkendî'dir. XVI ve XVII yüzyılda yaşamış Mîrek Muhammed, bugün Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent'ten Anadolu'ya gelmiştir. Bilinen iki eseri “Şehrî ve Güli” ile “Nevâdirül Emsâl Türkçe Açıklamalı Nadir Farsça Atasözü ve Deyimler” adını taşır. Şehrî ve Güli, İran edebiyatının ünlü şiirlerini Türkçe açıklayan ve varsa hikâyeleriyle anlatan bir şerh kitabıdır. Mîrek Muhammed bu kitapta gezdiği şehirlerde ve edebî çevrelerde edindiği izlenimleri aktarır, mahallî kültürlerden söz eder. Eserin içine aldığı coğrafya Osmanlı, İran, Türkistan ve Hindistan'dır. Mîrek Muhammed'in Nevâdirü'l-Emsâl adlı eserinde ise Farsça deyimlerin hangi durumda, ne amaçla kullanıldığına Türkçe olarak değinilmiştir. Bu iki eserde hatırı sayılır düzeyde sağlık ve tıp alanından bilgi ve tecrübeler mevcuttur. Mîrek Muhammed'in bilinen iki eserinin sağlık unsurları açısından inceleneyeceği bu çalışma; tıp ve sağlıkla ilgili konularda,

¹Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, gulaysahin@windowslive.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 15.06.2025

Künye: Şahin, G. (2025). *Mîrek Muhammed-i Taşkendî'nin eserlerinde tıbbî unsurlar*. Artikel Akademi, 166-177.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile iletılmıştir.

edebiyat metinlerini açıklamaya yönelik şerh kitaplarının ve bir toplumun hayata dair yüzlerce yıllık tecrübelerini aktaran atasözleri ve deyişlerin tıbbi kavramlar ve araştırmalar konusunda diğer eserlere göre öncelikli olarak incelenebileceğini gözler önüne sermektedir.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, deyimler, Eski Türk Edebiyatı, Mîrek Muhammed-i Taşkendî, sağlık, şerh, tıp.

Abstract: *A healthy life and society has been one of the fundamental issues of humanity from past to present. Especially before the 20th century, when technological and scientific developments gained momentum, literary texts related to health and medicine contain important data. These data can appear as independent works on medical subjects, or as secondary thematic components of various literary texts. When the works are examined closely, it will be realized that the literary texts of previous centuries, beyond being works of art and language, may be woven with the building blocks of a national and universal medical heritage. It should not be forgotten that especially among the poets and writers in the field of old Turkish literature, those with a migration background in their lives have spread a remarkable knowledge and left a legacy to the present day under the influence of the multitude of people, cultures and geographies they came into contact with during their migration. One of these literary figures is Mîrek Muhammed-i Taşkendî. Mîrek Muhammed, who lived in the 16th century, came to Anatolia from Tashkent, the capital of today's Uzbekistan. His two known works are titled “Şehrî and Güli” and “Nevâdirül Emsâl Turkish Explanatory Rare Persian Proverbs and Idioms”. Şehrî and Güli is a book of commentaries explaining the famous poems of Iranian literature in Turkish and telling them with stories, if any. In this book, Mîrek Muhammed conveys the impressions he gained in the cities and literary circles he visited and talks about local cultures. The geography covered by the work is the Ottoman Empire, Iran, Turkestan and India. In Mîrek Muhammed's work Nevâdirül-Emsâl, it is mentioned in Turkish in which situations and for what purpose Persian idioms are used. These two works contain a considerable amount of knowledge and experience in the field of health and medicine. This study, in which two known works of Mîrek Muhammed will be examined in terms of health elements, reveals that commentary books aimed at explaining literary texts and proverbs and sayings that convey the hundreds of years of experiences of a society regarding life can be examined with priority over other works regarding medical concepts and research.*

Keywords: Proverbs, idioms, Old Turkish Literature, Mîrek Muhammed-i Taşkendî, health, commentary, medicine.

Giriş

Edebiyat metinleri bir sanat eseri olma ve estetik duygular uyandırmanın ötesinde hayata, insana, doğaya ve evrene dair pek çok bilgiyi içerisinde taşıyan, çeşitli bilim dalları ve araştırma konuları açısından da başvuru kaynağı olabilecek çok yönlü eserlerdir. Bu durum, edebiyat eserlerinin ana temasının insan ve insanı ilgilendiren “her şey” olmasından kaynaklanmaktadır. Var oluş açısından ise insanı yakından ilgilendiren meselelerden biri sağlık konusu ve tıbbi bilgilerdir. Bu bilgiler edebiyat eserlerinde ana tema olarak karşımıza çıkabileceği gibi tali unsurlar olarak da var olabilir. Dikkatli gözlerle edebiyat metinlerini incelemek bir milletin ya da insanlığın asırlık tecrübeler sonucu elde etmiş olduğu tıbbi birikimleri ortaya çıkarabilir ve çağımızın bilimsel yöntemleri ve teknolojik birikimiyle modern insanın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden değerlendirilebilir.

Günümüze kadar ulaşmış metinlerin içeriğinde hastalık, şifa, hekimlik, yeme, içme, eğlence gibi pek çok toplumsal mesele; edebî, tarihî, kültürel amaçlı olarak yer alabilmektedir. Örneğin seyahatnameler zengin içerikleri sayesinde hastalıklar ve tedavi yöntemleri ile ilgili veri taşır (Batğı, 2017, s.169). Bazen divan şairleri; bir deri hastalığı olan, ciltte yoğun kaşıntı, döküntü gibi rahatsızlıklara sebebiyet veren uyuz ve enfekte olmuş hayvanların salyasından insanlara bulaşan, ölümcül bir hastalık olan kuduz ile ilgili bulguları şiirlerine malzeme yapmışlardır (Özder, 2022a, s. 1071). Hatta padişahın hastalıktan iyileşmesini kutlamak, hastalık hakkında bilgi vermek, halkı bundan haberdar etmek ve padişahı övmek gibi maksatlarla “Sıhhatnâme” denilen bir şiir türü dahi ortaya konmuştur (Arslan, 2002, s. 1496). Bazı şairler ayrıca hekimdirler. Ancak hekim olsun ya da olmasın divan şairleri tıpla ilgili malzemeleri şiirlerinde sıkça kullanmışlardır. Tıp ilmi divan şiirinin mecaz dünyasını da beslemiş; ıstırap ve keder içinde âşık kimliği taşıyan divan şairi tıbbi unsurları benzetme unsuru olarak kullanmıştır (Özder, 2022b, s. 386).

Eserlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak tıbbi meselelere yer veren yazarlardan biri Mîrek Muhammed-i Taşkendi'dir. Onun Taşkent'ten Anadolu'ya göçmüş olması kültür taşıyıcı rolünü ortaya koymakta, eserlerinin ve verdiği bilgilerin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Geçmişten günümüze pek çok nedenle doğudan batıya göçler gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde göçler, Çağatay coğrafyasından

Anadolu'ya yönelik de olmuştur. Göç eden kültür adamlarından biri olan Çağatay Türklerinden Mîrek Muhammed-i Taşkendi'nin hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmamakla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür (Kahraman ve Öz, 2012, s. 65). Bilinen üç eseri Şehrî ve Güli, Nevâdirü'l-Emsâl ve Sâkinâme'dir. Bu eserlerden sonuncusunun henüz ele geçmemiş olması nedeniyle yalnızca adı bilinmektedir (Kahraman & Öz, 2012, s. 69).

Şehrî ve Güli adlı eser İran edebiyatının önemli şairlerinin edebiyat meclislerinde anlamı tartışılmış, yazılma sebebi sohbetlere konu olmuş beyitlerini Türkçe açıklayan, bazı beyitleri ise hikâyeleriyle anlatan bir eserdir. Buhara, Şiraz, İstanbul ve Zigetvar'da bulunmuş Taşkentli bir gezgin ve derlemeci olarak Mîrek Muhammed'in bu eseri, Osmanlı edebî muhitlerine esin kaynağı olmuştur. Ayrıca Türk ve Fars şairlerden derlediği beyitlerle ve bunların Türkçe açıklamalarıyla Horasan'dan Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyanın edebî ortamını yansıtmıştır. Mîrek Muhammed, yer yer bulunduğu şehirlerden ve edebî ortamlardan izlenimlerini aktarmış, mahallî kültürlerden ve geleneklerden söz etmiştir. Şiraz, İstanbul ve Rumeli'deki edebiyat çevreleri hakkında bilgiler vermiştir. Türkçe izahlı bir şiir şerhi kitabı olan Şehrî ve Güli'nin içine aldığı coğrafya; Osmanlı, İran, Türkistan ve Hindistan'dır. Eser iyi bir şiir seçkisi ve Farsça şiirler antolojisi durumundadır (Kahraman & Öz, 2012, s. 73).

Mîrek Muhammed-i Taşkendi'nin bir diğer eseri Farsça deyim ve atasözlerini Türkçe açıklayan Nevâdirü'l-Emsâl'dir. Türkçe açıklamalı Farsça deyim ve atasözü sözlüklerinin ilki olan Riyâzî Mehmed'in Düstûru'l-Amel'ini, Mîrek Muhammed'in kaleme aldığı Nevâdirü'l-Emsâl adlı eser takip etmiştir (Öz, Kahraman, 2024, s.10). Nevâdirü'l-Emsâl deyim ve atasözlerinin çıkış hikâyelerini anlattığı için diğer Farsça-Türkçe deyim sözlüklerinden ayrılmaktadır. Çünkü bu eserde her maddenin hikâyesi anlatılmamışsa da deyimnin hangi hâl ve durumda, ne maksatla kullanıldığına değinilmiştir. Kimi maddelerde Horasan, Maverâünnehir gibi coğrafyalardaki kullanıma işaret edilmiştir. (Öz & Kahraman, 2024, s.19). Ayrıca o deyimnin kullanımına ilişkin bazı şiirlerden örnekler verilmiştir. Mîrek Muhammed-i Taşkendi'nin yaptığı şerhler ve ortaya koyduğu sözlük bilgisi, onun kişisel çıkarımları ve bilgisinin ötesinde farklı toplumların, kültürlerin

ve dillerin birikimlerini ortaya koyduğundan şerh ve sözlüklerin tıbbi anlamda daha objektif bilgiler taşıyacağını düşündürmektedir.

Nevâdirü'l-Emsâl ile Şehrî ve Gülfî'de Tıbbî Unsurlar

Veba

“Nakl olunur ki yâkut didükleri cevher-i muteberün tabiati bârid ve ratbdur. Tâ'ûn zamanında bir kimesne yakut yutsa zarâr-ı tâ'ûn ol şahsa isabet itmez.” Nizâmî-i Gencevî'nin beytinin çevirisi: *“Yüreğini ferah tut, beladan korkma. Yâkut yut, vebadan kaygılanma.”* (Kahraman & Öz, 2012, s. 189). Azerbaycan sahasında “taun” adındaki veba hastalığının tedavisi olarak “yâkut yutmak” önerilmektedir.

Anne sütü

(hüyi ki bâ şîr der-şevved bâ cân ber-âyed)

“Emsâldendür. Şol zamânda darb olunur ki zebân-ı Türkıde bir kimesne kem-fulkla tahalluk eyleyüp ol yaramaz fi 'lin ölmeyince terk itmeseydi zurefâ-yı 'Acem şu maķûle yirde hüyi ki bâ şîr der-şevved bâ cân ber-âyed dirler. Yâ'ni südle giren cânla çıkar dimekdür ve daħi teneşir tahtasına dek çeker dimesden 'ibâretdür. Nitekim Hâfız-ı Şirâzî'nüñ bu beytinden fehm olunur. Beyt:

Aşkın içimde, sevgin kalbimde

Süt ile giren huy can ile çıkar” (Öz & Kahraman, 2024, s. 143-144).

Yukarıda parantez içerisinde verilen bu Farsça atasözünde bebeklikte anneden alınan süt ile kişinin karakter ve mizacının şekilleneceği ve bunun etkisinin ölüme dek süreceği açıklanmakta, İranlı şairin bir şiirinden de bu konuya bir örnek verilmektedir.

“Nakl olunur ki beynel-A'câm bir tıfl vâlidesini çok emse idi zamanında vâlidesi südden kesmese pîr olmazdan evvel tazeliğinde sakalı tiz ağarır dirler.” Mevlânâ Câmî'nin beyit çevirisi: *“Zaman anasının sütünün bana faydası değil, zararı dokundu. Şimdi ise istifra ederek o zararı gidermeye çalışıyorum.”* (Kahraman & Öz, 2012, s. 130-131) Bu şiirin açıklaması yapılırken ise sakalların yaşlanmadan evvel ağarmasının sebebi olarak annenin çocuğu zamanında süttten kesmemesi gösterilmektedir.

Cıban ve Nasır

(dummel ber-âverde rā zer ziyâde mi-şevved)

“Bu mesel-i bî-bedel şol zamānda müsta ‘meldür ki bir kimesne dümmel çıkarsa idi ya ‘ni çıban çıkardım deyü şikāyet eylese idi zurefā-yı ‘A-cem zer ziyāde mî-şevēd deyü darb iderler. Ve şöyle meşhûrdur ki çıban çıkaran kimesnenüñ aqçası ziyāde olur. Mevlānā Ümîdî’nün bu beytinden ki maẓmûn-ı meẓkûrî gonca-yı gülde bulmuşdur, mesel-i sālîfû ‘z-zıkr zāhirdür. Beyt:

Gonca altını gösterince gülün sultanı “evet” diye ekledi

Çok olur çıban çıkaranın aqçası

Dummel, be ma ‘nî-yi çıban cem ‘i (demāmil) gelür”(Öz & Kahraman, 2024, s. 154).

Buradan çıbana “dummel” dendiğinden, çoğulunun “demamil” olarak adlandırıldığından ve çıbanlı kimsenin parasının çok olduğu ile ilgili bir inanın varlığından söz edilmektedir.

“Nâsûr, bir kısım yaraya dirler ki A‘cām ana rîş-i revân dirler.” Mevlânâ Ümîdî’nin beyit çevirisi: *“Mısırlı Yusuf’un güzelliğinin adı sanı yoktu, çünkü Züleyha’nın elinde çıban yarası vardı.”* (Kahraman & Öz, 2012, s. 152). Çıban yarasına “nâsûr” dediği, Acemlerin ise bu yaralara “rîş-i revân” dediği görülmektedir.

Şikāk: ökçe çatlaması, mayasıl, basur (Kahraman & Öz, 2012, s. 273)
Keyy: dağlama (Kahraman & Öz, 2012, s. 271)

Humma, iplik, uyuz

(rişte ber-âverd)

“Rište egerçi iplik ma ‘nâsına gelür ammâ diyār-ı Buḥārā’da bir marâzdur ki her kim Buḥārā şuyın içseydi bilā-te ‘hîr çıbana müşābih bir yara peydâ olup ol yara kaşınıcak iriñlenür. İçinde bir beyāz incecik iplik gibi bir nesne çıkar. İbtidâ çıkdıḡda yılan gibi deprenür. Rişte-mānend olduḡçün teşbih tarikıyla aña rişte dirler. Anı te’enni ile çekerler. Ol rişte eger kırılısaydı içerüye kaçır, bir gayr yiri delüp çıkması muḡarrerdür. Nitekim şā ‘irüñ bu beytinden edā-yı rişte fehm olunur. Ve ol rişte Buḥārā’ya mensup olup şuyundan ḡaşıl olduḡı katı zāhirdür. Beyt:

Buhara suyunu bir güzel içse

Çıkarır humma ipi melek de olsa” (Öz & Kahraman, 2024, s. 157)

Bu ifadelerden Buhara'da uyuz hastalığına “rişte, iplik, humma” adı verildiği, içilen sudan bulaştığı öğrenilmektedir. Kaşıntı yaptığı ve irinlendiği söylenmektedir. İrinli yerden iplik şeklinde, beyaz ve ince bir parazit çıkmaktadır. O parazitin yavaşça çıkarılması gerektiği, eğer koparsa yine ciltten içeri kaçacağı ve hastalık yapmaya devam edeceği açıklanmaktadır.

Beyt çevirisi: “Uyuz ile ova, her ikisi de çok dikenlidir. Hırsız ve hamal, her ikisi de taşıyıcıdır.” “Cereb'ün manâ-yı lügavîsi uyuzdur.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 140). Acem'de uyuzun bir adı da “cereb”dir.

Gür: uyuz (Kahraman & Öz, 2012, s. 269)

Şarap çarpması

(sehun ber-hem zed)

“Emsâldendir. Şol zamânda kinâye olunur ki zebân-ı Türkîde bir kimesne perişân söyleyüp hâlât-ı kelâm itseydi zurefâ-yı 'Acem fulân kes [sehun] be-hem ber-zed deyü kinâye iderler. Ve gâh olur ki yalnız fulân kes sehun be-hem ber-zede guft deyü darb iderler. Evhadüddîn, beyt:

Sözlerimi zırvalık görürsen kınama

Çünkü Evhadî'yi dün geceki şarap çarpmıştı” (Öz & Kahraman, 2024, s. 171).

Parantez içindeki deyim ve örnek şiirden şarap çarpmasının “sehun” kelimesiyle anlatıldığı zihin bulanıklığı ve saçma konuşmalara sebebiyet verdiği görülmektedir.

Az yemenin önemi

(bed-dil est)

“Emsâldendir ki yimeden semürüp bir işe kıdır olmayup harun ve denbel olan kimesneye bed-dil dirler. Nizâmî'nün bu beytinden fehmin olunur. Beyt:

Aslanlar gibi az yemeyi huy edin

Çünkü çok yiyen öküz, hantal olur” (Öz & Kahraman, 2024, s. 248-249).

Çok yemenin zararlı olduğunun eskiden beri bilindiği bir gerçektir.

Şeyh Attâr'ın beytinin çevirisi: “Mideni su ve ekmekle ağzına kadar doldurup hayvan gibi kendine ahır yapma.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 220).

Göz seğirmesi

“Nakl olunur ki diyar-ı acemde bir kimesnenün gözi çok seğirse bir saman paresini gözi kapağına yapışdırurlar, artık seğirmez olur dirler. Nitekim Hâce Âsafî'nün bu beytinden fehm olunur ki kâh-ı divâr-ı mahbûbda ol mazmunu beslemiştir.” Beyit çevirisi “Sevgilinin duvarından saman çöpü topladığımda, göz seğirmesini bahane edip gözüme bastırırım.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 128) Görüldüğü gibi bir şiirin şerhinde aşığın sevgilinin civarında gezinmesinin bahanesi olarak göz seğirmesi durumunda göze saman parçası koymanın faydası öne sürülmüştür.

Nâhune: itdirseği, arpacık (Kahraman & Öz, 2012, s. 272)

Sarılık

“Nakl olunur ki etıbbâ mâbeyninde meşhûrdur ki bir kimesne yerekân zahmetine mübtelâ olsaydı –ana Türki'de sarılık dirler- etıbbâ birkaç diri balık getirüp bir leğen su içine korlar, ol hastayı suya bakdurup başını örterler, zamandan sonra ol balıklar sapsarı olurlar ve ol âdem ol zahmetinden kurtulur.” Mevlana Selmân-ı Sâvecî beytinin çevirisi: “Söğüt bütün bu yaldızlı balıkları göle ayvanın sarılığı var diye döktü.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 132) Sarılık hastalığının bir adının “yerekân” olduğu ve tedavisinin suya baktırılarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yarık dudaklılık

“Mevlana Âsafî Hüseyin Baykara asrında imiş. Âsafî didüklerinin aslı budur ki leb-i zîrînesi çâk imiş –Arabda alt dudağı çâk olana eflah dirler ve leb-i bâlâsı çâk olana ‘a’lem dirler ve ‘a’lem lügati ‘Allâme Zemahşerî’de zikr olunmuşdur. Âsafî'nin leb-çâk olduğu Mevlânâ Bennâ’î'nün bu kutasından ki leb-i Âsafî hicvinde dimişdür.” Çevirisi: “Bir kadıncağız bir dam kenarından Âsafî'nin yüzüne baktı. Ağzını görünce gülmesi tuttu. Ona, dudağı yırtığa gülme, dedim.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 141). Bu açıklamalardan Çağatay coğrafyasında yarık dudaklılık durumlarında alt dudağı yarık olanlara eflah, üst dudağı yarık olanlara ise ‘a’lem denildiği görülmektedir.

Baş ağrısı

“Sandal-ı sepid ve sandal-ı sürh sıtma tutan kimsenün başı ağırsa alnına sürerler, def olur. Sandal-ı sepid arûsân zînet için pîşânîlerine sürdükleridür.” Mevlânâ Ümîdî beyit çevirisi: “Çayır güzelleri yeşillikten ayaklarına kına yakmışlar. Hepsî tomurcuklardan alınlarına aksandal sürmüşler.” Hâce Âsafî'nün beyit çevirisi: “Gönül kanı ile dost yolunun toprağı karışmıştı. Ateşim yükselince kırmızı sandalı alnıma sürdü.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 142-143). Açıklamalardan sıtma nedeniyle oluşan baş ağrısına aksandalın, ateş yükseldiğinde ise kırmızı sandalın tedavi amaçlı kullanıldığı görülmektedir.

Körlük

“Nakl olunur ki cevâhir arasında zümürrüd taşını mâr-ı ef'îye gösterecek derhal iki gözi çatlayub kör olur.” Mevlânâ Câmi'nin beyit çevirisi: “Zümrüt yılanı ve senin nefis yılanını kör ederdi. Zümrüt, Hızır ile birlikteliği olan pirden başkası değildir.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 154). Bu Fars şiirinin çevirisinde ise zümrüt taşının yılanların gözünü kör eden etkisinden bahsedilmektedir.

Kâfur

Nakl olunur ki kâfur, ıstılah-ı etibbâda bârid ve raibdur. Bir kimesneye yedürseler harâret-i garîziyesin izâle idüp az zamanda rîşin sefid eyleyüp pîr ider. Nizâmî-i Gencevî'nin beytinin çevirisi: “Senin mizâcının ateşi kâfur içtiği için mizâcın senin misk gibi siyah sakalını kâfur gibi aklaştırdı.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 163-164). Azerbaycan sahasından Nizâmî-i Gencevî'nin bir şiirinin açıklanması suretiyle kâfur yemenin doğuştan gelen hararete iyi geldiği ve sakalları ağarttığı bilgisi paylaşılmaktadır.

Yabani kekik

“Ve zenân-ı sa'terî Arab diyarında esrar gibi bir ot gezdürürler, ol diyar ehli ana sa'ter dirler, etmek ile yenür. Zira şehvet cerb ve şîrîn yimeden hâsıl olur.” Beyit açıklaması: “Boğazını gırtlğından düğümle. Gücünü ekme ve yabani kekikten alan kişi, kötü kadınlardan uzak durur.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 166). Açıklamadan zahter olarak da bilinen yabani kekiğin cinsel güç ile bir ilişkisine değinilmektedir.

Yanık

“Nakldür ki beyne'l-A'câm bir kimesnenün eli yansa ve yanmakdan kızarsa tuzlu su içine korlar ve anunla def iderler.” Beyit: “Güneşin sıcaklığının etkisinden dolayı mercanın eli kızarmıştı. Bu yüzden avucunu denizin tuzlu suyuna basar.” (Kahraman & Öz, 2012, s. 189). Bu cümlelerde ise Acem diyarında güneş yanığının tedavisinin denizin tuzlu ile yapıldığı görülmektedir.

Hadımlık

(Onun evinin kıymetli malı bir çift yumurtaydı. Onu da yitirip hadım olmuş)

“Hâce-serâ ma'nâsı hadım dimekdür. İnsāna hadım didükleri gibi hayvân-ı gayr-ı nâtiq'a âhte dirler. Meselâ aña diyâr-ı Rûm'da ıgdıc dirler. Ve gâh olur ki âhte lafzın hayvâna tahşîş itmeyüp bâde-yi köhne ve sirkâ-yı köhne diyecek yirde şerâb-ı âhte ve sirkâ-yı âhte deyü ta 'bir iderler.” (Öz & Kahraman, 2024, s. 127). Bu ifadelerden canlılarda kısırlaştırma işlemine “hâce-serâ, ahte, ıgdıc” adlarının verildiği görülmektedir. Bu konuda Anadolu'da kullanılan kelime ise ıgdıc'tır.

Ölümün kıyası

(şad bîmâr ez leb-i gür vâ-geşt)

“Emsâldendür. Şol zamânda kinâye olunur ki tâ cân tendedür ümid münkaṭı' olmaz ve çıkmayan cânda ümid vardur diyecek yirde şad bîmâr ez leb-i gür vâ-geşt dirler ve gâh olur ki cân tâ ber âmed râümid hest deyü kinâye iderler. Hâzret-i Şeyḥ Nizâmî'nüñ bu beytinden ol mesel fehm olunur. Ez Husrev u Şîrîn, Mesnevî:

Boş yere üzüntü çekmek olmaz

Nice hasta ölümün kıyasından dönmüştür

Nesr: Egerçi mesel-i mezḳûr beyân olunan maḥalde darb olunur ammâ gâh olur ki ḡam u ḡasâvet-i rûzgâr ber-ḡarâr degildir. Anıñçün müte'ellim olup kendüñe zarâr virme diyecek yirde zıkr olunan meseli zıkr iderler. Nitekim Şeyḥüñ sâlîfî'z-zıkr olan beytinden fehm olunur” (Öz & Kahraman, 2024, s. 264-265). Bu ifadeler modern tıpta da geçerliliğini sürdüren her an yeni bir ilaç ve tedavi imkânının oluşabileceği sebebiyle ölüm döşeğindeki hastalara dahi mümkün olan tüm destekler verilir ve umutla iyiye gidiş beklenir.

Sonuç

- Edebiyat metinlerine sadece sanat eseri ya da dilbilimsel metinler olarak bakmamak gerekir.
- Mercek tutulduğunda fen bilimleri, tıp ve sağlıkla ilgili veriler de bu eserlerde bulunabilmektedir. Bu verilerin geleneksel tıp ve halk tababeti ile ilgili bilgi, inanış ve tedavi yöntemlerini ihtiva ettiğini unutmamak gerekir. Ancak modern tıbbın imkânları ve araştırma yöntemleri ile geçerlilikleri yeniden değerlendirmeye tabi tutulabilir.
- Mirek Muhammed'in eserlerindeki sağlıkla ilgili bilgiler ve kelimeler, göçmen şairlerin eserlerine farklı coğrafya ve kültürleri tanımış olmaları nedeniyle öncelik verilebileceği izlenimini uyandırmaktadır.
- Ayrıca edebiyat metinleri olarak toplumların yüzlerce yıllık tecrübelerini barındırdıkları için şerh kitaplarına ve atasözü-deyim sözlüklerine öncelik verilebileceği çıkarımını yapmak mümkündür.

Kaynakça

- Arslan, M. (2002), Sıhhatnâmeler, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1495-1544.
- Batğı, Ö. (2017). Seyahatnamelerde Osmanlı insanının hastalıkları ve tedavi yöntemleri. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 4, Sayı 8, Mart, s. 169-182.
- Kahraman, B., & Öz, Y. (2012). *Mîrek Muhammed-i Taşkendî, Şehrî ve Güli, bir şehir bir gül*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öz, Y., & Kahraman, B. (2024). *Nevâdirü'l-Emsâl Türkçe açıklamalı nadir Farsça atasözü ve deyimler (inceleme-metinler) Mîrek Muhammed-i Taşkendî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Özder, D. (2022 a). Klasik Türk şiirinde hastalık ve hakaret ifadesi olarak “kuduz” ve “uyuz”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi The Journal of Ottoman Literature Studies*, Sayı 29, s. 1070-1082.
- Özder, D. (2022 b). Taşlıcalı Yahyâ Bey Divanı'nda tababet unsurları. *1. Uluslararası Türkoloji Kongresi: “Arayışlar ve Yönelimler” 16-18 Mayıs/ Karabük-Türkiye*, s. 376- 387.

AZERBAIJANI TÜRKÇESİNDE HAYVAN ADLARINA DAYALI SAĞLIK TERİMLERİ VE DEYİMLERİ*

Health Terms and Idioms Based on Animal Names in Azerbaijani Turkic

Saffet Alp YILMAZ¹

 ORCID ID: 0000-0002-7627-8522 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Dil, sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde, toplumun yaşamını, dünya görüşünü ve değerlerini yansıtan bir ayna görevi üstlenmektedir. Bu bağlamda halk arasında sıkça kullanılan atasözleri, deyimler ve terimler, toplumun çevresindeki doğayı gözlemleme biçimiyle şekillenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde sağlıkla ilgili deyim ve terimlerin önemli bir kısmı hayvan adlarıyla oluşturulmuştur. Hayvanlar, insanların çevresinde bulunan doğal varlıklardır ve bu varlıkların fiziksel özellikleri, davranışları veya hastalıkları insan sağlığıyla ilgili durumları anlatmak için mecazi olarak kullanılmaktadır. Örneğin yorgunluk, hastalık ve terleme gibi sağlık durumları halk arasında hayvanların davranış ve özellikleriyle ilişkilendirilerek ifade edilmektedir. Bu tür deyimler hem dilin zenginliğini hem de halkın yaşayış şekliyle kurduğu ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde yer alan bu tür ifadeler, halkın gözlem gücünü, yaşayış biçimi ve kültürel değerler üzerinden incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, hayvan adları, sağlık terimleri.

Abstract: Language, beyond being just a means of communication, serves as a mirror that reflects society's life, world view and values. In this context, proverbs, idioms and terms that are often used among people are shaped by the way society observes the nature around it. A significant part of the idioms and terms related to health in Azerbaijani Turkic are formed with the names of animals. Animals are natural

¹Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü (Azerbaycan), saffetalp@gmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 30.08.2025

Künye: Yılmaz, S. A. (2025). Azerbaycan Türkçesinde hayvan adlarına dayalı sağlık terimleri ve deyimleri. *Artikel Akademisi*, 178-183.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

creatures around humans, and their physical characteristics, behaviors, or diseases are used metaphorically to describe human health conditions. For example, health conditions such as fatigue, illness and sweating are expressed among the people by being associated with the behavior and characteristics of animals. Such idioms reveal both the richness of the language and its relationship with the way of life of the people. In this study, such expressions in Azerbaijani Turkic will be examined based on people's power of observation, lifestyle and cultural values.

Keywords: Azerbaijani Turkic, animal names, health terms.

Dil-Toplum İlişkisi

Dil ve toplum birbirinden bağımsız düşünilemeyen, biri olmadan diğeri açıklanamayan iç içe geçmiş iki kavramdır. Toplamların gelişim dönemlerinde av-avcı ve yetiştirici-evcil hayvan ilişkisi, kültürü ve dolayısıyla kültürün taşıyıcısı olan dili etkilemiş; hayvanlarla ilgili pek çok soyut veya somut unsur kültürde ve o kültürün dilinde yerini bulmuştur. Bu nedenle arkeolojiden antropolojiye, dil biliminden tarihe varıncaya değin pek çok bilim dalı hayvan ad biliminin sağlayacağı bulguları kullanmak durumundadır. Örnek vermek gerekirse hayvan adlarının incelenmesi, o toplumun bireylerine (antroponim), gök cisimlerine (astronim), yaşanılan yere (toponim), milletlere (etnonim), bitkilere (fitonim), zamanı oluşturan parçalara (hrematonim) vb. verdiği adların ve aynı şekilde kişilerin (antropozoonim), gök cisimlerinin (astrozoonim), yaşanılan yerlerin (topozoonim), milletlerin (etnozoonim), bitkilerin (fitozoonim), zamanı oluşturan parçaların (hrematozoonim) adlarından oluşan hayvan adlarının da öğrenilmesini sağlayacaktır (Tosun, 2020, s. 1571).

Dil, insanlar tarafından geliştirilmiş olmasına rağmen insanüstü bir nitelik taşımaktadır. Dilin asıl karakteristiği olan ve bilinç edimlerini aşırp özerk bir varlık alanı hâline gelen *anlam*, dili bireyüstü kuruma taşır. İnsan, dil denilen bu örgünün içinde (ve içine) doğar, onun içinde büyüyüp gelişir. Her dil olanaklar alanıdır. İşte bu gerçek, dile bireyüstü bir özellik kazandırır. Konuşma ve anlaşma, tıpkı üreme ve beslenme içgüdüleri gibi tek kişiyi aşar. Şu hâlde dil, başlı başına bir varlık alanıdır (Yılmaz, 2021, s. 3).

Toplumların gelişimi zoocoğrafya ve biyocoğrafyanın etkisiyle şekillenirken dil de bu şekilde gelişim göstermektedir. Çok eski zamanlardan bu yana insanlar, özellikle memeli hayvanlardan birçok amaçla yararlanmışlardır. Bu amaçlar arasında memelerin etlerinden, sütlerinden, derilerinden ve güçlerinden yararlanma en başta gelmektedir. Ayrıca memelilerin bazı hastalıkların kaynağını teşkil etmesi ve besinlerine zarar vermeleri de tarih boyunca insanların ilgisini çekmiştir. İnsanlar birçok gereksinim için memeli hayvanları evcilleştirmiştir. Evcilleştirme asırlar önce Asya’da başlamıştır. Evcilleştirilen hayvanlardan, at ve öküzlerin çoğunlukla güçlerinden; sığır, koyun ve keçilerin et ile sütlerinden diğer birçok hayvanın ise derilerinden faydalanılmıştır (Kuru, 1999, s. 595).

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak XIII. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi “Doğu Oğuzcası”, Osmanlı Türkçesi de “Batı Oğuzcası”dır (Ercilasun, 2007). Günümüzde Azerbaycan Türkçesi çok geniş bir sahada konuşulmaktadır. Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan’ın resmî dili olmasının yanında İran, Irak (Kerkük ve civarı), Türkiye’nin Doğu ve Güney Anadolu bölgesi ile Gürcistan ve Dağıstan gibi ülkelerde konuşulmaktadır (Buran & Alkaya & Yalçın, 2014, s. 96). Sayıları itibari az da olsa Afganistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan’da da konuşulmaktadır. Günümüzde gerek iş gerekse üniversite eğitimi için Türkiye, Ukrayna ve Rusya’nın muhtelif bölgelerinde Azerbaycan Türkleri yoğun olarak yaşamaktadır. M. Şirəliyev (1951), Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarını coğrafi açıdan 4 gruba ayırmıştır:

1) Doğu grubu lehçe ve ağızları (Bakü, Guba, Şamahı lehçeleri ve Lenkeran, Muğan ağızları),

2) Batı grubu lehçe ve ağızları (Gence, Kazak, Karabağ lehçeleri ve İrim ağızı),

3) Kuzey grubu lehçe ve ağızları (Şeki lehçesi, Zakatala-Gah ağızları),

4) Güney grubu lehçe ve ağızları (Nahcivan, Ordubad lehçeleri, Tebriz ve Yerevan ağızları).

Her dilde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de, söz varlığının bir bölümü kaplayan hayvanlarla ilgili adlandırmalar, kültür hayatlarında kendine yer bulmuş, sanatlarında, edebiyatlarında, destanlarında, şarkılarında, türkülerinde, şiirlerinde ve tabii olarak atasözü-deyimlerinde kendine yer bulmuştur (Bayrak 2020, s. 397). Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesinde hayvan adlarına dayalı sağlık terimleri ve deyimlerine oldukça fazla yer verilmiştir.

Ayrıca hayvanlar, bazı hastalıklara karşı, bir tedavi yolu olarak da görülmüştür. Genellikle çeşitli hastalıkların doğal ilaçlarla, -çeşitli otlar, ağaç dalları veya kökleri, çeşitli hayvan ve kuş etleri- tedavisi halk arasında hâlâ uygulanmaktadır. Bu ilaçlar halk arasında *türkəçarə* olarak adlandırılmakta ve son yıllarda yapılan bir dizi çalışmada folklorik bir olgu olarak kabul edilmektedir. Halk arasında yaratılmış olmaları, geleneksel yapıları, edinilen deneyimin nesilden nesile, babadan veya yakın akrabadan oğula aktarılması vb. folklorik kökenlerini doğrulayan işaretlerden bazılarıdır. Örneğin Ordubat'ta sarılık hastalarına kaplumbağa eti, geç konuşan çocuklara bildiricin yumurtası, kansızlığa yakalananlara ciğer vb. yedirilmektedir (Həsənqızı, 2015, s. 113-114).

Tüm bu görüşlerden yola çıkarak Azerbaycan Türkçesinde hayvan adlarına dayalı sağlık terimleri ve deyimlerine dair değerlendirmeler şöyledir:

Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Adlarına Dayalı Sağlık Terimleri

Azerbaycan Türkçesinde hayvan adlarına dayalı sağlık terimleri *qurd dərmanı* ve *ilancıq* sözcükleridir.

Qurd dərmanı: Azərbaycan Türkçesinde bağırsak kurtları için “*qızıl qurdu, yastı qurdu, qılçıq qurdu, qılbaş qurdu*” gibi adlar kullanılmaktadır. Hem insanlar hem de hayvanlarda sıkça görülen bağırsak kurtlarını dökmek için halk arasında her sabah aç karnına bir hafta boyunca su tərəsi (manda peyniri olarak da bilinir) ve bir fincan taze mayalanmış peynir suyu içilmesi önerilmektedir (Həkimova, 2015, s. 57).

İlançıq: Azərbaycan Türkçesinde göz yarası olarak bilinmektedir. Halk arasında tedavi için ise yeni kesilmiş bir hayvanın gözü, kemiği ve yumurtasıyla un karıştırılarak hazırlanan bir hamuru alıp yuvarlayıp külün üzerine koymaları, üzerini ateşle kapatıp iyice pişirmeleri, sonra ezip eleyerek yaranın üzerine un serpmeleri ve 20-21 gün boyunca hastalıklı bölgeye uygulamaları tavsiye edilir (Həkimova, 2015, s. 56).

Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Adlarına Dayalı Sağlıkla İlgili Deyimler

Azerbaycan Türkçesinde hayvan adlarına dayalı sağlıkla ilgili olarak *dovşan ürəkli* ve *dovşan yuxusu* deymi kullanılmaktadır.

Dovşan ürəkli: Azərbaycan Türkçesinde yer alan *dovşan ürəkli* ifadesi “yüreksiz, cesareti olamayan ve korkak” anlamındadır. Bunun yanı sıra “ruh sağlığı bozuk” olanlar içinde bu ifade kullanılmaktadır.

Dovşan yuxusu: Azərbaycan Türkçesinde *dovşan yuxusu* ifadesi “kısa fakat sert ve derin uyku” anlamındadır. Genellikle uyku bozuklukları ve ruhsal huzursuzluk için kullanılmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Azərbaycan halkının doğa ve hayvanlarla olan tarihi-kültürel ilişkisinin diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanına da yansıdığını görülmektedir. Hayvanlar, hem hastalıkların hem de tedavi yöntemlerinin adlandırmalarında kullanılmaktadır. Tabii ki burada adlandırmalar bilimsel tıp terminolojisi değil, folklorik ve etnomedikal terminoloji kapsamında değerlendirilmelidir. Bu, halk tıbbının sadece fiziksel değil, aynı zamanda kültürel, mitolojik ve psikolojik bir yönü olduğunu açıkça göstermektedir.

Kaynakça

- Bayrak, S. (2020). Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe ile ortaklaşan hayvan adları üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 30(2), 395-409.
- Buran, A., Alkaya, E., & Yalçın, S. K. (2015). *Çağdaş Türk yazı dilleri I, güney batı / Oğuz grubu*. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk lehçeleri grameri: Azerbaycan Türkçesi* (s. 171-230). Akçağ Yayınları.
- Həkimova, N. (2015). *Azərbaycan xalq təbabəti: Nəzəriyyə və təcrübə*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu.
- Həsənzadə, A. (2015). *Folklorşünaslığa giriş*. Bakı Qızlar Universiteti Nəşriyyatı.
- Kuru, M. (1999). *Omurgalı hayvanlar* (5. baskı). Palme Yayıncılık.
- Şirəliyev, M. (1951). Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası. *Azərbaycan Məktəbi*, (9).
- Tosun, İ. (2020). Tuva Türkçesinde hayvanlara yaşlarına göre verilen isimler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(32), 1570-1592.
- Yılmaz, E. (2021). *Toplum ve dil*. Pegem Akademi.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE “ŞİFA OCAKLARI”NA BİR ÖRNEK: ALAZLAMA*

An Example of Healing “Ocak”s in Turkish Culture: Alazlama

Satı KUMARTASLIOĞLU¹

 ORCID ID: 0000-0003-2178-3035 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Halk kültüründe “şifa ocağı” çeşitli hastalıkları tedavi etme yetisine sahip olan aile ve bu ailenin hastalık tedavi etmekle görevli kişileri anlamında kullanılmaktadır. Bu bireyler, hastalık iyileştirme yetilerini soylarından aldıkları gibi “el alma” ve “izinli olma” yoluyla da şifa ocağı olabilmektedirler. Bu bireyler için “ocaklı” veya “ocaktan” dendiği gibi, “bakıcı”, “el almış”, “eli sebepli”, “izinli”, “okuyucu”, “efsuncu/afsuncu” veya kullandıkları tekniklere uygun olarak “yılancıklı, kırık çıkıkçı, bıçakçı” gibi isimler de kullanılmaktadır. Şifa ocakları ise “arpacık-ıtdirseği”, “bakır basması”, “bezeme”, “boncuklama”, “bulgur püskürmesi”, “çıban”, “dağlama”, “dalak kesme”, “dolama”, “dolluk”, “fıtık”, “gelincik”, “incileme”, “inme-felç”, “kabakulak”, “kara bezeme”, “kırık çıkık”, “köstebek”, “kuduz”, “kurdeşen”, “küpleme”, “siğil”, “sıtma”, “temre”, “uçuk”, “uyuz”, “yılancık” ocağı gibi isimlerle anılmaktadır. Bu isimlerin ya ocakların tedavi etme yetisine sahip oldukları hastalık adı ya da hastalığı tedavi etmede kullandıkları yöntemlere göre verildiği görülmektedir. Şifa ocaklarının verilen isimler değerlendirildiğinde aynı hastalığa farklı isimler verilebildiği gibi, aynı isimli ocakların farklı hastalıklara baktığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bu ocaklar, hastalıkları sihrî, dinî uygulamalar ve çeşitli emlerle tedavi etmektedirler. “Alazlama ocağı” da bu ocaklara bir örnektir. Aslında “alazlama”, hastalığı ateşle dağlama, korkutma ya da tütsüleme yoluyla tedavi etme şeklidir. Alazlama ocaklarının tedavi yöntemlerine bakıldığında “ateş” kullanılarak tedavi etme yönteminin ana unsur olduğu görülmektedir. Anadolu’nun bazı yörelerinde alazlama ocakları vücutta kızarıklıklarla kendini belli eden alerjik bir hastalığın tedavisine bakarlar; bazı yörelerde bu hastalığın ocağına “bakır basması ocağı” da denir. Zira hastalıklı bölgeye ateşte ısıtılan

¹Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, satileri@hotmail.com.

Hakem süreci tamamlanma tarihi: 26.06.2025

Künye: Kumartaşlioğlu, S. (2025). *Türk kültüründe “şifa ocakları”na bir örnek: alazlama*. *Artikel Akademi*, 184-206.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

bakır bastırılarak dağlanır. Bildiride Türk kültüründe şifa ocaklarından alazlama ocağı, tedavi ettikleri hastalık, kullanılan yöntemler gibi açılardan mukayeseli olarak ele alınacak, ateşin şifa ocaklarında hastalıkları tedavi için yaygın bir şekilde kullanıldığı “alazlama ocağı” örneğinden ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: Ocak, şifa ocağı, alazlama, tütsüleme, dağlama.

Abstract: In folk culture, the term “healing ocak” is used to refer to a family that has the ability to treat various diseases and the people in this family who are responsible for treating the disease. These individuals inherit the ability to heal diseases from their lineage, and can also become a healing “ocak” through “taking a hand” and “taking a leave.” For these individuals, the names “ocaklı” or “ocaktan” are also used, as well as “bakıcı”, “el almış”, “eli sebepli”, “izinli”, “okuyucu”, “eşuncu/afşuncu” or “yılancıklı, kırık çıkıkçı, bıçakçı” depending on the techniques they use. The healing “ocak” are known by the names of ““arpacık-itdirseği”, “bakır basması”, “bezeme”, “boncuklama”, “bulgur puskurmesi”, “chıban”, “dağlama”, “dalak kesme”, “dolama”, “dolluk”, “fitik”, “gelincik”, “incileme”, “inme-felch”, “kabakulak”, “kara bezeme”, “kırık çıkık”, “köstebek”, “kuduz”, “kurdeşen”, “küpleme”, “sigil”, “sıtma”, “temre”, “uchuk”, “uyuz”, “yılancık” ocak. It is seen that these names were given either according to the name of the disease that the “ocak”s were capable of treating or the methods they used to treat the disease. When the names given to healing “ocak”s are evaluated, we come across examples where the same disease can be given different names, and where the same-named “ocak”s treat different diseases. These “ocak”s treat diseases with magic, religious practices and various medicines. “Alazlama ocak” is also an example of these “ocak”s. In fact, “alazlama” is a way of treating the disease by burning it with fire, scaring it, or fumigating it. When we look at the treatment methods of “alazlama ocak”s, we see that the treatment method using “fire” is the main element. In some regions of Anatolia, “alazlama ocak”s treat an allergic disease that manifests itself with rashes on the body; in some regions, the furnace for this disease is also called the “bakır basması”. Because copper heated in fire is pressed onto the diseased area and cauterized. In this paper, the “alazlama ocak”, which are among the healing “ocak”s in Turkish culture, will be discussed comparatively in terms of the diseases they treat and the methods used, and the widespread use of fire in healing “ocak”s to treat diseases will be demonstrated through the example of the “alazlama ocak”.

Keywords: Ocak, healing ocak, alazlama, tütsüleme, dağlama.

Giriş

“Şifa ocakları”, geleneksel kültürde çeşitli hastalıkları tedavi etme yetisine sahip olduklarına inanılan “aile” veya bu ailenin hastalık tedavi etme konusunda yetkili kişileri olarak tanımlanabilir. Günümüz şartlarında bile geleneksel kültürün hâkim olduğu yerlerde modern tıbbı müracaat etmeden ya da etse bile şifa bulamayan kişilerin söz konusu halk hekimlerine giderek şifa aradıkları bilinmektedir. Şifa ocaklarına Anadolu’da “ocak”, “ocaklı”, “ocaktan”, “izinli”, “bakıcı”, “el almış”, “eli sebepli”, “okuyucu”, “efsuncu/afsuncu” veya kullandıkları tekniklere uygun olarak “yılancıklı, kırık çıkıkçı, bıçakçı” (Acıpayamlı, 1968, s. 4) gibi isimler verilmektedir. Diğer Türk dünyası topluluklarında da değişik isimlerle anılan ve benzer şekilde halk hekimliği yapan kişiler vardır. Bu kişilere Çuvaşlar “yumşır” (Arık, 2005, s. 37), Başkurtlar “osok” (Hisamiddinova, 2002, s. 91), Uygurlar “perihan,” “duaahan”, “bahşı” (İnan, 2000, s. 112), Özbekler ve Kazaklar “bahşı/bakşı” (İnan, 1998, s. 468, 474), Kırgızlar “uçuk” veya “emci-domcu” (Hisamiddinova, 2002, s. 92; Bayat, 2007, s. 65-66), Tatarlar, “bahçı”, “imçe”, “oçıkılavçı/oşıkılavçı” veya uyguladıkları yöntemlere uygun olarak “tamırçı”, “sınıkçı” vb. (Bayazitova, 2002, s. 164-166), Gagauzlar “okuyucu” (Arnaut, 2000, s. 54-55), Azeriler “efsuncu” (Beydili, 2005, s. 436), Bulgaristan Türkleri “bakımca” (Taceman, 1995, s. 553) adını vermektedirler.

Halk hekimi vazifesi gören şifa ocakları, kaynağını eski Türk kültüründeki kamlık geleneğinden almaktadır. Bilindiği gibi kamlar, toplum içerisinde dinî ritüelleri yürütmelerinin yanı sıra, sihirbazlık, müneccimlik, şairlik, hekimlik gibi pek çok vazifeyi üstlenmişlerdir (Bu konuda bk. Eliade, 1999; İnan, 2000; Köprülü, 2004, s. 71-72). Ancak medeniyetin ileri safhalarına geçilip sosyal açıdan iş bölümü gerçekleşmesine bağlı olarak, kam-baksılar daha sınırlı bir sahada faaliyette bulunmuşlardır. Yani ruhanilik veya din adamlığı, şairlik, musikişinaslık, efsunculuk, müneccimlik ve halk hekimliği ayrı zümreler tarafından yapılmaya başlanmıştır (Köprülü, 2004, s. 78). Bugün Türk dünyasının değişik coğrafyalarındaki medeniyetin gelişim aşamalarına bağlı olarak kendini gösteren sosyo-kültürel özellikler,

bize kamlık geleneğinin söz konusu coğrafyalarda farklı aşamalarını sunmaktadır. Kimi coğrafyada kamların rolleri daha fazla yaşatılırken, kimi coğrafyada ise kamlık geleneğinin izlerini taşıyan halk hekimleri, yalnızca hastalık sağaltımı ile uğraşmaktadırlar. Örneğin Uygurlar arasındaki halk hekimleri, büyücülük ve üfürükçülük de yapmaktadırlar (İnan, 2000, s. 112). Benzer şekilde Kazak-Kırgızların halk hekimi olan “baksı/bakşı”lar, aynı zamanda sihirbazlık, büyücülük ve falcılıkla meşgul olurlar (İnan, 1998, s. 474). Anadolu’daki Türk kam-baksılarının günümüzdeki izlerini taşıyan “ocaklar” ise yalnızca halk hekimliği yapmaktadırlar.

Anadolu’da şifa ocakları, hastalık sağaltma yetilerini genellikle iki yolla edinmektedirler. Bazı şifacılar, sahip oldukları sağaltım yetisini “ocak”larından, yani “aile” ve “soy”larından alırlar. Bu nedenle hastalıkları sağaltmak için “el alma” gibi bir işleme gerek duymazlar; bir “şifa ocağı” soyundan geldikleri için “ocak” veya “ocaklı” denilen bu kişiler tedavi ettikleri hastalıkla ilgili bilgi ve yöntemleri aile içinde gözlemleyip tecrübe edinerek öğrenirler. Bir “ocak” soyuna dayanmayan şifacılar ise “el verme/el alma” yöntemiyle hastalık tedavi yetisine sahip olmaktadır. Bu yöntemde el veren ocaklı şifa verme yetisini el alan kişiye çeşitli merasimlerle ve sembolik yollarla aktarır, böylece kendisinde bulunan bilgiyi kullanmasına izin vermiş olur. Bazı ocaklar yalnızca kendi soylarından gelen ancak yetenekli ve istekli olan kişilere el verirken, bazı ocaklarsa soylarından olmayan kişilere de el verir (Bk. Acıpayamlı, 1968, s. 5; Bk. Üçer, 1975, s. 148-151).

Ocaklar, hastaları tedavi etmek için soylarından veya el aldıkları kişilerden öğrendikleri birtakım yöntem ve teknikler kullanırlar. Orhan Acıpayamlı, halk hekimlerinin kullandıkları söz konusu yöntem ve teknikleri, sağaltma türü olarak altı başlık altında incelemiştir:

- 1) Irvasa yoluyla yapılan sağaltmalar: Doğrudan doğruya vücutla ilgili olmayan, hastayı etkileme gücü güden psişik nitelikteki sağaltmalardır.
- 2) Parpılama yoluyla yapılan sağaltmalar: Hastaların vücutlarını çizerek, delerek, dağılayarak, keserek ya da vücutlarına değnekle vurarak yapılan sağaltmalardır.

- 3) Dinsel yolla yapılan sağaltmalar: Dinsel yöntem, araç ve madde kullanılarak yapılan sağaltmalardır.
- 4) Bitki kökenli em’lerle yapılan sağaltmalar
- 5) Hayvan kökenli em’lerle yapılan sağaltmalar
- 6) Maden kökenli em’lerle yapılan sağaltmalar (Acıpayamlı, 1989, s. 2-4).

Herhangi bir bilimsel açıklaması olmayan bu yöntem ve tekniklerin daha çok sihrî ve dinî uygulamalar oldukları görülmektedir. Ocakların kullandıkları uygulamaların çoğu, hastaya sirayet eden hastalığı ya da hastalığa sebep olan kötü varlığı korkutup yok etmek amacıyla kullanılan sihrî uygulamalardır. Bu uygulamalar sağlıklı bir durum veya olayı taklit etme, hastayı hastalığı geçirecek güçteki bir varlığa temas ettirme, hastalığı başka bir varlığa aktarma/göçürme, hastalığı sihrî sözlerle etkileme gibi uygulamalardır. Ocaklar bu uygulamaların yanı sıra hastalık sağaltımına “Besmele” ile başlayıp işlemleri sırasında Kuran’dan çeşitli sureler okurlar. Tedavinin sonunda ise “*Tedbir bizden, şifa Allah’tan*” (Özdemir, 2009, s. 202), “*Bismillahirrahmanirrahim, el benden sebep senden, inayet Allah’tan, benim elim değil Fatma anamızın eli, hayırlı şifalar versin*” (Akman, 2007, s. 397) gibi dualar etmektedirler. Ocaklıların bu tarz bir dinî uygulamada bulunmadıkları bir hastalık tedavisi neredeyse yoktur. Sihrî ve dinî uygulamaların yanı sıra bazı ocaklar, hastaların yaraları üzerine sürmek ya da içmeleri veya yemeleri için birtakım emler hazırlarlar. Bu emler, geçmişten günümüze halk hekimlerinin deneyim ve tecrübelerinin bir sonucu olarak ocaklılar tarafından kullanılmaktadır. Ocaklılar emleri, bazı bitkilerden, hayvan uzuvlarından ve birtakım madenlerden hazırlamaktadır. Bu emlerin en yaygın olanı küldür. Ocaktan alınan ya da bazı şeylerin yakılmasıyla elde edilen kül, ya tek başına ya da tuz, ekmek, toprak gibi bazı şeylerle karıştırılarak kullanılır.

Çalışma konusunu oluşturan “alazlama”, hem şifa ocaklarının kullandıkları bir yöntem hem de Anadolu’nun çeşitli yörelerinde

yaygın olan bir “şifa ocağı” olarak karşımıza çıkmaktadır. “Kabakulak ocağı”, “bezeme ocağı”, “dolama ocağı”, “siğil ocağı”, “sıtma ocağı”, “dalak kesme ocağı”, “bulgur püskürmesi ocağı”, “arpacık ocağı” gibi isimlerle adlandırılan ocaklara bakıldığında, bu isimlerin ya ocakların tedavi yetisine sahip oldukları hastalıkların adı ya da hastalığı tedavi etmeden kullandıkları yöntemlere göre verildiği anlaşılmaktadır. Şifa ocaklarına verilen isimler incelendiğinde aynı hastalığa farklı isimler verilebildiği gibi, aynı isimli ocakların farklı hastalıklara baktığı örnekler de görülmektedir. “Alazlama ocağı” isimlendirmesinde de benzer bir durum söz konusudur; yani “alazlama ocağı” olarak bilinen ocakların farklı hastalıkları tedavi ettikleri de gözlemlenmektedir. Bu durumda farklı hastalıkların tedavisi söz konusu olsa da hastalıkları tedavi yönteminin aynı olduğu, yani “alazlama” yönteminin kullanıldığı görülmektedir.

Alazlama/Tütsüleme Yöntemi

Alazlama (alaslama), bir çeşit ateşle tedavi usulü olup (Duvarcı, 1990, s. 36), bu usulle hastalığı dağılayarak, korkutarak ya da tütsüleyerek iyileştirme hedeflenir. “Alazlama/alaslama” sözündeki “al”, “ateş/od/ocak” rengi olan “al” ve ateşle bağlantılı olan “alev” sözünde de kendini açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim “alaz/yalaz”, “alev” (Gülensoy, 2007, s. 64); “alazlamak” ise “bir şeyi ateşe tutup çekmek, alev yalamak, hafifçe yakmak” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, s. 206) anlamlarına gelmektedir. Ateşle doğrudan ilgisi açık olan “alaslama/alazlama” sözü, eski Türk kültüründeki hami ruhlardan ateş iyisi/ruhu olan “al ruhu” ile de ilişkilendirilmektedir. Örneğin “al” sözü, Saka Türklerinde “ateş ruhu” anlamında kullanılmaktadır (Beydili, 2005, s. 48). İyiliksever ateş ve ocak hamisi olan “al ruhu”, zamanla kötü bir karaktere bürünüp şerir ruhlar arasına girdiğinde de benzer adlarla anılmıştır: Albastı, Alkarısı, Albız, Albıs, Almıs, Abası vb. (İnan, 1998, s. 259-267). Yakut Türklerinin aile ocağına “Al-ot”, Moğolların ateşe “gal”, Altay Türkleri’nin ateşe dua ederken ateş ruhuna hitaben “Alır Od” veya “Al Yangın” demelerinde de (İnan, 1998, s. 263-264) “al” sözünün ateşle ilgisi görülmektedir.

Altay ve Yenisey kamlarının ateş etrafındaki ayinlerinde “Alas” demeleri de “alaslama/alazlama”nın ateşle alakasını ortaya koymaktadır. Örneğin Altay Türklerinin Tanrı Ülgön’e sundukları kurban merasiminde kam, çadırın ortasındaki ocakta yakılan ardıç dallarından çıkan dumanla davulunu tutsüler; sonra çadırdan çıkarak elindeki yanan ardıç dalının dumanıyla kurbanlık hayvanı tutsüler. Bu sırada şunları söyler:

“Alas, alas, ey kula!

Ülgön Kan’ın kurbanlığı!

Ak Ülgön’ün kurbanlığı!

Alas, alas, alas!”.

Kurban kesildikten sonra kam, ev sahibinin Ülgön’e sunduğu hediyeleri yine ardıç ile tutsüler ve bu sırada şunları söyler:

“Atların taşıyamayacağı hediyeler,

Alas, alas, alas!

Kişilerin kaldıramayacağı,

Alas, alas, alas,

Üç kat yakalı elbiseler

Üç defa çevirerek bakın onlara!

Yarışçılar için örtü olsun,

Alas, alas, alas,

Sevinç dolusun Bay Ülgön!

Alas, alas, alas.” (Radloff, 1994, s. 23-65).

Bunun gibi örneklerde görüldüğü üzere birer vect ustası olan kamların kurban sunma, hastalık iyileştirme, sihir ve büyü uygulamaları gibi pratiklerini çoğunlukla “ateş” ve “ocak” etrafında yürüttükleri

görülmektedir. Kamlar, kozmik eksenin merkezi simgelerinden biri olan “ocak”ı kullanarak, kozmik bir yolcuğa çıkmakta, bir transla başlayan yolculuğun sonunda sunulan kurban ve edilen duaların kabul edilip edilmediğini, yolculuk sırasında karşılaştığı durum ve haberleri insanlara aktarmaktadırlar. Bu şekilde insanlar ve kutsal varlıklar arasında bir aracı vazifesi gören kamlar, hastalıkları da benzer şekilde ateş ve ocak etrafında ya da ateş ile tedavi yoluna gitmektedirler. Ateş ve ocak etrafında gerçekleştirilen uygulamalarda genellikle ardıc dallarının yakılarak kamın davulunun, kurbanın, hediyelerin, evin, insanların vb. tütsülendiği görülmektedir. Bu yolla tütsülemenin ise genellikle iyi ruhları çağırmak, tütsülenen nesneyi veya varlığı kötü ruhlardan veya hastalıklardan arındırmak, uzaklaştırmak gibi gayelerle yapıldığı açıktır.

Kamların ateş etrafında ve “alazlama” yoluyla hastalık tedavi etme ayinlerine Tuva Türklerinden örnek verilebilir. Ayine başlamadan önce kam, bir tütsü yakarak önce tefini, sonra ayakkabılarını tütsüler. Böylelikle eşyalarını temizlemiş ve kötü ruhlarla mücadele etmek için güç kazanmış olur. Sonra tefine vurarak, merkezde bulunan tütsü etrafında üç kere döner. Törenin ilerleyen kısmında hastaya kendisine rahatsızlık veren derdi tasvir etmesini söyler. Yapılan tasvir, bir maketle somutlaştırılır; bu, hastalığın ruhunu temsil eder. Kam, orada bulunanlardan birine hastalığın ruhunu çadırın dışında belirttiği yöne götürmesini söyler. Bu kişi, sağ eline tütsü, sol eline *ogaalga* (kare şeklinde küçük bir keçe parçasına koyulan çiğ et parçası) adı verilen nesneyi alarak hastanın etrafında doğudan batıya doğru üç kere döner. Bundan sonra çadırdan çıkar ve kamın belirttiği yöne gider. Hastalığın ruhu da bunların peşinden gider. Böylece hasta tehlikeden kurtulmuş olur (Bapaeva, 2008, s. 27-29). Tören esnasında kamın okuduğu dualardan birisi şöyledir:

“Alaas. Alaas. Ooy. Ooy. Ooy. Ooy.

Şeytan yaratılışlı tılsımlar!

Aydın, güneşin yenisinde

Atlandım, giyindim.....

Beyaz bir gecenin başlangıcında

Ardıç ve pelinden tütsü yaktım.

İyice bindim atıma, güzelce giyindim.....

Yassı taşa tütsü yaktım,

Güzel elbisemi giyindim.

Tef tutanın akıbeti böyle

Eskiye dua geleneği böyle.....” (Bapaeva, 2008, s. 108-109).

Görüldüğü üzere kamların gerek kurban gerekse hastalık sağaltım törenlerinde okudukları dualarda geçen “alas” sözünün, ateşle arındırma yöntemi olan “alaslama” ile bağlantılı olduğu, “alaslama”nın ise bir “tütsüleme” uygulaması olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Hakaslarda “alas”, kişinin pisliklerinden arınmasına denmektedir. “Alaslama” yapılırken irben (tanrı otu) ve arçın (ardıç), bir kapta yakılır ve bununla hasta temizlenir. Hastalık tedavisinin dışında bu yöntemle yeni doğan bebek, yeni evlenenler ve ölen kişinin yeri kötü ruhlardan temizlenir (Butanayev, 1997, s. 5). Altay Türklerinde de ölenlere veya hastalara musallat olmuş kötü ruhlar olan “üzüt” çıkarılırken “alaslama” yapılır. Bunun için küreğin içine köz alınıp, hasta üzerinden üç defa tütsülenir. “Üzüt” temizleme işi başlamadan önce bu işi yapan kişi sağ eliyle yanmış olan arçını (ardıç) kendi kafasının ve vücudunun üstünde döndürür. Ondan sonra hastaya yaklaşır onu tütsüler. Yanıp bitmiş olan arçın ateşe atılır veya evin dışındaki ağacın oyuğuna koyulur. Her bir “üzüt” çıkarma işleminde ateşe mahsus dua okunur: “Paçavralar gibi yansın, kül olsun, ortalığın derdi, belası başlarına çöksün.” (Kaygısız, 1937, s. 7).

Başkurtlarda “alazlama”, kırmızı bir bez parçasının yakılarak hastanın başı etrafında “alaz alaz” diye dolaştırılmasıyla yapılır (Beydili, 2005, 36). Özbekistan’da bakşı, bir demir çubuğa eski bir bez parçası bağlayıp yakar. Daha sonra da “Alas, alas, küllü beladan halas”

diyerek hastanın başında döner, onu iyileştirmeye çalışır (Bayat, 2007, s. 126).

Kazaklarda da hastanın iyileştirilmesi için, bir paçavra ocakta tutuşturularak hastanın üzerinde dolaştırılır. Bu uygulamaya “alastav” (alaslama) denir (Altınmakas, 1984, s. 123). Kazaklarda halk hekimi olan bakışlar bazı hastalıkları “alastaw” (alazlama) ile ateşin sağaltıcı gücünden yararlanarak sağaltmaktadırlar. Örneğin nazar değdiği düşünüldüğünde, nazar değdiren kişinin elbisesinden bir parça sezdirmeden alınarak bu parça üzerlik otuyla birlikte yakılarak “alastaw” yapılır. Eğer üzerlik çıtır çıtır ses çıkarıp yanarsa nazarın geçtiğine inanılır (Ashırkhanova, 2019, s. 147). Kırgızlar arasında “alastoo (alazlama)” adı verilen bu uygulama kızamık, sarılık, suçiçeği gibi hastalıklarda ya da nazara uğradığına inanılan durumlarda ardıç dalının yakılması ile gerçekleşir. Sağaltıcı, hastanın evinden getirdiği ardıca dua okur; hasta bu ardıcın dumanıyla evini tütsüler, böylelikle hastalıktan arınıldığı düşünülür (Kiyat, 2022, s. 108).

Örnekleri verilen Türk topluluklarında “alazlama/alaslama” adı verilen ve ardıç, bez vb. yakılarak hastanın etrafında dumanının tüttürülmesi uygulaması, Anadolu’da “tütsüleme” sözü ile karşılaşılır. “Alazlama” sözü ise kızgın demirle dağlamak anlamına gelmektedir (Beydili, 2005, s. 36).

Anadolu’da tütsü, en çok nazara uğradığı düşünülen kişilere uygulanır. Bunun için de yaygın olarak üzerlik tütsüsü yapılır. “Üzerlik”, sıcak ve yağışı az olan iklime has bodur bir bitki olup, özellikle Orta Anadolu’da kırsal alanlarda rastlanır. Yarım metre boyunda otsu bir bitki olup küçük açık sarı renkli çiçekleri vardır. Üzerliğin birçok hastalığa ilaç olduğu bilinmektedir. Bazı sinir sistemi hastalıkları, sıtma, egzama ve basur tedavisinde kullanılır. “Üzerlik”, halk arasında “nazar otu” olarak da bilinmektedir (Üçer, 1973, s.3-4). Üzerlik, sadece çeşitli hastalıklar ve nazardan kurtulmak için değil, kötülüklerden uzak kalmak için de kullanılır. Örneğin Azerbaycan’da gece yatmadan ve sabah işe gitmeden önce, üzerlik yakılıp kişinin başı üstünde tütsü yapılır,

böylelikle kötülüğün o kişiden uzak olacağı düşünülür (Hekimov, 2002, s. 169).

Tütsülemeye üzerlik otunun tek başına kullanılabildiği gibi, üzerlik otuna ilave edilen başka nesneler de ateşe verilerek tütsü uygulanmaktadır. Üzerlik otu ile yakılan nesneler, çörek otu, tuz, şap, karabiber, kekik otu, zeytin yaprağı, soğan ve sarımsak kabuğu, kahve, un, nazarı değdiğine şüphelenilen kişinin saçı, halısından, eşliğinden, elbisesinden veya ayakkabısından alınmış bir parça, üçyol ağzından alınmış çöp, eşikten koparılmış tahta parçası vb.dir (Bk. Kumartaslıoğlu, 2016, s. 220-226). Tütsü için kullanılan söz konusu maddeler, ateşte yakılarak çıkan dumanın etkisiyle hastanın iyileşeceği ya da nazara uğrayan kişinin nazardan kurtulacağı düşünülür. Ateşin buradaki işlevi, bir araya getirilen bu maddelerin büyüklük özelliklerini ortaya çıkarmak ve bu maddelerden duman çıkarmaktır. Çıkan bu duman hastanın etrafında ya da evde tüttürülerek, hastalığa sebep olan kötü ruhları ya da nazarı hasta üzerinden uzaklaştıracaktır.

Alazlama/Dağlama Yöntemi

Dağlama, halk hekimliği yöntemlerinden “parpılama” içerisinde değerlendirilen ve sihrî nitelikteki bir sağaltma işlemidir (Acıpayamlı, 1968, s. 7). Genellikle ateşte kızdırılan demirin, bakırın, tahta parçasının veya başka bir nesnenin hastalıklı bölgeye vurulması, değdirilmesi ya da yaklaştırılması şeklinde uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntemde de tütsüleme yönteminde olduğu gibi “ateş”in “yakıcı”, “yok edici” ve “arındırıcı” özelliği ön plandadır. Dağlama yönteminde ateş, hastalıklı bölgeye temas ettirilip o bölgeyi yakarak hastalığa neden olan kötü ruhları yok eder ya da arındırıcı özelliğiyle hastalığın sebebi olan pisliği temizler.

Buryatlarda, çocukların boğazları şişince ikiz doğmuş bir kadın ellerini ateşte ısıtarak hastanın boğazını sıvazlar ve “*Ay şiş, yoha çık, ay şiş, evine kayıt*” der ve elini üç defa yere vurur (Xürremqızı, 2002, s. 32). Kırgızlar arasında uçuk çıktığında (uçuktoo) uçuklu bölgeye dağlama yapılır. Buna “ot menen alastoo” denir. Ateşte kızdırılan makas ya da orak hastaya yaklaştırılır; daha sonra “uçuk uçuk” diye hastanın üstüne

su serpilir (Köse, 2004, s. 537-538). Kırgızlar romatizma hastalıklarını da dağlama ile iyileştirirler. Bunun için hayvanın yedi yerinden parça keserler. Bu parçaları ateşe atarlar ve hastanın ağrıyan yerlerini bu ateşle ısıtırlar (Bayat, 2007, s. 126). Türkmenler de vücudun ağrıyan yerlerine ateş değdirerek dağlarlar. Örneğin baş ağrısı olduğunda odun közü alınarak başa iki üç defa değdirilir. Arkasından bir tutam tuz alınarak ateş bastırılan yere püskürtülür. Bu esnada “*Ana, ot astında bela durmaz, emin-yomun şu bolsun, derdi-belaların dağlara gitsin!*” (İşte, ateş altında bela durmaz, duan bu olsun, dert ve belaların dağlara gitsin) denilerek dua edilir ve iki el eşit şekilde silkelenir (İlyasowa, 2005, s. 110). Türkmenler, insan vücudunun herhangi bir yerinden kurt çıkarsa o yere de ateş bastırırlar (İlyasowa, 2005, s. 157). Azerbaycan Türkleri ise, siğilden kurtulmak için incir yaprağının sütünü ocakta yakarak siğilin üzerine sürerler (Hekimov, 2002, s. 134). Bulgaristan Türkleri de dağlama uygularlar. İnsanın bir yeri şiştiğinde (yakma olduğunda), bir taşı ateşte kızdırarak şiş yere basarlar (Taceman, 1995, s. 567–568).

Hastalıklı bölgeye ateşte kızdırılmış bir nesnenin tutulmasına Anadolu’nun bazı yerlerinde daha önce belirtildiği üzere “dağlama” yerine “alazlama” denmektedir. “Alazlama”nın yanı sıra “yakma”, “göyündürme” sözcükleri de kullanılır (Çavdar, 1989, s. 83-84). “Göyündürme” sözcüğü Eski Türkçede “yanmak ve yakmak” anlamındaki “könmek” sözcüğünden gelmektedir (Çavdar, 1989, s. 64). Her iki sözcüğün de “alazlama” sözcüğünde olduğu gibi “ateş”le ilgisi açıktır. Hangi sözcükle anılırsa anılsın söz konusu alazlama yöntemi, diğer Türk dünyası sahasında kullanıldığı gibi Anadolu sahasında da pek çok hastalığın tedavisi için kullanılmaktadır. Örneğin İstanbul’da “gece yanğı” adı verilen ve çocuklarda görülen yaralar için alazlama uygulanır. Bunun için, akşamüstü herhangi bir yerde ilk ışık yandığı zaman, bir miktar pamuk yakılarak “*gece geldin, gece git*” denir ve yaranın üzerine bu yanmış pamukla bastırılır (Bayrı, 1939, s. 131). Yine İstanbul’da çocuğun yüzünde küçük yaralar çıktığında, al bir bez ateşte ısıtılarak çocuğun yüzüne sürülür. Bu işleme de “alazlama” denir (Bayrı, 1939, s.130). Balıkesir’de çocukların

ayaklarının altı kızardığında bu hastalığa “gelincik” denir. Hastalığı tedavi etmek için çorap şişleri ateşte kızdırılarak çocuğun göbeği üç kere dağlanır (Yaşar, 2008, s. 186). Şanlıurfa’da “dermeği” adı verilen alerjik bir reaksiyonla vücutta beneklenmeler oluştuğunda dağlama yapılır. Bunun için ateşte kızdırılmış iğne veya şiş kolun pazı kısmına bastırılır (Akbiyık ve Kürkçüoğlu 1990, s. 120). Muğla’da azan yara veya kesilen bir organ, kızdırılmış bir demirle dağlanır. Söz konusu yöntem hayvanlara da kullanılır (Eşmeli, 2006, s. 73). Yozgat’ta uçuk çıktığında söğüt kabuğu, tahta kaşık veya kül ısıtılarak uçuğa bastırılır, bu esnada “*Uçuk beni belledi, ben uçuğu külledim*” denilir (Ayyıldız, 2000, s. 28). İslahiye/Gaziantep’te vücudun her yerini kaplayan kırmızı kaşıntılı yaralara “dabaz” denmekte, bu hastalığı tedavi eden şifa ocağı da “dabaz ocağı” diye adlandırılmaktadır. Ocaklının dabaz hastalığını tedavi ederken kullandığı yöntem de “alazlama” olmaktadır. Ocaklı dabaz olmuş kişinin el ve ayak bilekleri ile boynunun arkasına önce tükürür, sonra ocakta kızdırılmış iğne ile bastırır; bazı ocaklar ise hastanın söz konusu yerlerine ocakta yakılmış mavi bir bezi sıcakken bastırır. Hasta eğer aniden silkinirse hastalığın geçeceğine inanılır (Şentürk, 2019, s. 63).

Alazlama Ocağı

“Alazlama”, ateşte kızdırılmış bir nesneyle hastalıklı bölgenin dağlanması işlemine verilen bir isim olmakla birlikte, bazen bu işlemin uygulandığı hastalığa ve bu işlemi uygulayan “ocak”a da isim olarak verilebilmektedir.

Anadolu’nun bazı yörelerinde “alazlama ocağı” adıyla adlandırılan şifa ocakları, vücutta kızarıklıklarla kendini belli eden alerjik bir hastalığın tedavisine bakarlar. Bu hastalığın adına da “alazlama” dendiği olur. Nitekim Anadolu ağızlarında “alazlama”, “yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızarıklık” (Gülensoy, 2007, s. 64), “el, ayak ve yüzün şişmesiyle meydana gelen hastalık, yılcık” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, s. 206) anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin İstanbul’da ciltte oluşan kızarıklıklara “alazlama” denmekte, bu kızarıklıkları iyileştirmek için de alazlama yöntemi

kullanılmaktadır. Bu yöntemde bir kırmızı bez yakılarak ciltte oluşan kızarıklıklara değdirilir (Ayta, 1980, s. 21). Kastamonu’da da benzer bir şekilde “alazlama” (alerjik bir hastalık) olduğunda tava veya bıçak ateşte kızdırılıp vücuda tutulmak suretiyle alazlanır (Küçükbasmacı, 2000, s. 81). Çankırı’da tespit edilen başka bir alazlama ocağı benzer bir hastalığı tedavi etmekle birlikte, ocaklının alazlama yönteminde kullandığı alet farklıdır. Söz konusu tedavi yetisini annesinden el alarak kazanan ocaklı, hamur kesmek için kullanılan ve *eyşiran/elsiran/ısırgan* gibi adlarla anılan demir aleti ateşte kızdırarak hastaların vücutlarında çıkan kızarıklıkların üzerine bazı sureler okuyarak bastırmaktadır (Berber, 2021, s. 3-39).

Ciltte alerji ile oluşan kızarıklık ya da benekler haricinde başka hastalıkların tedavisinde de “alazlama” yöntemi kullanılır. Bu hastalıklara bakan şifa ocaklarının da “alazlama” yöntemini kullanmalarına bağlı olarak “alazlama ocağı” adıyla isimlendirildiği örnekler mevcuttur. Elmadağ/Ankara’da tespit edilen bir şifa ocağı bu durumu örneklendirebilir. Düşük yapan kadınlara bakan söz konusu ocak, kimi zaman “gelincik ocağı”, kimi zaman ise “alaz/alazlama ocağı” olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu ocak, “soy”a dayanan bir ocak olmakla birlikte aile üyeleri el alma-el verme yöntemi ile hastalık sağaltım yetisini elde edebilmektedir. Ocaklı, hastalığı tedavi ederken Besmele çekerek “*Benim elim değil, Fatma Anamızın eli değdi*” der, sağaltılan kişinin başına kırmızı bir örtü örter, bir demiri ateşte ısıtıp hastayı baştan ayağa sıvazlar. Bu işlemden sonra demir, su dolu kapta soğutulur. Aynı işlem üç kez tekrar edilir. Alazlama işleminden sonra hastaya demirin soğutulduğu sudan üç yudum içirilir, ayrıca su hastanın vücuduna sürülür. Kalan su ise hiç ayak değmemiş bir bölgeye dökülür. Eğer hasta gelemeyecek durumdaysa, bu işlemler hastanın kıyafetine uygulanır. Ocaklı, alazlama işleminden sonra kullanması için bal ve külün karışımından oluşan bir ilaç (em) hazırlar. İlaç hazırlanırken bir Fatiha, üç İhlas suresi okunur. Yapılan ilacı hastanın her gün aç karna yemesi gerekir. Ayrıca hastaya perhiz verilir. Buna göre hasta altı ya da yedi gün soğan, sarımsak ve bulgur yemez, banyo yapmaz. İçme suyunu ise kaynatarak tüketir (Uğurluer, 2024, s. 57-58).

Çorum’da tespit edilen bir alazlama ocağı ise, gözde kaşıntılı bir şişmeye sebep olan hastalığa bakar. Tedavi esnasında ocaklı tarafından bir *ersin* (demirden hamur kesme bıçağı) ateşte ısıtılarak kırmızı bir beze sarılır ve hastanın gözünün üzerine koyulur (Tozlu, 2017, s. 59).

Bazen de “alazlama” kelimesi yerini, bazı ses değişiklikleri ya da hastalık tedavisinde yapılan işleme uygun olan başka bazı kelimelere bırakmaktadır. Bu duruma Gaziantep’te tespit edilen “alacalama ocağı” örnek verilebilir. “Alacalama” bir çocuk hastalığı olup, nazara yakalanan çocukların korkup bayılmasına sebep olur. Böyle bir durumda bir paçavra ateşte yakılarak ansızın hastanın boynuna değdirirler (Sait, 1933, s. 129). Söz konusu örnekte “alacalama” sözünün “alazlama”da olduğu gibi hastalığın tedavi yönteminde kullanılan “ateş”le doğrudan ilgili olduğu açıktır.

Şıfa ocakları genel olarak değerlendirildiğinde, aynı hastalığa farklı isimler verilebildiği gibi, aynı isimli ocakların farklı hastalıkları tedavi ettikleri de görülebilmektedir. “Alazlama ocakları”nda da böyle bir durum söz konusudur. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere birbirinden farklı hastalıkları sağaltan alazlama ocakları olduğu gibi, aynı hastalığı sağaltsa da “alazlama ocağı”nın yanı sıra başka isimlerle adlandırılan ocaklar da mevcuttur. Ancak hangi hastalığı tedavi ederse etsin, alazlama ocaklarında “dağlama” ya da “alazlama” yöntemi asıl unsur olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle bir alerjik reaksiyonla oluşan kaşıntılı yaraların tedavisine bakan ocakların önemli bir kısmı kullandıkları yöntemle bağlı olarak “alazlama ocağı” adını alsalar da, aynı hastalığı “alazlama” veya “dağlama” yöntemiyle sağaltan bazı ocaklar da yine kullandıkları yöntemle bağlı olarak farklı isimler alabilmektedirler. Örneğin Eski/Aksaray’da alazlama ocağına “al göynek ocağı” da denmektedir. Bu ocak da benzer şekilde alerjik reaksiyonlarla ortaya çıkan ve kaşıntılı kırmızı kabarıkları tedavi etmektedir. Ocaklı, hastayı bahçede bir sandalyeye oturtur, hastanın üzerine kırmızı bir bez örter. Daha sonra eline aldığı bir miktar kuru otu yakar ve üç İhlas bir Fatıha okuyarak kırmızı örtünün üzerinden hastanın omuzlarına, kafasına hafifçe vurur (Akpınar, 2020, s. 150-151). Görüldüğü üzere hastalığın tedavisinde alazlama yöntemi

kullanılan ocak için “al göynek ocağı” da denmesinin sebebi, vücutta çıkan kabartıların rengi ve tedavi sırasında hastanın üzerine örtünün al rengine olmasındır.

Bazı yörelerde ise “alazlama ocağı”na “bakır basması ocağı” da denir. Zira hastalıklı bölgeye ateşte ısıtılan bakır bastırılarak dağlanır. Çankırı’da tespit edilen “bakır basması ocağı”, alazlama ocaklarının önemli bir kısmında olduğu gibi derideki alerjik kabarcıklarla oluşmuş kızarıklıklara bakar. Hastalık sıcak havalarda ve mevsim geçişlerinde daha sık olup, kaşıntı ve yanma hissi verir. Kızarıklıklar, hastalığın şiddetine göre büyür veya sulanır. Hastalığın tedavisinde bakır bir kap ve kırmızı bir bez kullanılır. Kırmızı bez veya tül, hastalıklı bölgeye serilir, üzerine ateşte kızdırılmış bakır kap gezdirilir. Bu tedavi üç gün uygulanır (Karaca, 2015, s. 64). Çankırı’nın Bozkır Köyü’nde tespit edilen başka bir bakır basması ocağında da hastalık ve tedavi yöntemi aynıdır ancak bu ocağın tedavi yönteminde kırmızı bez bahsedilmemektedir (Berber, 2021, s. 38-39). Çorum’da tespit edilen bakır basması ocağında da vücutta avuç içi kadar kızarıklık olup kabardığında, ağrı ve ateş yaptığında ocaklı, aynı yöntemi kullanmaktadır. Bakır bir kap ocaklı tarafından ocakta ısıtılıp yaralı bölge üzerinde yaraya değdirmeden gezdirilir. Bu sırada ocaklı, “El benden sebep Allah’tan.” der. Bu işlemden sonra hastaya bir hafta boyunca acı yememe perhizi verilir (Tozlu, 2017, s. 79). Yozgat’ın Çayıralan ilçesinde ise “bakır basması” ya da “dağlama ocağı” olarak adlandırılan şifacı, vücuttaki kaşıntılı ve kabartılı kızarıklıklara değil, karın ağrısı ve şişliğine bakmaktadır. Vücudunda karın ağrısı veya şişlik olan kişilere “Dağlama olmuş” denir. Kayınvalidesinden el alarak ocaklı olan kişi, ince bir mili çıra içinde iyice ısıttıktan sonra hastanın ağrıyan, şişen ve sertlik olan üç farklı yerine üç İhlâs bir Fatiha okuyarak bastırır. Ardından hastaya perhiz verir (Zorluer, 2018, s. 75).

Yozgat’ın Çayıralan ilçesinde deride kabarcıklarla oluşmuş, kaşıntı ve yanma hissi veren kızarıklıklara “alazlama ocağı” yerine “ütüleme/ütme ocağı” adı da verilmektedir. Kayınvalidesinden el almak suretiyle şifacı olan ocaklı, sobada ısıttığı bir bezi hastalıklı bölgeye vurup dağlayarak hastaları tedavi etmektedir. Ütüleme

esnasında ocaklı, üç İhlâs, bir Fatiha ve Ayete'l-Kürsi okur, “*El benden, sebep Allah'tan. Allahım, bu hastalığın şifasını sen ver*” der. Tedavi üç gün arka arkaya yapılır. Tedavinin sonunda hastaya belli bir müddet perhiz verilir, hastalar bu sürede bulgur, acı, turşu, aşırı yağlı yiyecek tüketmezler (Zorluer, 2018, s. 74-75). “Ütüleme” sözündeki “ütü”, Eski Türkçe’de “ütüg” olarak geçmektedir ve “ateşte ısıtılarak kumaş düzeltmeye yarayan demir alet” anlamındadır (Elektronik Kaynak 1). “Ütülemek (ütmek/üteleme) ise “ütü ile buruşukluklarını gidermek; alevde tüylerini veya kabuğunu yakıp gidermek” (Gülensoy, 2007, s. 1002) anlamlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu ocağın adlandırılmasında, ocakta yapılan ateşle hastalık tedavi yönteminin etkili olduğu yine ortadadır.

Sonuç

“Alaslama” kamların kurban sunma, hastalık tedavi etme gibi ritüellerinde ardıç dalı gibi nesneleri yakarak bunların tütsüsü ile ruhlarla iletişim kurma yöntemi olarak görülmektedir. Yani “alaslama”, “tütsüleme” olarak değerlendirilebilir. Anadolu’da ise “alazlama”, bir “parpılama” yöntemidir; ateşte kızdırılan demir, bakır, tahta gibi bir nesnenin hastalıklı bölgeye değdirilmesi, dokundurulması, yaklaştırılması ya da hastalıklı bölgenin bu nesne ile yakılması uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Şifa ocaklarına verilen isimlerin ya tedavi ettikleri hastalıkların adı ya da hastalık sağaltımı sırasında kullandıkları yöntemler ile ilgili oldukları bilinmektedir. Anadolu’daki şifa ocaklarından “alazlama ocakları”nda da isimlendirmenin böyle olduğu tespit edilmiştir. Bir kısım “alazlama ocakları” hastaları “alazlama” yöntemi ile, yani hastalıklı bölgeyi ateşte kızdırılan bir nesneyle dağlayarak iyileştirdikleri için söz konusu ocak adına “alazlama ocağı” adı verilmektedir. Ancak alazlama ocağı olarak bilinen bu şifa ocakları tedavi esnasında aynı yöntemi, yani alazlama yöntemini kullansalar da tedavi ettikleri hastalıklar farklı farklı olabilmektedir. Bazı “alazlama ocakları” ise “alazlama” adı verilen hastalığı tedavi ettikleri için “alazlama ocağı” adı ile anılmaktadırlar. Bu hastalık ise genellikle vücutta al renkteki beneklerle kendini belli eden alerjik bir hastalık olarak tanımlanmaktadır. Bu tür “alazlama

ocakları”nın tedavi yöntemlerine bakıldığında hem bir parpılama yöntemi olan “alazlama/dağlama” hem de “tütsüleme” yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bazı ocaklar ise “alazlama ocakları”nın sağalttıkları hastalıkları aynı yöntemle, yani “alazlama” ya da “dağlama” yöntemiyle tedavi ederler ancak aldıkları isimler “bakır basması”, “al göynek”, “ütüleme” gibi isimlerdir. Bu ad vermede de ocakların hastalık sağaltırken uyguladıkları yöntemlerin dikkate alındığı görülmektedir.

Kamların diğer ritüellerde olduğu gibi hastalıkları sağaltmak için düzenledikleri ritüellerde de “ateş” ve “ocak”ın merkezî bir rol üstlendiği bilinen bir durumdur. “Otağ”ın tam merkezinde yer alan “ocak”, merkez simgelerinden biri olarak kamların trans haline geçtiklerinde ruhlarla temasa geçmeleri için aracı bir varlık pozisyonunda durmaktadır. Bunun yanı sıra “ateş”in “yok edici” ve “arındırıcı” özellikleri, kamların hastaları tedavi ederken “ateş”i kullanmalarına, hastalığa sebep olan kötü ruhları ateş ve ocak vesilesiyle yok edip uzaklaştırmalarına sebep olmuştur. Bu nedenle ateşin ve ocağın kullanılmadığı bir kam ayini neredeyse yoktur. Kamların hastalık tedavi uygulamalarının benzerleri günümüzde geleneksel kültürde çeşitli hastalıkları tedavi eden “şifa ocakları”nda da takip edilmektedir. Şifa ocakları hastalıkları kamların yaptıkları gibi bir takım sihrî, dinî yollarla ve emler hazırlayarak tedavi etmektedirler. Kullandıkları “ırvasa”, “urasa” nitelikli sihrî yöntemlerden biri de “ateş”le hastalığı sağaltmaktır. “Alazlama ocakları” da hastalığı tedavi esnasında ateşin arındırıcı ve yok edici özelliğinden en çok faydalanılan şifa ocaklarından. Söz konusu ocaklarda hastalıklar, ateşi kullanarak “alazlama/dağlama” ya da “tütsüleme” yöntemi ile sağaltılmaktadır.

Kaynakça

- Acıpayamlı, O. (1968). *Türkiye folklorunda halk hekimliği ve özellikleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXVI (1 2), 1–9.
- Acıpayamlı, O. (1989). Türkiye folklorunda halk hekimliğinin morfolojik ve fonksiyonel yönden incelenmesi. *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri 23–25 Kasım 1988 Ankara*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1–8.
- Akbıyık, A. - Kürkçüoğlu, S. (1990). *Folklor (halkbilim) ve Şanlıurfa (I)*. Şanlıurfa: ŞURHOY (Şanlıurfa Halkoyunları Derneği) Yayınları.
- Akman, E. (2007). Türk halk hekimliğinde ocaklık geleneği ve safranbolu’daki ocaklar. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, (15) 1, 393–400.
- Akpınar, B. (2020). *Sağlık-kültür ilişkisi ekseninde ocak kültürü ve halk hekimliği: Eski-Aksaray örneği*, T.C. Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Karaman.
- Altınmakas, L. (1984). Kazak Türklerinin gelenekleri ve İslâmiyetin etkisi. *Türk Kültürü*, XXI (250), 118–130.
- Arık, D. (2005a). *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Arnaut, T. (2000). Gagauzlar’da halk hekimliği. *Uluslararası IV. Türk kültürü kongresi bildirileri 4-7 Kasım 1997 Ankara*. III. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 53-63.
- Ashırkhanova, K. (2019). *Kazakistan’da halk hekimliği*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Niğde.
- Aytar, S. (1980). *İstanbul tıbbî folkloru (İstanbul’da halkın sağlıkla ilgili inançları-halk hekimliği)*. İstanbul: Bozak Matbaası.

- Ayyıldız, H. Ö. (2000). *Yozgat (Sarıkaya) köylerinden ve bazı cönklerden halk hekimliği derlemeleri*. Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, Balıkesir.
- Bapaeva, J. M. (2008). *Tuva kamlarının alkışları (inceleme-metin aktarma)*. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi (kutsal dışı-mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler-iyeler ve demonoloji)*. Cilt: 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Bayazitova, F. S. (2002). *Esterhan Tatarları ruhi miras: Gaile-Könküreş, yola terminologiyese hem folklor*. Kazan: Fiker.
- Bayrı, M. H. (1939). İstanbul’da kullanılan bazı halk ilaçları. *Halk Bilgisi Haberleri*, 8 (91), 129–141.
- Berber, Ş. (2021). *Çankırı’da geleneksel halk hekimliği*. T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çankırı.
- Beydili, C. (2005). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. (Çeviren: Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Butanayev, V. Y. (1997). Kult ognya ı Hakasov. *Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta İm. N. F. Katanova*. Vıpusk III, Seriya 3, Abakan, 3-7.
- Çavdar, C. A. (1989). Türk halk hekimliğinde dağlama. *Türk halk hekimliği sempozyumu bildirileri*, Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 83-88.
- Duvarcı, A. (1990). Halk hekimliğinde ocaklar. *Milli Folklor Dergisi*, 2(7), 34-38.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilkel esrime teknikleri*. (Çeviren: İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eşmeli, İ. (2006). *Muğla-Yatağan ve çevresi halk inanışları ve uygulamaları üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü –etimolojik sözlük denemesi- II (O-Z)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hekimov, M.-Hekimova, N. (2002). *Yuxu yozumları Türkeçareler, inam ve etiqaqlar*. Bakı: “Maarif” Neşriyatı.
- Hisamitdinova, F. Ğ. (2002). Başkort mifologiyanı beleşme-hüzlek. Öfö: “Ğilem”.
- Xürremqızı, A. (2002). *Azərbaycan mərasim folkloru (Türk ve dünya halkları folkloru ile tarixi-mükayiseli, araşdırma)*. Bakı: “Seda” Neşriyatı.
- İlyasowa, G. (2005). *Türkmen halk ırlım-inançları*. Aşgabat: Miras.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler*. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karaca, M. (2015). Çankırı yöresinde el verme geleneği: “bakır basması” hastalığının “alazlama” yöntemi ile tedavi edilmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 8 (15): 61-65.
- Kaygısız, A. K. (1937). Köy hekimliğinde efsunculuk. *Halk Bilgisi Haberleri*, 7 (73), 5-9.
- Kiyat, A. (2022). *Oş bölgesi kırgız Türklerinde halk hekimliği*. T:C. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne.
- Köprülü, F. (2004). *Edebiyat araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köse, N. (2004). Kırgızların halk hekimliğiyle ilgili bazı pratikleri hakkında. *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel’e Armağan*. (Editör: İsmet Çetin). Ankara: Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 535–542.
- Kumartaslıoğlu, S. (2016). *Türk kültüründe ateş ve ocak Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.

- Küçükbasmacı, G. (2000). *Kastamonu’da halk tababeti, inanış ve uygulamaları*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özdemir, C. (2009). Havza ilçesinin genel folklorik yapısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (7), 185–206.
- Radloff, W. (1994). *Sibiry’a’dan III*. (Çeviren: Ahmet Temir). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sait, H. (1933). Gaziantep’te halk inanmaları. *Halk Bilgisi Haberleri*, 3 (29), 127–133.
- Saygı, E. (2018). *İnebolu halk kültüründe halk hHekimliği*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- Şentürk, M. G. (2019). *İslahiye’de (Gaziantep) halk hekimliği*. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Taceman, A. (1995). *Türk Fin-Ugor, Moğol-Mançu toplulukları inanışları zemininde Bulgaristan Türkleri inanışları veya Türk kimliği*. Ankara: Üçbilek Matbaası.
- Tozlu, S. (2017). *Çorum ili halk inançları ve halk hekimliği*. T.C. Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Artvin.
- Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü I A-B*, 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurluel, H. (2024). *Elmadağ’da ocaklık geleneği ve halk hekimliği*. T.C. Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu.
- Üçer, M. (1973). Üzerlik. *Sivas Folkloru*, 6, 3-6.
- Üçer, Müjgan. (1975). Anadolu folklorunda “Fadime Ana”. *Türk folkloru araştırmaları yillığı 1975*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 147-156.

Yaşar, H. (2008). *Balıkesir ve yöresinde çocuk folkloru ürünleri üzerine derlemeler ve incelemeler*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

Zorluer, S. (2018). *Çayıralan (Yozgat) yöresinde halk hekimliği ve halk inançları*. T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Elektronik Kaynaklar

(Elektronik	Kaynak	1)
https://www.nisanyansozluk.com/kelime/%C3%BCt%C3%BC		
C (Erişim Tarihi: 03.05.2025)		

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE HASTALIKLAR VE TEDAVİLER İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI*¹

Vocabulary Related to Diseases and Treatments in Turkmen Language

Cihan ÇAKMAK²

 ORCID ID: 0000-0002-2255-4712 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Türkler asırlar boyu pek çok devlet kurmuş tarihin en eski medeniyetlerinden biridir. Teşkilatçılık yönleriyle idari yünden çok gelişmiş bir birikime sahip olan Türkler, dillerini de kayıt altına almayı ihmal etmemiştir. Türkçenin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edilen Yenisey Yazıtları ve Orhun Abideleri ile dillerini gelecek kuşaklara aktarma amacı taşıyan bu topluluk 11. ve 13. yüzyıllar arasında Dîvânü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Satır altı Kur'an Tercümeleri, Atebetü'l-Hakâyık gibi eserlerle Türk dilini zirveye taşımıştır. 11. yüzyıldan itibaren bir yandan İslamiyet'in kabulü diğer yandan ise Moğol akınları ile Türkistan'ın doğu bölgelerinden batıya bilhassa Anadolu coğrafyasına kitleler halinde göç eden Türklerin dilinde de çeşitli söyleyiş farklılıkları ortaya çıkmış, bu durum farklı Türk lehçelerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Coğrafi olarak batı ve güney-batı, tarihi (kavmi) olarak Oğuz gurubu içinde yer alan Türkmen Türkçesi sahip olduğu dil özellikleriyle dikkat çekmektedir. Çalışmada Türkmen Türkçesinde sağlık alanında görülen söz varlığına ait kelimeler tek tek listelenmiştir. İncelemede Türk Dil Kurumu Yayını Güncel Türkçe Sözlük (2005) kanalıyla ele alınan kelimeler alt alta alfabetik olarak sıralanmış, ardından her kelimenin Turetsko-Russkiy Slovar (1994) aracılığıyla önce Rusçası, ardından Türkmen Türkçesindeki karşılığı kaydedilmiştir. Bu çalışmayla Türkmen Türkçesinde sağlık alanındaki söz varlığının zenginliği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkmen Türkçesi, söz varlığı, sağlık, hastalıklar, tedaviler.

¹ Bu çalışma yazarın *Türkmen Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010) başlıklı yüksek lisans tezinden kısmi değişiklikler ve eklemeler yapılmak suretiyle yazılmıştır.

² Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, cihan.cakmak@gop.edu.tr, **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 04.06.2025.

Künye: Çakmak, C. (2025). *Türkmen Türkçesinde hastalıklar ve tedaviler ile ilgili söz varlığı*. Artikel Akademi, 207-229

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

Abstract: *Turks are one of the oldest civilisations in history, having established many states for centuries. The Turks, who have a very advanced administrative accumulation with their organisational aspects, have not neglected to record their language. This community, which aimed to transfer their language to future generations with the Yenisey Inscriptions and Orkhun Monuments, which are accepted as the first written documents of Turkish, carried the Turkish language to the summit with works such as Dîvânü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Interlinear Qur'an Translation, Atebetü'l-Hakâyık between the 11th and 13th centuries. From the 11th century onwards, with the adoption of Islam on the one hand and the Mongol raids on the other, various differences in the language of the Turks who migrated in masses from the eastern regions of Turkestan to the west, especially to Anatolia, emerged, and this situation paved the way for the formation of different Turkish dialects. Turkmen Language, which is geographically located in the west and south-west and historically (tribally) in the Oghuz group, draws attention with its language features. In the study, the words belonging to the vocabulary in the field of health in Turkmen Language are listed one by one. In the analysis, the words were listed alphabetically in the Turkish Language Güncel Türkçe Sözlük (2005), and then the Russian and Turkmen Language equivalents of each word were recorded through Turetsko-Russkiy Slovar (1994). This study aims to reveal the richness of the health vocabulary in Turkmen Language.*

Keywords: *Turkmen Language, vocabulary, health, diseases, treatments.*

Giriş

Türkmen Türkçesi tarihi olarak Oğuz, coğrafi olarak batı ve güneybatı Türkçesi içerisinde yer almaktadır. Sahip olduğu sızıcı ve peltek ünsüzler, asli uzun ünlüler, Eski Türkçe unsurların yanı sıra Moğolca, Farsça, Arapçaya ait kelime kadrosuyla oldukça zengin bir söz varlığına sahip olan Türkmen Türkçesi, Kıpçakça ve Çağataycaya ait pek çok dil özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır.

Söz varlığının çeşitliliği ve zenginliği bir dilin gelişmişliğinin ve ne oranda arkaik unsur barındırdığının önemli bir göstergesidir. Türkmence tarih boyunca pek çok dille etkileşimini sürdürmüş, farklı dillerden kelime alışverişinde bulunmuştur (Doğan & Gülvodina, 2018, s. 59). Bu söz varlığı çeşitliliği içerisinde hastalıklar ve bu hastalıkların

tedavisine yönelik olarak kullanılan kelimeler dikkat çekmektedir. Bu itibarla çalışmamızda Türkmen Türkçesi söz varlığında görülen hastalıklar ve tedaviler anlam alanına ait kelimeler incelenmiştir.

Yöntem

İncelemede Türkmen Türkçesi söz varlığında görülen hastalıklar, tedaviler ve tedavide kullanılan malzemelere ait madde başları listelenecektir. Bu çalışmada ilk olarak Türk Dil Kurumu Yayımı olan ve 104.481 kelime barındıran *Türkçe Sözlük*'te yer alan tüm madde başları A'dan Z'ye alfabetik olarak ve ip dizin şeklinde sıralanmıştır. Ardından *Türkçe-Rusça Sözlük*'te³ (48.000 kelime) yer alan madde başlarının önce Rusçası ardından da *Bolşoy Russko-Turkmenskiy Slovar*⁴ (77.000 kelime)'daki Türkmen Türkçesi karşılığı kaydedilmiş, bu yolla çalışmada üçlü-karşılaştırmalı bir sözlük listesine yer verilmiştir.

Çalışmanın amacı Batı kültürüne Rus coğrafyası ve Rus kültürü üzerinden kapı aralayan Türkmen Türkçesindeki sağlık alanında kullanılan terminolojinin karşılanması Rusça ve Türkmence kelimelere ne oranda yer verildiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz özellikle Batı kaynaklı kelimelerin kullanımında ağırlıklı olarak Rusça kelimelere yer verilmesi beklenir. Ancak Türkmen Türkçesiyle karşılanamayan sağlık alanındaki çoğu madde başında halkın anlayacağı gündelik dilin kullanımı, Türkmenlerin bilinçli bir dil refleksine sahip olduğunu göstermektedir.⁵

³Turetsko-Russkiy Slovar (1994). (Haz. A.N. Baskakov, N.P. Golubeva, A.A. Kamileva, K.M. Lyubimov, F.A. Salimzyanova, R.R. Yusipova), Moskva: Multilingual Yayınları.

⁴Bol'soy Russko-Turkmenskiy Slovar' (1986-1987). I-II T. (S. Altayev, G. Atayev, G. Açilova, K. Afsakov, K. Gayıbova, H. Gafurova, A. Kuliyev, V. Mesgudov, S. Miradova, M. Hocamguliyev), Moskva: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Institut Yazıkı i Literaturı imeni Mahtumkuli.

⁵ siroz > tsirrooz > tsirroz (bir organda birleşdirici dokumanın ösmegi neticesinde ol organın funksiyaasını bozulmagı)

Çalışmada fiillere yer verilmemiş, isim kategorisi esas alınmıştır. Sağlık alanındaki söz varlığı incelenirken kimi madde başlarının hem Rusçasına hem de Türkmencesine ulaşılmıştır. Ancak kimi madde başlarında Rusça ve Türkmen Türkçesindeki karşılığına ulaşılamamış, bu gibi durumlarda ilgili madde başının karşısına *yok* kelimesi karşılığında *y* harfi kullanılmıştır. İncelemede Rusça ve Türkmen Türkçesi karşılığına ulaşılamayan madde başları çıkarılmış, her iki karşılığa yer verilen madde başları listelenmiştir.

Söz varlığı incelemesinde ana kaynak konumundaki Rusça ve Türkmence sözlükler Kiril harfli olmasına karşılık söz varlığı Latin harfleriyle kaydedilmiştir. *albinos* > *al'binos* > *al'binos* (*al'binizm* *alamatları bolan adam, xayvan yada ösümlük*) örneğinde olduğu gibi Kiril alfabesinde yer alan miyakiznak (*б*) yerine apostrof (') işareti kullanılmıştır. Sonuç kısmında toplam söz varlığının dillere göre dağılımı sayısal verilerle gösterilecektir.

Hastalıklar ve Tedavilere Ait Söz Varlığı

Türkiye Türkçesi, Rusça ve Türkmen Türkçesinde sağlık temalı söz varlığına ait 417 kelimeye yer verilmiştir. İncelemede geçmişten bugüne halk arasında sıklıkla görülen hastalıklar (verem, veba vb.) ile tedavi yöntemlerinin (hacamat vb.) yanı sıra son dönemde görülme sıklığı artan (diyabet vb.) sağlık sorunlarına da yer verilmiştir.

- 1.açık yara > otkritaya rana > açık yara
- 2.adenit > limfadenit > limfadenit (*limfatik mezleriň çişmesi*)
- 3.aft > tsinga > garamükür keseli
- 4.ağır hasta > tyajelobolnoy > ağır keselli
- 5.ağır yaralı > tyajeloraneniy > ağır yaralanan
- 6.ağrı > bol' > ağırı
- 7.ağrılı > boleznenniy > keselli, sırkav, keselbent
- 8.ajitasyon > ajitatsiya > tolgunma, gazaplı yagday
- 9.akarca > svişç > deşik, agız
- 10.akbasma > katarakta > katarakta (*göz cövxeriniň ümezlemesi*)
- 11.akıl zayıflığı > slaboumiye > kemakıllılık

- 12.akne > yakromatopsi > daltonizm > daltonizm (*gözüň kebir reňkleri biri-birinden selcerip bilmezlik keseli*)
- 13.aksırık > çixanye > asgırma
- 14.aksu > katarakta > katarakta (*göz cövxeriniň ümezlemesi*)
- 15.akşın > al'binos > al'binos (*al'binizm alamatları bolan adam, xayvan ya-da ösümlik*)
- 16.albastı > rodilnaya goryaçka > çaga bolandan soň tutyan ısıtma
- 17.albinos > al'binos > al'binos > al'binos (*al'binizm alamatları bolan adam, xayvan yada ösümlik*)
- 18.alerji > allergiya > allergiya (*kebir zat iylenide organizmde kesellik yagdayı döreme*)
- 19.alerjik > allergiçeskiy > allergik
- 20.alkolik > alkogolik > alkogolik, araxor
- 21.alkolizm > alkogolizm > alkogolizm, araxorlık
- 22.ameliyat masası > operatsionny stol > operatsion stol
- 23.anemi > anemiya > az ganlılık, ganı azlık
- 24.anemik > anemiçniy > az ganlı görnüş
- 25.anestezi > anesteziya > anesteziya, agrısızlandırma
- 26.anevrizma > anevrizma > anevrizma (*arteriyanıň divarlarına zeper yetmegi sebepli ıřgalaňıň giňelmegi*)
- 27.anjin > angina > angina
- 28.ansefalit > entsefalit > entsefalit, beyni çişmesi
- 29.apandisit > appenditsit > appenditsit, köriçege
- 30.apse > abstsess > abstsess, priňli boşluk
- 31.arpacık > yaçmen > ittirsek
- 32.artrit > artrit > artrit (*bogunlariň çişmesi*)
- 33.asepsi > aseptika > aseptika (*becerilende ya-da operatsiya edilende yaranıň azmagınıň önüni alma*)
- 34.aseptik > aseptiçeskiy > aseptik
- 35.astım > astma > demgısm
- 36.astigmatizm > astigmatizm > astigmatizm (*bir noktadan ııkıyan şöxleleriň yene de öňküsi yalı fokusda cemlenmen, şekili durı görkezip bilmezligi bilen xesiyetlenyen optiki çüyşeleriň ya-da gözüň yetmezçiligi*)

- 37.ateh > glubokaya starost > gaty garrılık
- 38.bağırsak düğümlenmesi > zavorot kişok > içegeniň düvülmegi
- 39.basur > gemorroy > babasil
- 40.baş ağrısı > golovnaya bol' > kelle ağrısı
- 41.baş dönmesi > golovokrujeniye > başaylanma
- 42.baş (II) > gnoynik > iriň yığnanan yara, iriňli baş
- 43.bel ağrısı > lyumbago > lyumbago (*bilagırı*)
- 44.bel gevşekliği > impotentsiya > impotentsiya
- 45.bel soğukluğu > gonoreya > gonoreya
- 46.belirgi > yasnost' > eşgerlik, düşnükliklik
- 47.benlik ikileşmesi > razdvoyeniye liçnosti > şaxsıñ ike bölünmegi
- 48.beriberi > beriberi > beriberi (*iymitde vitamin VI bolmazlığı zerarly emele gelyen kesel*)
- 49.bıçırgan > kruglyy napilnik > togalak ige
- 50.birsam > gallyutsinatsiya > gallyutsinatsiya (*beyne zeper yetmegi sebepli real predmetleriň şekiliniň göze görünmegi, ses gelmegi, eşidilmegi, ısı gelmegi ve ş. m.*)
- 51.biyopsi > biopsiya > biopsiya (*mikroskopda derňep keseli takıklamak maksadı bilen sirkaviň ten bölecigini kesip alma*)
- 52.boğak > angina > angina
- 53.boğmaca > uduşye > demgısmı, demikme, bogulma, demiň tutulma
- 54.bronşit > bronxit > bronxit (*bronxlariň nemli bardasınıň çişme keseli*)
- 55.bulanı > toşnota > yürek bulanmaklık, gusasıñ gelmeklik
- 56.bulaşıcı hastalık > zaraznaya bolezni' > yokanç kesel
- 57.bunama > [starçeskoye] slaboumiye > kemakılılık
- 58.buru > koliki > sancı
- 59.buruntu > koliki > sancı
- 60.cedre > zob > alkım çişme
- 61.ceriha > rana > yara
- 62.cerrahi müdahale > operatsiya > operatsiya
- 63.cır cır > treşçotka > treşçotka

- 64.cüzam > prokaza > (bolezni) xeyvere keseli; pis keseli
- 65.cüzamlı > prokajyonny > xeyvere keselli adam
- 66.çakma > gnoynik > iriň yıgnanan yara, iriňli baş
- 67.çakmak (II) > ugrevaya sıp > örgün, düvürtük
- 68.çarpıntı > trepataniye > titreme
- 69.çıban > gnoynik > iriň yıgnanan yara, iriňli baş
- 70.çıkık > vıvix; vıvixnutıy > çıkık
- 71.Çingene ahtapotu > dikoye myasyo > yaranıň yanından et örme
- 72.çopur > ryaboy, ryabina > mama dişen yer, mama ızı
- 73.çor > bolezni' > kesel
- 74.çorlu > bol'noy > sırkav, keselli, xassa
- 75.damaklı diş > verxnyaya çelyust > yokarkı eň
- 76.dang > ispanka > ispanka
- 77.deniz tutması > morskaya bolezni' > deňiz keseli
- 78.dezenfeksiyon > dezinfektsiya > dezinfektsiya
(yokançsızlandırma, yokanç mikrobları yörite serişdeler bilen yok etme)
- 79.difteri > difteriya > difteriya
- 80.diş ağrısı > zubnaya bol > diş ağrı
- 81.diyabet > diabet > diabet (*köp peşev çıkaryan birneçe keselleriň umumy ady*)
- 82.diyabetik > diabetik > diabetik (*diabet keselli adam*)
- 83.diyet > diyeta > berxiz
- 84.dizanteri > dizenteriya > dizenteriya, ganlı içgeçme
- 85.dokunmabana > rak > rak
- 86.döküntü > sıp > örgün, düvürtük
- 87.drenaj > drenaj > drenaj (*yaranıň iriňini ya-da suvunu turbacıgıň kömegi bilen daşına çıkarma*)
- 88.dumağı > nasmork > dümev
- 89.duyum yitimi > anesteziya > anesteziya, ağrısızlandırma
- 90.düğümcük > uzelok > düvün
- 91.düztabanlık > ploskostopiye > yası dabanlılık
- 92.egzama > ekzema > ekzema (*deri keseli*)
- 93.emraz > bolezni > keseller

- 94.enfarktüs > infarkt > infarkt
- 95.enfeksiyon > infektsiya > infektsiya
- 96.enjektör > şprits > şprits
- 97.epidemi > epidemiya > epidemiya
- 98.epidemik > epidemiceskiy > epidemiya xesiyetli
- 99.epidemiýoloji > epidemiologiya > epidemiologiya
(meditsinanyň infektsion kesellerin döreyşiniň, köpçülikleýiň
yayraýşynyň sebeplerini ve kanunalakylyklaryny, olara garşy
göreşmegiň metodlaryny öwrenýen bölümi)
- 100.esen > zdoroviy, nevrediviy > sag, sag salamat
- 101.esenlik > zdorovye > saglık, can saglığı
- 102.estetik > estetika > estetika
- 103.etiýoloji > etiologiya > etiologiya (keseliň sebepleri ve
döreyiş şertleri xakındaky ılım)
- 104.etyaran > panaritsiy > okuma
- 105.ezik > razbitiy > dövük; cayryk
- 106.farmakolog > farmakolog > farmakolog
- 107.farmakoloji > farmakologiya > farmakologiya (derman
serişdeleriň organizme tesirini öwrenýen ılım)
- 108.farmakologik > farmakologiceskiy > farmakologik
- 109.felç > paraliç > şel
- 110.felçli > paralizovanniy > ısmaz bolan, şel bolan
- 111.frengili > sifilitik > merez'yel keselli adam
- 112.fıtık > grija > ingi
- 113.fil hastalığı > slonovost > çişme keseli
- 114.fiske > krovopodtyok > ganöyme, gan öyen yer
- 115.fistül > fistula > fistula, tüydük
- 116.fizyoterapi > fizioterapiya > fizioterapiya (ıyık, yulılık, suv,
elektrik arkalı beceriş)
- 117.flebit > vospaleniye venı (ven) > çişme
- 118.flegmon > flegmona > flegmona (deri aşagındaky iriňli
çiş)
- 119.forseps > şçıptsı > atagzı
- 120.frengi > sifilis > merez'yel (yokançlı venerik kesel)
- 121.gaseyan > toşnota > yürek bulanmaklık

- 122.gastrit > gastrit > gastrit (*aşgazaniň nemli bardasınıň çişmesi*)
- 123.gaşiy > poterya soznaniya > özüňden gitme
- 124.gebe > beremannaya > xamıla
- 125.gebelik > beremennost' > xamılalık
- 126.geğrek batması > koliki (kolotyo) v boku > bövür sancısı
- 127.gıcık > şçekotaniye > gıcıklama
- 128.glokom > glaukoma > glaukoma, göze garasuv inme keseli
- 129.gonokok > gonokokk > gonokok (*sözenek keselini döredyen mikrop*)
- 130.göğüs darlığı > uduşye, astma > demgısmı
- 131.göğüs hastalığı > tuberkulyoz > inçekesel
- 132.grip > gripp > grip, dümev
- 133.gripli > grippozniy > grip zerarlı, dümev zerarlı, gribiň, dümeviň
- 134.guatr > zob > (pri bazedovoy bolezni) alkım çişme
- 135.guşa > zob > (pri bazedovoy bolezni) alkım çişme
- 136.hacamat > krovopuskaniye > gan alma
- 137.hadım > yevnux > agta
- 138.hâlsizlik > istoşçyonnost > arırlık, çöpe dönenlik
- 139.hamile > beremennaya [jenşçina] > gövrelı ayal
- 140.hamilelik > beremennost' > xamılalık
- 141.hapçı > narkoman > tiryekkeş
- 142.hasta > bol'noy, bolezni' > kesel, dert
- 143.hastalık > bolezni' > kesel, dert
- 144.helyoterapi > gelioterapiya > gelioterapiya (*Güň şöxlesi bilen beceriş*)
- 145.hıfzıssıhha > gigiyena; sanitariya > gigiyena; sanitariya (*cemgiyetçilik arassaçılığını xem de saglığını goramak çereleri*)
- 146.hıyarcık > bubon > bubon (*sovuklama zerarlı çişen limfatik mez*)
- 147.hidroterapi > gidroterapiya > gidroterapiya (*suv bilen kesel beceriş*)
- 148.hipermetrop > dalnozorkiy > uzakdan govı görýen

- 149.hipertansiyon > gipertoniya > gipertoniya (*ganiň basış güycüniň yokarlanmagı*)
- 150.hipotansiyon > gipotaniya > gipotaniya (*gan basış güycüniň peselmesi*)
- 151.histeri > isteriya > garaguş keseli
- 152.histerik > isterişeskiy, isteriçniy > kakınlı, tutgaylı
- 153.humma > lixoradka > ısıtma; uçuk, düvürtik
- 154.hummalı > lixoradoçniy > ısıtmalı, gızızrmalı
- 155.hunnak > angina > angina
- 156.ısı > goryaçiy, jarkiy > gızgın, ıssı
- 157.ıspazmoz > spazma; sudoroga > spazm, spazma, gısuma, gısıлма; damar çekme
- 158.iç bulantısı > toşnota > yürek bulanmaklık
- 159.iç hastalıkları > vnutrenniye bolezni > iç keselleri
- 160.iç sürme > dizenteriya > dizenteriya, ganlı içgeçme
- 161.idiopati > psixopatiya > psixopatiya
- 162.iğne > igla > iňňe
- 163.ihtilat > komplikatsiya > komplektsiya > sırat, beden gurluşı
- 164.iki canlı > beremennaya > gövrelı, xamıla
- 165.ikiz > dvoynya > ekiz, ekizler
- 166.iktıdarsızlık > bessiliye > güyçsizlik, kuvvatsızlık
- 167.ilk yardım > pervaya (neotlojnaya) pomoşç > ikinci kömek
- 168.illet > bolezni' > kesel
- 169.illetli > bolezneni' > keselli, sırkav, keselbent
- 170.iltihabi > vospalitel'niy > çişme
- 171.iltihap > vospaleniye > çişme
- 172.iltihaplı > vospalitel'niy > çişme
- 173.ince ağrı > lyogkoye nedomoganiye > azrak yaravsızlık
- 174.ince hastalık > çaxotka > inçekesel
- 175.incik > bertsovaya kost > incigiň ulı süňki
- 176.incitmebeni > rak (bolezni') > rak
- 177.indifa > sıp > örgün, düvürtik
- 178.indifai > sıpnoy > örgünli garaxassalık, örgünli tif

- 179.ingin > katar > katar (*organlaryň nemli bardasynyň çişmesi*)
- 180.inme > apopleksiya > apopleksiya (*beyne gan inmegi sebepli döreyen ağır kesellilik xaly, yagdayy*)
- 181.inmeli > paralizovanny > ısmaz bolan, şel bolan
- 182.inorganik > neorganiçeskiy > organiki del
- 183.insülin > insulin > insulin (*garınasty mez gormony*)
- 184.intan > infektsiya > infektsiya
- 185.intani > infektsionny > infektsion
- 186.intaniye > infektsionniye bolezni > infektsion keseller
- 187.irileşme > gipertrofiya > gipertrofiya (*kesel zerarly bir organyň ya-da dokumanyň gövrümünüň çendenaşa ulalmagy*)
- 188.irin > gnoy > iriň
- 189.irinli > gnoyny > iriňli
- 190.ishal > dizenteriya > dizenteriya, ganly içgeçme
- 191.isilik > sıp > düvürtik
- 192.iskorbüt > tsinga > garamükür keseli
- 193.isteri > isteriya > garaguş keseli
- 194.isterik > isteriçny, isteriçeskiy > kakınlı, tutgaylı
- 195.istifra > rvota > gusma
- 196.işlev yitimi > poterya trudosposobnosti > zexmete ukıplılıgyny yitirme
- 197.itdirseği > yaçmen > ittirsek
- 198.jinekoloji > ginekologiya > ginekologiya (*ayal organizminiň ayratınlığını ve ayallaryň cins organlarynyň kesellerini, olaryň becerilişini övrenýen ilim*)
- 199.kabakulak > svinka > xapgırtma
- 200.kabaşış > svinka > xapgırtma
- 201.kabız > zapor > iç gatama, iç yöremezlik
- 202.kabızlık > zapor > zapor iç gatama, iç yöremezlik
- 203.kabuk > kora > gabık
- 204.kadavra > trup > meyit, ceset
- 205.kadın hastalıkları > jenskiye bolezni > ayal keselleri
- 206.kalp çarpıntısı > biyeniye serdtsa > yüregiň urşy
- 207.kalp hastalığı > serdeçniye bolezni > yürek keseli

- 208.kambur > gorbatıy > küyki, bükür
209.kamburluk > gorb > küyki, bükür
210.kan aktarması > perelivaniye krovi > sırkava gan
goybermek
211.kan bankası > donorskiy punkt > donorlar punktı
212.kan çıbanı > furunkul > çıban
213.kan nakli > perelivaniye krovi > sırkava gan goybermek
214.kan zehirlenmesi > zarajeniye krovi > ganıñ zexerlenmegi
215.kanama > krovotoçeniye > gan akma
216.kangren > gangrena > gangrena (*organizmiñ
dokumalarınıñ iriñlep çüyremegi zerarly ölmegi*)
217.kanlı > okrovavlenniy > gan degen, gana bulanan, gan
bolan
218.kanlı basur > krovaviy ponos > ganlı içgeçme
219.kanser > rak > rak
220.kansız > beskrovnoy > gansız
221.kansızlık > malokroviye > ganı azlık
222.kapsül > kapsula > kapsula
223.karabasan > koşmar > garabasma
224.karağı > koçerga > kesevi
225.karahumma > bryuşnoy tif > garın garaxassalığı
226.karakabarcık > sibirskaya yazva; karbunkul > sarıbaş;
dalak keseli
227.karantina > karantin > karantin (*sırkavı ayrıbaşga
saklamaklık*)
228.karasu > glaukoma > glaukoma, göze garasuv inme keseli
229.karayanık > sibirskaya yazva > sarıbaş
230.kardiyak > serdeçnik > yürek ağırlı adam
231.kardiyogram > kardiogramma > kardiogramma (*yürek
xereketiniñ çizgi bilen suratlandırılması*)
232.karha > rana > yara
233.karın ağrısı > koliki > sancı
234.kasık çatlağı > paxovaya grıja > gasık ingisi
235.kasık fıtığı > paxovaya grıja > gasık ingisi
236.kasınç > spazma > spazm, spazma, gısma, gısılma

- 237.kaşeksi > xudosoçiya > gurbatsızlık, ısgınsızlık
238.katalepsi > katalepsiya > katalepsiya (*gövreniň ya-da onuň
ayrı ayrı agzalarınıň ısmaz bolmagı*)
239.katarakt > katarakta > katarakta (*göz cövxeriniň
ümezlemesi*)
240.kavlıç > grıja > ingi
241.kazıklı humma > stolbnyak > bürmek keseli (*ayratuň
mikroblarıň yara, sıpcırığa düşüp, döredýen infeksiion keseli*)
242.kızamık > kor > gızamık
243.kızamıkçık > krasnuxa > gızılca (*yokançlı çaga keseli*)
244.kızıl yörük > roja > (*bolezn*) beze
245.kleptomani > kleptomaniya > kleptomaniya (*ogurlık
etmegi küýsedýen psixiki kesel*)
246.kloroz > xloroz > xloroz (*gan azlık keseliniň bir görnüşi*)
247.kolera > xolera > mergi
248.kolik > koliki > sancı
249.kolit > kolit > kolit (*yogın içegeniň yellenmegi*)
250.koma > koma, komatoznoye sostayaniye > koma (*akılıň
üýtgemegi, organizmiň başkı tesirlere reaksiyanıň govşamagı
neticesinde bedende emele gelyen kesellilik yagdayı*)
251.kötürüm > paralizavonnıy > ısmaz bolan, şel bolan; ısmaz
bolan adam
252.kramp > sudoroga > damar çekme
253.kretenizm > kretinizm > kretinizm, kemakıllılık
254.kriz > krizis > krizis
255.kuduz > beşenıy > guduz
256.kulunç > kolika > sancı
257.kurca çıbanı > razdrajeniye > çişme
258.kurdeşen > krapivnitsa > (*bolezn*) iteşen
259.kurlağan > panaritsiy > okuma
260.kuru öksürük > suxoy kaşel > gurı üsgülevük
261.kuşpalazı > difteriya > difteriya
262.larenjit > laringit > laringit (*bogaz çişme keseli*)
263.lekeli humma > sıpnoy tıf > örgünli garaxassalık, örgünli
tif

- 264.letarji > letargiya > letargiya (*köp vagtlap ağır uka gitmeklik keseli*)
- 265.lohusa humması > rodilnaya goryaçka > çağa bolandan soň tutyan ısıtma
- 266.malarya > malyariya > ısıtma
- 267.mani > manya > maniya keseli
- 268.mantar hastalığı > gribkovıye zabolevaniya > garabaş keseli
- 269.manyak > manyak > maniya keselli
- 270.mayasıl > ekzema > ekzema, süycibaş (*deri keseli*)
- 271.megalomani > maniya veliçiya > özüni ulı görkezmeklik keseli
- 272.melankoli > melanxoliya > melanxoliya
- 273.melankolik > melanxoliçeskiy > melanxoliki
- 274.menenjit > meningit > meningit (*beyni ve oňurga yiliginiň perdeleleriniň çışmegi*)
- 275.migren > migren > çakıza
- 276.miyop > blizorukiy > şova, yakından govı görýen, uzakdan görmeyen
- 277.morfinman > morfinist > morfiy neşebendi
- 278.müşhil > slabitelniy > iç geçiryen, iç süryen
- 279.müzmin > xroniçeskiy > xroniki
- 280.nasır > mozol > gabarçık
- 281.nefes darlığı > astma > demgısmı
- 282.nefrit > nefrit > nefrit (*bövrek sovuklaması*)
- 283.nekahet > slabost > govşaklık
- 284.nevazil > prostuda, nasmork > sovuklama, dümev
- 285.nevralji > nevralgiya > nevralgiya
- 286.nevrasteni > nevralgiya > nevralgiya (*yadavlık, gaxarcaňlık ve kelle agırmagı neticesinde nerv sistemasiniň bozulmagı*)
- 287.nevroz > nevroz > nevroz (*merkezi nerv sistemasiniň keseli*)
- 288.nezle > nasmork > dümev

- 289.otizm > samouglublyonnost > özüne çün inamlılık, özüne düpli inamlılık
290.ödem > otyok > çiş, pökgi
291.öksürük > kaşel > üsgülevük
292.ölet > epidemiya > epidemiya
293.ötürük > ponos > içgeçme
294.özün erosluk > samovlyublyonnost > öz özni söyicilik, özüne gövnüň yeticilik
295.paçavra hastalığı > gripp > grip, dümev
296.paranoya > paranoyya > paranoyya (*ruxy xassalık*)
297.patoloji > patologiya > patologiya (*adam ve xayvan kesellerini övrenyen ılım*)
298.peri hastalığı > epilepsiya > garaguş keseli
299.peritonit > peritonit > peritonit (*garnıň içki bardasınıň çişmesi*)
300.pesimist > pessimist > pessimist, umıtsız adam, gövnüçökgün adam
301.presbitlik > dalnozorkost > uzakdan govıgörücilik
302.prostat > prostata > prostata (*erkek adamıň peşev organına degipli mez*)
303.psikasteni > psixasteniya > psixasteniya, ruxı kesel
304.psikopat > psixopat > psixopat
305.raşitizm > raxit > raxit (*iglilik keseli, süňkleri normal yagdayda ösdürmeyen çaga keseli*)
306.renk körlüğü > daltonizm > daltonizm (*gözüň kebir reňkleri biri-birinden selcerip bilmezlik keseli*)
307.romatizma > revmatizm > guragırı
308.saçkıran > striguşçiy lişay > gicilevükli demrev
309.sadist > sadist > sadist (*sadizme yolugan adam*)
310.sadizm > sadizm > sadizm (*fiziki güýç bilen avundırıp, öz xaram nebsiňi kanagatlandırmaklık, bozuk, agzınçılıklı cıns gatnaşığı*)
311.saka > obmorok > çaşmaklık, bixuş bolmaklık
312.sakağı > sap > (*bolezn*) ketev
313.sakat > uveçnyy > mayıp

- 314.salgın > epidemiya > epidemiya
315.sancı > koliki > sancı
316.sara > epilepsiya > epilepsiya
317.saralı > epileptik > garaguş keselli adam, garaguşlı adam
318.sarılık > jeltizna > sarılık
319.sathıcan > plevrit > plevrit (*plevra sovuk degmegi*)
320.sayrı > bol'noy > sırkav, keselli, xassa
321.sayrılık > bolezni > kesel
322.sedef > perlamutr > sadap
323.sedef hastalığı > çeşuyçatıy lişay > demrev
324.sekte > apopleksiya > apopleksiya (*beyhe gan inmegi sebepli ağır kesellilik xalı, yagdayı*)
325.sekteikalp > infarkt > infarkt
326.septisemi > zarajeniye krovi > ganiñ zexerlenmegi
327.sınık > razbitıy > gırık
328.sıraca > zolotuxa > zolotuxa (*örgünli, iriñli dömmе çağa keseli*)
329.sıtma > lixoradka > ısıtma
330.sıtmalı > malyarik > gızzırmalı adam, gızzırma keselli adam
331.sıtma nöbetleri > pristupı malyariy > gızzırma tutmaları
332.sıyrık > ssadına, tsarapına > sıpcırık, çizik
333.sızı > bol' > agırı
334.sidik zoru > dizuriya > dizuriya (*peşeviñ siydiklikden kınlık bilen çıkmagı*)
335.sifilis > sifilis > merezel (*yokançlı venerik kesel*)
336.siğil > borodavka > siññil
337.sinir argınlığı > nevrasteniya > nevrasteniya (*yadavlık, zaxarcañlık ve kelle agırmagı neticesinde nerv sistemasınıñ bozulmagı*)
338.sinir hastalığı > nevralgiya > nevralgiya
339.sinirsel > nervniy > nerv, nervli
340.sirayet > infektsiya > infektsiya
341.siroz > tsirroz > tsirroz (*bir organda birleşdirici dokumanıñ ösmegi neticesinde ol organıñ funksiyanıñ bozulmagı*)

- 342.sistit > tsistit > tsistit (*peşev xaltasınıň çişmesi*)
343.sivilce > prişçik > düvürtcek
344.siyatik > işias > otır'yer keseli
345.soğuk algınlığı > prostuda > sovuklama
346.soğuklama > prostuda > sovuklama
347.soluk benizli > blednolitsıy > reňki öçük, yüzi solgun,
yüzi soluk
348.sökel > uveçnıy > mayıp
349.spazm > spazm > spazm
350.stafilokok > stafilokokk > stafilokokk (*şar görnüšli çogdam bolup yerleşyen xem de kesel döredyen bakteriyalarıň bir kısıımı*)
351.streptokok > streptokokk > streptokokk (*yokanç keselleri döredyen şar görnüšli bakteriyalar*)
352.suçiçeği > vetryanaya ospa > garamık (*kesel*)
353.su korkusu > gidrofobiya > gidrofobiya (*suvdan gorkma keseli*)
354.süreğen > xroniçeskiy > xroniki
355.sürgün > dizenteriya > dizenteriya, ganlı içgeçme
356.şarbon > sibirskaya yazva > sarıbaş
357.şası > kosoy > çası, çası gözli
358.şeker hastalığı > saxarnaya bolezni > gant keseli
359.şerha > sled ot poreza *ili* raneniya > yara
360.şifa > istseleniye > sagalma, şıpa tapma
361.şirpençe > karbunkul > karbunkul
362.şiş > opuxol > çiş
363.şizofren > şizofrenik > şizofrenik (*şizofreniya keselli adam*)
364.şizofreni > şizofreniya > şizofreniya (*ruxı nesaglık keseli*)
365.tansiyon > krovyanoye davleniye > gan basışı
366.taşıyıcı > nositel > yayradıcı
367.taun > çuma > gırgın; merez, bela
368.tavukgötü > borodavka > siňñil
369.tavukkarası > kurinaya slepota > gicekörlük, gicesine görmezlik

- 370.tedavi > istseleniye > sagalma, sagaldıña çıkma, şıpa
tapma
- 371.temriye > prişç > düvürtik
- 372.tetanos > stolbnak > bürmek keseli (*ayratuñ mikroblarıñ, sıpcırığa düşüp, döredyen infeksiyon keseli*)
- 373.tıknefes > astmatıçeskoye dıxaniye > demgısmalı dem alış
- 374.tifo > tif > garaxassalık, tif
- 375.tifüs > tif > garaxassalık, tif
- 376.tık > tik > (*nervnoye podyorgivaniye*) çekme, titreme, saññıldı
- 377.tiryak > protivoyadiye > zexere garşı madda
- 378.topal > xromoy > agsak
- 379.trahom > traxoma > traxoma
- 380.tumağı > nasmork > dümev
- 381.tutarak > pripadok > tutgay
- 382.tutarga > pripadok > tutgay
- 383.tutarık > pripadok > tutgay
- 384.tuzlu balgam > lişay > (*bolezni*) demrev
- 385.tümör > opuxol > çış, çışgin
- 386.ufunet > vospaleniye > çışme
- 387.ur > opuxol > çış
- 388.uyurgezerlik > somnambulizm > somnambulizm (*psixik tayıdan keselli adamıñ uki arasında öz-özünü bilmen gezmegi*)
- 389.uyuz > çesotka > gicilevük
- 390.uyuzlu > çesotka > gicilevük
- 391.üçüncül > troynoy > üç xili, üç görnüşi
- 392.ülser > yazva > yara
- 393.üremi > uremiya > uremiya (*bövre kesellende onda saklanıp galyan maddalardan organizmiñ zexerlenmegi*)
- 394.ürtiker > krapivnitsa > (*bolezni*) iteşen
- 395.veba > çuma > gırgın; merez, bela
- 396.vebalı > çumnoy > gırgın keseline duçar bolan adam
- 397.veca > bol' > agırı
- 398.vegetasyon > vegetatsiya > vegetatsiya
- 399.verem > tuberkulyoz > inçekesel

- 400.veremli > tuberkulyoznyy > inçekeselli; inçekeselli adam
401.virüs > virus > virus
402.yangı > vospaleniye > çişme
403.yangılı > vospalyonnıy > çişme
404.yanıkara > morovaya yazva > bela
405.yaralı > ranenıy > yaralı, yaralanan, yaradar
406.yarım baş ağrısı > migren > çakıza
407.yarımlık > grija > ingi
408.yatalak > bol'noy > sırkav, keselli, xassa
409.yenirce > yazva > yara
410.yılancık > roja > (*bolezni*) beze
411.yilbik > epilepsiya > epilepsiya
412.yutak iltihabı > çumnoy bubon pod mışkoy ili v paxu > gırgın keseline duçar bolan adam
413.yürek çarpıntısı > serdtsebiyeniye > yürek urması
414.zatülcenp > plevrit > plevrit (*plevra sovuk degmegi*)
415.zatürre > pnevmoniya > pnevmoniya (*öyken çişme keseli*)
416.zührevi > veneriçeskiy > güyç bilen etdirme, zor bilen etdirme
417.zükâm > nasmork > dümev (Çakmak, 2010, s. 211-237).

Sonuç

1. İncelemede Türkmen Türkçesinde hastalıklar ve tedavilerle ilgili 792 madde başı incelenmiştir. Bu kelimelerden sadece Rusça ve Türkmençe karşılığı olan madde başlarına yer verilmiştir. Rusça ve Türkmençe karşılığı olmayan madde başlarına ise yer verilmemiştir.

2. Toplam 792 madde başından Rusça ve Türkmençe karşılığı olan toplam 417 kelime tespit edilmiştir.

3. Söz varlığı içinde sadece 43 madde başında Rusça karşılıklara yer verilmiştir. Bu madde başları şunlardır:

- alerjik > allergiçeskiy > allergik
aseptik > aseptiçeskiy > aseptik
bel gevşekliği > impotentsiya > impotentsiya
bel soğukluğu > gonoreya > gonoreya

boğak > angina > angina
boğak > angina > angina
cerrahi müdahale > operatsiya > operatsiya
cır cır > treşçotka > treşçotka
dang > ispanka > ispanka
difteri > difteriya > difteriya
dokunmabana > rak > rak
enfarktüs > infarkt > infarkt
enfeksiyon > infektsiya > infektsiya
enjektör > şprits > şprits
epidemi > epidemiya > epidemiya
estetik > estetika > estetika
farmakolog > farmakolog > farmakolog
farmakolojik > farmakologičeskiy > farmakologik
hunnak > angina > angina
idiopati > psixopatiya > psixopatiya
incitmebeni > rak (bolezni') > rak
intan > infektsiya > infektsiya
intani > infektsionniy > infektsion
kanser > rak > rak
kapsül > kapsula > kapsula
kuşpalazı > difteriya > difteriya
melankoli > melanxoliya > melanxoliya
melankolik > melanxoliçeskiy > melanxoliki
müzmin > xroniçeskiy > xroniki
nevralji > nevrogiya > nevrogiya
ölet > epidemiya > epidemiya
psikopat > psixopat > psixopat
salgın > epidemiya > epidemiya
sara > epilepsiya > epilepsiya
sekteikalp > infarkt > infarkt
sinir hastalığı > nevrogiya > nevrogiya
sirayet > infektsiya > infektsiya
spazm > spazm > spazm
süreğen > xroniçeskiy > xroniki

trahom > traxoma > traxoma
vejetasyon > vegetatsiya > vegetatsiya
virüs > virus > virus
yilbik > epilepsiya > epilepsiya

4. Türkmen Türkçesinde sağlıkla ilgili bir madde başının karşılığı literatürde Rusça bir kavramla karşılandı ise mutlaka parantez içinde Türkmen Türkçesi açıklamasıyla yer almıştır. Bu durum madde başlarında Rusçadan ziyade Türkmençe karşılıklara ağırlık verilmesindeki hassasiyeti ortaya koyması bakımından önemlidir.

adenit > limfadenit > limfadenit (*limfatik mezleriň çişmesi*)
akbasma > katarakta > katarakta (*göz cövxeriniň ümezlemesi*)
akne > yakromatopsi > daltonizm > daltonizm (*gözüň kebir reňkleri biri-birinden selcerip bilmezlik keseli*)
aksu > katarakta > katarakta (*göz cövxeriniň ümezlemesi*)
akşın > al'binos > al'binos (*al'binizm alamatları bolan adam, xayvan ya-da ösümlik*)
albinos > al'binos > al'binos > al'binos (*al'binizm alamatları bolan adam, xayvan yada ösümlik*)
alerji > allergiya > allergiya (*kebir zat iylende organizmde kesellik yagdayı döreme*)
anevrizma > anevrizma > anevrizma (*arteriyanıň divarlarına zeper yetmegi sebepli ısgalaňň giňelmegi*)
astigmatizm > astigmatizm > astigmatizm (*bir nokatdan çıkýan şöxleleriň yene de öňküsi yalı fokusda cemlenmen, şekili durı görkezip bilmezligi bilen xesiyetlenyen optiki çüýşeleriň ya-da gözüň yetmezçiligi*)
birsam > gallyutsinatsiya > gallyutsinatsiya (*beyne zeper yetmegi sebepli real predmetleriň şekliniň göze görünmegi, ses gelmegi, eşidilmegi, ısı gelmegi ve ş. m.*)
biyopsi > biopsiya > biopsiya (*mikroskopda derňep keseli takıklamak maksadı bilen sırkaviň ten bölecigini kesip alma*)

5. Geleneksel hastalık veya tedavi adlandırmalarında (inme, kabız, uyuz, boğmaca vb.) daha çok Türkmençe kelimelere yer verilirken

Latince kökenli tıbbi adlandırmalarda Rusça kökenli kelimelere ağırlık verildiği görülmektedir.

6. Çağdaş Türk Lehçeleri üzerinde sağlık alanına ait zengin bir söz varlığı malzemesinin bulunduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Türkmençe üzerinde yapılan hastalıklar ve tedaviler anlam alanına ait tematik söz varlığı çalışmalarının Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yapılması, bu iki lehçe arasındaki benzerlikleri ve anlam dünyasındaki ortaklıklar ile leksikolojik zenginliği ortaya koyması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Gözaydın, N., Zülfikar, H., Argunşah, M., Demir, N., Tezcan Aksu, B., Gültekin, B. (2005). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Altayev, S., Atayev, G., Açilova, G., Aqsakov, K., Gayıbova, K., Gafurova, H., Kuliyev, A., Mesgudov, V., Miradova, S., & Hocamguliyev, M. (Ed.). (1986–1987). *Bol'soy russko-turkmenskiy slovar'* (C. I–II). Moskva: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Institut Yazıkı i Literaturı imeni Mahtumkuli.
- Baskakov, A. N., Golubeva, N. P., Kamileva, A. A., Lyubimov, K. M., Salimzyanova, F. A., Yusipova, R. R. (1994). *Turetsko-russkiy slovar*. Multilingual.
- Çakmak, C. (2010). *Türkmen Türkçesi konu çözümlemeli söz varlığı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Çakmak, C. (2017). Türkmen Türkçesinde dini terminolojiye ait söz varlığı. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 22-46.
- Doğan, L. & Gülvodina, G. (2018). Modern Dönemde Edebiyat, Eğitim, İktisat ve Mühendislik. H. A. Başal, Y. Ulutürk ve M. N. K. Öner (Edt.), *Türkmen Türkçesinde kullanılan tıp terimleri ve hastalık adları* (s. 57-70). Berikan.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. İstanbul: Simurg.

TATAR LİNGVOKÜLTÜRÜNDE SAĞLIK ALGISI

The Concept of Health in Tatar Linguoculture

Fyarıdyta TAGİROVA¹

 ORCID ID: 0000-0002-4081-6456 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Tatar halkının sağlık algısı genelde tüm insanlığın algısı ile aynıdır: Sağlık - önemli bir değerdir. Ama sağlık ve hastalık meselelerine bakış açısı, yaklaşım, değerlendirme, sağlığı koruma, kaybetme, elde etme, hastalıktan kaçınma, engelleme, kurtulma; sağlık ve hastalığın kaynakları, sebepleri vs. her halk için ayrı unsurlardan oluşur. Bu ayrıcalıkları anlamak, halkın sağlık konusuna verdiği önemi belirlemek için 'sağlık' konseptini oluşturan tüm kültür unsurlarını - inanışları, tabuları/yasakları, gelenek ve göreneklere vs.- sistem olarak tümüyle incelemek lazım. Ancak halkın dilini incelemek, bu amacı gerçekleştirmek için en kısa ve etkili yoldur. Amaç: Tatar halkının sağlık algısını yansıtan dil unsurlarını incelemek. Yöntem: lingvokültürel analiz. Dilin, halkın mental değerlerini kodlar şeklinde muhafaza etme açısından en önemli kısmı da söz varlığı ve frazeolojidir. Bunun için çalışmamızda ilk önce deyim ve atasözleri, kalıplaşmış ifadeler incelenecek çünkü kullanım özelliklerinden dolayı, öbür dilde ekvivalenti bulunmayan sözler, lingvokültür içerikli kelimeler v.s. tam onların unsurları olarak dilde yaşamaktadır. Onların çoğu da halkın inançları, mitolojisi ve tarihi ile bağlıdır ve folklor metinlerinde, halkın canlı konuşmasındaki gibi, direkt kaydedilmiştir. Bu yüzden Tatar halk edebiyatının farklı janrlarına ait eserler, ayrıca halk tıbbı, büyü v.s. ile ilgili metinler incelendi. Ağızlardan da leksik malzemeler getirilecek. Sonuçlar: Tatar yazı dilinde ve ağızlarda 'sağlık' kavramını ifade eden kelimelerin ve frazeolojik ifadelerin birçoğu tüm Türk halkları için ortak kadroyu teşkil etmektedir. Öbür yandan, farklı coğrafyalarda yaşayıp, farklı extralingvistik faktörlerden etkilenen dillerde deyim ve ifadelerin oluşumu farklı motiflere ve mecazi modellere dayanmaktadır. Tatar lingvokültüründe 'sağlık' kavramı ile ilgili birimlerin analizi de bunu kanıtlamaktadır.

¹Doç. Dr., Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Galimcan İbrahimov ad. Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Leksikografi Bölümü, feride2412@mail.ru.
Hakem süreci tamamlanma tarihi: 30.08.2025

Künye: Tagirova, F. (2025). Tatar lingvokültüründe sağlık algısı. Artikel Akademi 230-241.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyat Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sağlık algısı, Tatar dili, lingvokültür, söz varlığı, frazeoloji.

Abstract: *The perception of health among the Tatar people is generally the same as that of all humanity: health is an important value. But the views, approaches, assessment of health and disease problems, preservation, loss, acquisition of health, prevention, protection, getting rid of disease, sources of health and disease, causes, etc. are made up of different elements in each nation. In order to understand these differences, to determine the importance that the community attaches to the topic of health, it is necessary to study all the elements of culture that make up the concept of “health”, i.e. beliefs, taboos, customs, etc. as a system. But studying the language of the people is the shortest and most effective way. The objective is to study the linguistic units that reflect the perception of health of the Tatar people. The method is linguocultural analysis. The most important part of the language from the point of view of preserving the mental values of the people in the form of codes is vocabulary and phraseology. Therefore, in our work we will first consider idioms and proverbs, set phrases, because, due to the peculiarities of use, words that have no equivalents in other languages, words containing linguocultural features, etc. exist in the language precisely in their composition. Many of them are also associated with the beliefs, mythology and history of the people and are reflected in folklore texts in the same form as in the living speech of the people. Therefore, the texts related to different genres of Tatar folklore were studied: short, ritual, historical songs, beits, etc. Lexical materials from dialects will also be involved. The following conclusions were made: many words and phraseological units denoting the concept of “health” in the Tatar literary language and dialects are common to all Turkic peoples. On the other hand, the formation of idioms and expressions in languages located in different geographical regions and influenced by various extralinguistic factors is based on different motives and figurative models. The analysis of units related to the concept of “health” in the Tatar linguoculture also proves this.*

Keywords: *Concept of health, Tatar language, linguoculture, vocabulary, phraseology.*

Giriş

Her halkta sağlığa önem verilir, çünkü sağlık, insanlığın ortak değerlerinden birisidir. *Sağlık en büyük servettir* sözü hemen hemen tüm halkların dillerinde mevcuttur: Tatar. *Саулык – зур байлык / Саулыгың – байлыгың*; Kırım Tatar. *Sawlık en balaban barlıktır*;

Özbek. Соғлиқ – улуғ бойлық / Соғлиғиң – бойлиғиң (Abdurahmanov, 2010, s. 272); *Türk. Sağlık varlıktan yeğdir* (Aksoy, 1988, s. 420); *Macar. Sağlık en yüksek servettir; Vod. Sağlık en iyi servettir; Vod. Servetle değil, sağlıkla iyi yaşıyorlar; Liv. Sağlık büyük bir servettir; Mordva. İnsanın zenginliği sağlıktır; Saam. Sağlık altından daha pahalıdır; Udmurt. Sağlık zenginliktir; Eston. Sağlık, servetten daha pahalıdır* (Kitikov, 2004). v.s.

Ama yaşadığı coğrafyası, kültür etkileşim çevresi ve benzeri sebeplerden dolayı her halkın sağlık algısı birbirinden farklıdır. Sağlıkla ilgili meselelere bakış açısı, sağlığın korunması, kaybedilmesi ya da yeniden kazanılması, hastalıklardan kaçınma ve kurtulma, hastalıkların önlenmesi ve tedavi yaklaşımları ile sağlık ve hastalığın kaynakları ve nedenlerine ilişkin fikir ve bilgiler, her halk için özgün bir algılama ve anlayış sistemi oluşturur. Bu farklılıkları anlamak, halkın sağlık konusuna verdiği önemi belirlemek için ‘sağlık’ konseptini oluşturan tüm kültür unsurlarını, inanışları, tabu ve yasakları, gelenek-göreneklerini vs. sistem olarak tümüyle incelemek lazım. Ama halkın dilini incelemek, en kısa ve efektif yoldur çünkü dilde hep bunlar lingvokültür kodlar olarak saklanmaktadır. Bu çalışmadaki **amacımız**: Tatar halkının sağlık algısını yansıtan dil unsurlarını lingvokültür açısından incelemektir. Dilin, halkın mental değerlerini kodlar şeklinde muhafaza etme açısından en önemli kısmı da söz varlığı ve frazeolojidir. Bunun için ilk önce deyim ve atasözleri, kalıplaşmış ifadeler incelenecek çünkü kullanım özelliklerinden dolayı, öbür dilde ekvivalenti bulunmayan sözler, lingvokültür içerikli kelimeler vs. tam onların unsurları olarak dilde yaşamaktadır. Onların çoğu da halkın inançları, mitolojisi ve tarihi ile bağlıdır ve folklor metinlerinde, halkın canlı konuşmasındaki gibi, direkt kaydedilmiştir. Bu yüzden Tatar halk edebiyatının farklı türlerine ait metinler ve ağızlardan leksik malzemeler incelendi.

Tatar Dilinde Sağlık Kavramı

Tatar halkının sağlık algısı dilin farklı katmanlarına yansımıştır. İlk önce ‘sağlık’ kavramını ifade etmek için Tatarcada kullanan leksik

birimlerden söz edilmelidir. Bu amaçla Tatarcada en sık *сау, исән, сәламәт, таза* kelimeleri ve onlardan türemiş: *саулык, сәламәтлек, тазалык, исән-имин, исән-сау, сау-исән, саулану, савыгу, саулык-исәнлек, исәнлек-саулык, сау-аман, исән-имин, сау-сәламәт, саулыксыз, саусыз* gibi birçok kelime kullanılmaktadır. Leksikosemantik açıdan inceleysek onların Tatar halkının sağlık algısını yansıtan bazı özelliklerini görebiliriz. Mesela, *taza* ‘selamet, sağlam, pek’ kelimesinin farklı ağızlarda ‘semiz, tombul’ anlamı daha yaygındır. *Tazalık* ‘selametlik’ kelimesinde de durum aynıdır. Yani kelimenin anlam yapısındaki bu ilişki, Tatar halkının sağlığı semizlikle ilişkilendirdiğini göstermekte, ‘sağlıklı insan semiz olmalı’ fikrine işaret etmektedir. Diğer Türk dillerinde, mesela Tuvacada ‘selamet, sağlam’ anlamında kullanılan *baldırı semiz* gibi örnekler de bu fikri desteklemektedir. Tatar diyalektlerinde bunun başka kanıtlarını da buluyoruz. Örneğin, Batı diyalektinin Hvalıyn, Karsun vb. birçok ağızında ‘zayıflamak, kilo vermek’ anlamında *naçarlanu* ‘kütüleşmek’ sözcüğü; ‘kilo almak, şişmanlamak’ anlamında da *yahşıru* ‘iyileşmek’ sözcüğü kullanılmaktadır.

Başta insan adları olmak üzere özel adlara da sağlık algısı yansımıştır. Mesela, G. Sattarov “Tatar Adları” sözlüğünde “çocuk selamet (sağlıklı) olsun” dileğini içeren birkaç ad dile getirmiştir. Nitekim *Saugilde* adı Sibiryada Tatarlarında *Saugildeyev* şeklinde soyadlarda korunmuştur. *Sauman* (sağlık sahibi anlamında), *Saumorza* (selamet + morza), *Sauçura* (selamet + erkek çocuk, er, ziraatçı) kelimeleri de buna örnek olarak gösterilebilir (Sattarov, 2019, s. 281-282). Erkeklerde *Selam* (sağlık), *Selamet* (sağlıklı), *Selametulla* (sağlık Allah’tandır anlamında), *Selim ve Selimbay, Selimbek* vs. adlar da bunlara eklenebilir (Sattarov, 2019, s. 287-288). Kız adları olaraksa *Selime, Selimebanu, Selimebike* adları sayılabilir (Sattarov, 2019, s. 504).

Her halkın coğrafyası, algısı, bakış açısı, gelenekleri vs. farklı olduğu için ‘sağlık’ kavramı da genelde her halkta farklı unsurlardan oluşur. Her dilde, toplumun çevresi ile çeşitli ilişkileri ve etkileşimi sonucunda

kendine özgü anlam, çağrışım, simgeler vb. sistemi oluşur. Böylelikle tüm bunlar mutlaka dile de yansır.

Halk algısında insanın sağlığı ilk önce onun fiziki durumuna, görüntüsüne yani dış niteliklerine göre değerlendirilmektedir. Bireyin sağlığını gösteren nitelikler kuvvet, sağlam yapı, başka bireylerden daha büyük olma gibi özelliklerden ibarettir. Bu açıdan, her toplulukta sağlıklı insanı tanımlarken halk, çevresinde ve doğada gördüğü; en dayanıklı, en sağlam sayılan varlıklarla benzetmeler kurmuştur. Tatarcada ‘sağlık’ kavramı ile güçlü çağrışımlar oluşturan objelerden bazıları *imen* ‘meşe’, *timer* ‘demir’, *taş* ‘taş’tır. Ama her halkta benzetme objeleri ve onların anlam ve kültür içeriği farklıdır. Örneğin Rusçada *zdorov kak bık* (boğa gibi sağlam) denirken Çuvaşçada *laşa pek* (at gibi), Maricede *йукыж заў маза* (boğa gibi sağlam) ifadeleri kullanılır.

Benzetmelerin Tatar dilinde ‘sağlık’ anlamını ifade etmek için kullanan leksik-frazeolojik araçların en yaygını olarak nitelendirilebilir. Örneğin:

imen kebek (meşe gibi) ‘güçlü, sağlam, sağlıklı’, *ul yeş çakta imen kebek taza... bulgan, dip söyliler* (O, gençken meşe gibi sağlam olmuş diyorlar) vs. (İbrahimov, 2015) Benzer şekilde *imen kiskedey* (meşe kütüğü gibi), *imen üzekle* (meşe özlü) ifadeleri de kullanılmaktadır:

Sugışta cide tapkır cərəhət alğan bulsa da, imən kiskedey nık... mayor ... (Savaşta yedi kez yaralanmasına rağmen meşe kütüğü gibi pek yüzbaşı),²

Sezneñ zatnı yukka gına ‘imen üzekle’ dip yörtmiler bit... (Sizin soyunkilere, meşe özlü diye boşuna demiyorlar)³ vs.

Aynı imgelerin deyim ve atasözlerinde de sağlık ile ilişkilendirildiği görülmektedir:

² Ş. Rekıypov

³³ M. Kerim

Kisev timeren teger cep urınına töyni torgan (Demir ateş kancasını dikiş ipliği yerine düğümleyen). (İsenbet, 1989, s. 383),

Bassa bakır izerdey, tipsə timer özerdey (Bassa bakırı ezebilecek, tekme atsa demiri kırabilecek kadar. (İsenbet, 1989, s. 139).

Bebekleri yıkarken söylenen dilek formellerinde de taş gibi peklkten söz edilmektedir.

Ayuday simez bulsın, büredey citez bulsın, taştay taza bulsın, suday silu bulsın... (Ayı gibi semiz olsun, kurt gibi çevik olsun, taş gibi pek olsun, su gibi güzel olsun.)

Tatar halkında sağlam yapılı insanları, olduğundan daha büyük gösterme, abartma, büyük, yüksek şeylere benzetme alışkanlığı vardır. Konuşma dilinde *alıptay* (dev gibi); *ayuday* (ayı gibi); *bagana kebek* (direk gibi) *örlektey* (hatıl/beton gibi), *gernadır kebek* (grenadiye gibi), *güerdin kebek* (gardiyan gibi) ifadeleri ‘boyly-boslu, sağlam yapılı’ (çoğunlukla gençlere denir) anlamlarında sıklıkla kullanılır. Bu ifadelerden bazıları yazı dilinde de yerleşmiştir. Ağızlarda da birçok ilginç, daha çok mecaz anlamlı benzetme örneklerine rastlanır: *bogıldıy ir* (tınaz gibi adam), *kibendey hatın* (tınaz gibi hanım), *sukkıçtıy ir* (şahmerdan gibi adam), *ırjımkıty / ırjıkıty* (haydut gibi) vs.

Tatar dilinde ‘sağlık’ anlamı birçok Türk dilindeki gibi kan imgesi üzerinden de bildirilir. Örneğin aşağıdaki ifadeler ‘selamet, çok sağlam’ anlamında sıklıkla kullanılır:

Çirtseñ kanı çıgar. (Fiske vursan kanı çıkar.) (İsenbet, 1990, s. 78),

Bitennen kan tamu (Yanağından kan damlamak) (TTAS, 2015, s. 541),

Bitende yazı yazarlık (Yanağında yazı yazılabilir) vs.

Sağlıkla İlgili İnanışlar ve Gelenekler

Türk halkları için ortak olan bir özellik de hastalıklar ile ilgili tabulardır (Laude-Tsirtautas, 1976, s. 74). Mesela Tatarlarda, başka Türk halklarında da olduğu gibi, hastalık adlarını söylemek yasaktır çünkü

ne kadar söylenirse hastalığın o kadar kuvvetleneceğine inanılır. *Epilepsi* kelimesi yerine *üz çir* (kendi hastalığı) ve *buma* (epilepsi); *ziyandaş* ve *rak* (kanser) yerine *yaman şeş* (kötü şiş), *yaman çir* (kötü hastalık), *kurkınıç avıru* (korkunç hastalık) gibi sözler kullanılmaktadır. Zaten *avıru* (hasta, hastalık, hastalanmak) kelimesi de kullanımından sakınılan bir ifadedir. Bu ifade *keyefe yuk* (morali bozuk), *künelsezlenebrek tora* (şu an biraz rahatsız), *rete yuk* (iyi durumu yok), *hele yuk* (kuvveti yok) gibi sözlerle ifade edilebilir.

Yasaklar bir yandan en basit ve günlük hayata dayalı oldukları için en yaygın hastalıklarla ilgili inanışları, öbür yandan halk arasındaki en eski inançları yansıtmaktadır. Mesela Tatarlar arasında yedi yol kavşağında, çöplük ve hayvan kesimi yapılan yerler gibi pis sayılan alanlarda oturulmaması yaygındır. Yerde giysi, başlık vb. bulunsa alınmaz. Bu örneklerin birçoğu sakral (kutsal) anlamlardan ziyade günlük hayatta hijyen kurallarına alıştırmaya amaçlı uyarılara benzemektedir:

- *Saçını dışarıda tarama / atma, saç tellerini rüzgâr / kuş götürse başın ağrır.*
- *Ayna kırığına bakınma, hastalanırsın.*
- *Yabancıнын yastığında uyusan saçın dökülür.*
- *Giysiler masaya konmaz - hastalık bulaşır.*
- *Başlığını tersine çevirme - başın ağrır.*

Ormanda, yolda vs. yere oturulursa kalkarken oturulan yere tükürülüp *avırlığım şunda kalsın* (ağırlığım şurada kalsın) (İsenbet, 1989, s. 27) ifadesi söylenir. Bu uygulama, animistik inanışlara göre toprak iyesine kendisinden bir pay bırakma ve ondan sağlık isteme amacını taşır. Aynı şekilde birisi düşerse toprak tutmasın, hastalık bulaşmasın diye düştüğü yere tükürmelidir. Aynı şekilde yabancı bir yerin suyu içilse su iyesine diye suya bir şey atıp *perige yaulık, miña saulık* (periye yazma, mendil, bana sağlık) denir. Genelde birçok bayramın ilk unsuru, belki de ana amacı sağlık istemeden ibarettir. Mesela Tatarların Batı grubunda, ilkbahar gelip nehirlerdeki buzların çözüldüğü günlerde *buz bakma / buz uğurlama* geleneği sırasında herkes sağlık ister, yanında getirdiği mendil, kumaş parçası gibi bir şeyi nehire atar ve ‘Me siña yaulık, bir mina saulık’ (tam tercümesi: al sana yazma / mendil, ver bana sağlık) der.

Halk hekimliğinde hastalıkların tedavisinde kullanılan farklı, sadece bir halka özgü usuller, eylemler, sözlü formeller sistemi halkın inanışlarına; kullanılan ilaçlar, tıbbi bitkiler ise daha çok halkın yaşadığı coğrafyanın özelliklerine bağlıdır. Etnografya araştırmacıları geçmişte Tatarların ilk önce halk tıbbına başvurduğundan bahseder. ‘Mantar hastalığına karşı ihlamur çiçeğı, adaçayı içerler, sıtmada pelin içerler, kurt / ayı postu örterler, koynuna yılan kabuğı koyarlar’ (Nasıryi, 1974, s. 113). Tatarlar, çayın hem sıcak dokunduğunda hem de soğuk algınlığında faydası olduğunu düşünmektedir. Hatta Kayyum Nasıryi tarafından ‘Çey Beyete’ adlı bir halk edebiyatı eseri de kaydedilmiştir (Nasıryi, 1974, s. 178-181). Geleneksel tedavi usullerinden *yedi hamamdan yedi taş alıp yedi yol ağzına atmak, kömürle çizmek, iple ölçmek, iple bağlamak, su ile yıkamak* gibi örneklerin XX. yüzyıla, hatta bazen bugüne kadar ulaştığı görülmektedir.

Hastalıkları üfleme, büyüleme sırasında söylenen metinler; hastalığın, halkın sağlık algısını nasıl yansıdığını dair fikirler vermektedir. Mesela bu tip Tatarca metinlerde *filan hastalığı süpürüyorum, kazıyorum, kaşağılıyorum, siliyorum, yıkıyorum, bağlıyorum* gibi ifadeler kullanılmaktadır. Yani hastalık, fiziki boyutları ve nitelikleri olan gerçek bir obje gibi göz önüne getirilir. Gündelik hayatta ortalık, eşya nasıl temizlenirse, organizma da hastalıktan aynı eylemlerle, daha doğrusu, onları ifade eden söz etkisiyle temizlenebilir diye düşünülür. Metinlerdeki *düğümlüyorum, kesiyorum, çiziyorum, dikiyorum* gibi kelimeler de hastalığın genişlemesini engellemek, durdurmak anlamını taşımaktadır.

Tatarlar duanın etkisine de inanan bir toplumdur. XVIII. yüzyılın sonunda I. G. Georgi «Opisanie vsekh v Rossijskom gosudarstve obitayushhix narodov, takzhe ix zhitejskix obryadov, ver, oby`knovenij, zhilishh, odezhd i prochix dostopamyatnostej» adlı eserinde Tatarlardan birisi hastalansa, o eve hemen molla gelir diye yazmaktadır (Georgi, 1799, s. 18). Nitekim yazılı duanın daha etkili olduğuna inanılmıştır. Çünkü *yazu, böti, çalpu* kelimeleri dua yazıp onunla etki oluşturmakla ilgilidir. Örneğin, *tabak yazdırmak* eylemi

çeşitli varyantlarda XX. asıra kadar ulaşmıştır. Bu uygulamada, bir tabağa safran boyası ile bir dua yazılır, üzerine su döküp, çalkalayıp karın ağrısı olana içirilir. Buna edebî eserlerde de rastlanır: *Yeş hatınınu telinke yazdırıp eçertüe, öşkertü-tökertülere gene, elbette, ber fayda da birmegen ide* (F. Hösnî).

Böti, kötü etkiden korunmak için yanında taşınan dua yazılı kâğıt parçasıdır (TTAS, 2015, s. 597), muska. *Çalpu*, büyü metni ya da dua yazılmış (veya içine dua konmuş) dokuma parçasına denir ve *çalpı / çalpu salmak / atmak / yuvarlamak* gibi sözlerde geçer (TTAS, 2021, s. 344; TTZDS, 2009, s. 726; Timergalin, 2018, s. 556).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere dilin söz varlığı ve frazeolojisi muhtelif açılardan incelenerek, Tatar halkının ‘sağlık’ algısı ile ilgili birçok bilginin elde edilmesi mümkündür.

Sonuçlar

- Dil, halkın mental değerleri, kültürü, tarihi, gelenek-görenekleri hakkındaki bilgileri kodlar şeklinde muhafaza eden önemli bir hazinedir.
- Lingvokültürel kodlar dilin farklı katmanlarında saklanabilir: söz varlığı, deyim ve atasözleri, özel adlar, folklor metinleri, ağızlar vs.
- Tatar halkının sağlık algısı genelde tüm insanlığın algısı ile aynıdır. Sadece sağlığa verilen önem ve toplumun bakış açısını yansıtan araçlar farklılık göstermektedir. Yani benzetmeler, semboller, metaforlar farklıdır.
- Tatar yazı dilinde ve ağızlarda ‘sağlık’ kavramını ifade eden kelimelerin ve frazeolojik ifadelerin birçoğu tüm Türk halkları için ortaktır.
- Farklı coğrafyalarda yaşayıp, farklı ekstralingvistik faktörlerden etkilenen dillerde deyim ve ifadelerin oluşumu farklı motiflere ve mecazi modellere dayanmaktadır. Bunun için Tatar lingvokültüründe ‘sağlık’ kavramı ile ilgili birimlerin birçoğu başka dillerde olmayabilir.

- Atasözleri ve deyimlerde ortaklık olduğu gibi farklılıklar da vardır. Onların büyük bir kısmındaki sağlığın değeri ve önemi, sağlığı korumanın gerektiği vs. hakkındaki mesajlarda, kelimeler temel anlamda kullanılır. Yani metafor ve sembollere başvurmadan ifade edilir.

Kaynakça

- Abdurahmanov, M. M. (2010). *Kratkiy uzbeksko-tatarskiy slovar poslovits i pogovorok*. Kazan: Tatar. kn. izd-vo.
- Ahmetyanov, R. G. (2015a). *Tatar telenen etimologik süzlege*. İke tomda. I A–L. Kazan: Megarif – Vaqıt.
- Ahmetyanov, R. G. (2015b). *Tatar telenen etimologik süzlege*. İke tomda. II M–Ya. Kazan: Megarif – Vaqıt.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü. C. I. Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkilap.
- Dybo, A. V. (Ed.). (2003). *Etimologicheskiy slovar tyurkskih yazykov. L, M, N, P, S*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.
- Georgi, I. G. (1799). *Opisanie vsekh obitayushhix v Rossijskom gosudarstve narodov: ix zhitejskix obryadov, obyknovenij, odezhd, zhilishh, uprazhnenij, zabav, veroispovedanij i drugix dostopamyatnostej. O narodax tatarskogo plemeni i drugix ne reshennogo eshhe proisxozhdeniya Severnix Sibirskix*. SPb. (4 t., Ch. 2, 178 s.).
- Gilmutdinova, L. R. (2004). *Leksika zagovorov i zaklinaniy v tatarskom yazyke* (Avtoreferat dissertatsii kandidata filologicheskikh nauk, 10.02.02). IYaLI, Kazan.
- Hertek, Ya. Ş. (1976). O frazeologicheskikh parallelyah v nekotoryh türkskih i sovremennom mongolskom yazykah. *Sovetskaya Türkologiya*, 4, 12–24.
- İsenbet, N. (1989a). *Tatar telenen frazeologik süzlege*. İke tomda. I A–K. Kazan: Tat.kit.neşr.
- İsenbet, N. (1990). *Tatar telenen frazeologik süzlege*. İke tomda. II L–H. Kazan: Tat.kit.neşr.
- İsenbet, N. (1989b). *Tatar telenen eytem hem mekallere*. Öç tomda. I A–K. Kazan: Tat.kit.neşr.
- Kitikov, A. E. (2004). *Poslovitsy i pogovorki finno-ugorskikh narodov*. Ioshkar-Ola: Marknigoizdat.

- Laude-Tsirtautas, İ. (1976). K voprosu o tabu i evfemizmah v kazahskom, kirgizskom i uzbekskom yazykah. *Sovetskaya Türkologiya*, 4, 72–86.
- Sattarov, G. F. (2019). *Tatar isemnere*. Kazan: Tat. Kit. Neşr.
- Segıydullina, L. R. (2013). *Tatar lingvomedeni konseptlar süzlege*. Ufa: RİTS BaşGU.
- Tatar telenen anlatmalı süzlege (TTAS). (2015). T. 1: A–V. (Ed. F. F. Gaffarova, G. G. Saberoval & F. İ. Tahirova). Kazan: TFA G. İbrahimov isem. TEhSİ.
- Tatar telenen anlatmalı süzlege (TTAS). (2021). VI tom: U–Ya. (Haz. İ. İ. Sabitova, F. F. Gaffarova, O. N. Galimova, E. İ. Safina, E. K. Bulatova, A. E. Timerhanov, F. A. Kushelekova, İ. C. Edihanov, F. İ. Tahirova & R. T. Seferov; F. red. F. İ. Tahirova & R. T. Seferov). Kazan: TEhSİ.
- Tatar telenen zur dialektologik süzlege* (TTZDS). (2009). Kazan: Tat.kit.neşr.
- Timergalin, A. (2018). *Milliyet süzlege*. 3 t.: S–Ya. Kazan: Tat.kit.neşr.

OSMANLI DÜNYASINDA AMERİKA YERLİLERİNİN TIBBİ UYGULAMALARINA DAİR BİR ÇEVİRİ METNİ ÜZERİNDE DEĞERLENDİRME*¹

An Evaluation of Native American Medical Practices Based on a Translated Text in the Ottoman World

Zeydi KARACA²

 ORCID ID: 0000-0002-4627-642X | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Bu çalışma, 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesine çevrilen ve Amerika'nın keşfine dair bilgiler içeren Kitâb-ı İklîm-i Cedîd adlı eserde yer alan Amerika yerlilerinin geleneksel tıbbi uygulamalarından bazılarını ele almaktadır. Eserde, yerlilerin belirli bitkisel özleri bazen biyolojik silah olarak bazen tedavi amacıyla kullandıklarına, iltihap tedavisinde kullanılan bitkisel bileşenlere dair kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca bazı ağaçların yaprakları ile kabuklarının cilt hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı bilgisi de eserde yer almaktadır. Çalışmada, Osmanlı tıp literatüründe Amerika yerlilerinin sağlık pratiklerine dair mevcut veri olup olmadığı incelenerek tıbbi bilginin farklı kültürel bağlamlar arasında nasıl aktarıldığı değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışmanın amacı, çeviri eserler aracılığıyla tıbbi bilginin kültürler arası aktarımını incelemek, Amerika yerli halklarının tıbbi pratikleri ile Osmanlı tıp anlayışı arasındaki etkileşimi değerlendirmek ve dil ile edebiyatın sağlık alanındaki rolünü tarihsel ve kültürel bağlamda ele alarak çeviri metinlerin bilimsel bilgi üretimine katkılarını tartışmaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Türkçesi, geleneksel Amerika yerli tıbbi, Kitâb-ı İklîm-i Cedîd, kültürel aktarım.

Abstract: This study examines certain aspects of Indigenous American traditional medical practices as recorded in Kitâb-ı İklîm-i Cedîd, a 16th-century work translated into Ottoman Turkish that contains

¹ Zeydi Karaca tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hikmet Koraş danışmanlığında 2021 yılında Kitâb-ı İklîm-i Cedîd (Metin-İnceleme-Dizin) başlığıyla yapılan doktora tezinden üretilmiştir.

²Dr., Tashkent State Transport University, zeydikaraca@gmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 14.09.2025

Künye: Karaca, Z. (2025). Osmanlı dünyasında Amerika yerlilerinin tıbbi uygulamalarına dair bir çeviri metni üzerinde değerlendirme. *Artikel Akademi*, 242-276.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatı Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

information related to the discovery of the Americas. The aim of the study is to explore the intercultural transmission of medical knowledge through translated texts and to evaluate the interaction between the medical practices of Indigenous American peoples and the Ottoman medical tradition. The text includes references to the use of specific botanical extracts by Indigenous peoples, sometimes as biological weapons and sometimes for therapeutic purposes, as well as records of plant-based compounds used in the treatment of inflammation. Additionally, it contains information regarding the use of leaves and bark from certain trees in the treatment of dermatological conditions. The study investigates whether data regarding Indigenous medical practices were integrated into Ottoman medical literature and evaluates how medical knowledge was transferred across different cultural contexts. Ultimately, this paper aims to discuss the role of language and literature in the field of health by examining the contribution of translated texts to the production of scientific knowledge within a historical and cultural framework.

Keywords: Ottoman Turkish, native Americans' traditional medicine, *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* (the Book of the New World), cultural transmission.

Giriş

Osmanlı Dünyasında Amerika Yerlilerinin Tıbbi Uygulamalarına Dair Bir Çeviri Metni Üzerinde Değerlendirme adlı bu çalışma, 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesine çevrilen ve Amerika'nın keşfiyle ilgili bilgiler içeren *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*³ adlı eser üzerinde Amerika yerlilerinin kullandıkları bazı tıbbi bitkileri ve geleneksel uygulamaları incelemektedir. Temel amaç, kısmi çeviri bir eser aracılığıyla tıbbi bilginin kültürler arası aktarımını analiz etmek ve Osmanlı entelektüel dünyasında Yeni Dünya'ya dair oluşan tıbbi imgeleri belgelemektir.

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında çeviri yoluyla elde edilen tarihî-coğrafi bilginin dikkate değer bir örneğidir. Kristof Kolomb'un 1492 yılındaki seferiyle başlayan Avrupalıların sömürgecilik maceralarını ele alan, Müslüman Doğu'da bilinen en eski

³ İstanbul Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi'nde B4968 katalog numarasıyla kayıtlı yazma eser.

kitaptır.⁴ Eserin yazımı Hicri 991 (Miladi 1583) yılında tamamlanmıştır. Eserde eski Yunan, eski Hint ve İslam kaynaklarına dayalı kozmoloji ve coğrafya bilgileri verilmiştir. Ardından esas mevzusu itibarıyla İtalyanca ve İspanyolca yazılmış Batılı metinlerden yazarın seçtiği paragrafların -çoğu kez özetlenerek yapılan- çevirilerine yer verilmiştir. Müellif; Batlamyus, Mes'ūdî ve Bekrî (Kurtubalı) gibi klasik otoritelerin yanı sıra esasen aşağıdaki Batılı kaynaklara başvurmuştur:

Eserin Adı	Yazılış Tarihi	Dili	Müellifi	İspanyolca Adı
La Historia Generale delle Indie Occidentali	1556 (İspanyolca: 1552)	İtalyanca	Francisco López de Gómara	La Historia General de las Indias
De Orbe Novo	1504 (İspanyolca: 1534)	İtalyanca	Pietro Martini de Anghiera	De Orbe Novo
Le Historie Dello Scoprimiento Et Qonquista Del Peru	1563 (İspanyolca: 1555)	İtalyanca	Agustin de Zarate	Historia del Descubrimiento y Conquista del Peru
Svmario de la Generale Historia De'l Indie Occidentali	1534 (İspanyolca: 1526)	İtalyanca	Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés	Sumario de la Natural Historia de las Indias
Historia di Don Ferdinando Cortez	1564 (İspanyolca: 1552)	İtalyanca	Francisco López de Gómara	Conquista de Mexico

Tablo 1: *Kitāb-ı İḳlīm-i Cedīd*'de Yararlanılan Batılı Kaynaklar (Karaca, 2021)

⁴ Bu hususta ikinci eser, zannederim, yine Osmanlı tebaasından olan Katolik din adamı Musullu *İbn Hanna (Mawsali)*'nin Güney Amerika seyahatini (1668-1683) anlattığı seyahatnamesidir.

Eserin ilk iki bölümü klasik kozmolojik sistemin ve İslam bilim mirasının özetlenmesine ayrılmıştır ancak en kapsamlı bölüm; Kristof Kolomb, Hernan Cortes ve Francisco Pizarro gibi kaşiflerin keşiflerinin, yerli halkların yaşam biçimlerinin, doğa tasvirlerinin, doğal kaynakların ve tıbbi içeriklerin ele alındığı bölümdür. Bu bölümde Amerika kıtasına ait bitkiler, hayvanlar, doğal kaynaklar, efsaneler ve halk inanışları yüzeysel şekilde anlatılmıştır (Karaca, 2021).

16. yüzyıl; Avrupa'nın Yeni Dünya'yı keşfetmesiyle yalnızca coğrafi değil siyasi, askerî, ekonomik ve bilimsel alanlarda da büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. İspanya Krallığı'nın öncülüğündeki seferler; kıtalar arası sömürgecilik, ekonomik sömürü düzeni ve bilgi transferi gibi süreçlerin kökleşmesine zemin hazırlamıştır. Amerika'dan Avrupa'ya aktarılan doğal kaynaklar, yalnızca ekonomik ve tarımsal yapıyı değil tıbbi bilgilerin seyrini de derinden etkilemiştir.

Avrupalıların Coğrafi Keşifler Çağı'nda kaleme alınan İspanyolca kaynaklar, Amerika yerlilerinin tıbbi uygulamalarına büyük bir ilgiyle yaklaşmış; özellikle doğrudan gözlem ve temas yoluyla edinilen bilgileri kayıt altına almıştır. Ateş düşürücü, yara iyileştirici, ağrı kesici, frengi veya cilt hastalıklarına yönelik yerli tedavi yöntemleri, Avrupa tıbbında olmayan bitki türleri ve kullanım biçimleriyle öne çıkmaktadır.

İspanyolların Amerika kıtasında keşfettikleri ve Avrupa'ya taşıdıkları bazı bitkiler, yalnızca tarım ve beslenme alanında değil tıp alanında da yeni bir çığır açmıştır. Tütün, guaiacum, kakao, kırmızı biber, vanilya ve domates gibi türler hem ticari meta hâline gelmiş hem de şifalı özellikleri dolayısıyla eczacılıkta yer edinmiştir. Bu bitkilerin etkileri, yerli halktan edinilen deneyimlere dayalı olarak Avrupa tıbbına entegre edilmiştir.⁵

Temelde Avrupalıların Yeni Dünya'ya yönelik keşif, işgal ve istilalarını konu edinen İspanyolca ve İtalyanca eserlerden sistematik olmayan ve bire bir değil de parçalı çeviri yoluyla telif edilen *Kitāb-ı*

⁵ (Monardes, 1574)

İklīm-i Cedīd, yalnızca coğrafi ve kozmolojik içerikleriyle değil aynı zamanda farklı kıtalara ait botanik, zoolojik ve tıbbi unsurlarla da dikkat çekmektedir. Eserde, yerli halkların hastalıklara karşı geliştirdiği pratik çözümler, özellikle tıbbi içerik bakımından özgün ve dikkate değerdir fakat aynı zamanda yüzeyseldir. Eserde, betimlenen bitkilerin daha kolay anlaşılabilmesi için Eski Dünya'daki benzer örnekleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu karşılaştırmalar İspanyolca ve İtalyanca kaynaklara dayanarak Türkçe metne aktarılmıştır.

Tarihin dönüm noktalarından biri olan *Avrupa'nın Coğrafi Keşifler Çağı* karşısında Osmanlı Devleti'nin görece ilgisizliği ise bazı siyasi ve ekonomik önceliklerle açıklanabilir. Osmanlı Devleti'nin ana ticaret yollarına hâkimiyeti denizaşırı fetihlere gerek duymadan güçlü bir merkezî yapı kurmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca Amerika'nın Osmanlı topraklarına olan uzaklığı, yerli halklarla doğrudan temas kurulamayışı ve Batı Avrupa ile -özellikle Akdeniz'deki askerî ve ticari üstünlük bağlamında- süren siyasi rekabet, Osmanlı'nın Yeni Dünya'ya ilişkin bilgi aktarımında geri planda kalmasına neden olmuştur. Buna rağmen yine de bazı tıbbi veriler, dolaylı yollarla ve özellikle çeviri bir eser olan *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* metni aracılığıyla Osmanlı bilgi dünyasına girmeyi başarmıştır.

Yöntem

Osmanlı Dünyasında Amerika Yerlilerinin Tıbbi Uygulamalarına Dair Bir Çeviri Metni Üzerinde Değerlendirme adlı bu çalışma, *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* adlı 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinde yer alan ve Amerika yerlilerine atfedilen tıbbi uygulamaları hem kaynak analizi hem de çeviri incelemesi temelinde değerlendirmektedir. Çalışma süreci üç temel aşamada gerçekleştirilmiştir:

• Veri Seçimi ve Sınırlama

Öncelikle *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*'in tamamı taranarak yalnızca tıbbi kullanımı doğrudan ifade eden bitki anlatımları belirlenmiş; tedavi, sağlık, hastalık, yara vb. bağlamda kullanılan altı farklı bitki türü

seçilmiştir: *yaruma*, *manzanillo*⁶, *ovabo*, *vuyakan*, *molle*⁷ ve *şağva*. Bu bitkiler, Osmanlı Türkçesi metinde geçen adlarıyla tespit edilip özgün bağlamlarıyla ayrıştırılmıştır.

• Karşılaştırmalı Çeviri Analizi

Her bitki için aşağıdaki bilgi adımları sistematik biçimde toplanmıştır:

- *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*'deki Metin
- *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
- *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin⁸
- İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi⁹
- *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi

• Tıbbi Kullanımın Bağlamsal İncelemesi

Her bitki için ayrı ayrı:

- Amerika yerlileri arasında nasıl kullanıldığı,
- Modern dünya tıbbındaki güncel karşılığı,
- Türk tıbbındaki varlığı¹⁰

değerlendirilmiş böylece hem kültürler arası bilgi aktarımı hem de tıbbi süreklilik veya kopuşlar analiz edilmiştir.

⁶ *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* metninde doğrudan adı geçmemektedir.

⁷ *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* metninde doğrudan adı geçmemektedir.

⁸ Osmanlı Türkçesi metne ne surette (eksik, yorumlamalı, bire bir vs.) aktarıldığının daha iyi görülebilmesi için ilgili İspanyolca metin olduğu gibi alındı.

⁹ İspanyolca metinlerin Türkçeye tercümesinde üretken yapay zekâ araçları kullanılmıştır.

¹⁰ İncelenen bitkinin Türk tıbbında kullanım durumu T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumunun <https://www.titck.gov.tr/dinamikmodul/112> adresindeki “Tıbbi Bitki Listesi” esas alınmıştır.

Bulgular

Resim 1 *Cecropia peltata* L.¹¹

1. Yaruma
Kitāb-ı İqlīm-i Cedīd'deki Adı
yaruma [يرومه]
Latince Bilimsel Adı
<i>Cecropia peltata</i> L. ¹²
XVI. Yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
yaruma ¹³ , iaruma ¹⁴
Kitāb-ı İqlīm-i Cedīd'deki Metin
<i>“Ve cezāre-i mezbūrede bir nev’ dıraht vardur ki ādına yaruma dērler ki varaḳı, varaḳ-ı tīn gibidūr ve mīvesi bi’aynihi sūlūk dēdükleri ḥayvān gibidūr. Ve katı lezīz ve nāfi’dur. Ve dıraht-ı mezbūruñ evrāḳı cirāḥāta ḳatı nāfi’dur. Her ne deñlü cirāḥāt-ı ‘aẓīm olsa bir iki varaḳ şarup şedd</i>

¹¹ Jim Conrad tarafından, “*Cecropia peltata*” (Yokdzonot, Meksika, 13 Ekim 2008), Herkese açık. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cecropia_peltata-cluster.jpg

¹² (Contreras, 1995, s. 164)

¹³ (Oviedo y Valdes, 1535, s. 82)

¹⁴ (Gomara F. L., 1556, s. 28)

éderler. On beş güne dek sâlim olur.”¹⁵ (Kitâb-ı İklîm-i Cedîd, 45a)

Kitâb-ı İklîm-i Cedîd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı

Adı geçen adada bir çeşit ağaç vardır ki adına *yaruma* derler. Yaprığı incir yaprağı gibidir ve meyvesi aynı sülük dedikleri hayvan gibidir. Çok lezzetli ve faydalıdır. Adı geçen ağacın yaprakları yaralara çok yararlıdır. Ne kadar büyük ve iltihaplı bir yara olursa olsun, bir-iki yaprak sarıp bağlarlar. On beş güne kadar iyileşir.

Kitâb-ı İklîm-i Cedîd'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin

“CAPITULO X

*Del árbol llamado **yaruma** e de su fructa.*

***Yaruma** es un árbol muy grande e a manera de higuera loca, e tiene muy grandes e trepadas hojas, mayores que las de las higueras de España, e quiérenles imitar en la hoja. Echan una fructa tan larga como un dedo de la mano, que paresce lombriz gruesa. E es dulce esta fructa. E es tan grande este árbol como un mediano nogal, e algunos destos árboles son tamaños como nogales grandes. La madera no es buena, porque es liviana e hueca e frágil. Estimaban muchos los indios aquestos árboles e decían que eran buenos para curarse de las llagas; lo cual yo no he visto experimentar, como otras cosas que se dirán en su lugar, ni he dejado de oír a cristianos, hombres de crédito, lo que he dicho, e loándolos, e aun certificándome que ellos lo habían experimentado en sus personas. E dicen que es como un cáustico, e que majados los cogollos tiernos de las puntas de las ramas deste árbol, los han de poner sobre la llaga, e aunque sea vieja, le comen la carne mala, e la ponen en lo vivo e sano, e la desenconan, e continuándolo, la encueran e totalmente sanan la llaga. Hombres hay en esta cibdad fidedignos que afirman haberlo hecho así e sanado. Arboles son éstos de que hay muchos, así en esta isla como en otras muchas, e en la Tierra Firme, e son de buena sombra e gentil parescer. Las hojas son por la una parte verdes, e de la otra tienen una color de pardo claro que*

¹⁵ (Mehmed Su'ûdî Efendi, 1583)

quiere parescer blanco.”¹⁶ (La Historia Natural y General de las Indias, islas y tierra firme del mar Océano, Libro Octano, Capital X)

İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi

X. BÖLÜM

Yaruma adlı ağaç ve meyvesi hakkında

Yaruma, çok büyük bir ağaçtır ve yabani incire benzer; çok büyük ve sarkık yapraklara sahiptir. Bu yapraklar, İspanya’daki incir ağaçlarının yapraklarından büyüktür ancak görünüşte onlara benzemektedir. Bu ağaç; kalın bir solucanı andıran, bir parmak boyunda meyveler verir. Bu meyve tatlıdır. Bu ağaçlar, orta büyüklükte bir ceviz ağacı kadar büyük olur. Hatta bazıları çok büyük ceviz ağaçları kadar iridir ancak bu ağacın odunu iyi değildir çünkü hafif, içi boş ve kırılgandır. Yerliler bu ağaçları çok değerli bulurlar ve yaraların iyileştirilmesinde iyi olduklarını söylerler. Ben bizzat bunu denemedim ama ileride bahsedeceğim başka konularda olduğu gibi bu konuyla ilgili olarak da dürüst Hristiyanlardan duydum ve bu insanlar söylediklerini övüyor ve hatta bizzat kendi üzerlerinde denediklerini kesin bir şekilde bana doğruladılar. Bu kişilere göre *yaruma* ağacının ince dallarının uç kısımlarında çıkan taze filizleri dövülüp yaraların üzerine konurmuş. Bu işlem, eski yaralar için bile geçerliymiş. Yaralı bölgedeki kötü dokuyu yakar, canlı ve sağlıklı dokuya ulaşılmasını sağlamış. Yara iltihaplıysa bunu da geçirir, düzenli uygulandığında da yarayı kapatır ve tam anlamıyla iyileştirmiştir. Bu yöntemi uygulayıp iyileştirdiğini söyleyen, bu şehirde yaşayan güvenilir insanlar vardır. Bu ağaçlardan bu adada olduğu gibi birçok adada ve ana karada da çok sayıda vardır. Gölge veren ve hoş görünen ağaçlardır. Yapraklarının bir yüzü yeşildir, öteki yüzü ise açık kahverengimsi ve neredeyse beyazımsı bir renktedir.

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd’de yer alan *yaruma* adlı bitkiye dair tasvir, Gonzalo Fernández de Oviedo’nun *Historia general y natural de las Indias* adlı eserindeki VIII. kitabın X.

¹⁶ (Oviedo y Valdes, 1535)

bölümüyle yüksek ölçüde örtüşmektedir. Oviedo’nun metninde *yaruma*, yaprak biçimi açısından “*higuera loca*” yani yabani incir / deli incir ağacına benzetilmekte; meyvesi ise kalın bir solucana benzetilerek tatlı olduğu belirtilmektedir. Bu nitelikler *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*’de “*varaḡ-ı tīn gibidūr*” ve “*sūlūk dedükleri hayvān gibidūr*” ifadeleriyle karşılık bulur. Oviedo, ağacın genç sürgünlerinin yara üzerine uygulanarak kötü dokuyu temizlediğini, sağlıklı dokuyu ortaya çıkardığını ve yaranın tamamen iyileşmesini sağladığını detaylı biçimde aktarırken Osmanlı Türkçesi metni, yalnızca “*bir iki varaḡ şarup şedd ederler. On beş güne dek sālīm olur*” gibi daha kısa ve sonuç odaklı bir anlatım tercih etmektedir.

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Antimikrobiyal, yara iyileştirici¹⁷

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Yara iyileştirici¹⁸

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

Resim 2 *Hippomane mancinella* L.¹⁹

¹⁷ (Rojas vd., 2006)

¹⁸ (Nayak, 2006)

¹⁹ Dick Culbert, *Hippomane mancinella, the Death Apple* (Flickr, 6 Aralık 2013), CC BY 2.0, <https://www.flickr.com/photos/92252798@N07/11239909065>

2. Adı Verilmeyen Bitki
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Adı
Açıkça verilmemiş
Latince Bilimsel Adı
Hippomane mancinella L. ²⁰
XVI. yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
mançanillo ²¹
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metin
“Ve nevāhī-i mezbūrede şekl-i sībde bir mīve peydā olur. Uşāresini ālup anuñ-ıla tırlerini saký ederler. Qanķı hayvāna zahm ēderse elbette helāk ēder. Ve mīve-i mezbūrenüñ dırahtı sāyesinde iki sā‘at āsāyiş ēden şaḥsuñ bedeni şişüp kútuş gibi olur. Eger āb-ı deryā-yıla gasl ēdüp ya ba‘z-ı etrāfını keyy ederler ise ḥalāş bulur ve illā helāk olur.” ²² (Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 45b-46a)
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
Adı geçen bölgelerde elma şeklinde bir meyve yetişir. (Zehirli) suyunu alıp onunla oklarını sıvarlar. Hangi hayvanı yaralarsa mutlaka ölür. Ve adı geçen meyvenin ağacının gölgesinde iki saat dinlenen kişinin bedeni şişer, kuduz gibi olur. Eğer deniz suyu ile yıkanır yahut bazı uzuvları dağlanırsa kurtulur aksi takdirde ölür.
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin
“CAPITULO XII Del árbol o manzanillo , con cuya fructa los indios caribes flecheros hacen la hierba con que tiran e pelean, la cual, por la mayor parte, es irremediable. En esta isla Española, en la costa del Poniente della, en las sierras de la punta de Sanct Miguel, que otros llaman del Tiburón, en la costa de la mar y en otras partes desta isla e de otras islas deste golfo, y en mucha parte de la Tie rra Firme, a la banda del Norte, en especial desde Paria, e aun desde la boca del Drago, e la isla

²⁰ (Grandtner & Chevrette, Dictionary of Trees Volume 2: South America, 2014, s. 304)

²¹ (Oviedo y Valdes, 1535, s. 90)

²² (Mehmed Su‘ûdî Efendi, 1583)

de la Trenidad, al Occidente, hasta el golfo de Sanct Blas, e cerca del puerto del Nombre de Dios, que son más de trescientas leguas de costa, innumerables **manzanillos** hay, de los cuales los indios caribes acostumbran, con otras mixtiones ponzoñosas, hacer aquella diabólica hierba con que tiran sus flechas. Estos son unos árboles parrados o bajos, comúnmente, e algunos hay altos más que tres estados de un hombre; e son muy copados e llenos de hoja, la cual quiere parescer a la del peral. E estos árboles se cargan mucho de una fructa de unas manzanillas de muy buen olor, tamañas como cermeñas, pero redondas, aunque algunas hay prolongadas, e con un poco de color roja matizadas, que les da buena gracia en la vista; mas son malas e ponzoñosas, ellas y el árbol, en sus efetos. En esta isla, los indios no sabían hacer esta hierba ni la usaban; mas la fructa no hay hombre que la vea, si no la conosce, que le falte deseo de se hartar della, porque su vista e olor es para convidar a ello. Y está probado por muchos e muchas veces, que de echarse algunos hombres a dormir descuidadamente debajo de aquestos árboles, no los conociendo, en poco espacio que les ture el sueño a la sombra de tal manzano, cuando se levantan es con grandísimo dolor de cabeza, e hinchados los ojos e las cejas e mejillas. E si por caso el rocío deste árbol toca en la cara, es como fuego, e levanta e abrasa los cueros en cuanto alcanza; e si cae en los ojos, o los quiebra o ciega, o pone en mucho trabajo e peligro de los perder. La leña deste árbol, encendida, no hay quien mucho espacio la comporte, porque luego da mucha pesadumbre; e es tanto el dolor de cabeza que causa, que presto hace arredrarse los circunstantes que estovieren alrededor, tanto que sean hombres como otro animal cualquiera. Plinio dice, dando por auctor a Sextio, que los griegos llaman a cierto árbol similace, e que en Arcadia es de tan potente veneno, que mata al que duerme o come debajo dél. Puse aquí esto porque paresce á los **manzanillos** de acá, de quien aquí se tracta. Mas, con todas sus malas propiedades, diré lo que contesció a un caballero de mi tierra, deudo mío, e mancebo natural de Madrid, llamado Gonzalo Fernández del Lago, que al presente vive, el cual pasó a estas partes; e el año de mill e quinientos e quince fué desde aquesta cibdad de Sancto Domingo con cierta armada

a hacer la guerra a los indios caribes de la isla Cibuqueira, que agora se llama Sancta Cruz, e continuándose la guerra, e con harta nesciedad de bastimento, vencido de su gula, comió cinco o seis destas manzanillas, e ningún mal le hicieron. E comiera muchas más, si no se lo estorbaran los otros cristianos, diciéndole quién es aquella fructa, lo cual él no creía, e la loaba e dijo así: “Yo no sé lo que os decís; pero a mí muy bien me han sabido estas manzanillas, e si no me dijérades que eran malas, no dejara de comerlas hasta hartarme dellas.” En fin, que daño ni ningún movimiento hicieron en su persona ni entonces ni después, y hoy es vivo. Creo yo que escapar él deste error e de tan pestífera fructa, fué la causa la que hace que la vedegambre no mate a los que la comen, si no topa con alguna sangre; porque desta hacen la hierba los ballesteros en España, e algunos dellos he oído decir que la comen e se purgan con ella, e que es muy buena purga, si no topa sangre en quien descargue su ponzoña; y así debe ser en estas manzanillas. Pero a este gentilhombre las manzanillas, caso que no le hicieron mal, tampoco le provocaron a purgar, al cual yo le hablé en esta cibdad el mismo año que le había acaescido lo que es dicho, e le pregunté si era verdad que había comido esta fructa, como me habían dicho, e él dijo que era verdad e que había pasado de la manera que aquí lo he escripto.”²³ (La Historia Natural y General de las Indias, islas y tierra firme del mar Océano, Libro Nono, Capital XII)

İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi

XII. BÖLÜM

Ok atan Karayip yerlilerinin, zehirli otlarını yaptıkları, genelde çaresi olmayan meyvesiyle tanınan manzanillo ağacı hakkında

Bu Hispaniola Adası'nda, batı sahilinde, San Miguel Burnu olarak adlandırılan dağlarda -ki bazıları oraya Tiburon da deniz kıyısında ve bu adanın diğer bölgelerinde ve bu körfeze ait diğer adalarda, ayrıca özellikle kuzey tarafında olmak üzere, Paria'dan başlayıp Drago Boğazı'ndan, Trinidad Adası'ndan batıya doğru, San Blas Körfezi'ne ve Nombre de

²³ (Oviedo y Valdes, 1535)

Dios limanına kadar uzanan, üç yüz milden fazla kıyı şeridinde, sayısız *manzanillo* ağacı vardır. Karayip yerlileri bu ağaçların meyvesinden, başka zehirli karışımlarla birlikte, oklarına sürdükleri şeytani otu yaparlar. Bu ağaçlar genellikle yayvan ve kısa ağaçlardır ama bazen üç insan boyundan daha yüksek olanları da bulunur. Yaprakları boldur, armut ağacının yaprağına benzer. Bu ağaçlar, hoş kokulu *manzanilla* meyvesiyle yüklüdür; bu meyveler *sermeña* cinsi elma büyüklüğündedir ama yuvarlaktır. Bazıları uzamış biçimde de olabilir. Hafif kırmızı renkte desenlerle bezenmiş olup göze hoş görünürler ancak meyve de ağaç da etkileri bakımından zararlı ve zehirlidir. Bu adada yerliler, bu otları yapmayı bilmez ve kullanmazlardı. Fakat bu meyveyi tanımayan birinin gördüğünde ondan yemek istememesi mümkün değildir çünkü görünümü ve kokusu insanı yemeye davet eder. Bu ağacın gölgesinde bilmeden uyuyan bazı insanların uykudan az sonra uyandıklarında şiddetli baş ağrısı, göz, kaş ve yanaklarda şişlik yaşadıkları birçok kez tecrübe edilmiştir. Eğer bu ağacın çiyinden bir damla yüze düşerse ateş gibi yanar, deriyi yakar ve kabartır. Eğer göze düşerse ya gözü zedeler ya da kör eder veya çok büyük acıya ve göz kaybı tehlikesine neden olur. Bu ağacın odunu yakıldığında etrafındaki hiç kimse uzun süre dayanamaz çünkü kısa sürede şiddetli baş ağrısı yapar. İnsanları olduğu gibi hayvanları da etkiler ve ortamdan uzaklaşmak zorunda bırakır. Plinius, Sextius'u kaynak göstererek, Yunanların bir ağaca *similace* adını verdiğini ve bu ağacın Arkadia'da öyle güçlü bir zehre sahip olduğunu söyler ki altında yemek yiyen ya da uyuyan kişiyi öldürür. Bu bilgiyi burada zikrettim çünkü burada anlatılan *manzanillo* ağaçlarıyla benzerlik göstermektedir ancak tüm bu kötü özelliklerine rağmen başımdan geçen bir olayı anlatmak isterim: Memleketimden, Madridli bir genç ve akrabam olan Gonzalo Fernández del Lago -hâlen hayattadır- bu topraklara gelmişti. 1515 yılında Santo Domingo şehrinden Karayip yerlilerine karşı savaşmak üzere Santa Cruz -o zamanlar Cibuqueira olarak biliniyordu- adasına gitmişti. Savaş sürerken ve yiyecek sıkıntısı çekilirken açlığın etkisiyle beş-altı adet manzanilla meyvesi yemiştir. Bu meyveler ona hiçbir zarar vermemiştir. Eğer diğer Hristiyanlar onu uyarıp bu meyvenin ne olduğunu söylemeseydi çok daha fazlasını

yiyecekti. Şöyle demiştir: “Ne dediğinizi bilmiyorum ama bu *manzanillalar* bana çok leziz geldi. Zararlı olduklarını bana söylemeseydiniz kendimi tok hissedene kadar yemeye devam ederdim.” Sonuç olarak bu meyveler ona hiçbir zarar vermemiştir, o anda da sonra da. Bugün hâlâ hayattadır. Ben onun bu zehirli meyveden zarar görmemesinin nedeninin İspanya’da ballesteroların (okçuların) ok zehri yapmak için kullandığı *vedegambre* bitkisine benzediğini düşünüyorum. *Vedegambre* de eğer insan vücudunda kanla karşılaşmazsa öldürmez. Bazı okçular onu yiyip müshil olarak kullandıklarını söylerler, kanla temasa geçmediği sürece iyi bir müshil olduğunu anlatırlar. Bu *manzanilla* meyvelerinin de benzer şekilde çalıştığını düşünüyorum. Söz konusu beyzade, bu meyveleri yedi ama ne zarar gördü ne de ishal oldu. Kendisiyle bu olayın gerçekleştiği yıl bu şehirde bizzat konuştum. Bu meyveyi yiyip yemediğini sorduğumda “Evet.” dedi ve her şeyin burada anlattığım gibi olduğunu teyit etti.

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd’de yer alan, ismi verilmeyen ancak kaynak metinlerden *manzanilla de la muerte* olduğu anlaşılan ağaca dair anlatımda elma biçimindeki meyvesiyle hazırlanan zehrin hayvanları öldürebildiği, gölgesinde iki saat kalan kişinin bedeninin şişip kuduz gibi olduğu, yalnızca deniz suyu veya dağlama ile kurtulunabileceği, aksi hâlde ölümün kaçınılmaz olduğu belirtilir. Benzer bir anlatım, Gonzalo Fernández de Oviedo’nun *Historia general y natural de las Indias* adlı eserinin IX. kitabının XII. bölümünde de görülür. Oviedo, ağacın meyvesinin cezbedici görünümüne sahip olduğunu; gölgesinde uyuyanların baş ağrısı, göz şişliği gibi semptomlar gösterdiğini ve ağacın çiynin yakıcı etkisinin bulunduğunu belirtir. Oviedo’nun metninde bu ağacı tanımayan bir İspanyol askerin beş-altı meyveyi yemesine rağmen zarar görmediği aktarılır ve bu durum, meyvenin yalnızca “kanla karşılaşması hâlinde” zehirleyici olduğu şeklinde, dönemin humoral tıp anlayışını²⁴ yansıtan bir

²⁴ Humoral tıp, insan vücudunun -dört temel sıvı (hılt) olan kan, balgam, sarı safra ve kara safra olmak üzere- dört temel sıvıdan oluştuğunu belirtir. Bu anlayış eski Yunan etkisiyle geleneksel Müslüman tıbbına da girmiştir.

yorumla, açıklanır. Modern toksikolojiye göre ise *Hippomane mancinella*, öz suyunda bulunan forbol esterleri nedeniyle ciddi düzeyde dermatit, kimyasal yanık ve gastrointestinal rahatsızlıklara neden olan son derece toksik bir bitkidir. Meyvesinin az miktarda tüketilmesi bile ağızda ve boğazda yanma, kusma, ishale yol açabilir; bazı durumlarda ölümlerle sonuçlanabilir ancak gölgesinde bulunmak tek başına ölümcül değildir; ölüm, doğrudan öz su teması ya da yüksek doz oral alım gibi faktörlerle ilişkilidir. Bu bağlamda tarihî metinlerdeki “gölgesinde oturanın şişmesi”, “ölmesi”, “sadece dağlama ile kurtulması” gibi ifadeler, bitkinin tehlikesini vurgulamak amacıyla abartılı veya temsili biçimde kullanılmış olabilir. Oviedo’nun aktardığı “kanla karşılaşma” yorumunun ise bilimsel bir temeli bulunmamaktadır. Dolayısıyla her iki tarihî metin de gözleme dayalı önemli zehirlenme belirtilerini yansıtsa da modern bilimle karşılaştırıldığında, bu anlatımlarda mitolojik düşüncenin, yerli halk bilgisiyle Avrupa tıbbının sentezinin ve anlatı gücünün izleri açıkça görülmektedir.

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Ok zehri olarak kullanılmıştır. Ayrıca dikkatli bir şekilde işlenmiş parçalar yerli şifacılar tarafından ağrı kesici ve iltihap giderici olarak da kullanılmıştır.²⁵

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Şu anda manchineel ağacının hiçbir parçası doğrudan modern tıpta ruhsatlı ilaç yapımında kullanılmamaktadır.

- Tüm bitki bölümleri (gövde, yaprak, öz su, meyve) son derece toksiktir.
- İçerdiği maddeler: Forbol esterleri, phorbol ve daphnane tipi diterpenler gibi şiddetli iltihap yapıcı (pro-inflamatuvar) bileşiklerdir.
- Bu maddeler ciddi dermatit, korozif etki, göz hasarı ve solunum zorluklarına neden olabilir.
- İnsanlar ve hayvanlar üzerinde öldürücü etkileri belgelenmiştir.
- Farmasötik araştırmalarda bu ağacın içerdiği bileşiklerin sitotoksik, kanser hücrelerinde apoptoz başlatıcı veya

²⁵ (Andreu & Friedman, 2012)

antiviral etkileri olup olmadığı laboratuvar ortamlarında araştırılmaktadır.

- Ancak aşırı toksik yapısı, onu tıpta kullanıma uygun kılmamaktadır.
- Bazı Karayip yerlileri tarihsel olarak bu bitkinin öz suyunu:
 - ok zehri yapmakta,
 - deri hastalıklarını yakarak tedavi etmekte (dağlama mantığıyla) kullanmışlardır. Fakat bunlar modern tıp açısından alternatif ya da tamamlayıcı tıp kapsamına bile alınmamış uygulamalardır.²⁶

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

Resim 3 *Spondias mombin L.*²⁷

3. Ovabo

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Adı

²⁶ (Srinivas vd., 2024)

²⁷ Tarciso Leão, *Spondias mombin, cajá* (2004), CC BY 2.0, Wikimedia Commons aracılığıyla

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spondias_mombin_cajá_-_Flickr_-_Tarciso_Le%C3%A3o_%2810%29.jpg

<i>Ovabo</i> [اوابو]
Latince Bilimsel Adı
Spondias mombin L. ²⁸
XVI. yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
<i>houo</i> ²⁹
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metin
“<i>Ve ovabo nām bir nev‘ şecer vardur ki mīvesi iccās-ı zerd gibidür ammā nefsi-i mīve küçük ve çekirdegi böyükdür. Ve mīve-i mezbūre beden-i insāna nāfi‘dur ammā dendāna zararlıdır. Ve dıraht-ı mezbūruñ sāyesi bārid ve nāfi‘dur ve evrākından laṭīf rāyihālu āb istihrāc ēdiup ellerini ve yüzlerini yurlar, katı nāfi‘dur. Ve merzāyı ānuñ-la gāsl ēderler, şifā hāşıl olur.</i>”³⁰ (Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 52b-53a)
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
<i>Ovabo</i> adı verilen bir tür ağaç vardır ki meyvesi sarı eriğe benzer ancak meyvenin kendisi küçük, çekirdeği büyüktür. Bu meyve insan bedenine faydalıdır fakat dişlere zararlıdır. Bu ağacın gölgesi serinletici ve faydalıdır. Yapraklarından hoş kokulu hafif bir su çıkarıp ellerini ve yüzlerini onunla yıkarlar, çok faydalıdır. Hastaları da bu suyla yıkarlarsa şifa bulurlar.
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin
“<i>Houo es también árbol grande, fresco, sano, de sombra, y así duermen los Indios y aun Españoles debajo del antes que de otros ningunos. De los cogollos hacen agua muy olorosa para piernas, y para afeitar, y de la corteza aprieta mucho la carne y cuero, por lo cual se bañan con ella, y aun los caminantes se lavan los pies por ello, y aun porque quita el cansancio. Sale de la raíz, si la cortan, mucha agua, y buena de beber. La fruta es amarilla, pequeña, y de cuesco, como ciruela. Tiene poquita carne y mucho hueso. Es sana y digestible, más dañosa para los dientes por hilillos que tiene.</i>”³¹ (Historia de las Indias, LXVII)

²⁸ (Grandtner & Chevrette, Dictionary of Trees Volume 2: South America, 2014, s. 625)

²⁹ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554, s. 86)

³⁰ (Mehmed Su‘ûdi Efendi, 1583)

³¹ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554)

İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi

Hovo; büyük, ferahlatıcı ve sağlıklı bir gölge ağacıdır. Bu nedenle hem yerliler hem de İspanyollar diğer ağaçlardan önce bu ağacın altında dinlenmeyi tercih ederler. Taze dallarından, bacaklara sürülen ve tıraşta kullanılan çok hoş kokulu bir su elde edilir. Kabukları, teni ve eti sıkılaştırıcı özelliktedir. Bu yüzden insanlar bu kabuklarla yıkanır. Yolcular da ayaklarını bu suyla yıkar çünkü hem ferahlatır hem de yorgunluğu alır. Eğer kökü kesilirse bol miktarda içilebilir su çıkar. Meyvesi sarı, küçük ve erik gibi tek çekirdekli; az eti, büyük çekirdeği vardır. Sindirimi kolay ve sağlıklıdır ancak dişlere zararlıdır çünkü lifli bir yapısı vardır.

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'de “ovabo” adıyla geçen bitki, Oviedo'nun “houo” olarak tanıttığı *Spondias mombin* L. (hobo) ile tanımları karşılaştırıldığında büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki metin de bitkinin sarı renkli, küçük, az etli ve büyük çekirdekli bir meyveye sahip olduğunu; bu meyvenin bedene faydalı ancak dişler için zararlı olduğunu belirtir. Osmanlı Türkçesi metinde “iccāş-ı zerd” (sarı erik) benzetmesi yapılmışken İspanyolca metin “como ciruela” (sarı erik gibi) ifadesini kullanır.

Her iki metin de ağacın serin gölgesiyle ön plana çıktığını ve insanların altında dinlendiğini vurgular. Oviedo, genç sürgünlerden bacaklara sürmek ve tıraş sonrası kullanmak üzere hoş kokulu su çıkarıldığını, kabuk suyunun deri ve kasları sıkılaştırdığını, kökünden bol ve içilebilir su aktığını hatta yolcuların bu suyla ayak yıkadığını belirtir. Osmanlı Türkçesi metni bu unsurları özetleyerek aktarmış; “ellerini ve yüzlerini yurlar”, “merzāyı ānuñ-la ğasl ederler” gibi ifadelerle hem güzellik ve bakım amaçlı hem de tedavi edici kullanıma işaret etmiştir.

Bununla birlikte, Oviedo'nun metninde geçen bazı detaylar -örneğin kökünden su çıkması, yorgunluğu giderme gibi unsurlar- Osmanlı Türkçesi metne ya hiç alınmamış ya da üstü kapalı biçimde özetlenmiştir.

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Spondias mombin L. bitkisi, tıbbi olmayan alanlarda da çeşitli kullanım biçimleriyle yerel halklar arasında önemli bir yere sahiptir. Morfolojik bölümlerine göre değerlendirildiğinde, **kökleri**, acil durumlarda su kaynağı olarak kullanılmakta ve çiftlik arazilerinde yaşayan çitlerin oluşturulmasında ya da barınak ve sınırlı odun temininde işlev görmektedir. **Odunu**, marangozlukta kibrit çöpü, doktor spatulası, tatlı ve et servis gereçleri, kalem, raf kutuları, iç mimari kaplamalar ve mantar yerine kullanım gibi çok yönlü alanlarda değerlendirilmektedir. Ayrıca Brezilya'da şişe tıpası ve mühür mumu üretiminde, tropikal Afrika'da kulübe ve tarım aletleri saplarında, Kosta Rika'da ise yakıt olarak kullanılmaktadır. **Odun külü**, Afrika'da çivit boyası üretiminde kullanılmakta; kabuk, süs eşyaları, muskalar ve heykelcikler gibi objelerin oyulmasında ve boyamada değerlendirilmektedir. **Reçine**, doğal zambak kaynağı olarak, **genç yapraklar** yeşil sebze olarak pişirilip tüketilmektedir. **Meyveler**, taze veya şekerle kaynatılarak doğrudan tüketilmektedir. Ayrıca dondurma, içecek ve jöle üretiminde; Panama, Peru ve Meksika'da reçel olarak; Guatemala'da şarap üretiminde; Meksika'da ise sirkeye yatırılarak turşu şeklinde tüketilmektedir. Aynı zamanda hayvan yemi olarak da önemlidir. **Çiçekleri**, dekoratif amaçlarla kullanılmakta; **nektarı** ise bal arıları tarafından yoğun biçimde değerlendirilmektedir. Bu çok yönlü kullanımlar, bitkinin sadece tıbbi değil aynı zamanda ekonomik, kültürel ve beslenme açısından da önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir.³²

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Spondias mombin L. bitkisinin geleneksel halk tıbbında çeşitli morfolojik bölümleri, çok yönlü tedavi amaçlı olarak kullanılmaktadır. **Kökleri**, müshil etkisi elde etmek amacıyla kaynatılarak içilmekte; **kabukları**, kusma, ishal, dizanteri, hemoroid ve bel soğukluğu gibi gastrointestinal ve ürogenital rahatsızlıkların tedavisinde yaygın olarak kullanılmakta; ayrıca Meksika'da mesanedeki kireçlenmeleri atmak ve yaraların iyileşmesini hızlandırmak amacıyla toz formunda uygulanmaktadır. **reçinesi**, geleneksel olarak balgam söktürücü ve tenya düşürücü olarak değerlendirilmektedir.

³² (Ayoka vd., 2008)

Yaprakları, hem oral hem de topikal olarak çeşitli şikayetlerin giderilmesinde rol oynamaktadır; **çiçeklerinden** hazırlanan çay mide ve safra kesesi ağrılarını hafifletirken **genç yaprakların** kaynatılması ishal ve dizanteriye karşı kullanılmaktadır. Ayrıca **ezilmiş yapraklardan** elde edilen su ile **kurutulmuş yaprak tozları**, iltihaplı yaralar ve düşük yapan kadınların bakımında uygulanmaktadır. **Meyvesi**, idrar söktürücü ve ateş düşürücü etkilerinden dolayı meyve suyu şeklinde tüketilmekte, **çiçekleri** ise mide ve safra kesesi rahatsızlıklarının yanı sıra üretrit, sistit, göz ve boğaz iltihaplarının tedavisinde infüzyon şeklinde kullanılmaktadır. Bu veriler, bitkinin modern tıpta geniş bir farmakolojik spektruma sahip olduğunu göstermektedir.³³

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

Resim 4 *Guaiacum officinale* L.³⁴

³³ (Ayoka vd., 2008)

³⁴ Forest & Kim Starr, CC BY 3.0,

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6175843>

4. Vuyakan
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Adı
vuyakan [وياقان]
Latince Bilimsel Adı
Guaiacum officinale L. ³⁵
XVI. yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
guayacan ³⁶
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metin
“Cezīre-i mezbūrede bir nev‘ dirāht olur, ki ādına vuyakan dērler, dā’-i frengiye katı nāfi’dur. Tabh edüp şuyını içrerler.” ³⁷ (Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 89b)
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
Adı geçen adada <i>vuyakan</i> adı verilen bir çeşit ağaç bulunur, frengi hastalığına çok faydalıdır. Kaynatıp suyunu içrerler”
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd’in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin
“(…) <i>hay también mucho guayacán, que llaman palo santo, para curar de bubas y otras dolencias.</i> ” ³⁸ (Historia de las Indias, XLIV)
İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi
Ayrıca burada çokça <i>guayacán</i> (palo santo - kutsal ağaç) bulunur ki bu bitki frengi ve başka hastalıkların tedavisinde kullanılır.
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi
Osmanlı Türkçesi metni, Gomara’nın metninden bire bir alınmıştır. Metinler, bitkinin adı (<i>guayacán</i> » <i>vuyakan</i>) ve tıbbi etkisi (frengi tedavisi) bakımından örtüşür ancak bazı ayrıntılar Osmanlı Türkçesi metne katılmamıştır (örneğin: “diğer hastalıklar” ya da ağaç miktarı). Buna karşılık Osmanlı

³⁵ (Grandtner & Chevrette, Dictionary of Trees Volume 2: South America, 2014, s. 271)

³⁶ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554, s. 36)

³⁷ (Mehmed Su’ûdî Efendi, 1583)

³⁸ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554)

Türkçesi metni, kullanım yöntemine dair ek bilgi içerir:
“Kaynatıp suyunu içmek.”

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Frengi hastalığının tedavisinde^{39, 40}

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Anti-inflamatuar ve Analjezik Etkiler⁴¹

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

Resim 5 *Schinus molle* L.⁴²

5. Adı Verilmeyen Bitki

Kitab-ı İklim-i Cedid'deki Adı

Adı açıkça verilmemiş ancak betimleyici olarak anlatılmıştır.

Latince Bilimsel Adı

Schinus molle L.

³⁹ (Eppenberger vd., 2017)

⁴⁰ Bu bitkinin Avrupa'ya tanıtılmasıyla birlikte, frengi tedavisinde alternatif bir yöntem olarak benimsenmiş ancak zamanla etkinliği sorgulanmıştır.

⁴¹ (Williams vd., 2017)

⁴² fir0002flagstaffotos@gmail.com tarafından Canon 20D + Tamron 28-75mm f/2.8 - Own work, GFDL 1.2, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=136223>

XVI. yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
<i>molle</i> ^{43, 44}
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metin
“ <i>Ve memālik-i Perv'de bir nev' mīve vardır ki 'asel gibi ābını istihṛāc ederler. Cerāḥāta kati nāfi'dur. Ve evrāk ve kuşūrinuñ ābı ile pīrler yüzlerini gāsl ederler, kirelerini ref' edüp āyine kipi mücellā eder.</i> ” ⁴⁵ (Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 128b)
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
Ve Peru memleketlerinde <i>bir çeşit meyve</i> vardır ki bal gibi suyunu çıkarırlar. Yaralara çok faydalıdır. Yaprakları ve kabuklarının suyu ile yaşlılar yüzlerini yıkarlar, kırıksıklıkları giderip ayna gibi parlatır.
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak Metin
“ <i>Otras bebidas hacen de frutas y yerbas como decir de molles, árboles fructíferos, de cuya fruta hacen también una cierta miel que aprovecha en los golpes y mataduras de bestias, y las hojas para dolor y llagas de hombres, y para agua piernas y de barberos.</i> ” ⁴⁶ (Historia de las Indias, CXCVI)
İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi
Meyvelerden ve otlardan, örneğin meyveli ağaçlar olan <i>molle</i> lerden başka içecekler de yaparlar. Bu ağaçların meyvesinden ayrıca bir tür bal elde edilir ki hayvanların darbeleri ve ezikleri üzerine faydalıdır. Yaprakları ise insanların ağrı ve yaralarına faydalıdır. Ayrıca bacak banyoları ve berberlik işleri için kullanılır.
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi
<i>Kitāb-ı İklīm-i Cedīd</i> 'de Peru memleketine özgü bir ağaçtan elde edilen “bal gibi” sıvının yara tedavisinde kullanıldığı belirtilirken ağacın yaprak ve kabuk suyunun yaşlılar

⁴³ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554, s. 252)

⁴⁴ (Gomara F. L., 1556, s. 185)

⁴⁵ (Mehmed Su'ûdi Efendi, 1583)

⁴⁶ (Gomara F. L., La Historia General Delas Indias, 1554)

tarafından yüz temizliği amacıyla kullanıldığı ve bu işlemin cildi “ayna gibi parlak” hâle getirdiği ifade edilir. Bu anlatım, Gómara’nın *Historia general de las Indias* adlı eserinde “molles” adıyla geçen ve meyvesinden bal benzeri bir sıvı elde edilen bir ağaç tasvirine büyük ölçüde karşılık gelir. Gómara, söz konusu ağacın meyvesinden elde edilen “cierta miel”in (bir tür bal) özellikle hayvan darbeleri sonucu oluşan şişlik ve eziklere iyi geldiğini, yapraklarının ise insanlar üzerinde ağrı ve yara tedavisinde kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu sıvının bacak banyosu ve tıraş sonrası temizlik için de kullanıldığı vurgulanır. Her iki kaynak da bu ağacın hem tıbbi hem kozmetik amaçlı faydalarına dikkat çekmekle birlikte Osmanlı Türkçesi metin daha özlü ve estetik vurgulu bir aktarım sunarken İspanyolca kaynak daha işlevsel ve gözlemsel detaylara yer vermektedir. Bu durum, çevirmenin hedef kültürün anlayışına uygun bir içerik aktarımı yaparak yer yer sadeleştirme ve yeniden çerçeveleme yoluna gittiğini göstermektedir.

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Geleneksel tıpta kullanımı:

- yara ve şişlik tedavisi,
- güzel koku ve yüz temizliği,
- tatlı, şifalı sıvı üretimi,
- ağrılara iyi gelme gibi uygulamalarda görülmektedir.⁴⁷

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Schinus mollenin yaprak ve meyvelerinden elde edilen uçucu yağların antioksidan ve antimikrobiyal özellikler gösterdiği ve bunların gıda veya ilaç endüstrisinde potansiyel olarak kullanılabileceği ortaya konmuştur.⁴⁸

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

⁴⁷ (Goldstein & Coleman, 2004)

⁴⁸ (Martins vd., 2014)

Resim 6 *Genipa americana* L.⁴⁹

6. Şağva
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Adı
şagva [شَاغْوَه]
Latince Bilimsel Adı
<i>Genipa americana</i> L. ⁵⁰
XVI. yüzyıl İspanyolca Metinlerdeki Adı
<i>xagua</i> ⁵¹
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metin
“şagva nām bir dıraht vardur ki qatı müstaķīm ve dirāzdu. Ve uzun ħarbeler düzerler. Elvānı ħūbdur. Ve mīvesini ‘aşr edüp ‘uşāresi ile merzāyı ġasl ederler, küllī kuvvet vērür. Tekrār ġasl etseler bedeni siyāh kaţife gibi eder. Tamām bir senede ancaķ zāyıl olur.” ⁵² (Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, 140b)
Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'deki Metnin Günümüz Türkçesine Aktarımı
şagva adlı bir ağaç vardır ki oldukça düzgün ve uzundur. Ve ondan uzun mızraklar yaparlar. Renkleri güzeldir. Ve

⁴⁹ Alex Popovkin tarafından, Bahia, Brazil from Brazil - *Genipa americana* L., CC BY 2.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=49929989>

⁵⁰ (Grandtner, Elvier's Dictionary of Trees, Volume 1: North America, 2005, s. 376-377)

⁵¹ (Oviedo y Valdes, 1535, s. 81)

⁵² (Mehmed Su'ûdî Efendi, 1583)

meyvesini sıkarak çıkan suyuyla hastaları yıkarlar, tam bir kuvvet verir. Tekrar yıkarlarsa bedeni siyah kadife gibi yapar. Tam bir yılda ancak (o siyahlık) kaybolur.

**Kitāb-ı İklīm-i Cedīd'in Esas Aldığı İspanyolca Kaynak
Metin**

*“Del árbol llamado **xagua**, y de su fructa, y de la tinta que se hace della.*

***Xagua** es un árbol hermoso y alto, y he visto hacer dél y he tenido hermosas astas de lanzas, tan luengas e gruesas como las quieren hacer. Es madera más pesada que el fresno, y muy común en esta isla e otras y en la Tierra Firme. Son árboles altos e derechos, e de la forma de los fresnos, hermosos en la vista. E las astas que se hacen, son de linda tez, e color entre pardo e leonado sobré blanco. En esta isla, aunque hay árboles déstos, no son tantos ni tales como en Tierra Firme, en la provincia de Cueva o Castilla del Oro, para hacerse las astas que he dicho. Echa una fructa tan grande como dormideras, e muy semejante a ellas, salvo en las coronillas, que la **xagua** no las tiene. Es buena de comer cuando está madura e sazónada; de la cual fructa se saca agua muy clara, con la cual los indios e indias se lavan las piernas, e a veces toda la persona, cuando sienten las carnes flojas del cansancio. E también por su placer se pintan con esta agua, la cual, demás de ser su propia virtud apretar e restringir poco a poco, se torna tan negro todo lo que la dicha agua ha tocado, como un fino e polido azabache, o más negro. La cual tinta, por cosa alguna no se puede quitar sin que pasen quince o veinte días, o más; e muchas veces, lo que toca en las uñas, nunca deja de ser negro hasta que se mudan, o cortándolas poco a poco, como van creciendo e se acaba de mudar toda, si una vez la dejan enjugar en el agua de la **xagua** después de puesta. Lo cual yo he algunas veces probado, porque los que en Tierra Firme habemos andado en la guerra, o trabajado en aquellas partes, a causa de los muchos ríos que se pasan, es muy provechosa la **xagua** para las piernas, porque, como he dicho, aprieta. Suélense hacer burlas a mujeres, rociándolas descuidadamente con agua de **xagua** mezclada con otras aguas olorosas; porque desde a poco, les salen más lunares de los que querrian, e la que no sabe el secreto o de qué causa le proceden las tales manchas, pónenla en congoja de buscar*

*remedios; todos los cuales son dañosos e aparejados más para se quemar e desollar el rostro o pecho, do estovieren tales mancillas o lunares, que no para guarescer dellos, hasta que hagan su curso e pasen los veinte días, segund dije de suso, e poco a poco, por sí misma, se vaya quitando la tinta. Cuando los indios han de ir a pelear, en la Tierra Firme, píntanse con esta **xagua** e con la bija, que es otra pintura roja a manera de almagre (pero más fina color de rojo). Y también las indias se afeitan, cuando quieren bien parescer, con la una o con entrambas colores. Y en la verdad, a mis ojos poco mejor parescen que diablos cuando así están afeitadas o ellos pintados. Y demás de ser la bija pegajosa, mezclan con ella ciertas gomas, porque pegue mejor, y huelen mal, y a los indios les es grato aquel olor.”⁵³ (La Historia Natural y General de las Indias, islas y tierra firme del mar Océano, Libro Octano, Capital V)*

İspanyolca Kaynak Metnin Günümüz Türkçesine Çevirisi

“Xagua” adlı ağaç, onun meyvesi ve ondan yapılan boya hakkında

Xagua, güzel ve uzun bir ağaçtır; ondan yapılmış ve bizzat sahip olduğum güzel mızrak saplarını gördüm. İstendiği kadar uzun ve kalın yapılabilirler. Bu ağacın odunu, dişbudaktan daha ağırdır ve bu ada ile diğerlerinde ve Anakara’da oldukça yaygındır. Ağaçlar uzundur, düzdür ve dişbudak biçimindedir; görünüş olarak da hoştur. Bu ağaçtan yapılan saplar güzel bir dokuya sahiptir, rengi açık kahverengi ile sarı arasında, beyaz zemin üzerine gelir. Bu adada bu ağaçtan bazıları olsa da Anakara’da -özellikle Cueva veya Castilla del Oro eyaletlerinde- yukarıda bahsettiğim mızrak saplarını yapmak için olanlar kadar çok ve kaliteli değildir. *Xagua*, haşhaş kapsülleri büyüklüğünde ve onlara çok benzeyen bir meyve verir. Sadece uç kısımlarındaki taçlar bakımından farklıdır çünkü *xaguan*inkilerde bu taçlar yoktur. Meyvesi olgun ve tam kıvamında olduğunda yenmesi güzeldir. Bu meyveden çok berrak bir su çıkarılır, bu suyla erkek ve kadın yerliler bacaklarını -bazen tüm bedenlerini- yıkarlar. Özellikle yorgunluktan dolayı kaslarında gevşeklik hissettiklerinde

⁵³ (Oviedo y Valdes, 1535)

kullanırlar. Ayrıca bu suyu eğlenmek için de kullanarak bedenlerini boyarlar. Bu su, doğal olarak sıkılaştırıcı ve toparlayıcı bir etki gösterir ve sürüldüğü her yeri zamanla zift gibi siyah yapar -hatta cilalı obsidyenden (siyah cam taş) bile daha siyah olur. Bu boyayı hiçbir şeyle çıkarmak mümkün değildir. Üzerinden on beş-yirmi gün, bazen daha fazla geçmesi gerekir. Tırnaklara bulaşırsa tırnak tamamen yenilenene kadar o siyahlık geçmez ya da yavaş yavaş kesilerek zamanla tamamen çıkar. *Xagua* suyuyla temas ettikten sonra onu kurutmalarına izin verirlse bu durum olur. Ben bunu birkaç defa denedim çünkü bizler, Anakara’da savaşta bulunanlar veya o yerlerde çalışanlar, çok sayıda nehirden geçtiğimiz için *xagua* bacaklar için çok faydalı olmaktadır çünkü dediğim gibi kasları sıkılaştırır. Kadınlara şaka yapmak için bazen fark ettirmeden *xagua* suyunu hoş kokulu başka sularla karıştırıp üzerlerine serperler çünkü kısa sürede istediklerinden fazla benekler çıkar. Bu beneklerin neden olduğunu bilmeyen kadınlar, bunları gidermek için telaşa kapılırlar fakat kullandıkları tüm ilaçlar zararlıdır ve daha çok yüzü veya göğsü yakmaya ve derisini soymaya neden olur -özellikle bu beneklerin çıktığı yerlerde-. Bu, beneklerden kurtarmaktan çok, durumu kötüleştirir çünkü bu lekelerin kaybolması için yukarıda dediğim gibi boyanın kendi kendine geçmesi ve yirmi gün süresini tamamlaması gerekir. Anakarada yerliler savaşa gideceklerinde *xagua* ve *bija* (kırmızı renkli bir boya ama daha canlı bir kırmızı tonu) ile kendilerini boyarlar. Kadınlar da güzel görünmek istediklerinde bu boyalardan biriyle veya ikisiyle birlikte süslenirler ancak bana göre bu hâllerıyla şeytanlara benziyorlar. *Bija* aynı zamanda yapışkandır ve daha iyi yapışsın diye içine bazı reçineler karıştırırlar. Bu da kötü kokar ama yerliler bu kokuyu beğenirler.

Kitab-ı İklîm-i Cedîd Metni ve İspanyolca Kaynak Metnin Değerlendirmesi

Bilgi isabetli ancak fazlasıyla özetlenerek aktarılmıştır.

Amerika Yerli Tıbbında Kullanımı

Genipa americana L. türü, Güney Amerika halkları tarafından geleneksel tıpta yaygın biçimde kullanılan Rubiaceae familyasına ait önemli bir bitkidir. Yapılan etnobotanik çalışmalarda bu türün:

- Meyve, yaprak, kök ve kabuk gibi tüm morfolojik kısımlarının tıbbi amaçlarla değerlendirildiği ve özellikle sindirim sistemi, kan dolaşımı, solunum yolları, cilt hastalıkları ve böbrek sistemiyle ilişkili pek çok rahatsızlığın tedavisinde kullanıldığı bildirilmiştir.
- Olgun meyveleri demir açısından zengin olup anemi, sarılık, astım, karaciğer ve dalak hastalıkları gibi durumlar için önerilmektedir. Ayrıca yüksek kolesterol ve hipertansiyona karşı kullanılmaktadır.
- Bitkinin içerdiği iridoid glikozitler -özellikle genipin ve geniposid-; antiinflamatuvar, antioksidan ve antikanserojen özellikleriyle dikkat çekmektedir.
- Bunun yanı sıra genipap meyvesi ve diğer kısımları Brezilya’da halk arasında yaygın biçimde kullanılan ve “*garrafada*” olarak bilinen bitkisel karışımlarda da yer almakta, bu ürünler sıklıkla kronik hastalıklar, kemik rahatsızlıkları ve sindirim sistemi bozukluklarına karşı önerilmektedir ancak bu tür karışımların içeriklerinin net olarak tanımlanamaması ve etiketleme eksiklikleri gibi nedenlerle standardizasyonu sağlamamış olup toksikolojik etkileri yeterince araştırılmamıştır.⁵⁴

Modern Dünya Tıbbında Kullanımı

Antioksidan, sitotoksit⁵⁵

Türk Tıbbında Kullanımı

Kullanımı yoktur.

Sonuç

Kitāb-ı İklīm-i Cedīd, yalnızca coğrafi ve kozmolojik bilgiler değil aynı zamanda Amerika yerlilerinin tıbbi uygulamalarına dair detaylar da içeren; Amerika’nın Avrupalılarca keşif, işgal ve istilası temalı Osmanlı döneminin bilinen ilk kitap örneğidir. Bu yönüyle eser, Yeni Dünya’ya dair bilgilerin Osmanlı bilim ve düşünce dünyasında nasıl yer bulduğunu göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

⁵⁴ (Bortoleti vd., 2019)

⁵⁵ (Franco vd., 2025)

Osmanlı Dünyasında Amerika Yerlilerinin Tıbbi Uygulamalarına Dair Bir Çeviri Metni Üzerinde Değerlendirme adlı bu çalışma, 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesine çevrilen *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* adlı eserde yer alan Amerikan yerlilerine ait tıbbi uygulamaları analiz etmiş; bu bilgilerin özgün kaynak metinlerle ve modern bilimsel verilerle ne ölçüde örtüştüğünü karşılaştırmalı yöntemle incelemiştir. İncelenen altı bitkiden bazıları, yerli halk tarafından yara tedavisi, iltihap giderme ve frengi gibi hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılmış ancak bu bitkilerin hiçbirine modern Türk tıbbında rastlanmamıştır. Bu durum, söz konusu tıbbi bilginin Osmanlı dönemi ve sonrası geleneksel tıp hafızasına aktarılmadığını göstermektedir.

Çalışmada analiz edilen kaynakların üretim biçimi de bilgi aktarımının niteliğini belirlemede önemlidir. *Historia general y natural de las Indias* adlı eserin yazarı Gonzalo Fernández de Oviedo, Amerika kıtasına bizzat gitmiş, Hispaniola Adası'nda uzun süre yaşamış ve doğrudan gözlemlerine dayanan etnografik ve botanik veriler toplamıştır. Buna karşılık Francisco López de Gómara, Amerika'ya hiç gitmemiş, anlatılarını başta Hernan Cortez olmak üzere ikinci el kaynaklara dayandırmıştır. Benzer şekilde, *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* müellifi de Amerika'yı görmemiştir. Tıbbi ve coğrafi bilgileri yalnızca bu Batılı metinlerden derleyerek Osmanlı Türkçesine aktarmıştır. Bu durum, eserdeki bazı anlatıların doğrudan deneyime değil katmanlı bir sözlü-yazılı dolaşım ağına dayandığını ortaya koymaktadır.

Eserde adı geçen tanımlı tek hastalık frengidir. *Guaiacum officinale* adlı bitkinin frengi hastalığının tedavisinde kullanıldığı bilgisi hem Osmanlı Türkçesi metninde hem de dayandığı İspanyolca kaynaklarda yer almaktadır. Bu bilgi, Avrupalı hekimlerin yerli halktan öğrendiği bir uygulamanın Osmanlı tıbbına dolaylı yoldan da olsa aktarılması bakımından son derece dikkate değerdir. Gerçekten de guaiacum, 16. yüzyıl Avrupası'nda frengi tedavisinde bir dönem yaygın biçimde kullanılmıştır. Osmanlı literatüründe frengiye dair ilk kayıtlardan biri olan ve XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında İbrahim bin Abdullah tarafından kaleme alınan *Alâim-i Cerrâhîn* adlı eserde, hastalık “Frenk uyuzu” olarak anılmış; belirtileri ve genel tedavi yolları anlatılmıştır ancak burada Amerikan kökenli bitkisel tedavilere dair

herhangi bir bilgi yer almamaktadır⁵⁶. *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*, bu gibi örneklerle Osmanlı tıbbında çığır açabilecek potansiyele sahipken ne yazık ki içerdiği bilgiler dönemin tıbbi çevreleri tarafından ele alınamamış ve sistematik biçimde değerlendirilememiştir. Bu da *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* gibi nadir bir eserin -her ne kadar ana konusu tıp olmasa da- tıbbi miras açısından ne denli değerlendirilemeden bırakıldığını göstermektedir.

Karşılaştırmalı analizler, müellifin kaynak metinleri çoğunlukla özetleyerek ve yer yer sadeleştirerek aktardığını göstermektedir. Özellikle Oviedo'nun detaylı gözlemlerine dayanan kullanım yöntemleri, hazırlama biçimleri ve uyarılar gibi unsurlar Osmanlı Türkçesi metne alınmamış; bunun yerine, etkinin ya da görünümün ön planda olduğu kısa ve vurucu ifadeler tercih edilmiştir. Bu tercih, yalnızca içerik kaybına yol açmakla kalmamış aynı zamanda eserin anlatı türü açısından da bir değişim yaratarak eseri geleneksel *Acâibü'l-Mahlûkât* literatürüne yaklaştırmıştır. “Gölgesinde oturan ölür”, “bedeni kadife gibi siyah yapar” gibi ifadeler, sembolik temsile ve kültürel meraka hizmet eden kalıplar olarak öne çıkmaktadır.

Bugünden bakıldığında, *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* türünden metinlerin yalnızca geçmişi yansıtmadığı; aynı zamanda günümüz tıp tarihi, etnobotanik ve bilim aktarımı araştırmaları açısından da önemli birer kaynak teşkil ettiği anlaşılmaktadır. *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd*, pek çok yönüyle bilim tarihinin ihmal edilmiş bir halkasını temsil etmektedir.

Özetle, *Osmanlı Dünyasında Amerika Yerlilerinin Tıbbi Uygulamalarına Dair Bir Çeviri Metni Üzerinde Değerlendirme* adlı bu çalışma, *Kitāb-ı İklīm-i Cedīd* aracılığıyla Osmanlı-Türk tıp literatürüne girmesi beklenen tıp ve eczacılık ile ilgili bazı bitki ve tedavi uygulamalarının maalesef ki Türk tıbbında yer bulamadığını göstermiştir.

⁵⁶ (İbrahim bin Abdullah, 2016, s. 220-225)

Kaynakça

- Andreu, M. G. (2012). Hippomane mancinella, Manchineel: FOR302 FR370, 7 2012. *EDIS* 2012(10).
doi:<https://doi.org/10.32473/edis-fr370-2012>
- Ayoka, A. O. (2008). Medicinal and economic value of Spondias mombin. *African Journal of Biomedical Research*, 11(2).
- Bortoleti, K. C.-V.-I. (2019). Ethnobotanical retrospective and features of the multipurpose plant Genipa americana L. (Rubiaceae). A. M.-A. J. L. Martinez (Dü.) içinde, *Ethnobotany: Application of medicinal plants* (s. 69-88). CRC Press.
- Contreras, R. (1995). Contreras, R. (1995). La flora de América en la Historia general y natural de las Indias, de Gonzalo Fernández de Oviedo, y la Apologética historia, de fray Bartolomé de Las Casas. *Cuadernos de Historia Moderna*(16), s. 157-178.
- Eppenberger, P. G. (2017). A brief pictorial and historical introduction to guaiacum—from a putative cure for syphilis to an actual screening method for colorectal cancer. *British journal of clinical pharmacology*, 83(9), s. 2118.
- Franco, S. P. (2025). Phytochemical constitution and pharmacological effects of Genipa americana L.(Rubiaceae): a review. *Brazilian Journal of Biology*, 85, s. e286031. doi: <https://doi.org/10.1590/1519-6984.286031>
- Goldstein, D. J. (2004). Schinus molle L.(Anacardiaceae) Chicha production in the central Andes. *Economic Botany*, 58(4), s. 523-529.
- Gomara, F. L. (1554). *La Historia General Delas Indias*. Anvers: Casa de Iuan Steelsio.

- Gomara, F. L. (1554). *La segunda parte de la historia general de Las Indias*. Anuers: Martin Nucio.
- Gomara, F. L. (1556). *La historia generale delle Indie occidentali*. (A. d. Cravaliz, Çev.) Roma: Valeria, & Luigi Dorici.
- Goodrich, T. D. (1968). *Sixteenth century Ottoman Americana or a study of Tarih-i Hind-i Garbi*. Colombia Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi.
- Grandtner, M. M. (2005). *Elvier's dictionary of trees, Volume 1: North America*. Elsevier.
- Grandtner, M. M., & Chevrette, J. (2014). *Dictionary of trees volume 2: South America*. Elsevier.
- İbrahim bin Abdullah. (2016). *Alâ'im-i Cerrâhîn*. (M. Gürlek, Dü.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Karaca, Z. (2021). *Kitâb-ı İklîm-i Cedîd (Metin-İnceleme-Dizin)*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi [Doktora Tezi].
- Kyria Cilene de Andrade Bortoleti (t.y.), R. L.-V.-I..
- Martins, M. A.-M. (2014). Antioxidant, antimicrobial and toxicological properties of *Schinus molle* L. essential oils. *Journal of ethnopharmacology*, 151(1), s. 485-492. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jep.2013.10.063>
- Mehmed Su'ûdî Efendi. (1583). *Kitâb-ı İklîm-i Cedîd [El yazması]*. Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi B4968.
- Monardes, N. (1574). *Historia medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales*. Sevilla: en casa de Alonso Escriuano.
- Nayak, B. S. (2006). *Cecropia peltata* L.(Cecropiaceae) Has Wound-Healing Potential: A Preclinical Study in a Sprague Dawley

- Rat Model. *The International Journal of Lower Extremity Wounds*, 5(1), s. 20-26.
- Oviedo y Valdes, G. F. (1535). *La historia natural y general de las Indias, islas y tierra firme del mar Océano*. (J. Miranda, Dü.) Sevilla: Juan Cromberger.
- Oviedo, G. F. (1959). *Natural history of the West Indies*. (S. A. Stoudemire, Çev.) The University of North Carolina Press.
- Rivera-Mondragón, A. O.-G. (2021). Pharmacognostic evaluation of ten species of medicinal importance of cecropia: current knowledge and therapeutic perspectives. *Planta Medica*, 87(10/11), s. 764-779.
- Rojas, J. J. (2006). Screening for antimicrobial activity of ten medicinal plants used in Colombian folkloric medicine: a possible alternative in the treatment of non-nosocomial infections. *BMC complementary and alternative medicine*, 6(2). doi:<https://doi.org/10.1186/1472-6882-6-2>
- Srinivas T., T. P. (2024). Ethnopharmacological and toxicological perspectives: Decoding the Unique Nature of Manchineel (Hippomane mancinella) L. *IJIRT*, 11(7), s. 3315-3320.
- Williams, K. J. (2017). Investigation of the anti-inflammatory and analgesic effects of the aqueous extract obtained from the bark of guaiacum officinale (Lignum Vitae). *West Indian Medical Journal*, 66(6), s. 593-597.

MUHAMMET MEHDIYEV'İN TURNALARIN İNDİĞİ YERDE ADLI ESERİNDE HALK HEKİMLİĞİ (FITOTERAPİ)*

Traditional Medicine (Phytotherapy) in the Work of Mukhammet
Magdeev *Where the Cranes Fly*

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN¹

 ORCID ID: 0000-0003-3440-9974 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Tatar Türklerinde de halk hekimliği, İslamiyet'ten önce ortaya çıkmış olup İslamiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüş ve günümüzde de sürdürmeye devam etmektedir. Halk hekimliği Kazan Tatarlarının hem halk hem yazılı edebiyatına yansımıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında Muhammet Mehdiyev tarafından yazılan «Торналар төшкән җирдә» (Turnaların İndiği Yerde) adlı eserde bu konuyla ilgili geniş bilgi verilmiştir. Hikâyede halk hekimliği, Tatar köy hayat tarzının ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmıştır. Çünkü Kazan Tatarları da hastalanınca öncelikle etraftaki doğada yetişen bitkilerde şifa bulmuş ve ormana giderek topladıkları şifalı bitkileri soğuk algınlığı, yaralanma, öksürme, baş dönmesi ve birçok diğer hastalık için kullanmışlardır. Tedavi amaçlı kullanılan bitkiler, doğrudan Kazan Tatarlarının yaşadığı coğrafya, iklim ve bitki örtüsüyle ilgilidir. Ayrıca, eserde halk hekimleri tarafından şifalı bitkilerle insanların yanı sıra hayvanların da tedavi edildiği anlatılır. Eserde halk hekimlerinin daha çok akılcı-gerçekçi yollara başvurduğu, sağaltma işlemlerini yapanların da genelde kadın olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tatar edebiyatı, Muhammet Mehdiyev, Turnaların İndiği Yerde, halk hekimliği, fitoterapi.

Abstract: Like other Turkic peoples, folk medicine among the Tatars arose in the pre-Islamic era, continued to exist after the adoption of Islam, and continues to exist today. Folk medicine is also reflected in the folk and written literature of the Kazan Tatars. For example,

¹Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, chulpancetin@gmail.com.
Hakem süreci tamamlanma tarihi: 26.06.2025

Künye: Zaripova-Çetin, Ç. (2025). Muhammet Mehdiyev'in Turnaların İndiği Yerde adlı eserinde halk hekimliği (fitoterapi). *Artikel Akademi*, 277-301.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

extensive information on this topic is given in the work “Where The Cranes Fly”, written by Mukhammet Magdeev in the second half of the 20th century. In this work, folk medicine is considered, first of all, as an integral part of the Tatar village lifestyle. As can be seen, when the Kazan Tatars fell ill, they found healing in the medicinal herbs growing in the surrounding nature. People used medicinal plants collected by them in the forest for such diseases as colds, injuries, coughs, dizziness. The plants used for treatment are closely related to the geography, climate and vegetation of the area where the Kazan Tatars live. The work it is said that healers used medicinal plants to treat both people and animals. The work also shows that folk healers mainly resorted to rational-realistic methods and that this craft was usually carried out by women. At the same time, Mukhammet Magdeev in his work turns to healthy eating, characteristic of Tatar cuisine.

Keywords: Tatar literature, Mukhammet Magdeev, Where The Cranes Fly, traditional medicine, phytotherapy.

Giriş

Tüm Türk toplumlarında olduğu gibi Tatar Türklerinde de halk hekimliği, İslamiyet'ten önce ortaya çıkmış, İslamiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüştür ve günümüzde de insanlar için önemini yitirmemiştir. Daha fazlası, Tatar halk ve yazılı edebiyatına da yansımıştır. Örneğin, 20. yüzyıl başında halk hekimliğinin en güzel örneklerine Ayaz İshaki ve Alimcan İbrahimov'un eserlerinde rastlamak mümkündür (Zaripova Çetin, 2023; 2016). Bu konuyu ele alan eserler, Tatar edebiyatında 20. yüzyılın ikinci yarısında da yazılmaya devam etmiştir. Örneğin, Tatar köy hayatını ustaca kaleme alan Ömer Beşirov'un ve Muhammet Mehdiyev'in eserlerinde halk hekimliğine ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Ayrıca, Nebire Gıymatdinova'nın sanatı da Tatar köylerinde halk hekimliğinin uygulanıp kuşaktan kuşağa aktarıldığına en güzel kanıttır.

İnsanoğlu, sağlıklı bir yaşam sürdürmek istiyorsa hastalıkları önlemek ve sağlığını el üstünde tutmak zorundadır. Çünkü sadece sağlıklı bir insan, amaçlarını gerçekleştirebilir, geleceğe yönelik planlarını başarıyla uygular ve zorluklarla başa çıkar. Sağlık, paha biçilmez bir servettir. Her halkta olduğu gibi Tatar Türklerinde de bu hususta Саулыгым – байлыгым, хәстәлегем – фәкыйрьлегем (Sağlığım

zenginliğim, hastalığım fakirliğim), *Саулык – зур байлык* (Sağlık büyük zenginliktir), *Саламәтлек – үзе бер бәхет* (Sağlık kendi başına bir mutluluktur), *Саламәтлек һәр нәрсәгә баи* (Sağlık her şeyin başıdır), *Саламәтлектән дә матур киём юк* (Sağlıktan daha güzel bir giysi yoktur), *Саулык – байлык нигезе* (Sağlık zenginliğin temelidir) gibi birçok atasözü korunmuştur (Tatar халык ижаты, 1987, s. 430-431). Tatar Türklerinde insanlara selam verirken (*Исәнмесез-саумысыз!* / Esen misiniz sağ mısınız, *Исәнлекме, саулыкмы?* / Esenlik mi sağlık mı?) ve vedalaşırken (*Исән-сау булыгыз!* / Esen ve sağ olun!) söylenen sözlerde de sağlık ön plandadır.

Çobanoğlu'na göre sağlık kültürü, insanoğlunun ilk günden beri ürettiği ve içinde yaşadığı kültürün belki de ilk yaratması olup “yitirilmemesi, kaybedilmemesi her daim en iyi halde tutulması için gayret edilmesi gereken değerlerin başında yer alır.” (2021, s. 22). Araştırmacı Çifçi “Hastalıklara karşı çözüm arayışlarının tarihi, hastalıkların tarihi kadar eskidir. İnsanlar, hastalık ve ölümün bilincine vardığı andan itibaren, bu olumsuzluklara karşı mücadeleye başlamıştır.” (2019, s. 1) diye yazar. Doğrudur, ruh ve beden sağlığını korumak için insanoğlu, “en eski zamanlardan beri derdine deva olacağını umduğu pek çok tedavinin, birçok uygulamanın peşinden gitmiştir. Dolayısıyla kültürlere göre farklılık arz eden yanlarıyla bu ihtiyacın ortaya çıkardığı hekimler, uygulamalar ve kimi pratikler bulunmaktadır.” (Aydın, 2021, s. 245).

“Halkın imkânlarının olmadığı zamanlarda ya da doktora gidemediklerinde rahatsızlıklarını tanılama ve iyileştirme amacıyla başvurdukları yöntemlerin ve tekniklerin tamamına “halk hekimliği” adı verilmiştir.” (Boratav, 2016, s. 140; Yıldırım, 2024'ten). Hastalıkların üstesinden gelme hem dinsel-büyüsel hem bitkisel-hayvansal veya madensel araçların yardımıyla yapılabilir (Çifçi, 2019, s. 4). Dünyaya geldiği ilk andan itibaren doğayla iç içe yaşayan insan, karşılaştığı hastalıklarla mücadele yöntemlerini de doğayı dikkatle gözlemleyip, tanıyarak elde etmiştir (Çeribaş & Ermeçli, 2021, s. 353). Köken olarak Antik Yunanca'daki bitki (*fito*) ve tedavi (*terapi*) sözcüklerinin birleştirilmesinden meydana gelen, geleneksel Avrupa

natüropatisinin ve geleneksel Çin tıbbının önemli bir parçası olan fitoterapi yani bitkilerin tıbbi olarak kullanılması, halk hekimliğinde hastalıkları tedavi etmek ve genel sağlığı korumak için en sık görünen tedavi yöntemidir. Bilindiği üzere, bitkiler birçok bileşik içerir ve bazı bitkilerin sahip olduğu bu bileşikler sağlığa güçlü etkiler yapar. Bu yüzden fitoterapi, yüzyıllarca hastalıkları önlemek veya tedavi etmek için bitkilerin veya otların ilaç olarak kullanıldığı tamamlayıcı tıp uygulaması olarak bilinir. Fitoterapi ile vücudun belli bölgelerini uyarmak, vücuttaki ağrıları iyileştirmek ve güçlendirmek mümkündür. Eski zamanlardan bu yana uygulanmakta olan fitoterapi hem Asya hem de batı ülkelerinde önemini kaybetmemekte, hatta gün geçtikçe artmaktadır. Şifalı bitkilerin iyileştirici etkilerini kullanma amaçlı “aktif bitki bileşenleri; çaylar, tentürler, merhemler, yağlar, losyonlar oluşturmak için özütlenir ve işlenir.” (URL11).

Amaç

Muhammet Mehdiyev'in «Торналар төшкән жирдә» (*Turnaların İndiği Yerde*) adlı eserinde Tatar Türklerinde, özellikle kırsal kesimde geleneğini sürdüren halk hekimliği (*fitoterapi*) örneklerini bulup onları araştırarak tıp açısından değerlendirmektedir.

Yöntem

Makalede ele alınan konu, Tatar ve Türk bilim adamları tarafından henüz araştırılmamıştır. Amaca ulaşmak için tarihsel araştırma ile çözümleme yöntemleri ve multidisipliner yaklaşım kullanılmıştır.

Bulgular

Abdullah Tukay Devlet Ödülü sahibi, 20. yüzyıl Sovyet Tatar edebiyatının en ünlü temsilcisi Muhammet Mehdiyev (1930-1995) Tatar edebiyatında her şeyden önce o dönemde yaşayan kuşaklara tanıdık, büyüdüğü, yaşadığı, en azından bayramlarda, tatilde veya hafta sonu akraba ziyaretine ya da dinlenmeye gittiği mekân, canından bir parça olan fakat günümüzde artık eski önemini yitirmeye başlayan Tatar köyünü, onun doğası ve insanlarını, millî düşünce ve kültürel değerlerini aktaran bir yazar olarak tanındı. Muhammet Mehdiyev, ünlü

Tatar yazar Ebelmenih Kargalıy'ın (1782-1833) “Doğduğun yerleri düşünme derdi hiçbir zaman bitmezmiş.” cümlesini slogan olarak 1979 yılında yazdığı «Торналар төшкән жирдә» (*Turnaların İndiği Yerde*) adlı eserinde “insanların kendi topraklarını anlaması ve sevmesi, gelenek ve göreneklerine sahip çıkması, onları nesilden nesle aktarması ve yaşatması gerektiğini vurgular.” (Zaripova Çetin, 2021, s. 162).

Eserde birçok kültürel değerle birlikte halk hekimliği, her şeyden önce Tatar köyüne özgü hayat tarzının ayrılmaz bir parçası olarak işlenir. Tatar köyleri tarih boyunca yakınında orman ve akarsu olan arazilere kurulmuştur. Böylece halk, ev yapmak için ağaç tomruklarını, ısınmak için odunu ormandan getirmiş, hayatta kalmak için ormanda yaşayan hayvanları avlamış ve çilek ile meyve toplamış, hastalıkların üstesinden de genelde ormanda yetişen şifalı bitkilerle gelmiştir. Bu açıdan Muhammet Mehdiyev'in de doğup büyüdüğü Kazan Ardı köyleri ormansız asla düşünülemez. Yazar ormanı, sürekli özlediği hemşerileri ve suyunu içtiği pınarlarıyla birlikte köyünün en büyük serveti olarak tanımlar: “Sıradan, en sıradan köylerden biriydi köyümüz. Büyük akarsuları, sıradağları, geniş çayırları, kayaları da yoktur. Bütün zenginliği orman, pınarlar ve insanlardır.” (Мәһдиев, 2005, s. 135).² Bu yüzden Mehdiyev'in de yazdığı gibi, ormana yakın yerleşen Tatar köylerinde ortaya çıkan halk edebiyatı örnekleri de daha çok ormanla ilgilidir: “Köyümde yaşayan insanların tüm manevi dünyası ormanla bağlantılıdır. Masal, türkü, bulmaca, fıkra hepsi yalnızca ormanla ilgilidir. Hatta ağıtlar da.” (144). Aynı zamanda Kazan Tatarları için orman, tedavi imkânı sunan şifalı bitkilerin de yoğun bulunduğu yerdir. Bu yüzden eserde halk edebiyatının bir türü olan halk hekimliği de doğrudan ormanla ilgilidir.

Ünlü Tatar bilim adamı Marsel Ahmetcanov, yirmi-otuz yıl süren Tatar köylerine yapılan arkeolojik geziler sırasında çeşitli halk hekimliği yöntemlerinin, onların uygulandığı takvim sistemlerinin, tıbbi ve önleyici tedbirlerin ve şifalı otların ilaç amaçlı kullanıldığı vakaların

² Bundan sonra eserden alıntı yapılırken parantez içinde sadece sayfa gösterilecektir.

kaydedildiğini bildirir. Arkeografik keşif gezisi bulguları, Tatar halkının uzak tarihine ait tıbbi bilgiler hakkında çok şey anlatır. 10. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının bir parçası olan Tatarlar, Uygurlar, Kıpçaklar ve Bulgarlar, İslam dünyasının medeniyetine katılmaya ve inşasına katkıda bulunmaya başlar. O günden bu yana Buhara yakınındaki Afshona köyünde dünyaya gelen ve Orta Asya halklarının ortak hekimi olan İbn Sina'nın (980-1037) adı ve eserleri, Tatar halkının ataları tarafından da bilinmiş olup tıp ve farmakoloji (ilaç yapımı) üzerine yazdığı kitapları ana dillerine çevrilir. İbn Sina'nın eserlerini Tatarca'ya ilk kimin çevirdiği bilinmemektedir. Çünkü el yazmaları bütünüyle korunmamıştır. Ancak büyük hekimin eserleri günümüze kadar çeşitli seviyede el yazmaları halinde korunmuştur. Aralarında büyük bir el yazma 18. yüzyılın ortalarında istinsah edilmiş olup başında “Şifa Tercümesi” ibaresi yer almaktadır. İbn Sina'nın eserlerinin yanı sıra tıp ve ilaçbilimle ilgili onlarca el yazma Tatar Türklerinde muhafaza edilmektedir. Bunlardan en ünlüsü «Локман Хәким китабы» (*Lokman Hekim'in Kitabı*) olarak bilinen ve 19. yüzyılın ortalarında Tatar tıp mirasını iyi bilen ve Rus tıp okulunda eğitim gören bir kişi tarafından yazıldığı anlaşılan bir eserdir. Bu kitap, İslam dünyasında yaygın olarak bilinen *Hayatel-Hayvan* eserinden bilgiler de içerir. İlaçbilim üzerine yazmalar çok sayıda olduğu için çeşitli insanlar tarafından çoğaltılmıştır. 1994 yılında Tataristan'ın Etne ilçesine bağlı Ulu Menger köyünde ilginç bir arkeolojik keşif yapılmıştır. Zakirovlar ailesinin teslim ettikleri el yazmaları arasında Farsça ve Arapça yazılmış ve 16-17. yüzyıllarda istinsah edilmiş *İnsan Anatomisi ve Hijyeni* adlı eser bulunmuştur. Bu el yazması tıp kitabı aynı zamanda çok ilginç resimler de içerir (Әхмәтҗанов, 2019, s. 41-46).

İnsanlar hayatta kalmak ve hastalandığı zaman iyileşmek için zaman içinde ortaya önemli bir birikim koymuştur. Bilgi, gözlem ve tecrübeden oluşan bu birikim, halk hekimliğine kaynak olmuştur (Tek, 2021, s. 16). Tüm bu tecrübeye sahip olan halk hekimi, çeşitli hastalıkları ve hastalıkların sebebini teşhis etmiş, tedavi önermiş ya da bizzat uygulamış ve edindiği bilgi ve uygulamalarla hastalığın

tedavisine yönelik çeşitli ilaçlar kullanmış veya pratikler uygulamıştır (Çobanoğlu, 2021, s. 20). Halk hekimliği günümüzde geleneksel tıp olarak bilinmekte ve gelişen modern tıpla birlikte sürdürülmektedir (Topaç, 2021, s. 402).

İnsanoğlu, doğada gördüğü her çeşit bitkiyi şifa kaynağı olarak algılamış ve hastalandığında ya da sağlığını korumak için bu bitkilerden ilaç yapmıştır. “Bu amaçla yenilebilir bitkilerin kökü, gövdesi, dalı ve yaprakları tüketilmiş, kaynatılarak suyu içilmiş.” (Aydın, 2021, s. 249). Bu durum, Tatar Türkleri için de daha farklı olmamıştır. Muhammet Mehdiyev hatırat şeklinde yazılan eserinde bu konu üzerine şöyle bilgi verir:

Bölgemizde çok az arazi vardı; 1934'te bile ormandan toprak 'fethetmek' zorunda kalıyorduk. Bu nedenle birçok modern endüstrinin öncüleri uzun zaman önce köyümüzde ortaya çıkmıştı. ...Şalgam, üvez meyveleri, kurutulmuş meyveler, kurutulmuş kuş kirazı gibi ürünleri piyasaya sürme; şifalı bitkilerin, kuşburnunun toplanarak ormancılık işletmesine teslim edilmesi (143)...

Kazan Tatarları, yılın neredeyse altı ayını karla kaplı bir coğrafyada yaşadıkları için şifalı bitkilere en çok kış mevsiminde ihtiyaç duymaktadırlar. Muhammet Mehdiyev bu durumu, küçükken köyün bilge bir kadınıyla ormana çilek toplamaya gittiğini ve kovaları çilekle dolunca kadının özenle değişik şifalı bitkileri toplamaya başladığını yazarken vurgular:

– Haydi, şimdi de kış için toplayalım, dedi.

Ben onun ne dediğini anlamadım. Ancak o, çuval gibi elbisesini çıkarıp sıradan, renkli ve kat kat etekleri olan elbisesinin derin ceplerini çeşitli bitkiler, olgunlaşmamış meyveler, ahududu yaprakları ve bilmediğim başka birçok şeyle doldurdu. Sonra yaşlı bir ıhlamur ağacının altında masa örtüsü büyüklüğünde küçük bir alanda büyüyen sarı çiçekleri topladı.

– Bunlar, soğuk algınlığında içilir, dedi.

Köye sadece bir saatliğine uğradığımda annem bana bir torba uzatarak şöyle fısıldadı:

– *Merfugatti verdi, sadece soğuk algınlığında kullansın dedi...*

Torbanın içinde yaprağıyla beraber kurutulan ahududu vardı. Hâlâ hatırimda, o kış, Merfugatti'nin “ilacına” ihtiyaç duymayı sabırsızlıkla bekledim (215).

Eserde anlatılan sarı çiçekli bitki, Tatar Türklerinin *сары мәтрүшкә* dediği ve halk hekimliğinde birçok hastalığa karşı kullandığı sarı kantaron otudur. Tatar Türklerinde bu şifalı bitki haziran ayında çiçek açarken toplanır ve mide, bağırsak, karaciğer ve safra kesesi hastalıklarını tedavi etmek için çay olarak kullanılır. Ayrıca, bu bitkinin bağışıklığı arttırdığı, sinirleri yatıştırdığı ve kan damarlarını güçlendirdiği de bilinir. Öksürük, astım, kalp yetersizliği, anjin, romatizma ve idrar tutamama gibi hastalıklarda da etkilidir (URL1). Başkurt Türkleri sarı kantaronu kadın hastalıkları ve alerji olan çocuklar için de faydalı bulur. Verem hastalığı tedavisinde de olumlu etkilediği söylenir (URL2). Modern tıpta da sarı kantaron bitkisinin bir takım faydalı özellikleri tespit edilmiştir. Örneğin, antibakteriyel ve antienflamatuar etkileri vardır. Uçucu yağ ve antibakteriyel maddelerin varlığı sayesinde infüzyonların çay olarak içilmesi kolit, kolesistit, iltihaplı ağız ve boğaz hastalıkları için reçete edilir (Соколов, 1962, s. 72). Bitkinin infüzyonu, yaraları ve yanıkları tedavi etmek için harici olarak da kullanılır. Gut tedavisinde bitkisel infüzyonun yutulması kullanılır. Bitkinin hemostatik etkisi de vardır (URL3). Ayrıca, sarı kantaron özünün antiviral özelliği de keşfedildi (Xiuying vd., 2012, s. 130).

Örneklerde ahududu çileği ve yaprağının toplanmasına gelince, sadece ormanda değil bahçeli evde yaşayan her Tatar tarafından bahçede de yetiştirilen lezzetli ahududu, eski çağlardan beri tedavi amaçlı kullanılır. Antik tıpta yapraklardan yapılan macun haricen

kullanıldığında ürtiker ve kızamıkçık gibi hastalıkları iyileştirdiğine inanılırdı. Uzun süre kaynatılan ahududu yapraklarının suyu içildiğinde safra likenlerine yardımcı olur, vücudun safra ısısını yatıştırır. Ahududu köklerinin kaynatarak yoğunlaştırılmış suyu cüzzam tedavisinde bile kullanılmıştır. Köklerinin kaynatması ağızdan alındığında ıslak ülser, liken, kaşıntıyı ve deride oluşan lekeleri giderir. Modern halk hekimliğinde ahududunun meyveleri ve yapraklarının kaynatması terletici, balgam söktürücü ve ateş düşürücü olarak kullanılır. Bu yüzden soğuk algınlığında çok etkili olduğu bilinir. İshal ve çeşitli kanama durumlarında da kullanılır. Ayrıca fenolik asitler, ellagitanninler, antosiyaninler sayesinde belirgin antioksidan, antienflamatuvar, antipiretik ve analjezik özelliklere de sahiptir (Кароматов & Аслонова, 2018, s. 211).

Muhammet Mehdiyev Tatar Türklerinde *песу үләне* olarak bilinen ve Türkiye Türkçesinde de aynı anlama gelen kediotundan da bahseder:

*Daha sonra uzun saplı, sarı çiçekleri olan değişik bir otu
yolarak toplamaya başladı ve şöyle dedi:*

*– İşte bu otu kediler çok sever. Kökünü koklamak için kilere
tırmanır, içinde bu otun olduğu torbaları bulup onları
param parça ederler.*

*Kedilerin hangi otu sevdiğini de ancak otuz - kırk yıl sonra
öğrendim. Meğer Marfugatti kediotu toplamış! (215).*

Avrupa, Asya, Kuzey ve Güney Amerika'da yetişen ve Latincesi *Valeriana officinalis* olan *песу үләне* (kediotu), her şeyden önce sakinleştirici özelliğiyle bilinir. Kediotunun faydalı özellikleri Antik Yunan, Roma, Mısır ve Hindistan şifacıları tarafından tıbbi amaçlar için kullanıldı. Adını Latince “sağlıklı olmak” anlamına gelen “valere” kelimesinden alan bitki, antik çağlardan beri uykuyu iyileştirmek ve sinir sistemini sakinleştirmek için bir çare olarak kullanılmıştır. Bitkinin kökü hafif bir antispazmodik yani iç organların duvarlarını kaplayan düz kasları gevşetmeye yardımcı olma görevi görür. Bitkinin kökleri ve rizomları antioksidanlar, uçucu yağlar, asetik malik formik

ve izovalerik asitler, alkaloidler, tanenler, hesperidin, linolin, demir, selenyum gibi faydalı mikro elementler açısından zengindir. Köksapta bulunan biyolojik olarak aktif maddeler koroner dolaşımı iyileştirir, sindirim sistemini uyarır, stresin etkilerini azaltır. Bu yüzden günümüzde kediotu köksapları ve kök ekstraktı eczacılıkta sakınleştirici ilaçların (tablet, damla ve tentür) üretiminde de kullanılır. Bütün bu etkilere ek olarak, adet sırasında ağrıyı hafifletir, hormonal seviyelerdeki değişikliklerle ilişkili ruh hali değişimlerini ortadan kaldırır. İştahı azaltıp açlık hissini körelttiğinden dolayı obezite ile mücadelede de kullanılır. Gastrit, kardiyovasküler hastalıklar, tiroit patolojileri ve sindirim sistemi bozukluklarının karmaşık tedavisinde, Parkinson ve epilepsi hastalıklarında da etkilidir (URL4). Tibet tıbbında apseler ve akciğer tüberkülozu, pnömoni, hemoptizi, bronşit, nevrasteni, cerahatli yaralar için; Moğol tıbbında ateş düşürücü, analjezik olarak; Kore tıbbında harici olarak diş ağrısını ve çilleri gidermek için kullanılır (Дадаев vd., 2021, s. 233). Kediotu kökleri, en iyi büyüme mevsiminin sonunda –sonbaharda- toplanıp kurutulur ve iyi havalandırılmış bir alanda, kediotuna olan sevgisi dillere destan kedilerin erişemeyeceği kapalı kaplarda saklanır (URL5). Zaten bu özelliği otun adına da yansımış ve incelenen eserden verilen örnekte de anılmıştır.

Muhammet Mehdiyev eserinde Merfugatti'nin topladığı şifalı bitkilerin köylülere kış boyunca şifa dağıttığını anlatırken ahududu, kuşburnu ve nanenin soğuk algınlığında, öksürükte, baş dönmesinde kullanıldığını ve daha birçok derde deva olduğunu yazar:

...Kış boyunca köy halkı Merfugatti'ye deva aramaya gelirdi. Soğuk algınlığından, öksürmeden, baş dönmesinden ve daha birçok derde devayı Merfugatti'nin kiler çatısına asarak bohçalarda kuruttuğu ahududu, kuşburnu, ahududu yaprağı, nane ve diğer şifalı bitkilerde bulurlardı (215).

Eserde Merfugatti tarafından toplanan, Latince adı *Rosa canina* olan ve Avrupa, kuzeybatı Afrika ve Batı Asya'da yetişen *розэжмеш*

(kuşburnu)'in eski tıpta iç organlarda oluşan tıkanıklıkları açtığına ve vücudu temizlediğine inanılıyordu. Bilindiği üzere, kuşburnu çiçeklerinin hoş kokusu kalbi, beyni, duyu organlarını güçlendirir, beyni ısıtır ve sinirleri yatıştırır. Kulaktaki solucanları öldürdüğü, kulak çınlamasını giderdiği ve diş ağrısına iyi geldiği de bilinir. Alna sürüldüğünde baş ağrısına iyi gelir. Halk hekimliğinde kuşburnunun toksinlerden arındırıcı ve tonik özellikleri de bilinir. Soğuk algınlığında bal karıştırılıp içildiğinde terlemeyi sağlar. Ayrıca, kuşburnu meyveleri C vitamini kaynağıdır ve C vitamini ile polifenoller sayesinde kuşburnu yaprakları belirgin bir antioksidan ve antienflamatuar etkiye sahiptir. Mide ülseri, duodenum, sıtma, akciğer tüberkülozu, karaciğer ve safra kesesi hastalıklarında olumlu etkileri görülmüştür. Kuşburnundan yapılan ilaçlar sakinleştirici, hemostatik bir etkiye sahiptir. Bağışıklık sistemini uyarır. Ayrıca antiartritik, antitümör, diüretik özellikleri de vardır. Kuşburnu yağı antienflamatuar ve yara iyileştirici olarak kullanılır (Баймуродов vd., 2017, s. 87).

Eserde *бетнек* olarak anılan nane (*Lamiaceae*), ballıbabagiller familyasının *Mentha* cinsini oluşturan bütün dünyada görülebilen ve yirmi beş-otuz türü olan bir bitkidir. Hem taze hem de kurutulmuş yapraklarının insan sağlığına olumlu etkisi vardır. Eşsiz bir taze kokuya sahip nane, içeriğinden dolayı antiseptik ve rahatlatıcı özelliklere sahiptir. Düzenli kullanımda sinir sistemini güçlendirir; ağrı ve spazmları giderir; kardiyak aktiviteyi normalleştirir ve damarlara esneklik kazandırır. Tanenler, manganez, bakır, magnezyum ve A vitamini içerir. İştahı arttırmak, stresi ve depresyonu hafifletmek için kullanılır ve sindirim sisteminin işleyişini normalleştirir, metabolizmayı hızlandırır, donma ve yara ağrılarını hafifletir (Утепбергенова, 2024, s. 60).

Muhammet Mehdiyev'in eserinden getirildiği örneklerden görüldüğü üzere, Kazan Tatarları hastalanınca şifayı öncelikle etraftaki doğada olan birçok bitkide bulmuştur. Ayrıca, bu bitkilerin sadece çayını içmekle sınırlı kalmayıp diğer Türk boylarında olduğu gibi (Aydın, 2021, s. 249) merhemler hazırlayarak onları yaralara veya ihtiyaç duyulan yerlere de sürmüş veya sarmıştır:

Şimdi biz sıkça köyde çıplak ayak dolaştığımız zamanları özlediyoruz ama düşünüyorum da günümüzdeki güzel ayakkabıları olsaydı acaba yalın ayak gezer miydik? Çünkü yalın ayak gezmenin artıları yanında eksileri de vardır. Yalın ayakla kuşekmeği otuna basarak rahatça gezebilirsin tabii ki ama köyün doğası her zaman sadece bu ottan ibaret değildir. Halen taş gibi kurumuş çukurlar, anız ve keskin taşlar ve pash çiviler, cam kırıkları, çıkıntılı teller var. Ayağındaki bir türlü iyileşmeyen yaradan dolayı bütün yazı tek ayak üstünde zıplayarak ve acı çekerek geçiren çocuklar olurdu. Ancak bu durum diğer köylere özgüydü. Bizdeyse... Annelerin çocuklarını ellerinden tutup Bibinur teyzeye sadece bir kez götürmesi yeterli olurdu. Sadece bir kez! Zamanında beni de götürdüler. Aynı usul; tabak, ılık su bir de keskin çakı. Steril değildir büyük ihtimalle. Bibinur teyze önce yarayı çakı ile açıp bir güzel yıkar, daha sonra yarayı şifalı bitkilerin yapraklarıyla sarıp eve gönderirdi. Bir de şunu hatırlıyorum, çakıyla dokunmaya gerek kalmadığında yaranın üzerini damar otu yaprağıyla örterdi (212).

Damar otu ya da diğer adı sinir otu, sağlık açısından pek çok faydası olan bir bitkidir. Tatar Türkçesinde ona *бака яфрагы* denilir. Bu bitki, antioksidan özelliklere sahiptir ve vücudu serbest radikallerin zararlı etkilerinden korur. Aynı zamanda, damar otu kan dolaşımını artırarak kalp ve damar sağlığını destekler. Kan basıncını düzenleyerek hipertansiyon riskini azaltabilir ve damar sertliği gibi kardiyovasküler sorunların önlenmesine yardımcı olabilir. Ayrıca, sindirim sistemini düzenleyerek sindirim sorunlarını da hafifletir. Antienflamatuvar özellikleri sayesinde iltihaplanmayı azaltabilir ve eklem sağlığını destekleyebilir. Damar otu yapraklarında bulunan biyolojik olarak aktif maddeler arasında pektin, iridoidler, flavonoidler ve saponinler bulunur. Pektinin yara iyileştirici özelliği vardır. Glikozit aucubin ve onun bozunma ürünleri belirgin bir antienflamatuvar etkiye sahiptir. Damar otunun müstahzarları ve taze yaprakları (suyu) yara iltihapları,

patojenik mikroplar, hemolitik streptokok ve stafilokok, pseudomonas aeruginosa, proteus, escherichia coli için bakteriyostatik etkiye sahiptir. Damar otu suyunun etkisi altında yaraların yüzeyi iltihaptan daha hızlı temizlenir ve inflamatuvar süreç ve granülasyon hızlanır (Носаль, 1993). Bu şifalı bitki zaten eserde de yaranın üzerine bu faydalarından ötürü örtülmektedir.

Muhammet Mehdiyev'in verdiği bilgiye göre, bazen şifalı bitkilerin karışımından Tatar köylerinde tedavi amaçlı banyo da hazırlanır. Eserde merinos koçu saldırısına uğrayan bir genç için çam iğneleri ve ısırgan otu karışımıyla bir banyo hazırlanır:

Aniden, Allah'ım, dizlerimin altından vuruldum! Sanki yedi yardalık ağaç gövdesiyle vuruldum! Direk altı ya da yedi adım ileriye fırladım. Etrafıma bakınca ne göreyim, tohumluk merinos koçuymuş! Ağzı yamulmuş, gözleri donuklaşmış çirkin çirkin bana bakıyordu, anasını satayım! İki gün boyunca hamamı hazırlatıp çam iğneleri ve ısırgan otu karışımıyla hazırlanan banyonun içinde oturmak zorunda kaldım (243)...

Yazarın doğup büyüdüğü Kazan Ardı ormanlarında yetişen ağaçların çoğu çam, ladin ve köknar gibi iğneli ağaçlardır. Köknar ağacının gövdeleri sağlam olduğu için genelde ondan ev yaparlar. Bu ağaçtan yapılan Tatar evleri kışın sıcak, yazın serin olur. Çam ve köknar ağacının iğneleri ise eskiden halk hekimliğinde kullanılmıştır. Onun faydaları sadece Tatar Türklerinde değil diğer halklarda da bilinir. En eski tariflerde anılan ve günümüzde de yeşil eczanede gururla yer alan çam iğneleri ilaçların en değerli alternatifidir, ilacın ta kendisidir. Hemen hemen tüm organlardaki iltihabı hafifletir: solunum yolu, gastrointestinal sistem, genitoüriner sistem, damar iltihabının durumunu iyileştirir. Tromboflebit, eklemler, artrit, ağız boşluğu ve diş etlerinin iltihaplı hastalıkları durumunda da kullanılır. Boğaz ağrısını da hiçbir şey çam iğnesi özünü emmek kadar çabuk dindiremez. İğneler damarları güçlendirmeye, doku şişmesini azaltmaya, elastikiyeti ve venöz damarlar yoluyla kan dolaşımını yeniden sağlamaya yardımcı

olur. Çam iğnelerinin tozu haricen uygulandığında yaraları iyileştirir. Romatizma, eklem ağrısı ve kas hastalıklarına karşı çam banyoları önerilir. Çam ağacının suya batırılmış üst kabuğu, yara yüzeyine uygulanarak yaraları tedavi etmeye yardımcı olur (URL6; Кароматов & Кодирова 2018, s. 5-11). Hikâyede de darbe sonucu alınan yaraları iyileştirmek için çam iğnelerinden banyo yapılır. Ayrıca, aynı banyo için Tatar Türkçesinde *кычыткан* olarak bilinen ısırgan otu da kullanılır. Söz konusu, ısırgan otu Azerbaycan Türkçesinin birçok ağzında da Tatar Türkçesindeki adına benzer şekilde *qıjıtkan* / *qıjırtıkan* olarak söylenmektedir (Barmanbay & Sadıqlı, 2024, s. 207). Çam iğnelerinin ısırgan otu gibi diğer bir şifalı bitkiyle bir arada kullanılması ise halk hekimliğinde sık görülmektedir (URL6; Кароматов & Кодирова 2018, s. 5-11). Çünkü ısırgan otu (Latince *Urtica*) yaprağında birçok vitamin ve şifalı madde bulunur. Tıpta ısırgan, kanın akmasını durdurmak için kullanılır. Kanın pıhtılaşmasıyla birlikte kandaki hemoglobin ve eritrositlerin de artmasını sağlar, yaraları iyileştirir, vücudu güçlendirir. Tatarlar ısırgan otunu ateş düşürücü ve parazit dökücü özelliklerinden ötürü de kullanmıştır. Romatizma ve anjin hastalıklarına da iyi geldiği bilinir (Шәрипова & Мөхәммәтжанова, 1998, s. 188-190; URL7).

Her halkın tedavi yöntemlerinde doğal olarak yaşanan coğrafya, iklim ve bitki örtüsü belirleyici olmuştur. Eserde yer alan örneklerden yola çıkarak, Kazan Tatarları şifayı her şeyden önce *мәк* (afyon), *кычыткан* (ısırgan otu), *сары мәтрүшкә* (sarı kantaron), *зәңгәр мәтрүшкә* (kekik), *ылыс* (çam iğneleri), *бака яфрагы* (damar otu), *кура жыләге* (ahududu), *кура жыләге яфрагы* (ahududu yaprağı), *гөлжәмеиш*, *гөләп* (kuşburnu), *бетнек* (nane), *песи үләне* (kedi otu), *юкә чәчәге* (ıhlamur), *шомырт* (kuş kirazı), *миләш* (üvez) gibi bitkilerde bulmuşlardır. Bunlardan afyon, ahududu, ısırgan otu gibi genel olarak ulaşılabilen bitkilerden yapılan ilaçlar Türkiye’de de yaygındır (Bekki, 2017, s. 206; Aydın, 2021, s. 249). Eserde *мәк* (afyon) ile ilgili ibret verici bir hikâye anlatılmaktadır. Aslında afyon Tatarlar tarafından hastalık durumlarında uyutucu özelliğinden dolayı kullanılmıştır (Шәрипова & Мөхәммәтжанова, 1998, s. 85). Muhammet Mehdiyev,

bu hususta şöyle yazar: “Babamız bahçede birçok farklı haşhaş çeşidi yetiştirmekteydi.” (186). Fakat eserde haşhaşın insana kötü etkisinden de bahsedilir. Yazarın babası medresede okurken bir arkadaşı afyon bağımlısı olur. Yıllar sonra o, oğlunu yazarın babasına gönderir:

Bu bağımlılık daha sonra hayatının geri kalanında onun için eziyet hâline gelmiş. Genç, iki üç gündür babasının kendine yer bulamadığını, acı çektiğini ve inlediğini, hazırladığı afyon iksirinin de bittiğini anlattı. Bu talihsiz gencin babası, babamdan haşhaş kutularını atmamasını, bir yere toplamasını rica etmiş. Bu kutularda afyon olduğundan onlardan bir iksir hazırlayıp içiyormuş (186).

Eserde şifalı bitkilerin insanları tedavi etmenin yanı sıra hayvanları tedavi etmede de kullanıldığı anlatılmaktadır. Bu durumda da genelde şifalı bitkilere başvurulmuştur. Örneğin, hatmi ve dulavrat bitkisine. Muhammet Mehdiyev, babasının maharetini şöyle anlatır:

Babamın bu alanda az çok bilgiye sahip olduğunu hatırlıyorum. Komşular, atları ya da inekleri küçük abdestini yapamadığında babama danışmaya gelirdi. Böyle durumlar için babamın hazır bulundurduğu şifalı bitkileri olurdu. O bitki avlumuzda, merdivenin hemen yanında bitiyordu. Adı, hatmi bitkisiydi. Bu bitkiyi suda kaynatarak o sudan ata ya da ineğe içirirsen hastalığı anında geçer (194).

Hatmi (*Althaea officinalis*) kökü antibakteriyel aktivitesi nedeniyle yara iyileştirmede, metabolizmayı hızlandırmada, öksürük ve boğaz ağrısının tedavisinde, vücutta oluşan ödemi azaltmada, sindirim sorunlarını düzeltmede etkilidir. Hatmi çiçeği bağışıklık sistemini güçlendirir, böylece hastalıklara karşı vücut direncini artırır. İdrar söktürücüdür. Kabızlık ve mide ekşimesi gibi sindirim sorunlarına da iyi çözümdür (URL8). Eserde yazarın babası bu bitkinin idrar söktürücü özelliğini kullanır. Bir de Muhammet Mehdiyev, parazit ilacı olarak hayvanlarda babasının *арекман* (dulavratotu) bitkisini kullandığından da söz eder:

Bazen ahali babamın yanına gelip atlarının zayıfladığından şikâyetçi olurdu. Babam, o insanın atına hemen diyet uygulardı; hayvana dulavratotu bitkisinden başka bir bitki verilmezdi. İki güne kalmadan at bir sürü kurt dökerdi ve bir haftaya kalmadan toparlar, artık çakmaları³ tamamen birleşirdi (194).

Dulavratotu (*Arctium lappa*) genellikle yol kenarlarında, nemli bölgelerde yetişir. Geniş yapraklı ve dikenli bitki köklü bir geçmişe sahip olup doğal bir şifa kaynağı olarak birçok tedavi edici özelliğe sahiptir. Toksinlerden arındırır, sindirimi destekler, cilt sorunlarına iyi gelir. Hem kökü hem de yaprakları kullanılabilir. Bitkinin kökü, sindirimi kolaylaştırır. “Kabızlık, şişkinlik gibi sorunları hafifletmeye yardımcı olur ve bağırsak sağlığını destekler.” (URL9). Dulavratotu yaprakları ve köklerinin sulu ve alkollü ekstraktları bakteri yok edici özelliğe sahiptir. İn vitro çalışmalarda, kök bitkisinden elde edilen ekstraktların *Staphylococcus aureus*, *Salmonella*, *Escherichia coli*, *Listeria* ve diğer bazı mikroorganizmalara karşı etkili olduğu kanıtlanmıştır. Dulavratotu’nun antifungal özellikleri de çeşitli çalışmalarda doğrulanmıştır. Rusya’nın halk hekimliğinde taze dulavratotu yaprakları yanıklar, deri döküntüleri, egzama, ülser ve dermatit, ağız ve gözlerdeki mantar lezyonları için kullanılır. Suyu ve kaynatması gut için, metabolizmayı uyarmak, artrit, artroz, romatizma, ürolitiazis, mide ülseri semptomlarını hafifletmek için alınır (Елисеева & Ткачева, 2018, s. 2–11; Кароматов vd., 2017, s. 163–182). Eserde anlatıldığı gibi, antelmintik etkiye sahip olduğu da bilinir. Yani bağırsak parazitleri tedavisinde de kullanılır (URL10).

Muhammet Mehdiyev’in hikâyesinde Kazan Tatarlarının hayatında ve aile içi geleneklerinde özel yer alan hamam kültüründen de bahsedilir. Köylerde her hafta sonu hazırlanan hamamda yıkanırken vücuda yavaşça vurarak masaj yapma amaçlı huş ya da meşe dalından süpürgeler hazırlanır. Kazan Tatarlarının yaşadığı coğrafyada bol

³ Çakmaların birleşmesi: Atın arka bacakları arasında boşluk kalmaması anlamına gelir. (M.M., 194).

yetişen *каен* (huş) ağacı, çok eskiden tedavi edici özelliğiyle bilinir. İdil Bulgar Devleti döneminde ortaya çıkan bir efsanede Peygamberin sahabeleri Bulgar hanı kızı Tuybike'yi ayak felcinde kayın süpürgesiyle tedavi etmişlerdir (Tatar халык ижаты, 1987, s. 24). Huş ağacı dallarından yapılan süpürge, günümüzde de Tatar hamamlarının vazgeçilmezidir. Eserde Kazan Ardı köylerinde huş ağacı dallarına bir de hoş kokulu şifalı bitkilerin eklendiği de anlatılır: “Duvarda içine kekik, meşe ve ahududu yaprakları da eklenerek yapılan huş süpürgeleri asılı.” (206). Hamam için süpürge nadiren de olsa ısırgan otundan da hazırlanabilirdi. Böyle bir süpürge'nin kas spazmlarını ortadan kaldırdığı ve eklem ağrılarını hafiflettiği bilinir (URL9).

Göründüğü üzere üşüten, yaralanan, başı ağrıyan, midesi bulanık, sancılanan vb. insanlar, etrafındaki doğadan medet ummuş; bitkilerden, ağaçlardan ve çiçeklerden hastalığına çare ve şifa aramıştır. Hatta sadece kendisi için değil evcilleştirdiği ve günlük hayatında kullandığı hayvanlar için de. Sever'in de belirttiği üzere,

Yaşadığı maddî veya manevî rahatsızlıkları, sıkıntıları giderme yönünde, gerek kendisinin yaşadığı tecrübeler gerekse kendinden önce yaşamış insanlardan gelenek yoluyla miras kalan bilgilerle hangi bitkinin, hangi hayvanî ürünün veya bunlardan elde edilebilecek terkinin kullanılacağını deneyerek, öğrenerek hayatını idame ettiren insan, edindiği tecrübeleri hem kendinin hem de çevresindeki insan ve hayvanların sağlığını korumada kullanmış ve bu yöndeki uygulamaları kalıplaşmış ve yaygınlaşmıştır (2015; Çobanoğlu, 2021'den).

En eski çağlardan günümüze kadar hastalıklardan korunmak ve hastalıkları tedavi etmek için yapılan uygulamalarda ister kadın ister erkek olsun bilgi biriktiren, böyle bir özelliğe sahip olan insanlar, toplumda büyük önem kazanmış ve saygı görmüştür. Hatta ölümlerinden sonra bile saygıyla anılmışlardır. Halk hekimleri genelde kadınlar olmuştur. Bu konuda Aydoğan şöyle bilgi verir:

Şifa, sağaltma ve hastalıktan korunma ile ilgili inanış ve uygulamalarda kadının kutsal, saygın bir şahsiyet ve dişil enerjinin bir uzantısı olarak öne çıktığı görülmektedir. Din, kültür, edebiyat ve halk biliminin her alanında karşılaşılabilecek bu yöndeki olguları aydınlatmaya ve yorumlamaya olanak sağlaması açısından kadın-kutsallık-şifa ilişkisi ayrıca önem arz etmektedir (2021, s. 309).

Bu düşünciyi Aydın da destekler: “Bitkilerle tedaviye bakıldığında genelde bu tedavilerin eğer ocaklık bir tedavi değilse evde yapıldığı fakat yine de tedaviyi kadınların uyguladığı görülmektedir.” (2021, s. 249, 257). Muhammet Mehdiyev’in eserinden de anlaşıldığı gibi (“Kış boyunca köy halkı Merfugatti’ye deva aramaya gelirdi.”, “Köyde oğlan çocuklarının ayağını tedavi etmekte de Bibinur teyzenin üzerine uzman yoktu”; “Kırık çıkık işi tamamen köyümüzde yaşayan Mahicemal ninenin (Köyde ona Maycemaltte derlerdi.) göreviydi.”, “İşte o çöpü, gözden çıkarmak için de Nahar teyze lazım.”, “Maycemaltte ‘ortopedisyen’ olduğu gibi, komşumuz Bibinur teyze de (Ona da Bibinurte diye seslenirlerdi.) ‘geniş profilli uzman’dı.”, “Annem de bunu anladı ve beni tedavi etmeye başladı.”, “Ama ufaktan burkma ve damarların çekilmesi durumlarında köyümüzde yaşayan bir kadın hâlâ Maycemaltte tecrübesine başvuruyormuş”) bu durum Kazan Tatarları için de geçerli olmuştur. Arkeolojik geziler esnasında Tatar köylerinde ünü her yere ulaşan ve ülkenin dört bir yanından gelenleri tedavi edenlerin daha çok nineler ve nadir olarak dedeler olduğunu Ahmetcanov da vurgular (ӘХМӘТЖАНОВ, 2019, s. 41). Neden halk hekimleri arasında daha çok kadınlara rastlandığını Aydoğan şöyle açıklar:

Kadın; insanı dünyaya getirmesi, kendi bedenine ait sütüyle yavrusunu beslemesi özellikleriyle ve doğa ile özelde de toprak ile olan işlevsel benzerliğiyle tarih öncesi dönemlerden itibaren bolluk, bereket, doğurganlık, kötü güçlerden korunma, şifa ve yeniden doğum ile ilgili dinlik-büyümlük inanış ve uygulamaların merkezinde yer almıştır (2021, s. 323).

İncelenen eserde halk hekimlerine Tatar köylerinde Sovyet döneminde “gericilik, eskicilik” olarak bakıldığı ve onunla mücadele bile edildiği de anlatılır: “Biz okulda pioner olarak bu tarz halk hekimliğine, dinî örf âdetlere karşı mücadele veriyorduk.” (211). Bu hususta Ahmetcanov’un yazılarında da rastlanır: “Ancak yerel yönetim ve kamu halk hekimlerine sürekli baskı uyguladı. 1990’lı yıllarda ancak üzerlerindeki idari baskı azaldı.” (ӨХМӘТЖАНОВ, 2019, s. 41).

Ne yazık ki, geçen yüzyılın 70’li yıllarına kadar Tatar köylerinin vazgeçilmezi olan halk hekimlerinin bir kısmı tarihe karıştı. Fakat Tataristan’ın bazı yörelerinde bu mesleğin kuşaktan kuşağa devam ettiği ya da meraklı insanların eskiden tanıdıkları büyük kuşak halk hekimlerinin tecrübesine başvurmaya devam ettikleri de bilinir. Halk hekimlerinin tarihe karışmasını Muhammet Mehdiyev de hüzünlenerek anlatır:

Maycemaltte savaş öncesi başlamadan halkın asırlarca topladığı tecrübesini kendisiyle mezara götürdü. Ama ufaktan burkma ve damarların çekilmesi durumlarında köyümüzde yaşayan bir kadın hâlâ Maycemaltte tecrübesine başvuruyormuş. Şahsen ben, halk hekimliğinin bu durumda bilimsel tıbbı ters düşmediğini düşünüyorum (211-212)...

Bilindiği üzere, halk hekimliğinde hastalıklar akılcı-gerçekçi ve büyüsel yollarla tedavi edilir (Boratav, 1997, s. 123-125). Muhammet Mehdiyev’in *Turnaların İndiği Yerde* adlı eserinde de genelde akılcı-gerçekçi yollara başvurulduğu görülmektedir. Kaynak kişiden edinildiği bilgiye göre, eserde anlatılan Göberçek köyünde aslında halk hekimliği hiçbir zaman tamamen kaybolmamıştır. Haybinler, Sultanovlar ve Şeymullınlar soyu hâlâ halk hekimi olarak bilinmektedirler (KK1).

Sonuç

Tıbbın henüz gelişmediği dönemlerde insanlar hastalığa yakalanınca etraflarında bulunan doğaya ve çeşitli geleneksel yöntemlere

başvurmuşlardır. Tatar edebiyatında buna en güzel örnek, 1979'da Muhammet Mehdiyev tarafından yazılan *Turnaların İndiği Yerde* adlı eserdir. Hikâyede diğer kültürel değerlerle birlikte Tatar köyüne özgü hayat tarzının ayrılmaz bir parçası olarak ele alınan halk hekimliği fitoterapi yani Kazan Ardı köylerde tedavi için bitkisel (kantaron otu, ısırgan otu, nane, kedi otu, dulavratotu, çam iğnesi vb.) malzemelerin kullanılması olarak gösterilmiştir. Yılın neredeyse altı ayını karla kaplı bir coğrafyada yaşayan Kazan Tatarları için şifalı bitkilere en çok kış mevsiminde ihtiyaç duyulmuş olup şifayı öncelikle doğada olan birçok bitkide buldukları ve Tatar halk hekimlerinin daha çok akılcı-gerçekçi yollara başvurulduğu tespit edilmiştir. Tüm Türk dünyasında olduğu gibi Kazan Tatarlarında da genellikle sağaltma işlemlerini yapanların kadın olduğu görülmüştür. Tatar köylerinde halk hekimliği bir taraftan yüzyıllık tecrübe temelinde oluşmuş olsa da diğer taraftan okuma yazma oranı çok yüksek olan Kazan Tatarlarının dünyaca ünlü tıp kitaplarından aldıkları bilgiye dayandığı da söylenebilir. 1990'lı yıllardan bu yana modern tıbbın gelişmesi ve hastanelerin yaygınlaşması sonucu halk hekimliği uygulamaları azalmış olsa da bu gelenek Tatar köylerinde günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Hatta son yıllarda halk hekimliğine ilginin daha çok arttığı da söylenebilir.

Kaynakça

Türkiye Türkçesinde:

- Aydın, N. (2021). Konya'da halk hekimliği uygulamaları. *Halk kültüründe sağlık*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 245-262.
- Aydoğan, H. (2021). Geçmişten günümüze şifa uygulamalarında dişil enerji ve kadının yeri üzerine bir değerlendirme. *Halk kültüründe sağlık*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 309-326.
- Barmanbay, A. ve Sadıklı, V. (2024). *Gürcistan'dan Azerbaycan'a ağız sözlüğü (Borçalı, Gazah, Akstafa, Tovuz, Gedebe, Şemkir, Gence)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Bekki, S. (2017). Halk hekimliği. *Ortak miras*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Telif Hakları Genel Müdürlüğü Yayınları, 201-213.
- Boratav, P. N. (1997). *100 soruda Türk folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, P. N. (2016). *100 soruda Türk folkloru (inanışlar, töre ve törenler, oyunlar)*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Çeribaş, M., Ermeçli, S. (2021). İnanç-sağlık ilişkisi bağlamında Türk kültüründe ritüel yemekler. *Halk kültüründe sağlık*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 353-368.
- Çifçi, T. (2019). *Adıyaman ve çevresinde halk inançları ve halk hekimliği*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Diyarbakır.
- Çobanoğlu, Ö. (2021). Halkbiliminde “halk tıbbı”ndan “sağlık kültürü” kavramına dönüşümler. *Halk kültüründe sağlık*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 19-24.
- Sever, M. (2015). Folk medicine folk healing. *Gazi Akademik Bakış*, S.17, 181-191.

- Tek, R. (2021). Anadolu Türk halk hekimliği uygulamalarında analogik düşünce. *Uluslararası Uygur Araştırmaları*, S.18, 15-26.
- Topaç, T. (2021). COVID-19 sürecinde Tokat aktarları örneklemesinde şifalı bitkilere yönelimlerin tespiti. *Halk kültüründe sağlık*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 399-410.
- Xiuying P., Jianping L., Ruofeng S., Liye Z., Xuehong W., Yan L. (2012). Therapeutic efficacy of *Hypericum perforatum* L. extract for mice infected with an influenza A virus - can. J. *Physiol. Pharmacol*, Feb., 90 (2), 123-130.
- Yıldırım, O. (2024). XIX. yüzyıl divan şiirinde halk hekimliği. *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, 55 – 70.
- Zaripova Çetin, Ç. (2016). *Alimcan İbrahimov'un eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin kültürel değerleri*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Zaripova Çetin, Ç. (2021). Tatar yazar M. Mehdiyev'in *Turnaların İndiği Yerde* eserinde köy ve köylülere özlem. *Türk dünyası dil, kültür ve edebiyat incelemeleri. Türkbilim araştırmaları dizisi*. Üçüncü kitap. İstanbul: [Kutlu Yayınevi](#), 162-173.
- Zaripova Çetin, Ç. (2023). Ayaz İshaki'nin *Yılavık Hayrulla* (Zırlak Hayrullah) hikâyesinde Tatar folklor örnekleri. 4. *İnternational anatolian scientific research kongress, Kars, Türkiye, (Mart 2023)*, 1394-1404.
- Tatar Türkçesinde ve Rusça:*
- Ахметзянов, М. И. «Татар тыйб гыйлеме хакында.» Избранные труды (на татарском и русском языках). Казан: ТӘҺСИ, 2019. – 40-52.
- Баймуродов, Р. С., Кароматов, И. Д., Нурбобоев А. У.У. «Шиповник – профилактическое и лечебное средство.» // Биология и интегративная медицина. – 2017. – №10. – С. 87-105.

Дадаев, Х. А., Акилов, Д. Х., Тогаев, М. К. «Валериана лекарственная.» // Биология и интегративная медицина. – 2021. – №1 (47). – С. 233-249.

Елисеева Т., Ткачева Н. «Лопух (лат. *Árctium*)» // Журнал здорового питания и диетологии. Том 5. – 2018. – № 3. – С. 2–11.
<https://cyberleninka.ru/article/n/lopuh-lat-rctium>

Кароматов, И. Д., Аслонова, М. Р. Малина как лечебное средство. // Биология и интегративная медицина. – 2018. – №3 (20). – С. 211-226.

Кароматов, И. Д., Кодирова, Д. У. История фитотерапии - сосна в древней и народной медицине. // Биология и интегративная медицина. – 2018. – №4 (21). – С. 5-11.

Кароматов И. Д., Нурмухамедова Р. А., Бадриддинова М. Н. Лопух, репейник — перспективное растительное лекарственное средство (обзор литературы) // Биология и интегративная медицина. – 2017. – № 5. – С. 163–182.

Мәһдиев, М. Сайланма әсәрләр. 3 томда. 1 том. Повестьләр. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1995. – 135-356.

Носаль И. М. От растения – к человеку. К.: Веселка, 1993.

Рязанова О.А. «Жевательная резинка: классификация, виды.» // Пищевая Промышленность, 2014, №1, 68-71.

Соколов, В.М. Лечение хронических серозных гайморитов зверобоем. // Труды отоларингологов Башкирск. Авт. ССР. – 1962. – Вып. 3. – С. 74-82.

Татар халык ижаты. Мәкалләр һәм әйтемнәр. Казан: Татарское книжное издательство, 1987.

Татар халык ижаты. Риваятьләр һәм легендалар. Казан: Татарское книжное издательство, 1987.

Утепбергенова, Ж.Ж. Мята перечная: польза, вред и противопоказания. // Теория и практика современной науки. – 2024. – №9 (111). – С. 59-63.

Шәрипова, С., Мөхәммәтжанова, Н. Ризыгың шифа булсын. (Диеталы туклану китабы). Казан: Матбуган йорты, 1998.

İnternet Sayfaları:

URL1: «Сары мәтрүшкә» <https://bavly-tat.ru/news/kirkle-kyzykly-sandygy/sary-mtrshk> (7.03.2025).

URL2: «Һары мәтрүшкә» https://ba.wikipedia.org/wiki/%D2%BA%D0%B0%D1%80%D1%8B_%D0%BC%D3%99%D1%82%D1%80%D2%AF%D1%88%D0%BA%D3%99 (7.03.2025).

URL3: “Кароматов И.Д., Бабаджанова З.Х., Саидова М.М., Кадырова Ш.С., Жалилова Ж.Ж. Зверобой – применение в древней и современной народной и научной медицине (Обзор литературы)”
file:///C:/Users/huawei/Downloads/zveroboy-primenenie-v-drevney-i-sovremennoy-narodnoy-i-nauchnoy-meditsine-obzor-literatury.pdf (7.03.2025).

URL4: «Полезные свойства валерианы: лечение стресса и бессонницы.» <https://academpharm.by/poleznye-svoystva-valeriany-lechenie-stressa-i-bessonnicy#:~:text=> (7.03.2025).

URL5: «Александр Лукин. Корешок вместо таблетки. Как вырастить валериану на даче.»
<https://spbvedomosti.ru/special/dachniki-luchshie-materialy-o-sadovodstve/koreshok-vmesto-tabletki/> (7.03.2025).

URL6: «Значение экстракта хвои для организма.» <https://new-life.com/ru/stranica-valeologa/znachenie-ekstrakta-khvoi-dlia-organizma#:~:text=> (7.03.2025).

URL7:

“Кычыткан”

<https://tt.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%87%D1%8B%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BD> (7.03.2025).

URL8: “Hatmi çiçeği nedir? Hatmi çiçeği faydaları nelerdir? [Memorial Tıbbi Yayın Kurulu tarafından hazırlanmıştır.](https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/hatmi-cicegi)”
<https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/hatmi-cicegi>
(7.03.2025).

URL9: “Dul Avrat Otu: faydaları, kullanımı ve dikkat edilmesi gerekenler.” <https://www.diyetkolik.com/icerik/dul-avrat-otu-faydalari-kullanimi-ve-dikkat-edilmesi-gerekenler>
(7.03.2025).

URL10: «Лопух» <https://altaikedr.ru/spravochnik-lekarstvennyh-rastenii/lopuh-bolshoy/> (7.03.2025).

URL11: “Fitoterapi nedir? Fitoterapi nasıl uygulanır?”
<https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/fitoterapi-nedir>

Kaynak Kişi:

KK1: Cevher Galimova, 1959 d., Kazan, üniversite mezunu, öğretmen.

14.-19. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA YAZILMIş TÜRKÇE TIP ESERLERİNDE HASTALIK KAVRAMI TERMİNOLOJİSİ*

The Terminology of the Concept of Disease in Turkish Medical Manuscripts of Anatolia in the 14th-19th Centuries

Emel KAYA¹

ORCID ID: 0009-0009-2163-6108 | ARAşTIRMA MAKALESİ

Öz: Çalışma, Anadolu'da 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar farklı yüzyıllarda yazılmış Türkçe tıp eserlerinde hastalığın nasıl tanımlandığını ele alarak bu eserlerde hastalık kavramını karşılayan çeşitli terimleri ve bunların kullanım alanlarını irdelemektedir. Söz konusu eserler üzerinde yaptığımız incelemelerde bir rahatsızlığı belirtmek üzere kullanıldığını tespit ettiğimiz “sayruluk, sökellik, zahmet, maraz, sakam, illet, renc, ağrı, hastalık” terimlerinin yer yer tam olarak aynı anlamı karşılamadığı, çeşitli anlam ayrıntılarının yanı sıra farklı kullanım alanlarına sahip olabildikleri ve yüzyıllara göre kullanımlarının değiştiği sonucuna varılmıştır. Çalışmamız hem bu sonucu elde etmemizi sağlayan verilerin hem de hastalık kavramını karşılayan sözcüklerin incelenip değerlendirilmesini içermektedir. **Anahtar kelimeler:** Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı tıp tarihi, hastalık kavramı, tıp dili, tıp terimleri.

Abstract: This paper examines how the disease is defined in Turkish medical manuscripts written in Anatolia in different periods between the 14th and 19th centuries, and analyses the various terms that meet the concept of disease in these works and their usage areas. In the analysis of the aforementioned works, it was concluded that the terms “sayruluk, sökellik, zahmet, maraz, sakam, illet, renc, ağrı, hastalık”, which were found to be used to indicate an illness, do not exactly meet the same meaning and have various meaning details and different usage areas. In addition, it has been concluded that their use has changed over the centuries. The present study includes the analysis and

¹Yrd. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakóltesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Gazimaėusa / KKTC. emel.kaya@emu.edu.tr. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 30.08.2025

Künye: Kaya, E. (2025). 14.-19. yüzyıllarda Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp eserlerinde hastalık kavramı terminolojisi. *Artikel Akademi*, 302-322.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

evaluation of both the data that enabled this result to be obtained and the words that meet the concept of disease.

Keywords: *Old Anatolian Turkish, Ottoman medical history, concept of disease, medical language, medical terminology.*

Giriş

Hastalık ve sağlık, tarih boyunca insan yaşamını etkileyen, yönlendiren en önemli kavramlar olagelmıştir. En kısa ve basit şekliyle, sağlık, insanın beden ve ruhen dengeli bir durumda bulunması, hastalık ise bu denge durumunun çeşitli sebeplerle bozulması sonucunda ortaya çıkan rahatsızlıklar olarak tanımlanabilir.

Bugünkü modern tıp, ruhsal rahatsızlıklar haricinde organizmada değişikliklere ve sağlığın bozulmasına yani hastalığa sebep olan şeyin genellikle bir bakteri, virüs veya mikrop olduğu bilgisine sahiptir. Ancak virüsün keşfedildiği 19. yüzyıla kadar geçerli olan ve Aristoteles'in temellerini attığı; Hipokrat, Galen ve İbni Sina'nın çalışmalarıyla gelişen eski tıp anlayışı, sağlığı, hastalık kavramını ve nedenlerini çok farklı biçimlerde açıklamaktadır.

Bu çalışma, Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp eseri olarak bilinen Tuhfe-i Mübârizî'den başlayarak Humoral Patoloji yaklaşımının virüsün keşfiyle terk edildiği ve bugünkü modern tıp anlayışının yerleşmeye başladığı 19. yüzyıla kadar yazılmış belli başlı eserlerde, hastalığın nasıl tanımlandığını ve hastalık kavramını karşılamak üzere kullanılan terimler ile bunların kullanım biçimlerini irdelemektedir.

Hastalık kavramıyla ilgili terminolojiye geçmeden önce, söz konusu eserlerde "hastalık"ın ne olduğunu, neye göre, nasıl tanımlandığını anlayabilmek için dönemin tıp anlayışına kısaca değinmekte yarar vardır.

Eski AnlayışHumoral Patoloji

19. yüzyıla kadar geçerliliğini koruyan tıp anlayışı, Eski Yunan'da hastalık nedenlerinin açıklanmasında kullanılan Humoral Patoloji ve Dört Unsur (Dört Humor, Dört Sıvı) teorisine dayanmaktadır. Eski Yunan'dan İslâm bilim dünyasına ve oradan da Batı dünyasına geçen

bu inanışa göre, insan “makrokozmos” denilen evrende bir “mikrokozmos”tur, yani evrenin bir yansımasıdır. Buna göre, yeryüzü evrenin ortasında hareketsiz durmakta, bunu sırayla yedi gezegen kuşatmaktadır ki bunlardan yeryüzüne en yakın olan Ay’dır. Ay ile yeryüzü arasında sırayla ateş, hava, su, toprak tabakaları vardır ve bütün mevcutlar da bu dört unsurdan yapılmıştır. Bunlar, birazdan ayrıntılandıracağımız üzere, isimlerinin ifade ettiği ve herkesçe malum olan şeyler değildir. Bunlar, bütün cisimlerin terkebine girerler, lakin bu cisimler de ilk oldukları halde bulunmazlar.

Ateş, sıcak ve kurudur; hava, sıcak ve rutubetlidir; su, soğuk ve rutubetlidir; toprak, soğuk ve kurudur. Bu tarzda düşünce ile dört unsura ikişer ikişer birbirine zıt özellikler verilmiş olur. Örneğin, ateş ile hava sıcaktır ancak biri kuru, biri rutubetlidir.

Makrokozmostaki bu dört unsura karşılık mikrokozmos olan insanda da “Dört Unsur (Dört Sıvı)” bulunur: Kan, balgam, safra (sarı safra), sevda (kara safra).

İnsandaki bu dört unsurun tabiattaki karşılığı aşağıdaki gibidir:

Kan (sıcak, nemli) = Hava

Balgam (soğuk, nemli) = Su

Safra (Sarı Safra) (sıcak, kuru) = Ateş

Sevda (Kara Safra) (soğuk, kuru) = Toprak

İnsanda yenilen içilen gıdalar bu dört ana maddeye dönüşür. Bu dört unsurun bedendeki oranları insana göre değişir ve bunların karışımı sonucu oluşan bünyeye “mizaç” denir. Bünyede hangi sıvı baskınsa, mizaç o adla anılır: Kanlı Mizaç (temperament sanguin), Balgamlı Mizaç (temperament lymphatic / phlegmatic), Sarı Safralı Mizaç (temperament bilieux / choleric), Kara Safralı Mizaç (temperament nerveux / melancholic) (Uzel, 1992, s.4-6).

Burada sözü edilen hava, su, ateş ve toprak kelime anlamlarının ötesinde bir anlamı karşılamaktadır: Hava, maddeye nüfuz

edilebilirliği, hafifliği verir ve cismi yukarıya yükseltir. İnsan vücudunda bu işlevi kan unsuru görür. Su, yayılmayı ve bileşiklerin şekillenmesini sağlar. İnsan vücudundaki karşılığı balgamdır. Ateş, hafiflik ve nüfuz edilebilirliği karşılar, olgunlaşmayı temsil eder. İnsan vücudunda sarı safra ile karşılanır. Toprak ise nesnenin sağlam, dingin, dayanıklı olmasını sağlar. İnsanda kara safra ile temsil edilir (Kâhya, 1995, s.6-7).

Bu dört unsurun mevsimlere göre dağılımı da şu şekildedir: İlkbahar kanı, yaz sarı safrayı, sonbahar kara safrayı (yani sevdayı), kış ise balgamı harekete geçirir (Uzel, 1992, s.6). şu durumda örneğin, ilkbaharda vücudun hafiflemesi ve kanın harekete geçmesi beklenmektedir.

Eski Tıpta Hastalık ve Sağlık

Anadolu'da 19. yüzyıla kadar yazılan tüm tıp eserleri, buraya kadar kısaca değindiğimiz Galen ve İbni Sina geleneğini yansıtan, onların önerdiği teorik, kavramsal ve pratik çerçevede hazırlanmış eserlerdir. Eski tıp anlayışında sağlık, yukarıda mezkur sıvılar arasında kurulmuş olan bir “denge” durumudur. Hastalıklar ise bunlar arasındaki dengenin çeşitli şekillerde bozulmasının sonucunda oluşur. İbni Sina teorik olarak, mizacın iki cins olabileceğini söyler: Dengeli olan mizaç ve dengesiz mizaç:

Mizacın zıt nitelikleri nicelik yönünden tam olarak eşit olduğunda ve denge bu niteliklerin mutlak ortalaması olduğunda mizaç dengelidir. Mizacın nitelikleri eşit olmadığında ve bir tarafa meylettğinde, mizaç dengeli değildir. Eğer sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlıktan birisi baskınsa, basit bir dengesizlik ortaya çıkar. Eğer bu dört nitelikten herhangi ikisi baskın olursa, bileşik dengesizlik ortaya çıkar. (...) Tıbbî anlamda denge veya eşitlik, niteliklerin eşit olmasına ya da eşit dağılımına bağlı değildir, fakat onların eşit olabilmelerine bağlıdır, yani, unsurların nitelik ve nicelikleri öyle bir şekilde vücutta dağılmalıdır ki, sonuçta elde edilen örnek vücut

tipi ya da dengeli tip, bütün vücut ya da tek tek organlar olarak, insanda, mutedile en yakın olan olmalıdır (Kâhya, 1995, s.8).

Bunun yanı sıra, topraktan çıkarak çevreye yayılan gaz (Anadolu’da yazılmış Türkçe kitaplarda “buhar” olarak geçer), toz, ışın, koku gibi etkenlerin de çeşitli hastalıklara, özellikle salgınlara sebep olduğu görüşü de eski tıp kitaplarında yer alır.

Doğada dolaşan “buharlar”ın yanı sıra insan vücudunda da dolaşıp duran buharlar vardır. Yukarıda bahsi geçen dört sıvı da vücutta hareket halindedir. Bu sıvıların veya buharların hareketinin çeşitli sebeplerden (özellikle yenilen içilen şeylerden) dolayı engellenmesi, akışkanlıklarını kaybetmeleri çeşitli tıkanıklıklara sebep olur. Eski tıpta pek çok hastalığın nedeni, bu tıkanıklıklardır. Tıkanıklığın neyden kaynaklandığının tespitinin ardından, giderilmesi için çeşitli tedaviler uygulanır. Eğer bir yerde safra birikmişe, safrayı giderici yiyecekler verilir; yanı sıra kan alınır, hacamat yapılır, lavman yapılır, kusturucu yahut müşhil özelliği olan ilaçlar verilir. (Buradaki müşhil sadece bağırsakları harekete geçiren ilaç olarak algılanmamalı; tıkanıklığı açıcı, dağıtıcı anlamında düşünölmelidir. Örneğin, yoğunlaşıp birikip tıkanıklığa sebep olan balgamı inceltip dağıtarak tıkanıklığı giderici ilaç gibi). Bunlardan bir sonuç alınamazsa dağlama tedavisi uygulanır. Burada dikkatten kaçmaması gereken önemli nokta, hastalığın insan vücuduna yenilen içilen şeylerden veya havadaki gaz / koku gibi unsurlardan girdiğinin kabul edilmesidir. Yani makrokozmostan mikrokozmosa gelende bir sorun varsa yahut bu gelen, mikrokozmosun mizacıyla uyuşmuyorsa, hastalık ortaya çıkar çünkü denge bozulur. Tedavi, hem kişinin mizacına göre hem de yediklerinin özellikleri göz önünde bulundurularak uygulanır. Kişinin mizacı ise basit bir muayene ile anlaşılır durumdadır. Ten rengi, saç rengi, gözlerinin durumu vb. kişisel özellikler mizacın özelliğini gösterirken; nefes, nabız, idrar kontrolleriyle sağlığın durumu takip edilir.

Dönemin tıp ilmi, sağlıkta ve hastalıkta insan bünyesinin halini öğretir. Esas amaç, sağlıklı olanların bu durumunu muhafaza etmek ve

hastaların sağlıklarını “denge”yi kurarak geri getirmektir. 14. yüzyılda yaşamış Hekim Hayreddin’den yaptığımız alıntı, sağlığın ve hastalığın tanımını vermektedir:

“İlkinüñ faşıl erkāni ve mizācdur ve erkān bir cisimdür bařt ya’ni ādemüñ gevdesinüñ ilkinüñ cüzleridür ol cüzler dördtür biri oddur ve havādur ve sudur ve toprakdur ammā mizāc dağı bir nesnedür kim ādemīnüñ gevdesin sağ dutan oldur çün mizāc kararında ola ve şayruluk dağı oldur kim mizāc kararından çıka” (Hulāsatı’t-Tıbb, 3a/4-8).

Vücuttaki dört sıvıdan herhangi birinin fazlalığı da söz konusu sıvının özelliklerini taşıyan hastalıklara sebep olur. Kitaplarda öncelikle bu fazlalığın nasıl anlaşılacağına dair belirtiler sayılır, ardından o sıvının özellikleri dikkate alınarak nasıl bir beslenme yapılması gerektiğı açıklanır. Örneğın, vücutta kan fazlalığına dair belirtiler varsa, kişiye kan unsurunu arttırıcı değil, onu dengeleyici yiyecekler verilmek suretiyle; sıcak mizaçlı bir hastalığı varsa, soğuk mizaçlı yiyeceklerle kişinin sağlığının dengelenip korunması hedeflenir. Aşağıda Müntahab-ı Şifā’dan yapılan ilk alıntı vücuttaki kan fazlalığının belirtilerini, ikinci alıntı ise hastalığın zıt mizaçlı yiyeceklerle nasıl tedavi edilmesi gerektiğini anlatmaktadır:

- I) *Ɛan galebesi ‘alāmeti uyku çok gelmek ve çok esnemek ve çok gerinmek ve Ɛan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid Ɛanamağ ve ağız yarı tatlu olmak ve gevdede Ɛıbanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beñiz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek ve havvāsı mükedder olmak ve çok zamān Ɛan almamakdur* (Mühtahab-ı Şifā, M2b/7-10).
- II) *Her bir marazüñ muhālifiyla mu‘ālece kılmağ gerek meselā Ɛačan ki marāz ıssı ola sovuğ ğıdā yidüreler ve şovuk şerbetler içüreler ve şovudıcı edviyeler yidüreler içerüden ve taşradan ve şovuk marazlıya ıssı ğıdālar ve ıssı şerbetler ve ıssı otlar isti‘māl ideler eger Ɛan yaluñuz ya Ɛalan hıltlar bile ğālib olursa Ɛan alduralar eger Ɛan*

*kuvvethuyısa ki kıatlana hacāmat ideler eger za'ıfise şovuk
şerbetler içüreler (Müntahab-ı Şifā, M9b/6-10).*

Yukarıda da değindiğimiz gibi, vücuttaki belirtilerin yanı sıra nabız ve idrar kontrolü de dönemin tıbbının önemli teşhis unsurlarındandır. İbni Sina, El-Kānun Fi't-Tıbb kitabında hem nabız hem de idrar konularını başlı başına ayrı birer bölümde ele alır ve devamındaki tüm ilmî tıp eserlerinde nabzın ve idrarın önemine ve çeşitlerine yer verilir. Hastanın birebir gözlemlenmesi ve muayenesini içeren bu teşhis süreci, tedavinin de hem hastalığın hem de kişinin mizacına göre uygulanmasıyla devam eder².

Aşağıda, dönemin tıp eserlerinde hastalıkların nasıl açıklandığını göstermesi bakımından bir örnek paylaşılacaktır. Alıntı, Hekim Hayreddin Amasyavî'nin 14. yüzyılda yazdığı Hulāsatu't-Tıbb adlı kitabında “baras” bugünkü adıyla “abraşlık” denilen, vücutta çıkan beyaz lekelerle bilinen hastalığın doğasını, teşhisini ve tedavi önerilerini içermektedir. Soğuk tabiatlı bir hastalık olan baras, sıcak tabiatlı yiyeceklerle dengelenmeye çalışılmaktadır:

*Baraş dirler sebebi oldur kim  uzvuñ mizācı sovuğa döner
ve balğam galebe eyler kıan ve kıuvvet muğayyere diler kim
kıan gevdeye ğidā eyleye ve beñdeş eyleye gevdeye ve çün
mizāc balğamdan ve sovuğdan za'ıf olmuşdur gevdeye
beñzedemez pes lā-cerem gevdede aķ aķ kıala niřānı oldur
kim ol aķlar kim gevdede olur yılduraya ve ol aķları
sanasın kim sünjüğe deĝin oturmuşdur ve çün aķlara ıgne
batırılır kıan çıkmaya ve aķlar üstine kııl bitmeye ve nice
kim ovalar kıızmaya  ilāc oldur kim balğamı ilkin muĝlāb
birle bişüreler ve ĥabb-ı ayāric vireler türbüd ve řaĥm-ı
ĥanżal birle andan ĝirü issi ma'cünlar yidüreler ma'cün-ı
felāşıfe gibi ve ma'cün-ı rencbıl gibi ve tiryāk-ı erba' a ve
tiryāk-ı mesruđıtūs gibi vireler kim mizāc issiye döne ve*

² İbni Sinā'nın El-Kānun fi't-Tıbb kitabındaki nabız ve idrar konusuna göz atmak için bkz: Kāhya, 1995, s.185-224.

gıdâsı bir nesne gerek kim ol gıdadan issi kıan hâşıl ola yumurda sarusı gibi veyâ kıuşlar etinden kıalye gibi issi ot birle ammâ yoğurtdan ve sovuık nesnelerden perhîz eylemek gerek ve kıyâr ve mârûl ve kırâs ve kıarpûz fı’l-cümle ne kim sovuık yımışler var-ısa yidürmemek gerek (Hulâsatu’t-Tıbb, 61b/10 - 62a/9).

Hastalık Kavramı Terminolojisi

Çalışmamız, 14.-19. yüzyıllar arasında Anadolu’da yazılmış belli başlı Türkçe tıp eserlerinin taranması sonucunda hastalık kavramı için kullanılan sözcüklerin tespitini, bunların kullanım yerleri ve alanları ile anlam ayrıntılarının belirlenmesini, yüzyıllara göre kullanım durumlarının incelenmesini içermektedir. Yaptığımız taramalar sonucu, söz konusu eserlerde, hastalık kavramını karşılamak üzere “sayrılık, sökellik, hastalık, illet, maraz, zahmet, ağrı, renc, sakam” terimlerinin kullanıldığını tespit ettik. Aşağıda bu terimlerin yüzyıllara göre kullanımı incelenmektedir.

14. Yüzyıl

Taradığımız tıp eserleri içinde “sökellik”³ teriminin sadece 14. yüzyılda Hekim Hayreddin tarafından yazılan Hulâsatu’t-Tıbb (HT) adlı eserde geçtiğini belirledik. İncelemeye tâbi tuttuğumuz nüsha, harekeli olan ve Konya Koyunoğlu Kütüphanesi’nde bulunan yazmadır:

- 1) *ben za’îf du’âcı bir risâle eyledüm Türk dilince hâşa ‘âma fâ’ide ola ve bir yirde tabîb olmaya bu risâleden **sökellik** rencin bulalar ve bileler ve ‘ilâc eyleyeler Tañrı ‘inâyetinde sağlık bula* (HT, 2b/8-10).

³ Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğü’nde “sökeli” anlamı için şu açıklamaları yapmaktadır: 1) Humma, ateşli hastalık; 2) güçsüz, düşkün; 3) tifo; 4) zatürre; 5) sakat; 6) öldürücü grip”. “Sökellik” terimini “hastalık” şeklinde anlamlandıran Gülensoy, kelimenin kökenini “sök-: ateşli hasta olmak, güçsüz olmak” şeklinde verir (Gülensoy, 2007, s. 806).

Hayreddin'in Hulâsatu't-Tıbb'ında en çok karşılaştığımız terim “sayruluk”tır.

- 2) *baş ağrısı bir **şayruluk**dur kim başda ve alındadır* (HT, s. 29b/5).

Eserde, “hastalık” ve “maraz” terimleri geçmezken “zahmet” terimi “hastalıktan kaynaklı acı, ağrı, sıkıntı” anlamının dışında bir yerde doğrudan “hastalık” anlamıyla da kullanılmıştır:

- 3) *kisretü'l-ırk ve ırkı'd-dem bir **zahmet** dahı dirilmekdür çok ve kan dirilmekdür ve bunuñ sebebi yâ yürimekdendür ve hareketdendür veyâ kuvvetdendür ve gevde tolulığındandır* (64b/4-5).

Eserde spesifik olarak üç yerde “illet” terimi tercih edilmiştir. Terim, karın bölgesindeki rahatsızlık ile erkeklere ve kadınlara has hastalıkları ifade etmek için kullanılmıştır:

- 4) *aruklık yâ gıdâ eksükligindendür ve lañflığındandır veyâ gıdâ yavuzlığından veyâ oldur kim gevde gıdâyı az kabûl ider mizâc aruklığından veyâ oldur kim karında ‘**illet**’ var südde gibi veyâ tılâ gibi veyâ kırtcuğaz gibi ve oldur kim guşşa çok yir ve becid kôrkar ve çok yürür* (HT, 65a/9-13).

*‘uzv-ı bâkîsi ve anlar bögrekdür ve kavuğdur ve ünseyeyndür ve dahı **er illeti** ve ‘avrat illetidür bir kaçın diyevüz* (HT, 10/4-5).

Özellikle boğaz ve göğüs hastalıklarından bahsedilirken “sayruluk” teriminin yanında “renc” teriminin tercih edildiği dikkat çekmektedir:

- 5) *geldük sine ve öyken **şayruluğına** ammâ bu **şayruluk** ikidür birine ribû dirler ve birine intişâb-ı nefes dirler* (HT, 45a/ 6-7).
*bir renc dahı öksürükdür ve öksürük bir **rencdür** kim öyken düşmenin kendüden kıvar* (HT, 45b/1-2).

fî-zâtü’r-riyyetü bu dağı bir rencdür kim öyken şişer (HT, 46b/4-5).

*faşl-ı fî-s-sill bu dağı bir rencdür kim öyken baş ola ammā bu
renc yā öyken şişinden olur kim aña zātü’r-riyye dirler veyā
zātü’l-cenb şayruluğındandır* (HT, 47a/6-8).

14. yüzyılda Hekim Bereket tarafından yazılan Tuhfe-i Mübârizî’de (TM) de “sayruluk” terimi hastalığı karşılamak için en sık kullanılan terimdir:

6) *anı bilmeklik her bir kişiye vācibdür tā kim anuñıla kendü
şağığın şaklaya eger şağılık hālinde ise ve şayruluğı gidere
eger şayruluk hālindeyse (...)* (TM, 4b/11-12).

“tıb bilmegün ğāyet-i sebebi şağılık şaklamak ve şayruluk
gidermekdür” (TM, 5a/4-5).

*nesne kim kendü cādetinden döne ol haber virdüğü olur şayruluk
gelmedin meselā şaam iřtiħāsi olmaz* (TM, 40a/3).

Hekim Bereket, genel hastalık kavramı için “sayruluk” terimini kullanırken hastalıkların özel adlarını andığında “renc” kelimesini tercih etmektedir: “sekte **renci**, laķve **renci**, şar **renci**, fālic **renci**, sersām **renci**, şulunc **renci**, ısıtma **renci**” vb.

Eserde “hastalık” kelimesi sadece bir yerde geçmektedir:

7) *ķatı uyķu ve fikirceñlik ve sebebsüz ģastalık ve ağız şatluluğı ve
dil řamaķ kaynamaķ* (TM, 27a/5).

15. Yüzyıl

İbni şarif’in 15. yüzyılda yazdığı Yâdigâr (Y) adlı kitaptan alınan aşağıdaki örneklerde “zahmet, ağı, illet ve hastalık” aynı anlamda ve birbirinin yerine kullanılıyormuş gibi görünmekteyse de bölüm başlıklarından alınan aşağıdaki örnekler dikkatle incelendiğinde “zahmet” teriminin “kulak, burun, makad” gibi hassas bölgelerde

oluşan rahatsızlıklar için daha yoğunluklu olarak tercih edildiği görölmektedir:

8) *on üçüncü bâb kulağ zahmetlerindedür,
on dördüncü bâb burun zahmetlerinde ve ilâclarındadır,
on yedinci bâb yürek hastalıklarında ve ısı hafakân
ilacındadır,
on sekizinci bâb mide hastalıklarındadır,
yirmi birinci bâb mağad zahmetlerinde ve ilâclarındadır,
yirmi ikinci bâb ciğer hastalıklarındadır,
yirmi üçüncü bâb talak hastalıklarındadır,
yirmi yedinci bâb böğrek ve kavuğ marağları beyânındadır,
yirmi dokuzuncu bâb avratlar hastalığındadır,
yirmi sekizinci bâb şol marağlar beyânındadır kim erenlere
mağşuşdur.*

Aşağıdaki örneklerde ise “zahmet, ağrı, illet ve hastalık” terimleri aynı hastalık kavramını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. “İnce ağrı” ile verem hastalığı, “kara ağrı /ağır hastalığı” ile tifo kastedilmektedir.

9) *bir dürlü ğarib ilâc kim tıb kitâblarında yokdır ħâssiyetle
humma-yı dıkk zahmetine fâide ide ve gidere (...) humma-yı
dıkk olan kişiye yañi ince ağrı didükleri illet olan kişiye kim
tabibler âciz olmuş olalar içüreler (...) humma-yı dıkk
zahmetini gidere (Y, 219b).*

*humma-yı muhriķa bu zahmete türkçe derletme hastalığı dirler
ve kara ağrı dağı dirler ve ağır hastalığı dirler (Y, 220a/1-2).*

Metnin kimi yerlerinde hastalık ve zahmet açıkķa birbirinden ayrılmış olarak karşımıza çıkar. Bu tür örneklerde “zahmet”in hastalığın “acı veya sıkıntı verici, ağrılı biçimi” anlamı ayrıca vurgulanmak istenmiştir:

10) *On beşinci bâb ağız ve dudak ve dil ve diş ve boğaz
hastalıklarında ve zahmetlerindedür (Y, 144a).*

Eserde “burun zahmetleri” başlığı altında verilen rahatsızlıklar “burun râyiha bilmemek, burunda yaramaz koku olmak, katı yaramaz cerahat olmak, burunda sigiller olmak, burunda bevâsır olmak, burun çok kanamak, burunda cerahat çok olmak ve kokmak” şeklinde sıralanmakta ve bu rahatsızlıklar açıklanırken “zahmet” dışında bir sözcük kullanılmamaktadır.

Aşağıdaki örnekler ise Yadiğâr’da “zahmet”in hastalıktan ziyade hastalığın “acı veya sıkıntı verici, ağırlı biçimi” anlamının öne çıktığı alıntılardır. Özellikle idrar yolu rahatsızlıkları ile doğumun tasvirinde bu anlam öne çıkmaktadır:

- 11) *bir ğarib nesne kim kıan işemege fâide ide tamâm kese kıaçan içeriide cerahat olmasa **zahmet** itmese hemân işer olsa* (Y, 195b).

*dutulu dutulu **zahmetle** işemek ve işerken acıması ilâcı eger sebeb-i zahmdan veyâ düşmekden olursa* (Y, 197b).

*bevl yolu açmak ve kıan işemek eger bögrekden belürürse **zahmet** kıan bevlile kıarışı kıola ve ola kim pârecik pârecik uyuşmuş gele* (Y, 195a).

***zahmetlü** toğurmak* (Y, 212b)

Yadiğâr’da “illet” terimi de pek çok kez geçmektedir:

- 12) *selesü’l-bevl bu bir **illetdür** kim kışinüñ bevl ihtiyârsuz kendüden gelür a kıar uykıuda ve eger uyanık kııda* (Y. 197a/2-3).

Hacı Paşa tarafından 15. yüzyıl başında yazılan Mühtahab-ı Şifâ’da (MŞ) “sayrılık” kelimesinin yanı sıra, “renc”, “zahmet” ve “maraz” kelimelerinin yoğun kullanımı dikkat çekmektedir. Eserde hastalık için en yoğun kullanılan terim “renc”dir. Bunu sırasıyla “zahmet”, “maraz”, “illet” ve “hastalık” takip etmektedir:

- 13) *cüzzam renci, istiskā renci, rahm renci, hummāyāt renci, bağarsuklar renci, kulunc renci, öyken renci, uçuk renci, sar^c renci* vs.

Zahmet kelimesi, tamamıyla hastalık kavramını karşılamak üzere renc kelimesi gibi kullanılmıştır:

- 14) *yan başı zahmeti, baras zahmeti, kulunc zahmeti, istiska zahmeti, öyken zahmeti, siñirler zahmeti, bögrek zahmeti, rubū zahmeti, bağarsuk zahmeti* vs.

Yanı sıra, zahmet kelimesi, “sıkıntı, hastalıktan kaynaklı rahatsız edici durum, acı” gibi anlamlarda da geçmektedir: “zahmet çekmek, zahmet görmek, zahmet virmek, zahmet ve renc içinde olmak” vs.

Eserde “maraz” kelimesinin kullanımı özel hastalık adlarını ifade etmekten ziyade, genel hastalık kavramını karşılamaya yöneliktir:

- 15) *balgamī maraźlar, ıssı maraźlar, kuru maraźlar, sevdāwī maraźlar, şovukdan olan maraźlar, maraź getirmek* vs.

“Hastalık” kelimesi de genel hastalık kavramını karşılamak üzere, eserde 19 kere geçmektedir.

“İlet” kelimesi ise hem genel hastalık kavramı hem de özel hastalık adları için kullanılmıştır:

- 16) *‘illetden hālās bulmak, şovukdan olan ‘illetler, ‘illet māyesi, mādde-i ‘illet, māye-i ‘illet; istiskā ‘ileti, küzāz ‘ileti, er ‘ileti (iktidarsızlık), gece görmezlik ‘ileti* vs.

Hacı Paşa’nın Müntahab-ı Şifâ’yı kısaltarak 1408’de yazdığı Teshîl adlı eserini 15. yüzyılın ikinci yarısında nazma çekerek yeniden kaleme alan Muhyiddin Mehi’nin Müfid (Nazmü’t-Teshîl) (NT) adlı eserinde ise “sayrılık, illet, hastalık, maraz, renc” gibi kelimelerin yanı sıra diğer tıp eserlerinde karşımıza çıkmayan “sakam” kelimesinin bir yerde kullanımına rastladık.

- 17) *Kan aldurup yā müşhil içdüğinden şoñra hem*

*İtmemek gerek cimā° tā ki görmeye **saķam** (NT, 14b/5).*

Müntahab-ı şıfa’da 23 kere geķen “sayruluk” kelimesi, Nazmü’t-Teshil’de hastalık kavramı iķin kullanılan kelimelerde karşımıza sadece iki yerde çıkmaktadır. Eserde en yoğun kullanılan kelime “maraz” olup bunu sırasıyla “hastalık, illet, renc ve zahmet” kelimeleri takip etmektedir. Eserde bu kelimelerin tamamı hem genel hastalık kavramını hem de özel hastalık isimlerini karşılayacak şekilde birbirinin yerine kullanılmaktadır.

18) *Sersām **‘illetinüñ** esbābı* (NT, 71b/6)

*Ĥafaķān **rencinüñ** esbābın ve ‘alāyimin ve ‘ilācın bildürür
Gel işit ey tālīb nice olur bu **renc-i** Ĥafaķān
Yürek oynatmasıdır dimiş Ĥekīm-i kār-dān
Bu **maraz** bir nice dürlüdür işitgil aşlını
Diyeyüm bir bir anuñ esbābını vü fażlını* (NT, 83b/ 3-5).

Eserde iki yerde “ağrı” kelimesi hastalık anlamında kullanılmıştır:

19) ĥummā-yı dıkk (verem) iķin “ince **ağrı**” (101b/9) ve ĥummā-yı muĥriķa (tifo) iķin “ķara **ağrı**” (102a/6).

16. Yüzyıl

16. yüzyıl hekimlerinden Nidāi Mehmed Ćelebi Ankaravî’nin veba hastalığını anlattığı eseri Rebûi’s-Selāme’de (RS) hastalık kavramı iķin “maraz / emrāz, illet, renc, zahmet” kelimeleri kullanılmıştır. Kullanım biķimleri incelendiğinde “maraz” ve “illet” terimlerinin hem genel hastalık kavramının hem de özel hastalık adlarının ifadesi iķin tercih edildiği görülmüştür.

20) *Bevāsir iķün ve ishāl **marazı** ve mi’de ve ishāl-i demevî ve cemî’ evcā’ ve nazalāt ve **‘illet-i** vebā ve tātūn def’ine bundan menfa’atlü ma’cūn yokdur* (RS, 93a/11-13).

Aşağıdaki örnekte ise illet ve emraz terimleri özel olarak anlamca birbirinden ayrılmıştır.

- 21) *zıkr olınan ‘illet’ ve ‘emrâz’ için hiç bunlardan asra‘ ve enfa‘ devâ ve mü‘essir şifâ yokdur* (RS, 99b/16-17).

“Zahmet” kelimesi hem hastalık hem de hastalığın verdiği rahatsızlık, ağrı, sızı” anlamlarında kullanılmaktadır.

Derviş Siyahî Lârendevî’nin Mecmû-ı Tıbb (MT) adlı eseri 16. yüzyıl sonlarında kaleme alınmıştır. Bu eserde de “maraz” kelimesinin kullanımı öne çıkar:

- 22) *Her ‘marazuñ’ sebab-i hudüsününñ zıddıyla mu‘âlece olunması beyânındadır* (MT, 3b/8)

17. Yüzyıl

17. yüzyılın önde gelen hekimlerinden olan Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi’nin Resâilü’l-Müşfiye li’l-Emrâzi’l-Müşkile adıyla kaleme aldığı ve Batı’dan Osmanlı’ya gelen beş hastalığı Risâle-i İllet-i Merakiyye (RİM), Risâle-i Sevdâ-yı Merakiyye (RSM), Risâle-i Maraz-ı Efrenc (RME), Risâle-i Maraz-ı Pilika, Risâle-i Hummâ-yı Rediyye adlarıyla ayrı ayrı beş risale ile anlattığı hamsesinde hastalık kavramı için “maraz”, çoğul biçimi “emrâz” ve “illet” kelimeleri kullanılmaktadır. Sadece Risâle-i Maraz-ı Efrenc’de “hasta” kelimesi birkaç yerde geçiyorsa da (“hastalık” biçimi yoktur) Mustafa Feyzi Efendi’nin gerek bu risalesinde gerekse diğer risalelerinde hastalığı karşılamak üzere “maraz/emrâz ve illet” dışında kullanılan başka bir kelimeye rastlanmamaktadır.

- 23) *‘emrâz-ı mevrûse, ‘emrâz-ı bâride, ‘emrâz-ı muhtelif, ‘emrâz-ı müzmine, ‘emrâz-ı küllî* (RME)

- 24) *Ma ‘lûm ola ki bu ‘marazda dâ‘imâ ‘tabî‘atı mümkün olduğu mertebe rıfkla telyîn etmek lâzımdır. Zîrâ evvelâ bedeni rıfkla telyîn itmedikçe mu‘âlece te‘şîr eylemez. İmdi böyle olıcağ bu ‘illetde müşhil-i ‘kavî virmek iki vechile cā‘iz değildir* (RSM, 36b).

- 25) *‘illet-i merâkıyyeniñ icmâlen tedbîri beyânındadır. Ma ‘lûm ola ki bu ‘marazuñ aşıl maddesiniñ sebebi ikidir* (RİM, 14a).

Hayatizade'nin eserleri hariç, incelediğimiz diğeri 17. yüzyıl eserlerinde “zahmet” kelimesi “hastalık” anlamıyla geçmediğı gibi “hastalığın sıkıntısı, acısı, hastalıktan duyulan rahatsızlık” anlamıyla da yer almamaktadır. Ancak özellikle Frengi Risalesinde “zahmet” kelimesi hem hastalık (26) hem de “hastalığın verdiğı sıkıntı” (27) anlamıyla kullanılmaktadır.

26) *Altıncısı kısıkıda Freng zahmeti sebebi ile vâkı° olan hıyârekdür* (Risâle-i Maraz-ı Efrec, 97a/7).

27) *Zirâ siparinenüñ kuvveti bâ°is-i veca° olan ahlâfı terkîk etmek ile bir kaç gün veca°dan zahmeti ziyâde olur* (RME, 99b/18-19).

17. yüzyılda Emir Çelebi tarafından yazılan Enmuzecü't-Tıbb'da hastalık kavramı için “maraz” ve “illet” kelimeleri dışında başka bir kelimenin kullanılmadığını tespit ettik. Özellikle maraz kelimesinin çoğulu olan “emrâz” biçimi de yoğun şekilde geçmektedir. Her iki kelime de hem genel hastalık kavramı hem de özel hastalık isimlerinin belirtilmesinde kullanılmıştır:

28) *maraz-ı aklı, maraz-ı felc, maraz-ı cüzâm, maraz-ı hunnâk, maraz-ı istiskâ, maraz-ı kebed, maraz-ı nıkrîs* vs.

emrâz-ı balğamiyye, emrâz-ı a°şab, emrâz-ı cild, emrâz-ı dimâğıyye, emrâz-ı çeşm, emrâz-ı em°â, emrâz-ı fem, emrâz-ı kebediyye, emrâz-ı hunnâk, emrâz-ı kalb, emrâzü°l-esnân vs.

illet-i barâş, illet-i boğaz, illet-i ishâl, illet-i kebed vs.

Eserin iki yerinde “ağrı” kelimesi verem hastalığı anlamında “ince ağrı” biçiminde kullanılırken “zahmet” kelimesi hastalık anlamında yer almamaktadır.

18. Yüzyıl

18. yüzyıl başında Şaban Şifâ'î tarafından yazılan ve hamilelik ile doğum konularını işleyen Tedbîrü'l-Mevlûd (TMe) adlı eserde hastalık kavramı için “maraz” (çeşitleri olan hastalıklar için çoğul biçimi olan “emrâz”) ve “illet” kelimeleri dışında bir kelimeye rastlanmamaktadır.

29) **Maraz** ‘arız olduĸda izālesine ‘ilm-i tıp kāfīdür (TMe, 2b/17-18).

Recā didikleri **maraz** beyānındadır (TMe, 7a/11).

Etfāle ‘arız olan **emrāz** beyānında olub dōrt faşlı müştemildür (TMe, 8a/22-23).

Cenīnūñ bi-zni hālikīhi zūkūret ve ünūseti ve cüsselerinūñ ‘izamı ve řıĸarı ve kāmētlerinūñ tūl ve kıřarı ‘illeti beyānındadır (TMe, 7b/7).

18. yüzyılın tanınmış bir başka hekimi olan ve Hayatizāde Damad lakabıyla bilinen Süleyman Efendi’nin (öl. H. 1128) yazdıĸı Kitāb-ı Tıbb-ı Cedīd (Terceme-i Akrabadīn-i Cedīd)’in Hicri 1130’da istinsah edilmiş olan, elimizdeki en eski nüshasında da hastalık kavramı için “maraz / emrāz” ve “illet” kelimelerinden başka bir kelime kullanılmamıştır.

30) *Hıfz-ı řıhhat tedbīrinden bi’l-kūlliye fāriĸu’l-bāl teřhiř-i ‘illet ve tedbīr-i maraz fī-zamāninā hayāl-i muhāldur* (KTC, 2a/ 11-12).

Kurş-ı pānzehir hummāyāt-ı vebāiyye ve emrāz-ı müzmine ve haddeye nāfi’dür (KTC, 3a/18-19).

Sonuç

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yazılmış tıp metinlerinin dilinde meydana gelen deĸiřiklikleri, anlamsal ayrıntı ve farklılıkları “hastalık” kavramı üzerinden incelemeye alıřtıĸımız bu makalede, toplam on dōrt tıp metni taranmıştır. Bu eserlerde hastalık kavramını karşılamak üzere “sōkellik, hastalık, sayrılık, sakam, maraz/ emrāz, illet, renc, zahmet, aĸrı” kelimelerinin kullanıldıĸı tespit edilmiştir. Bu kelimelerin kimi durumlarda birbirlerinin yerini aldıĸı (5, 7, 9 13, 14, 16), kimi durumlarda, anlam ayrıntılarını vurgulamak üzere farklı alanları işaret ettikleri (4, 8, 10, 21) görölmüştür. Yanı sıra, Türkçenin tarihī seyri, ilişkide bulunduĸu kōltür ve medeniyetler, söz konusu ilişkilerin bilim ve edebiyat dilini etkileme düzeyleri dolayısıyla, yüz

yıllar içinde özellikle Türkçe kökenli yahut Türkçe ekli kelimelerin terminolojiden düştüğü gözlenmiştir. Çalışmamızın sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- 14. yüzyıl eserlerinde Türkçe “sayrılık” terimi çok yoğun bir biçimde kullanılmaktadır (2, 5, 6). Yanı sıra, bir Türkçe ek alarak türeyen “hastalık” terimine de rastlanmaktadır (7). Bunlara göre çok daha düşük oranlarda “renc” ve “maraz” terimleri de tespit edilmiştir (5, 6). Ancak 15. yüzyıldan itibaren “sayrılık” teriminin yanı sıra ve “sayrılık”tan çok daha fazla “maraz, renc, illet, zahmet” terimleri yoğun olarak görülmeye başlar (8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 18). Kendi aralarında hastalığın ağrı-acı derece ve biçimine, ortaya çıktığı organın özelliklerine göre anlam ayrıntılarıyla farklılaşabilen bir zenginlik dikkat çeker.
- “Zahmet” terimi, genellikle burun, makat gibi hassas organlarda (8, 10), ağırlı-sızılı hastalıklarda (5); kişiye rahat vermeyen kaşınma, siğil, şişlik gibi durumlarda veya söz konusu organ işlevini yerine getirirken zorlandığında (11) tercih edilmektedir. Uzun süreli tedavi isteyen, özellikle iç organlarda meydana gelen rahatsızlıklar için “hastalık, maraz, illet” terimlerinin kullanımı öne çıkmaktadır. 17. yüzyıldan itibaren “zahmet” teriminin hastalık anlamında kullanımında ciddi bir daralma görülür (26, 27), 18. yüzyılda tamamen bu anlamdan çıkarak hastalığın sebep olduğu rahatsızlık hissi yahut zorlanma anlamına evrilir. Bu anlamıyla dahi metinlerde ender kullanılır.
- Tıp metinlerinin tarihî süreci boyunca “ağrı” terimi, sadece ağırlık hissiyle oluşan bir sızı, sancı, acı anlamı vermemekte, kimi durumlarda bugünkü gibi “hastalık” anlamında da kullanılmaktadır: kara ağrı (tifo), ince ağrı (verem) (9, 19).
- Türkçe “sökellik” ve Arapça “sakam” terimleri sadece birer eserde geçmiş ve birer kere tespit edilmiştir (1,17). Bu durum, terimlerin hastalık kavramı için kullanılan yaygın kelimeler olmadığını düşündürmektedir.

- 16. yüzyıldan itibaren Türkçe kökenli (sayrılık) ve Türkçe ekli kelimeler (hastalık) büyük oranda kullanımdan düşmüştür (20, 21). 17. yüzyılda artık bu terimlere rastlanmamaktadır. Ayrıca Farsça “renc” terimi de bu yüzyıllarda karşımıza çok ender çıkmaktadır. Bunların yerini Arapça “maraz/ emrâz” ve “illet” terimleri almıştır. Dolayısıyla Türk tıp dilinin gelişimi açısından, Humoral Patoloji ve Dört Unsur anlayışının geçerliliğini yitirdiğı 19. yüzyıla ulaştığımızda, hastalık kavramını karşılayan pek çok sözcük kaybedilmiş, bunların anlam ayrıntıları da yitirilmiştir. Hastalık kavramı Arapça kökenli iki kelimeyle karşılanarak hem anlamca hem yapıca tektipleşmeye doğru gidilmiştir (23, 24, 25, 28, 29, 30).

Kaynakça

- Alptekin, A. H. (2023). *Seyyid Emir Mehmed Çelebi'nin Enmüzeceü't-Tıbb adlı eseri (Metin-tıbbî söz varlığı)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Altıntaş, A., vd. (2004). *Tabîb İbn-i Şerîf – Yâdigâr* (2 Cilt). Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Atar, S. (2025). *Ayaşlı Şaban Şifâ'î'nin Tedbîrî'l-Mevlûd adlı eseri ve Türk tıp tarihi açısından önemi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Atlı, H. H. (2021). *XVII. yüzyıl hekimbaşısı Emir Çelebi ve eseri Enmüzeceü't-Tıbb* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Erdağı Doğuer, B. (2013). *Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî (Metin-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. (2007). *Köken bilgisi sözlüğü (O-Z)*. Türk Dil Kurumu.
- Hayatizâde Damadâ Süleyman Efendi. (H. 1130). *Kitâb-ı Tıbb-ı Cedîd (Terceme-i Akrabadin-i Cedîd)* (Nuruosmaniye Nüshası, No: 03541-003).
- Kâhya, E. (1995). *İbni Sînâ – El-Kânûn fi't-Tıbb (Birinci Kitap)*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Karnak, A. İ. (2016). *Hayatizâde Mustafa Feyzi'nin Risale-i Hummâyı Redîe adlı risalesi (İnceleme, metin, dizin, tıpkıbasım)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.
- Kaya, E. (2002). *Hekim Hayreddin Amasyavî'nin Hulâsatu't-Tıbb adlı eseri (Transkripsiyonlu metin-inceleme-dizin)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.
- . (2008). *Muhyiddin Mehi'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) adlı eseri (İnceleme-metin-dizin) ve bu eserin XV. yüzyıl Türk tıp dilinin oluşmasındaki yeri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.

- Önder, E. N. (2020). *Hayatizâde'nin İlet-i Merakiyye ve Sevdâ-yı Merakiyye risalelerinin klasik tıptaki Ahlat-ı Erbaa düşüncesine göre incelenmesi ve transkripsiyonlu metin* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı.
- Önler, Z. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) – Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-metin)*. Türk Dil Kurumu.
- . (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) – Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Uzel, İ. (1992). *Şerefeddin Sabuncuoğlu – Cerrâhiyyetü'l-Haniyye I*. Türk Tarih Kurumu.
- Üngör, H. (2016). *Hayatizâde Mustafa Feyzî'nin Risale-i Maraz-ı Efrenc adlı eseri (İnceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.

HEKİMBAŞI HAYRULLAH EFENDİ VE NAKŞ-I HAYÂL İSİMLİ ESERİ ÜZERİNE*

On Hekimbaşı Hayrullah Efendi and His Work Titled
Nakş-ı Hayâl

Murat HASANOĞLU¹

 ORCID ID: 0000-0001-5059-2647 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Hayrullah Efendi 1818-1866 yılları arasında yaşamıştır. Esasen tıp alanındaki eser ve çalışmaları ile öne çıkan Hayrullah Efendi'nin ayrıca Hayrî mahlası ile klasik Türk edebiyatı tarzında şiirleri mevcuttur. Hayrullah Efendi çeşitli türlerde metinler tercüme etmiş, seyahatname yazmış, ders kitapları kaleme almış, tarih, coğrafya, fizik ve botanik ilimleriyle meşgul olup bu alanların her birinde eserler ortaya koymuş, kısacası oldukça geniş bir tür yelpazesi içinde hatırı sayılır çalışmaları bulunan önemli bir şahsiyettir. Hayatının farklı aşamalarında diplomatik görevler de dâhil olmak üzere pek çok devlet vazifesinde bulunmuş olan Hayrullah Efendi, Hekimbashılar olarak tanınan ilmiye sınıfından bir aileye mensuptur. Müellifin gençlik yıllarında kaleme aldığı ve içerisinde kendi yaşantısından izler bulunan edebî mahiyetteki Nakş-ı Hayâl isimli metni, günümüze dek yeterince tetkik edilmemiştir. Nakş-ı Hayâl, mensur bir anlatı metni olup içerisindeki konulara anlam itibarıyla uygun düşen nazım parçalarına da yer verilen bir eserdir. Söz konusu nazım parçalarının büyük bir kısmı Hayrullah Efendi'nin kendi şiirleridir. Müellif hattı ile müsvedde şeklindeki bir defter içerisinde bulunan anlatıda, Hayrullah Efendi'nin gençlik yıllarında başından geçen bir gönül macerası ve tahsiline devam etmek için Paris'e gitmesine razı olmayan babası ile yaşadığı anlaşmazlık anlatılmaktadır. Dinamik bir olay örgüsünden çok anlatıcının uyku ile uyanıklık arasında gördüğü belli belirsiz yüzler, birtakım hayalî karakterlerle konuşmaları ve halüsinasyonlar aracılığıyla yaşadığı gergin psikolojik durum öne çıkarılmaktadır. Modern Türk edebiyatının şafağında (1839) kaleme alınmış olan bu metin herhangi bir tarihte basılmamış ve Latin harflerine de aktarılmamıştır. Bu çalışma ile özellikle tıp ve fen sahasında

Doi: 10.5281/zenodo.17410721

¹Öğr. Gör. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi Türk Dili Bölümü, murat.hasanoglu@sbu.edu.tr. Hakem süreci tamamlanma tarihi: 14.06.2025

Künye: Hasanoğlu, M. (2025). *Hekimbaşı Hayrullah Efendi ve Nakş-ı Hayâl isimli eseri üzerine*. Artikel Akademi, 323-336.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

katkılarıyla devrinin tanınmış simalarından olsa da Türk modernleşmesindeki konumunun yeterince incelenmediğini düşündüğümüz Hayrullah Efendi ve Nakş-ı Hayâl isimli metni üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Nakş-ı Hayâl, Hayrullah Efendi, klasik Türk edebiyatı.

Abstract: Hayrullah Efendi lived between 1818 and 1866. Although he is primarily known for his works and contributions in the field of medicine, he was also a poet in the classical Turkish literary style, writing under the pen name “Hayrî”. Hayrullah Efendi translated texts in various genres, authored a travelogue, wrote textbooks, and engaged in disciplines such as history, geography, physics, and botany—producing works in each of these fields. In short, he was a significant figure with notable works spanning a wide range of genres. Throughout different stages of his life, Hayrullah Efendi held numerous state positions, including diplomatic duties. He belonged to a family from the scholarly class known as the “Hekimbaşılar.” One of his lesser-examined literary works is Nakş-ı Hayâl, a text written during his youth that reflects traces of his personal life. This prose narrative includes poetic passages that complement its themes, most of which are Hayrullah Efendi’s own poems. The manuscript, written in the author’s own handwriting as a draft, recounts a youthful romance and the conflict with his father, who opposed his decision to continue his education in Paris. Rather than a dynamic plot, the work emphasizes the narrator’s psychological tension—his visions of indistinct faces, conversations with imaginary figures, and hallucinations in a state between sleep and wakefulness. Written at the dawn of modern Turkish literature (1839), Nakş-ı Hayâl was never published or transcribed into Latin script. This study aims to introduce and evaluate both the text and Hayrullah Efendi himself—an esteemed figure of his era whose role in Turkish modernization remains insufficiently explored.

Keywords: Nakş-ı Hayâl, Hayrullah Efendi, classical Turkish literature.

Giriş

Hayrullah Efendi devlet adamı, tıp doktoru, eğitimci, doğa bilimleri araştırmacısı, tarihçi gibi çeşitli sıfatlarının yanı sıra edebî kişiliği de bulunan bir Osmanlı aydınıdır. Yaşadığı devir itibarıyla Türk modernleşmesine hem eserleri hem de yürüttüğü çeşitli devlet görevleri aracılığıyla önemli katkılar sunmuştur. Batı’daki tıbbi gelişmeleri takip etmesi, bunları Osmanlı dünyasına aktarma gayreti, yenilik getirici

araştırmaların yanı sıra öğretici nitelikte kitaplar hazırlaması bu alandaki katkılarının en kuvvetli delilleridir. Bu katkılar yalnızca çeşitli bilim sahalarındaki eserleriyle sınırlı kalmamış, Avrupai tarzda bir tiyatro oyunu yazmak, Fransızca bir tiyatro metnini tercüme etmek gibi sanata dair çalışmaları da olmuştur. Bir medeniyet değişmesi sürecinin aydını olarak kendisini devrinin fikir ve kültür ihtiyaçlarına cevap vermekle yükümlü görmüştür. (Akün, 1998, s. 70).

Nakş-ı Hayâl, yazarın genç yaşta kaleme aldığı, edebî mahiyetteki ilk eseridir. Mensur bir hikâye metni olup yazarın otobiyografisinden izler taşıyan *Nakş-ı Hayâl*, dil ve üslûp açısından klasik edebiyat nesir tarzının bir örneğidir. *Nakş-ı Hayâl*, aynı zamanda Hayrî mahlasıyla şiirler yazan fakat bunları düzenli bir şekilde bir araya getirmemiş olan Hayrullah Efendi'nin en fazla sayıda şiirini içinde barındıran eseridir (Akün, 1998, s. 72). Söz konusu şiirler de yapı ve içerik yönünden klasik Türk şiirinin yüzyıllar içinde yoğrulmuş gelişmiş estetik zevkini sürdürür mahiyettedir.

Türk kültür hayatında uzun bir dönemde ciddi izler bırakmış önemli bir ailenin ferdi olması bakımından ilgi çekici bir şahsiyet olan Hayrullah Efendi'yi ve Nakş-ı Hayâl eserini bu çalışmamız vasıtasıyla çeşitli yönlerden değerlendirmeye çalıştık.

Hayrullah Efendi'nin Hayatı

Hekimbaşı ailesinden gelen Hayrullah Efendi'nin dedesi Büyük Hayrullah Efendi ailenin ilk hekimbaşısıdır (Mehmed Süreyya, 1996, s. 318). Hayrullah Efendi'nin babası Abdülhak Molla ve amcası Mustafa Behçet Efendi de aynı görevde bulunmuşlardır (Mehmed Tahir, 1975, s. 66).

Hayrullah Efendi öğrenim hayatına dinî eğitim ile başladıktan sonra 1838'de tıp tahsili için Paris'e gitmek istemiş fakat babası bu isteğine rıza göstermemiştir. Bunun üzerine babasının başında bulunduğu Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye girmiştir (Akün, 1998, s. 67). Bu mektep, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Süleymaniye Tıp Medresesinin 19. yüzyıla gelindiğinde tıp sahasındaki gelişmelerde

Batının gerisinde kaldığını öne sürerek padişaha yeni bir tıp mektebi kurulmasını arz etmesiyle 14 Mart 1827’de açılmış ve nezaretine Mustafa Behçet Efendi getirilmiştir (Özaydın, 1990, s. 18). Sonraları Mustafa Behçet’in kardeşi Abdülhak Molla mektebin nezaretini yürütmüş ve Avrupa’dan eğitimciler getirerek tıp eğitimi modernleştirme gayretlerine girişmiştir. Hayrullah Efendi, Tıbbiye Mektebinde Fransızca ve Batı tarzıyla eğitim yapıldığı dönemde öğrenim görüp 1844’te mezun olmuştur. (Özaydın, 1990, s. 28). Babasının Avrupa’dan getirmiş olduğu Dr. Bernard’ın öğrencisi olup onun koyduğu usullere göre doktora sınavlarını vermiştir (Özaydın, 1990, s. 29-30). Araştırmacı Necmettin Akyay’a göre yazdığı doktora tezi bilim tarihimizin tıp alanındaki ilk doktora tezidir. (Akyay, 1975, s. 335-342). 1847’de Ziraat meclisine üye seçilmiş ve bu süre zarfında ziraat konusunda iki kitap yazmıştır (Özaydın, 1990, s. 31). 1848’de kendisinin idaresinde Türkçe ilk bilim mecmuası olan Vekâyi’-i Tıbbiye dergisi çıkarılmıştır. 1849’da Meclis-i Maârif azası olmuş, 1851 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye’ye aza atanmıştır (Çiftçi, 2017, s. 124). Aynı yıl yeni kurulan Encümen-i Dâniş’e ikinci başkan seçilmiştir. (Özaydın, 1990, s. 34). Eğitim alanındaki önemli görevlerinden biri 1854 yılındaki Mekâtib-i Umûmiye nazırlığıdır (Özaydın, 1990, s. 35). Bu görevi sırasında çeşitli Rumeli vilayetlerinde Rüşdiye mektepleri açılmış, Avrupa’ya tahsil için öğrenci gönderilmiştir (Özaydın, 1990, s. 35). 1856’da kurulan Maârif-i Umûmiye Nezaretinde kendisine müsteşarlık görevi verilmiştir. 1858’de aynı kurumda vekâleten nazırlık görevini 9 ay sürdürmüştür. Bu görevde en kalıcı icraatı İstanbul’da kız öğrencilere mahsus okullar açılmasıdır. 1859’da içinden yetiştigi Mekteb-i Tıbbiye’ye mektep nazırı olarak dönmüştür.

Tıp mektebindeki nazırlığı sırasında otopsi konusunu özellikle ele almış, halkın inançları nedeniyle ölülerine otopsi yaptırmadığı bir dönemde ailelerden izin alarak öğrencilerin katıldığı otopsi eğitimleri düzenlenmesini sağlamıştır. 1858’de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne’ye şeref üyesi seçilmiştir (Özaydın, 1990, s. 42). Son görevi ise 1865’te hassas bir diplomatik görev olan Tahran Elçiliği olmuştur.

Hayrullah Efendi ve ailesinin birçok ferdi devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmakla birlikte sanatkâr yönü bulunan insanlardır. Hayrullah Efendi'nin özellikle *Yolculuk Kitabı* ve *Nakş-ı Hayâl* eserlerinde çok sayıda şiiri bulunur. Tiyatro ile de yakından ilgilenmiştir. Defterlerinde oğlu Nasuhi'nin bir resmini ve Hattat İbrahim Efendi'nin de bir karikatürünü çizmiş olan Hayrullah Efendi'den ülkemizin ilk karikatüristi olarak bahsetmek mümkündür (Özaydın, 1990, s. 49). *Nakş-ı Hayâl*'in içinde bulunduğu defterde hat sanatına yönelik alıştırma görölür. Hayrullah Efendi'nin Nasuhi, Mihrünisa ve Abdülhak Hamit isimli üç çocuğu da şairdirler. Abdülhak Hamit [Tarhan] Tanzimat sonrası edebiyatımızın en tanınmış şairlerindendir. Büyük oğlu Nasuhi de şairliğinin yanı sıra mutasarrıflık, valilik yapmıştır (İnal, 1969, s. 1099). Hayrullah Efendi'nin kızı Mihrünisa, edebiyatımızın tanınmış kadın şairlerindendir. 1866 yılında İran'daki görevi sırasında vefat eden Hayrullah Efendi'nin cenazesi İran devlet töreniyle kaldırılmıştır (Aktepe, 1989, s. 52). Kabri İran'ın, Rey şehrindeyir. (Akün, 1998, s. 70).

Eser ve Çalışmaları

Hayrullah Efendi birbirinden farklı alanlarda çokça eser vermiş üretken bir yazardır. Çocuk hastalıkları ve çocuk gelişimi konularında yazılmış olan *Terbiye ve Tedâvî-i Etfâl* isimli eser Hayrullah Efendi'nin doktora hazırlık çalışmasıdır. *Makâlât-ı Tıbbiyye* Mekteb-i Tıbbiyeden yetişecek olan hekimlere kılavuzluk etmek için yazılmış deontoloji ağırlıklı, hastalıklar bilgisi üzerine merkezîleşmiş bir eserdir (Akün, 1998, s. 70). Hayrullah Efendi'nin bir diğer çalışması Osmanlı ordusunun sağlık hizmetleri için Fransızcadan tercüme ederek meydana getirdiği *Ordu Hıfzıssıhhası*'dır. *Dürûrû'l-muhât*, zührevî hastalıklar hakkındadır. *Lugat-i Tıbbiyye*, geçmiş devirlerden gelen Arapça tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarının ve açıklamalarının etraflıca ele alındığı bir tıp sözlüğüdür. *Beyt-i Dihkânî*, Osmanlı ülkesindeki zirai meselelere ilişkin düşüncelerin yanı sıra bitki hastalıkları, meyve ve ağaç türleri, çiftlik hayvanları, toprak, tohum ve zararlı böcekler gibi konularda bilgi veren bir eserdir. Bahçe tanzimi ve çiçek yetiştirme

konularının ele alındığı eser *Bağçe-i İntizam*'dır. *Mesâil-i Hikmet*, rüşdiyelere yeni konulan fizik dersine dair bir ortaöğretim ders kitabıdır. *Kut'a-i Afrika*, eklemeler ve katkılarıyla ortaya koyduğu Fransızcadan tercüme bir coğrafya kitabıdır. *Hezâr Esrâr*, türlü hastalıkların tedavisine dair açıklamalar ve fizik-kimya oyunları ihtiva eden bin maddelik bir eserdir. *Hezâr Esrâr*'a ilk olarak Behçet Mustafa Efendi başlamış onun vefatıyla Abdülhak Molla devam ettirmiş ve eserin bin maddesini tamamlayıp yayımlamak Hayrullah Efendi'ye nasip olmuştur. Tıp ve fen alanlarında bunların dışında birer reçete defteri olarak hazırlanmış olan *Muâlecâta Dair El Mecmuası* ve *Müfredât-ı Tıbbiyye fi beyâni evzâni'l-edviyye* isimli defterleri de müellifin ilgili alana dair çalışmaları arasında anmak mümkündür.

Hayrullah Efendi sanatla yakından ilgilenen bir aydındır. *Yolculuk Kitabı*, müellifin Avrupa seyahatlerini içeren seyahatname türünde orijinal bir eserdir. Bu eserde Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde gördüklerini, tarihî eserleri, müzeleri, hayvanat bahçelerini, otel ve lokantaları, hastane ve devlet kurumlarını da anlatır. *Yolculuk Kitabı*, kendi döneminde Batı dünyasını Osmanlı'ya en ayrıntılı şekliyle tanıtan eserlerdendir. *Rothomago tercümesi* Hayrullah Efendi'nin Paris'te izleyip beğenmiş olduğu Fransız oyun yazarları D'Ennery Clairville ve Albert Mounier'in beş perdelik oyunlarının özetlenmiş bir tercümesidir. Batı tarzındaki tiyatroya merakı sürekli artan Hayrullah Efendi, *Hikâye-i İbrâhim Paşa be-İbrâhîm-i Gülşenî* adlı bir oyun da yazmıştır. 1859 yılında Saray Tiyatrosunda bu oyunun temsil edilmiş olma ihtimali bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir (Akün, 1998, s. 72). Bu oyun aynı zamanda edebiyatımızın konusunu Osmanlı tarihinden alan en eski tiyatro metnidir. *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târîhi* eseri ise müellifin çok emek verdiği ve en kalıcı olmuş eseridir. Uzun araştırma ve yazma süreçlerinin ardından on sekiz cüz hâlinde yayınlanmıştır. Bu eserin çok dikkate değer bir eser olduğu ifade edilmiştir çünkü objektif bir bakışla batılı kaynakları da göz önünde bulundurarak sade bir üslupla yazılmıştır (Babinger, 1992, s. 391). Öte yandan bu eserde her padişahın zamanına tesadüf eden diğer bütün

devletlerin umumi durumu da anlatılır (Mehmed Tahir, 1975, s. 67). Bu bakımdan bir bütüncül bir tarih kavrayışı açısından önemlidir.

Nakş-ı Hayâl

Nakş-ı Hayâl, Hayrullah Efendi'nin 21 yaşında yazdığı edebî nitelikteki ilk eseridir. Divan şiirinin klasik sevgili tipinin özelliklerini taşıyan hayalî bir sevgiliyle anlatıcı arasında geçen gönül macerasını hikâye eden metinde müellifin hayatına dair otobiyografik yönler bariz biçimde görülebilir. Metnin içinde bulunduğu defterin başlangıç sayfasında yedi yıllık zaman zarfı içinde meydana gelen olayların 1839 yılında kırk gün içerisinde yazılıp tamamlanmış olduğu bilgisi verilmektedir. Bu nottan da anlaşılacağı üzere müellif bir anlamda kendi başından geçenleri edebî eser formunda isimsiz bir anlatıcı aracılığıyla hikâye etmektedir. Hayrullah Efendi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda pek bahsedilmeyen *Nakş-ı Hayâl*, müellif hattı ile müsvedde olarak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde TY 1265 katalog numarası ile kayıtlıdır. *Nakş-ı Hayâl*'in içinde bulunduğu bu defter toplam 67 varak olup esas metin 3b-29b varakları arasındadır. Metin, defter içerisinde müsvedde formunda bulunması bakımından sayfa başına tutarlı bir satır sayısı gözlenmemektedir. Defterin esas metnin tamamlandığı 29b kısmından sonraki sayfalarda bina kat planları şeklinde çizimler, Hayrullah Efendi'ye veya başka şairlere ait şiirlerden seçme beyitler, basit aritmetik işlemleri, mektup müsveddeleri, yazı alıştırmaları ile son sayfada Hayrullah Efendi'nin kızı Mihrünnisa'nın doğumunun gerçekleştiğine dair bir not bulunmaktadır.

Nakş-ı Hayâl metni pek çok okuma zorlukları içermektedir. Karalamaların çok yaygın oluşu, satır düzeninin tutarlı olmayışı, mürekkep izlerinin yazıları örtmesi, yazıların kâğıt üzerinde tahrif olup silik görünmesi, kimi sayfalarda satır düzeninin hem soldan sağa hem de yukarıdan aşağıya birlikte devam etmesi gibi sebepler okumayı ve hangi kısımların metne dâhil edilip edilmeyeceğine karar vermeyi güçleştirmektedir. Tüm bu sebepler sonucu ortaya çıkan genel görünüm

metnin daha sonra başka bir defterde düzenlenecek epey kirli bir müsvedde olarak tasarlandığı izlenimi vermektedir.

Muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz okuma güçlüklerinin etkisiyle metin Latin harflerine aktarılamadan kalmış, bundan dolayı içeriği üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. İslam Ansiklopedisinde “Hayrullah Efendi” maddesini yazan Ömer Faruk Akün, yazısının ilgili bölümünde bu konuya temas ederek metnin çok çetrefil bir yazı ile yazıldığından ve okunmasının pek güç olduğundan söz etmektedir. Akün’e göre eser, metnini görenlerce sökülemediğinden şimdiye kadar el değmemiş hâlde kalmıştır (Akün, 1992, s. 72). Öte yandan Akün, Hayrullah Efendi’nin hayatı ve eserleri üzerine hazırlanan bir doktora tezi olan Zuhul Özaydın’ın çalışmasında da yukarıda belirtilen sebep dolayısıyla eser muhtevasına yeterince nüfuz edilemediğinden çok sathi bir şekilde temas edilmiş olduğunu da ifade eder (Akün, 1992, s. 72).

Metnin konusunun ana hatları şöyle özetlenebilir: Anlatıcı sıkıntılı bir gecede uyku ile uyanıklık arasında gördüğü bir görüntüyü anlatmaya başlar. Gerçek ile hayalin iç içe geçtiği bu âlemde uzun boylu, güzel yüzlü, salınarak gelen bir sevgili görünmüştür. Şaşkınlık içerisinde sevgili ile oturur ve konuşur. Bundan sonraki kısımlar birçok şiir alıntılarından da istifade ederek sevgilinin ara sıra görünüp sonra ortadan kaybolması ile aşğın düştüğü zor durumları anlatmaktadır. Bu kısımlarda bir aksiyondan çok anlatıcının yaşadığı yoğun duyguların ifadesine ağırlık verilmiştir. Bu sırada anlatıcının gözü önünde güleç bir şahıs zuhur eder. Anlatıcı bu şahsa başından geçen aşk öyküsünü anlatır. Bu şahıs vakayı dinledikten sonra sevgiliyi geri getireceğini söyleyerek gider. Sonrasında sevgilisi bir kez daha görünüp sırlarını *Şahs-ı beşuş* olarak ifade edilen kişiye anlattığı için kızar ve yine kaybolur. Bunun ardından anlatıcı yaşadığı hüznü tarif etmeye çalışır. Ardından sevgili tekrar gelir fakat bu sefer güler yüzle yaklaşırsa da sonunda yine gider. Bundan sonra eski Şark hikâyelerinden alınan alt hikâyelerle anlatı sürer. Sonraki kısımlarda ortaya çıkan *Pir-i rûşen-zamir* anlatıcıya bu aşktan vazgeçmesini, aile büyükleri gibi kurtuluşu ve doğru yolu sultanın çevresine ve devlet hizmetine girmekle

bulacağını telkin eder. Tecrübeli, nasihat edici bir tip olan pîr-i rûşen zamîr anlatı boyunca anlatıcıya tavsiyeler verir. Bunun yanında yine pîr-i rûşen-zamîr ile aşkın anlamı konusunda tahliller ve tartışmaların yaşandığı diyaloglar öne çıkar. Sonrasında pîr-i rûşen-zamîr tarafından bir alt hikâye anlatılır. Dolaylı yoldan anlatıcının babasının da türlü konularda pîr-i rûşen-zamîr gibi düşündüğü sezdirilir ve pederine itaat etmesi nasihat edilir. Anlatıcı, pîr-i rûşen-zamîr ile Avrupa'ya gidip iyi bir tahsil alma isteğini, babasının bu konudaki düşüncelerinin neler olabileceğini tartışır. Pîr-i rûşen-zamîr gittiği yerde zorluklar yaşayacağını, henüz çok genç ve tecrübesiz olması nedeniyle zorlukların üstesinden gelemeyeceğini, ailesinin onu özleyeceğini ve rahat etmeyeceğini söyleyerek onu vazgeçirmeye uğraşır. Anlatıcı Avrupa'ya giderek kendisini tıp ve fen sahasında geliştireceğini, döndüğünde ise toplum içinde seçkin bir yer bulacağını savunur. Bu sırada anlatıcının babasının padişahın gözünden düştüğü haber verilir. Sonrasında ise baba, tekrar iyi bir mevki kazanır. Bunun ardından ise gam ve keder içindeyken sevgilisinin dönüşünün haberini alan anlatıcı yeniden canlanmış bir ölü gibi dirildiğini ifade eder. Sevgilisine kavuşacağı zamanı beklemeye başlar. Metin bu durumda 29b'de biter.

Özetten de anlaşılabileceği üzere bir gencin üzerindeki baba tahakkümü, gencin hayallerinin önünde bir engel olarak babasını görmesi ile ona olan saygısı arasında gidip gelmesi ve bu karmaşa ile aynı anda yaşadığı problemlili bir aşk macerası içinde geçen gençlik buhranları anlatılmaktadır. Anlatıcı Hayrullah Efendi'nin otobiyografik bir yansımasıdır. Hayrullah Efendi, tıpkı metnin anlatıcısı gibi 1838'de tıp tahsili için, dayısı Mehmed Rûhuddîn Efendi'nin maslahatgüzar olarak görev yaptığı Paris'e gitmek ister, fakat babasını buna razı edemez. Öte yandan metinde birçok nasihatler veren, bilge ve yaşlı bir kişilik olan, kimi zaman babacan davranıp kimi zaman da anlatıcı ile fikir ayrılıklarına düşen ve sert tartışmalara giren “Pîr-i rûşen-zamîr” de Hayrullah Efendi'nin babası Abdülhak Molla'ya karşılık gelmekte olan bir tiptir.

Nakş-ı Hayâl'deki nesir dili, süslü nesir temayülünün tüm niteliklerini gösterir. Arapça, Farsça sözcük ve tamlamaların yoğun kullanımı, uzun

ve iç içe girmiş cümleler, söz sanatlarına sıkça başvurulması, sözcüklerin ve eklerin simetrik kullanımı, cümle içinde benzer seslerle bir ahenk oluşturma çabası gibi eğilimler düz yazı formundaki hemen her kısmında görülür:

“(…) ebr-i merhamet ve sehâb-ı ‘âtîfet âsmân-ı bülend-eyvân-ı cefâkârîyi kapladı ve bârân-ı muhabbet rîzân olup damladı ba‘demâ dahi zemîn-i bîtâda tohm-ı muvâneset ekeriz ve haşîşe-i muvâsalat biçeriz eger kahramân-ı pençe-i ecelden tahlîs-i girîbân-ı zindegânî idersek ya ‘nî sâkî-i melekü’l-mevtîden nûş-ı sahbâ-yı câvidânî kılsak mine’l-mehd görmedigimizi ile’l-laht ideriz çünkü bu vâdi-yi keşâkeş-i fâniden bir gün olur ki gideriz bârî anun derûn-ı mahzûnunu âteş-i fırkat-i garâmetle yakmayım micmere-i kalb-i sûzânını âlûde-i hâkister-i hasret idüp bırakmayım” (Yz., v. 11b).

Yazdığı şiirleri ömrü boyunca bir araya getirmemiş olan Hayrullah Efendi’nin bu eserde bulunan şiirleri metnin günümüze dek tetkik edilmemiş olmasından dolayı herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Tezkirelerde pek görünmeyen Hayrullah Efendi’nin, çağdaşı olan Fatîn’in tezkiresinde ismi geçer ancak kendisine ait şiir örneği olarak verilen gazel *Nakş-ı Hayâl*’de bulunmaz. *Nakş-ı Hayâl*’de ve defterin içinde olup metnin devamındaki sayfalarda bulunan toplam 50’ye yakın beyit, 2 gazel, 2 kıta, 1 müstezad ve 2 mesnevi formunda şiir Hayrullah Efendi’ye aittir. Bunların dışında Hayrullah Efendi ana metnin içinde uygun düşen yerlerde farklı şairlerden alıntılara yer vermiştir. Bu alıntılar Koca Râgıb Paşa, Necâtî, Nedîm, Şeyh Gâlib, Nâbî, Taşlıcalı Yahyâ, Zâtî, Nef’î, Tâcizâde Câfer Çelebi, Nesîb, Râsih, İshâk, Nâşid, Leylâ Hanım, Veysî, Abdülhak Molla ve Kânî’ye ait şiirlerdendir. Hayrullah Efendi’nin şiirlerini en çok alıntılıdığı şair ise Tokatlı Ebubekir Kânî Efendi’dir. Kânî’nin 7 adet beytini doğrudan alıntılaman Hayrullah Efendi’nin kendi şiirlerinin bir kısmı söyleyiş özellikleri ve edası bakımından da Kânî’yi andırmaktadır:

Bu vech eyledi taksîmin ezel kassâmı

Ne çâre Hayrîye kısmet belâ imiş çekelim

[Hayrî] (Yz., v. 8s)

Böyledür kismet-i rûz-ı ezel olmaz tagyîr

Hâkimün hîç yazabilsün mi hılâfın kassâm

[Kânî] (Yazar, 2017 s. 124)

Ba ‘d ez-în cevîr ü cefâ eylemezem ey Hayrî

Müjde vir hâtır-ı mahzûna teselli eyle

[Hayrî] (Yz., v. 11b)

Yârun bize itdiği hep cevîr ü cefâ idi

Oldı hep itdigine peşîmân efendimüz

[Kânî] (Yazar, 2017 s. 190)

Nakş-ı Hayâl’de gençlik yıllarında yazdığı şiirlerine yer vermiş olan Hayrullah Efendi’nin ilgili devirde üslûp açısından başka şairlerin etkisine oldukça açık bir yaşta olduğunu unutmamak gerekir. Kânî’den alıntı yaptığı beyitlerin dışında adı geçen şairin divanındaki bazı gazellerin rediflerini doğrudan alıp onlara nazireler yazdığı da görülmektedir.

Hayrullah Efendi’nin *Nakş-ı Hayâl*’deki şiirleri aşk, sevgilinin çektirdiği ıstıraplar ve felekten şikâyet gibi konulara değinir. Bu konuların haricinde sadece bir beyitte farklı bir konuya temas edilir. Bu beyit ana metnin dışında, defterin baş kısmındadır. Beyitte babasına açıkça karşı gelemese de içinde yaşadığı krizin bir yansıması olarak babasını defterinin bir köşesinde sokak diline ait kelimeler kullanarak esprili şekilde eleştirmeye yeltenen bir gencin ironik sesini duyabiliriz. Beyit, Hayrullah Efendi’nin babası Abdülhak Molla’yı hekimbaşılık görevine getiren Sultan II. Mahmud’un vefatının (1839) ardından yazılmıştır:

“Han Mahmudda babam ağıladı bangır bangır

Sayesinde kazanılmış idi cümle mangır” (Yz., v. 1a)

Tıpkı Nakş-ı Hayâl'in anlatıcısı gibi Paris'e gidip tıp eğitimini sürdürmeye hevesli olan Hayrullah Efendi, defterin 48b varak numaralı sayfasında hem Latin alfabesiyle hem de Arap alfabesiyle “*Doktor Viktor Morburgo*” ismini yazmış ve bunun devamında “*Fransalı hekîm ki devlet-i âliyye tarafdârı*” şeklinde bir not düşmüştür (Yz., v.48b). İsmi geçen Victor Morpurgo, Paris'te Osmanlı elçiliğinde görev yapmış ve Fransa'da eğitim görmesi için gönderilip Osmanlı sultanı tarafından masrafları karşılanan tüm Türk gençlerinin eğitiminden sorumlu tutulmuş olan kişidir. Bir tıp doktoru olan Morpurgo'nun hem kendi alanıyla ilgili hem de doğu bilimi ve tarih sahasında basılmış eserleri mevcuttur. Hayrullah Efendi'nin bu ismi aynı elçilikte maslahatgüzar ve tercüman olarak görevli bulunan dayısı Rûhuddin Efendi'den öğrenip defterine kaydetmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Sonuç

Nakş-ı Hayâl, klasik ile modern arasında köprü kuran özgün bir eserdir. Bir yandan klasik edebiyat geleneğini sürdürürken diğer yandan bireysel duygulara, içsel çatışmalara ve sancılara yer verir. Bu yönüyle, Tanzimat sonrası edebiyatın habercisi sayılabilecek bir metindir. Eserde, yazarın gençlik yıllarında yaşadığı bir aşk macerası ve Paris'te tıp eğitimi almak istemesiyle babası arasında geçen çatışma anlatılır. Ancak bu anlatım, klasik bir olay örgüsünden ziyade, rüya ile gerçek arasında gidip gelen, hayali karakterlerle yapılan diyaloglar ve içsel çatışmalar üzerinden ilerler. Klasik bir mekân yerine rüya ile gerçek arasında gidip gelen kaygan bir zemin vardır.

Metinde geçen *Pir-i rûşen-zamîr* tipi, anlatıcının/Hayrullah Efendi'nin babasını temsil ederken anlatıcı, Hayrullah Efendi'nin gençliğini ve içsel çatışmalarını yansıtır. Bu yönüyle eser, otobiyografik bir derinlik taşır.

Metin, klasik edebiyatın süslü nesir geleneğini sürdürür. Arapça ve Farsça tamlamalarla bezenmiş, yoğun bir anlatım söz konusudur. Ayrıca metin içinde Hayrullah Efendi'nin kendi şiirleriyle birlikte, dönemin önemli şairlerinden alıntılar da yer alır. *Nakş-ı Hayâl* metni üzerinde yürüttüğümüz çalışmamız kapsamında eser metninin Latin

harflerine aktarımı ve sözlüğü tamamlanmış olup inceleme kısmında çalışmalar sürdürülmektedir. Bu aşamanın ardından yayına hazırlık safhasına geçilecektir.

Kaynakça

- Aktepe, M. M. (1989). *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C: XI*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akün, Ö. F. (1998). Hayrullah Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi, C: 17*, 67-75.
- Akyay, N. (1975). Türkiye’de tıp dalında verilen ilk doktora tezi (Makalât-ı Tıbbiye) ve Hekimbaşı Hayrullah Efendi. *Mikrobiyoloji Bülteni, C: 9, S: 4*, s. 335-342.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. (Çev. Coşkun Üçok) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmani C: 2* (haz. N. Akbayar). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Tahir (1975). *Osmanlı müellifleri, C: 3*, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Çiftçi Ö. (2017). *Fatîn Davud, Hâtimetü’l-Eş’âr (Fatîn Tezkiresi)*, Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0> [Erişim tarihi: 02.04.2025]
- Hayrullah Efendi (1839). *Nakş-ı Hayâl*.
- İnal, İ.M.K. (1969). *Son asır Türk şairleri, C: 2*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Özaydın, Z. (1990). *Tanzimat Devri hekimi Hayrullah Efendi’nin hayatı ve eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Yazar, İ. (2017). *Kânî Dîvânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0> [Erişim tarihi: 04.04.2025]

İLK YARDIM TERİMLERİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ: DİSEL VE KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME*

Turkification of Foreign-Origin First Aid Terms into Turkish: A Linguistic and Conceptual Analysis

Selçuk CANTÜRK¹

 ORCID ID: 0009-0003-8284-6957 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Bu çalışma, ilk yardım alanında kullanılan yabancı kökenli terimlerin Türkçeleştirilmesi üzerine bir inceleme sunmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun (TDK) dil politikaları çerçevesinde terminolojinin sadeleştirilmesi ve yerelleştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Araştırma, mevcut terimlerin etimolojik kökenlerini inceleyerek bunların Türkçe karşılıklarını önermeyi amaçlamaktadır. Sağlık ve ilk yardım alanı, bireylerin ve toplumun sağlığını koruma amacı taşıyan kritik bir disiplindir. Ancak bu alanda sıkça kullanılan yabancı kökenli terimler, bazı bireyler için anlaşılması zor bir dil bariyeri oluşturabilir. Bu nedenle, ilk yardım terimlerinin Türkçeleştirilmesi hem eğitim süreçlerinde hem de acil durumlarda anlaşılabilirliği artırabilir. Bu araştırmada, ilk yardım alanında yaygın olarak kullanılan yabancı kökenli terimler belirlenmiş, bunların etimolojik analizleri yapılmış ve Türkçe karşılıkları önerilmiştir. Önerilen terimler, anlam bütünlüğü, kullanılabilirlik ve mevcut dil yapısına uygunluk açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışma, ilk yardım alanındaki terimlerin Türkçeleştirilmesinin dilsel ve kavramsal olarak mümkün olduğunu göstermektedir. TDK ve sağlık otoriteleri tarafından resmi olarak kabul edilmesi ve yaygın kullanıma sunulması, bu terimlerin toplumda benimsenmesini hızlandırabilir. İlk yardım eğitim materyallerinde ve akademik kaynaklarda yerli terimlerin kullanımının artması, hem eğitim sürecini hem de acil müdahaleleri daha etkili hale getirecektir.

Anahtar kelimeler: İlk yardım, terim bilimi, dilde sadeleştirme, Türkçeleştirme, sağlık terminolojisi.

¹ Okutman, Taşkent Devlet Transport Üniversitesi, scanturk0677@gmail.com.

Hakem süreci tamamlanma tarihi: 07.06.2025

Künye: Cantürk, S. (2025). İlk yardım terimlerinin Türkçeleştirilmesi: dilsel ve kavramsal bir değerlendirme. *Artikel Akademi*, 337-345.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

Abstract: *This study presents an analysis of the Turkification of foreign-origin first aid terms. Within the framework of the Turkish Language Association (TDK) language policies, it highlights the significance of simplifying and localizing terminology. The research aims to examine the etymological roots of existing terms and propose appropriate Turkish equivalents. The field of health and first aid is a crucial discipline dedicated to safeguarding individual and public well-being. However, the widespread use of foreign-origin terms in this domain may create a linguistic barrier, making comprehension challenging for some individuals. Therefore, the Turkification of first aid terminology can improve clarity in both educational contexts and emergency situations. This study identifies frequently used foreign-origin first aid terms, conducts an etymological analysis, and proposes suitable Turkish counterparts. The proposed terms are evaluated based on semantic consistency, usability, and alignment with Turkish linguistic structures. The findings indicate that the Turkification of first aid terms is both linguistically and conceptually viable. Official endorsement and widespread implementation by TDK and healthcare authorities could expedite the adoption of these terms. Promoting the use of localized terminology in first aid education materials and academic resources can enhance both the learning process and the efficiency of emergency interventions.*

Keywords: *First aid, terminology, linguistic simplification, Turkification, medical lexicon.*

Giriş

Türkiye’de ilk yardım alanında, tıp ve sağlık alanındaki uygulamalardan kaynaklanan yabancı kökenli pek çok sözcük kullanılmaktadır. Çoğunluğu İngilizce, Latince ve Yunanca kökenli olan bu terimlerle ilk yardım eğitiminde de karşılaşılmaktadır. Yabancı kökenli terimlerin Türkçeleştirilmesi özellikle bu noktada önem arz etmektedir. Bu konu ilk yardımın eğitimcilerimiz ve vatandaşlarımız tarafından doğru ve açık bir şekilde öğrenilmesiyle doğrudan ilgilidir.

Türkiye’nin doğal felaketlere sıklıkla maruz kalması ve Türkiye’de trafik kazası oranlarının yüksek olması ilk yardım eğitiminin önemini artıran etkenlerdir². İnsan sağlığının uluslararası nitelik taşıması bilgi ile beraber terim paylaşımını da artırmaktadır. İlk yardımla ilgili temel

² Bk. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Karayolu-Trafik-Kaza-Istatistikleri-2024>

bilgilerin edinilmesi sürecinde yabancı kökenli kelimelerle karşılaşma oranı da yükselmektedir.³ Bu çalışmamızda Millî Eğitim Bakanlığının, Sağlık Bakanlığının ve Türk Kızılayın ilk yardım eğitiminde kullanılmak üzere hazırladığı kaynaklar esas alınarak terimsel taramalar ve incelemeler yapılmıştır.⁴ Yapılan incelemeler sonucunda “yabancı kökenli ilk yardım terimleri” ile ilgili aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Yabancı Kökenli İlk Yardım Terimleri, Kullanım Biçimleri ve Öneriler

Türkiye’de ilk yardım eğitiminde yabancı dil kökenli terimler alanla ilgili önemli kaynaklarda sıkça görülmektedir. Bu terimlerin bazıları pratik kullanımda sadeleştirilmiş hâliyle işe koşulsa da eğitimlerde ve ilk yardım literatüründe teknik adlarıyla yer almaktadır.

İsmi belirtilen yazılı ve dijital kaynaklar taranarak, incelenerek tespit edilen terimler listelenmiştir. Bunların kullanım biçimleri açıklanmış; kökeni belirtilmiş ve bu terimlere Türkçe karşılıklar önerilmiştir. Sahada ve halk içinde kullanılmakta olan ve doğal yollarla Türkçeleşmiş terimlere ise Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Yabancı Kökenli İlk Yardım Terimlerine Öneriler

İlk Yardım Terimi	Kullanım Biçimi	Köken Dili	Açıklama	Türkçe Karşılık Önerisi
ABC (Airway, Breathing, Circulation)	İlk yardımın ABC’si (Havayolu, Solunum, Dolaşım)	İngilizce	Temel yaşam desteğinde değerlendirme sırası.	H (Havayolu, S Solunum, D Dolaşım)
Adrenalin	Adrenalin	Latince	Böbrek üstü bezleri tarafından salgılanan, kalp atışını hızlandıran hormon.	Hızlısalgı / Hızlandırıcı salgı

³ Bk. Bıçak vd., 2005, s. 41-45

⁴ <https://www.ilkyardim.meb.gov.tr> içerikleri

Eğitimciler İçin Eğitim Rehberi İlk Yardım Modülleri
İlk Yardım Cep Kitabı

AED (Automated External Defibrillator)	Otomatik harici defibrilatör	İngilizce	Kalp ritmini düzeltmek için kullanılan taşınabilir cihaz.	Atım düzeltici / Atım düzeltme aracı
Anaphylaxis	Anafilaksi	Yunanca	Ciddi ve hızlı gelişen alerjik reaksiyon.	Duyarlı tepki
Angina Pectoris	Göğüs Anjini	Latince	Kalbe yeterli oksijen gitmemesi sonucu oluşan göğüs ağrısı.	Göğüs sıkışması
Antiseptic	Antiseptik	Yunanca	Mikroorganizm aları öldüren veya üremelerini durduran madde.	Ufacan (Mikrop) kırıcı
Breathing	Solunumun değerlendiril mesi	İngilizce	Solunumun normal olup olmadığının kontrol edilmesi.	Solunum denetimi
CPR (Cardiopulmon ary Resuscitation)	Kalp ve Solunum müdahalesi	Latince/ İngilizce	Kalp ve solunum durmasında yapılan müdahale.	Y (Yaşama D Döndürme, M Müdahalesi)
Circulation	Dolaşımın kontrolü	Latince	Dolaşımın normal olup olmadığının kontrol edilmesi.	Dolaşım denetimi
Defibrillation	Defibrilasyon	Latince	Kalbin düzensiz atışlarını normal ritme döndürmek için elektrik şoku uygulamak.	Cangetiren / Yaşam sarsması
Heimlich Maneuver	Hemlik manevrası	İngilizce	Boğulma durumunda karın basıncı uygulanarak nefes yolunun açılması.	Karna basınç uygulama

Hyperventilasyon	Hiperventilasyon	Latince	Hızlı ve derin nefes alıp verme durumu.	Hızlı soluma
Hypovolemia	Hipovolemi	Yunanca	Dolaşımdaki kan hacminin azalması durumu.	Kan azalması
Myocardial Infarction	Miyokard Enfarktüsü / Kalp krizi	Latince	Kalp kasının bir bölümünün oksijensiz kalması sonucu oluşan doku ölümü.	Atım bozukluğu / Yürek sarsıntısı
Palpitation	Palpitasyon	Latince	Kalp atışlarının hissedilir şekilde hızlı veya düzensiz olması.	Düzensiz kalp atışı
Recovery Position	Yarı yüzükoyun pozisyonu / İyileşme pozisyonu	İngilizce	Bilinci açık olmayan ama solunumu olan kişinin yatırıldığı pozisyon.	İyileştirme yatışı
Rentek Maneuver	Rentek manevrası	İngilizce	Araçlarda kalan yaralıların acil çıkarılmasında uygulanan teknik.	Yaralı çıkarma yöntemi
Rescue Breathing	Kurtarıcı solunum	İngilizce	Solunumu durmuş kişiye hava verilmesi.	Kurtarıcı soluk
Seizure	Nöbet	İngilizce	Beyindeki anormal elektriksel aktivite sonucu oluşan ani ve kontrolsüz hareketler.	Tutulma
Shock	Şok (<i>İfade kolaylığı sağlayan yerleşmiş terim</i>)	İngilizce	Doku ve organlara yeterli kan/oksijen gitmemesi durumu.	Yaşam duraksaması / Cansarsılması
Strain	Zorlanma	İngilizce	Kas veya tendonun aşırı gerilmesi.	Kas zorlanması

			(Genellikle spor yaralanmalarında geçer.)	
Tourniquet	Turnike	Fransızca	Şiddetli kanamayı durdurmak için uzvu sıkma aracı.	Sıkaç / Sıkma aracı
Triage	Triyaj	Fransızca/ Latince	Acil durumlarda yaralıların öncelik sırasına göre sınıflandırılması işlemi.	Ayırma
Vital Signs	Yaşamsal bulgular	Latince/ İngilizce	Nabız, solunum, tansiyon, bilinç durumu gibi yaşamsal göstergeler.	Yaşam belirtileri

Tablo 2: Doğal Yolla Türkçeleşmiş Kelimeler

İlk Yardım Terimi	Kullanım Biçimi	Köken Dili	Açıklama	Türkçe Karşılık Önerisi
Abrasion	Sıyrık, sıyrılma	Latince	Cildin yüzeysel olarak aşınması veya sıyrılması durumu.	Sıyrık
Asphyxia	Asfiksi / Boğulma	Yunanca	Boğulma, oksijen eksikliği nedeniyle solunumun durması.	Boğulma
Bandage	Bandaj / Sargı	Fransızca	Yarayı sarmak veya sabitlemek için kullanılan sargı malzemesi.	Sargı
Burn (1st/2nd/3rd Degree Burn)	Yanık (1.2.3. derece yanıklar)	İngilizce	Yaralanmaya veya can kaybına neden olabilecek yanıklar	Yanık
Concussion	Beyin sarsıntısı	Latince	Kafa travması sonucu kısa süreli bilinç kaybı ya da bilinç değişikliği.	Beyin sarsıntısı

Contusion	Ezilme, çürük	Latince	Cilt altında kanama sonucu oluşan morarma.	Ezilme
Dislocation	Çıkık	Latince	Eklem yüzeylerinin yerinden çıkması.	Çıkık
Dyspnea	Dispne / Nefes darlığı	Yunanca	Solunum zorluğu, nefes darlığı.	Nefes darlığı
Epistaxis	Epistaksis / Burun kanaması	Yunanca	Burun kanaması durumu.	Burun kanaması
Fracture	Kırık	Latince	Kemik bütünlüğünün bozulması.	Kırık
First Aid Kit	İlk yardım kiti	İngilizce	Acil durumlar için temel tıbbi malzemeleri içeren çanta.	İlk yardım çantası
Hemorrhage	Hemoraji / Kanama	Yunanca	Damar bütünlüğünün bozulması sonucu oluşan kanama.	Kanama
Hypothermia	Hipotermi / Donma	Yunanca	Vücut sıcaklığının normalin altına düşmesi.	Düşük ateş
Hyperthermia	Hipertermi / Yüksek ateş	Yunanca	Vücut sıcaklığının normalin üstüne çıkması.	Yüksek ateş
Laceration	Yırtılma, kesik yara	Latince	Derideki derin kesik.	Derin kesik
Sprain	Sprain / Burkulma	İngilizce	Bağ dokusunun zorlanması veya yırtılması. (Genellikle spor yaralanmalarında geçer.)	Burkulma
Syncope	Senkop / Bayılma	Yunanca	Beyne giden kan akışının azalması sonucu oluşan kısa süreli bilinç kaybı.	Bayılma

Sonuç

Yaptığımız inceleme ve değerlendirme çalışması sonucunda tespit edilenlerin içerisinde 41 adet yabancı kökenli örneklem terim iki tablo halinde listelenmiştir. Bu terimlerin seçiminde sık karşılaşılan konularda yer almalarına özen gösterilmiştir. Terimlerin kullanımdaki biçimleri ve terimsel açıklamaları verilmiştir. Ayrıca Türkçe karşılık önerilerinde bulunulmuştur. Bu karşılık önerileri üretilirken/tespit edilirken ilk yardımla ilgili uygulama sahalarında sağlık personelleri tarafından kullanılan doğal (kendiliğinden oluşan) kelimeler ve diğer Türk lehçelerindeki karşılıklar öncelikli olarak dikkate alınmıştır. Bundan sonraki yabancı kökenli terimlere karşılık bulma çalışmalarında da bu yöntemler verimli bir şekilde kullanılabilir. Bu çalışma başlangıç niteliğine haiz bir çalışma olup konunun derinlemesine irdelenmesi için fikir verici özellik taşıması ön görülmektedir.

Kaynakça

- Bıçak, U., Yakıncı, C., & Aslan, M. (2005). İngilizce'nin etkisiyle tıp dilinde yapılan hatalar. *Tıp Eğitimi Dünyası*, 19(19), 41–45.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ted/issue/21304/228628>
- İnan, H. F., Kurt, Z., & Kubilay, İ. (2011). *Temel ilk yardım uygulamaları eğitim kitabı*. T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Komisyon. (2023). *İlk yardım cep kitabı*. Türk Kızılay.
- Kurtipek, Ö., Özkan, S., Elmalıpınar, S., Kurtipek, A., Kutlay, V., Horzum, E., & Yılmaz, Ş. (2008). *Eğiticiler için eğitim rehberi: İlk yardım modülleri*. T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (t.y.). *İlk yardım*.
<https://www.ilkyardim.meb.gov.tr>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2024). *Karayolu trafik kaza istatistikleri 2024*. <https://www.data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Karayolu-Trafik-Kaza-Istatistikleri-2024>

YENİDOĞANA YÖNELİK TÜRK KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL UYGULAMALAR*

Traditional Practices for Newborns in Turkish Culture

Serap KAYNAK¹

 ORCID ID: 0000-0001-9482-5254 | ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öz: Kültür, insanların günlük rutinlerinden daha fazlasını kapsayan ve toplumun yaşamlarını etkileyen geleneksel inançlar, değerler ve sosyal uygulamaların tümüdür. Her toplumun kendine özgü kültürel değer ve yargıları vardır. Bu nedenle kültür bir toplumdaki diğerine değişiklik gösterebilir. İnsanlar kültürün içine doğarlar, bu kültürde şekillenirler ve öldüklerinde de bu kültür devam eder. Bir kültürün taşıdığı bilgi ve inanç sistemi ister doğru olsun ister yanlış kuşaklar boyunca süregelen uygulamalar olarak devam eder. Doğumdan sonraki ilk 28 günü kapsayan yenidoğan döneminde, yenidoğanın sağlığının geliştirilmesi için bilimsel uygulamalarının yanı sıra farklı toplumlar ve kültürlerle göre değişen geleneksel uygulamalar da yapılmaktadır. Annenin yaşı, çocuk sayısı, öğrenim durumu, yaşadığı çevre, kültürel özellikleri, aile yapısının geniş olması gibi faktörler, yenidoğan döneminde uygulanan geleneksel uygulamaları etkiler. Ayrıca, geleneksel uygulamalara çabuk ve kolay ulaşabilme, denenmişlik, modern tıp uygulamalarından sonuç alınamaması, tıbbi sağlık hizmetlerinden memnuniyetsizlik, sağlık personeli- hasta ilişkisinin yetersiz oluşu, sağlık hizmetlerinde fazla talepten dolayı uzun süre bekleme gibi faktörler de ailelerin kültürel uygulamalara başvurma nedenlerini oluşturmaktadır. Doğum sonu dönem birçok kültürde, duyarlı bir dönem olarak kabul edilmekte anne ve bebeğin bu duyarlı dönemde korunması için bazı kültürel uygulamalar yapılmaktadır. Bu uygulamalar anneyi ve bebeğini her ne kadar hastalıklardan ve tehlikelerden korumak için yapılan önlemler niteliği taşıyan birtakım âdetler, törenler, dinî ve büyüsel işlemleri içerse de iyileşme sürecinin gecikmesine, sakatlıklara veya hastalıkların ağırlaşmasına bağlı ölümlere, hatta hastalıkların temel nedenlerini göz ardı edilmesine sebep olabilmektedir. Ülkemizde yenidoğan bakımında; bebeğin ilk beslenme zamanına, göbek

¹Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Ana Bilim Dalı, serapKaynak@gmail.com. **Hakem süreci tamamlanma tarihi:** 30.08.2025

Künye: Kaynak, S. (2025). Yenidoğana yönelik Türk kültüründe geleneksel uygulamalar. *Artikel Akademi*, 346-354.

*Bu kitap bölümü, Mayıs 2025'te Buhara'da düzenlenen "Dil ve Edebiyatta Sağlık Sempozyumu"nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmesi ve yeni verilerle detaylandırılması ile üretilmiştir.

bakımına, göbek kordonunun saklanması, bebeğin ilk banyosuna, tuzlamaya, nazardan korumaya, kundaklamaya, pişikten korumaya, pamukçuğu tedavi etmeye, bebeğin güzel olmasına, albasmasına, kırk uçurmasına, emzirilmesine ve yenidoğan sarılığına yönelik bazı kültürel uygulamalara başvurulduğu bilinmektedir. Ana-çocuk sağlığı hizmetleri alanında çalışan hemşire ve ebelerin, toplumun kültürel uygulamalarını bilerek, kültüre özgülük sağlayan sağlık, hastalık inanç ve değerlere saygılı kültür odaklı hizmet sunması gereklidir. Sağlık çalışanları ve özellikle hemşirelerin hizmet verdikleri toplumun kültürel değerlerini bilmesi bakım kalitesini artırır. Gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemlerde anne ve bebeğine verilen nitelikli bakım anne ve bebek ölüm oranlarını azaltır.

Anahtar kelimeler: Kültür, geleneksel uygulamalar, aile, yenidoğan.

Abstract: Culture encompasses more than the daily routines of individuals; it includes the traditional beliefs, values, and social practices that shape and influence the lives of members within a society. Each community possesses its own unique cultural values and judgments; hence, culture may vary significantly from one society to another. Individuals are born into a culture, are shaped by it throughout their lives, and this cultural continuity persists even after their death. The knowledge and belief systems embedded within a culture whether deemed accurate or not are passed down through generations as longstanding practices. In the neonatal period, defined as the first 28 days following birth, traditional practices that vary across cultures and societies are employed alongside scientifically-based interventions aimed at improving newborn health. Various factors such as maternal age, number of children, level of education, living environment, cultural background, and extended family structure influence the traditional practices applied during the neonatal period. Additionally, easy and quick access to traditional methods, prior experience with their effectiveness, lack of desired outcomes from modern medical treatments, dissatisfaction with healthcare services, poor patient-healthcare provider communication, and prolonged wait times due to high demand in health facilities further contribute to families' reliance on cultural practices. The postpartum period is regarded in many cultures as a sensitive time, during which specific cultural practices are employed to protect both the mother and the infant. Although such practices ranging from customs, ceremonies, and religious rituals to superstitious or magical interventions are often intended as preventive measures against illness and harm, they may sometimes result in delayed recovery, permanent disabilities, worsening of health conditions, or even the neglect of underlying medical causes. In the context of newborn care in Turkey, a variety of

culturally-rooted practices are known to be applied. These include the timing of the infant's first feeding, umbilical cord care and preservation, the first bath, salting the baby, protection from the "evil eye," swaddling, prevention of diaper rash, treatment of oral thrush, efforts to ensure the baby's attractiveness, protection against the condition known as albasması, and the "breaking of the fortieth day", as well as practices related to breastfeeding and neonatal jaundice. It is essential that nurses and midwives working in the field of maternal and child health deliver culturally competent care by recognizing and respecting the community's cultural practices, beliefs, and values related to health and illness. Awareness of cultural values by healthcare professionals especially nurses enhances the quality of care provided. High-quality care delivered during pregnancy, childbirth, and the postpartum period significantly contributes to reducing maternal and infant mortality rates.

Keywords: Culture, traditional care, family, newborn.

Giriş

Kültür, insanların günlük rutinlerinden daha fazlasını kapsayan ve toplumun yaşamlarını etkileyen geleneksel inançlar, değerler ve sosyal uygulamaların tümüdür (Abbott, 2020, s.516-533). Her toplumun kendine özgü kültürel değer ve yargıları vardır. Bu nedenle kültür bir toplumdan diğerine değişiklik gösterebilir. İnsanlar kültürün içine doğarlar, bu kültürde şekillenirler ve öldüklerinde de bu kültür devam eder. Bir kültürün taşıdığı bilgi ve inanç sistemi ister doğru olsun ister yanlış kuşaklar boyunca süregelen uygulamalar olarak devam eder (Özdemir, 2020, s.3-10). Dünya çapında, insanların çocuk yetiştirme de dahil olmak üzere beslenme, eğitim ve sağlıkla ilgili belirli kültürel uygulamaları vardır. Çocuk yetiştirmenin ayrılmaz bir parçası olan kültürel uygulamalar, çocuğu çok yönlü etkiler ve çocuğa ait kültür, toplam kültür içinde ağırlıklı bir yere sahiptir (Nyaloko vd., 2023, s.15). Farklı toplumların inanç, tutum, değer, kültür, alışkanlık, örf, âdet ve gelenekleri ile yaptıkları tıbbi girişim ve uygulamaların tümü geleneksel bakım uygulamaları olarak tanımlanır (Kaş & Karadede, 2023, s. 580-589).

Doğumdan sonraki ilk 28 günü kapsayan yenidoğan döneminde, yenidoğanın sağlığının geliştirilmesi için yapılan bilimsel uygulamalarının yanı sıra farklı toplumlarda, kültürlere göre değişen geleneksel uygulamalar yapılmaktadır. Tüm kültürlerde, ailelerin

kültürel olarak tanımlanmış cinsiyete dayalı roller ve deneyim içeren yenidoğan bakımı stratejileri vardır (Aubel & Chibanda, 2022, s.e009914). Yenidoğan bakımına yönelik yapılan geleneksel uygulamalar yenidoğan morbiditesi ve mortalitesini etkiler (Arumugam vd., 2023, s.131-136). Ailelerin yaşadıkları yer, kültürel özellikleri, aile yapısı, eğitim durumu, yaşı, ilk kez çocuk sahibi olmak için yapılan sağlık uygulamaları gibi faktörler geleneksel uygulamalara yönelme durumunu etkiler (Çınar vd., 2023, s.201-210, Zeyneloğlu & Kısa, 2018, s.148-153). Yenidoğana yönelik yapılan geleneksel uygulamalar masaj, bitkisel yağ kullanımı, odada dinî kitap bulundurma, mavi boncuk takma, sarı kıyafet veya sarı örtü örtme gibi uygulamalarının yanı sıra bir ay banyo yaptırmamama, güneşe çıkarmama, sıkı kundak yapma ve çok giydirme, göbeğe sıkı kemer uygulaması gibi uygulamalar da yer almaktadır (Çınar vd., 2023, s.201-210). Bazı geleneksel uygulamalar faydalı olabilirken, diğerleri anne ve yenidoğanın sağlığı için risk oluşturur (Değer & Batun, 2025, s.1622). Yenidoğanlar için geleneksel bakım uygulamalarının araştırılması, kültürel bağlam hakkında değerli bilgiler sağlar. Bu derlemenin amacı Türk kültüründe yenidoğana yönelik yapılan geleneksel uygulamaların ele alınmasıdır.

Türk Kültüründe Yenidoğan Bakımına Yönelik Geleneksel Uygulamalar

Aileler yenidoğan bebeğin bakımında kültürel uygulamalarını doğum sonu dönemde ve devamında uygulayabilmektedir. Aile tarafından uygulanan bu geleneksel kültürel uygulamalar, yenidoğanın beslenmesine ve hijyen ve bakımına yönelik yapılmaktadır. Ayrıca *höllük* uygulaması da yenidoğan geleneksel bakımında yer almaktadır.

Yenidoğanın Beslenmesine Yönelik Geleneksel Uygulamalar

Anne sütü bebekler için ideal besindir. Güvenlidir, temizdir ve birçok yaygın çocukluk hastalığına karşı koruma sağlayan antikorlar içerir. Dünya Sağlık Örgütü 2025 yılına kadar bebeklerin ilk altı ay sadece anne sütü ile beslenme oranının %50'ye çıkarılması hedefini belirlemiştir (WHO, 2025). Doğumdan sonraki ortalama ilk 5 günde salgılanan süte “kolostrum” denilir. Kolostrumun miktarı, görünümü ve içeriği daha sonra gelen olgun süttten farklıdır ve yenidoğanın ilk

günlerdeki gereksinimlerini karşılaması açısından büyük önem taşımaktadır (Suzan, 2020, s.221-227). Türk kültüründe beslenme ile ilgili yapılan geleneksel uygulamalarda, annelerin bebeklerine ilk süt olan ve besleyici özelliği yüksek olan kolostrumu; memede gebelik boyunca beklemiş olduğu için bozuk, kirli ve beyaz olmayan renginden dolayı, bebeğe zarar vereceğini ve kandan yapıldığını düşündükleri için vermedikleri, sağıp attıkları bildirilmektedir (Pekyigit vd., 2020, s.443-451). Oysaki yapılanın aksine kolostrum yenidoğanın bağışıklığı güçlendirir ve enfeksiyonlardan korur. Ayrıca annelerin bebeği beslemek için 3 ezan vakti veya kulağına ezan okunana kadar beklenmesi gibi geleneksel uygulamaları da yaptığı bildirilmektedir (Ünver vd., 2018, s.2322-2340). Bu yapılan uygulama bebeğin hipoglisemiye girmesine neden olabileceği için sağlığını olumsuz etkileyerek yenidoğanın hastaneye yatışına neden olabilir. Bu uygulamaların yanı sıra yenidoğana ilk beslenme öncesi hurma tattırılması ve zenzem suyu verilmesi gibi uygulamalar da yenidoğanın ilk beslenmesine yönelik yapılan geleneksel uygulamalar arasında yer almaktadır.

Yenidoğanın Hijyenine ve Bakımına Yönelik Geleneksel Uygulamalar

Türk kültüründe yenidoğanın hijyenine ve bakımına yönelik birçok geleneksel uygulama yapılmaktadır. Bunların başında yenidoğanın göbek bağına yapılan uygulamalar yer almaktadır. Bebeğin ömrünün uzun olması için göbek bağının uzun kesilmesi, bebeğin göbeğine herkes tarafından sevilip sayılan biri tarafından tükürülmesi, bebeğin sonrasında iyi bir ve eğitimli bir insan olması için düşen göbeğinin cami, okul, hastane vb. bahçesine gömülmesi, yenidoğanın göbeğinin çabuk düşmesi için anne sütü, kahve, zeytin yağı, pudra, kolanya vb. ürünlerin sürülmesi gibi uygulamalar yapılmaktadır (Sevinç & Celasin, 2023, s.1-11). Yenidoğanın göbeğinin düştükten sonra yapılan uygulamalar zararsızdır. Ancak göbeğin üzerin sürülen maddeler yenidoğanın göbeğinde enfeksiyona neden olabilir. Bu durum yenidoğanda hastalık oranlarını artırır (Toksöz, 2023, s.117-121).

Türk kültüründe yenidoğanın sararmaması için sarı örtü örtülmesi, bebeğe altın takılması veya şekerli su içirilmesi de ayrı bir geleneksel

uygulamadır. Sarı örtü örtmenin yanı sıra bebeklerin ağzına limon suyu damlatma ya da kulağının arkasını keserek kan akıtma da sarılığın tedavisinde kullanılan geleneksel uygulamalardır (Özdemir, 2020, s.3-10). Sarılık durumunda yapılan bu etkisiz tedavi yöntemleri ile bebeğin kanındaki bilirubin seviyesi daha çok yükselebilir ve bu durumda kernikterus tablosu oluşarak, nörolojik gelişim olumsuz etkilenebilir.

Yenidoğanda saçlı derinin üst tabakasında oluşan pullanmaya konak adı verilir. Konak oluşumunda annelerin bebeğin saçına zeytin yağı sürüp ince bir tarak yardımıyla taradıkları sonrasında da çocuğa banyo yaptırmaları Türk kültüründe yapılan geleneksel uygulamadır (Çınar vd., 2015, s.378-386). Zeytin yağının bebeğin saçına sürülmesi ve sonrasında da temizlenmesi durumu bebeğin sağlığı açısından olumsuz etki yaratmayan bir geleneksel uygulamadır.

Pamukçuk ağız içinde *Candida albicans* grubu mantarı nedeniyle ortaya çıkan ve ağız içinde süt kusmuğuna benzeyen bir enfeksiyondur. Literatürde monaliazis, halk arasında ise pamukçuk olarak bilinir. Yenidoğan döneminde ağız içi yetersiz hijyen nedeniyle oluşabilir (Arabacı vd., 2016, s.61-86). Türk kültüründe ağız içinde pamukçuk oluşan yenidoğana, annenin saçını sürmesi, limon tuzu ve tuzla silme, tavuğun su içtiği yalaktan alınan suyu sürme gibi enfeksiyonu arttıracak zararlı uygulamaların yanı sıra bebeğin ağzını su, karbonatlı su, anne sütü veya kuru temiz bez ile silme gibi zararı olmayan uygulamalar da yapılmaktadır (Sevinç & Celasin, 2023, s.1-11).

Türk kültüründe bebeğin bakımında diğer yaygın kullanılan uygulamalar, bebeğin güzel ve bacaklarının düzgün olması ayrıca rahat uyması için sıkı kundak uygulaması yapılması, bebeğin gelecekte kötü kokmaması için tuzlanması, albasmasını önlemek için kırk gün dışarı çıkarılmaması ve bebeğin yalnız bırakılmaması, yüzünde sivilce veya leke olmaması için âdet olan kadının çocuğa baktırılması, bebeğin tırnaklarının kırkı çıktıktan sonra kesilmesi, bebeğin güzel olması için burnunun sıkılması ve yüzüne anne sütü sürülmesidir. Ayrıca yenidoğana nazar değmemesi için dua okunması ve yastığının altına çörek otu ve küçük boyutta Kur'an konulması, isminin kulağına ezan

okunarak fısıldanması, kırk banyosunun yaptırılması gibi geleneksel uygulamalar da mevcuttur (Kaş & Karadede, 2023, s.580-589; Özdemir, 2018, s.3-10; Sevinç & Celasin, 2023, s.1-11).

Yenidoğan Bakımında Höllük Uygulaması

Höllük killi bir toprak çeşitidir. Toplanan killi toprak elenir üstte kalan mercimek tanesi büyüklüğündeki kısım bebek bakımında kullanılır. Höllük özellikle İç ve Doğu Anadolu bölgesinde kullanılan bir geleneksel uygulama yöntemidir. Höllük tavada bebeği yakmayacak şekilde ısıtılır, bebeğin altına serilir ve bebek bu şekilde kundaklanır. Höllük uygulamasındaki amaç, ısınan höllüğün bebeği sıcak tutması, gaz oluşumunu engellemesi ve idrar emici özelliği olmasıdır (Uysal vd., 2019, s.211-217).

Sonuç ve Öneriler

Ana-çocuk sağlığı hizmetleri alanında çalışan tüm sağlık çalışanlarının, toplumun sağlık ve hastalık konusunda inanç ve değerlerine saygılı, kültür odaklı hizmet sunması önemlidir. Sağlık çalışanları ve özellikle hemşirelerin hizmet verdikleri toplumun kültürel değerlerini bilmesi bakım kalitesini artırır. Toplumun sağlıkla ilgili davranışlarını geliştirebilmek için hemşirenin geleneksel tedavilerin arkasında hangi kültürel etmenlerin yer aldığını bilmesi ve bu etmenleri anlamaya çalışması gerekir. Günümüzde artan kültürel farklılıklarla birlikte, kültürel farklılıklara duyarlı sağlık hizmeti sunmak daha önemli hâle gelmiştir. Kültürel odaklı yaklaşım ile hizmet götürülen toplumun sağlık davranışlarını etkileyecek sosyokültürel özellikleri bilinir ve sağlığı olumsuz yönde etkilemeyecek uygulamaların yerine medikal yaklaşımın getirilmesi sağlanır. Gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemlerde anne ve bebeğine verilen nitelikli bakım anne ve bebek ölüm oranlarını azaltacaktır.

Kaynakça

- Abbott, O. (2020). The self as the locus of morality: A comparison between Charles Taylor and George Herbert Mead's theories of the moral constitution of the self. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 50(4), 516-533. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12258>)
- Özdemir, S. (2020). Bebek bakımında geleneksel uygulamalar. *Sağlık ve Toplum*, 30(3), 3-10.
- Nyaloko, M., Lubbe, W., Moloko-Phiri, S. S., & Shopo, K. D. (2023). Exploring cultural determinants to be integrated into preterm infant care in the neonatal intensive care unit: an integrative literature review. *BMC pregnancy and childbirth*, 23(1), 15.
- Kaş, G., & Karadede, H. (2023). Türkiye’de Yenidoğanlara Uygulanan Geleneksel Yöntemler: Nedenleri ve Sonuçları Açısından Bir Değerlendirme. *Health Academy Kastamonu*, 8(3), 580-589. <https://doi.org/10.25279/sak.1093947>.
- Aubel, J., & Chibanda, D. (2022). The neglect of culture in global health research and practice. *BMJ Global Health*, 7(9), e009914.
- Arumugam, L., Kamala, S., Ganapathy, K., & Srinivasan, S. (2023). Traditional Newborn Care practices in a Tribal Community of Tamilnadu, South India: a mixed methods study. *Indian Journal of Community Medicine*, 48(1), 131-136.
- Çınar, İ. Ö., Özbek, Ş., & Özkaya, E. (2023). Yenidoğan Bebeği Olan Annelerin Kendileri ve Bebekleri İçin Yaptıkları Geleneksel Uygulamalar ve İlişkili Faktörler: Kesitsel Bir Çalışma. *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi*, 6 (3), 201-210.
- Zeyneloğlu, S., & Kısa, S. (2018). Traditional practices for maternal and newborn care among Turkish postpartum women. *Applied Nursing Research*, 39, 148-153.
- Deger, V. B., & Butun, A. (2025). Traditional care practices known and/or used by different ethnic groups for newborns during the postpartum period. *BMC Public Health*, 25(1), 1622.

- World Health Organization (WHO) (2025). https://www.who.int/health-topics/breastfeeding#tab=tab_1
- Suzan, Ö. K. (2020). Kolostrum: Özellikleri ve prematüre bebeğe faydaları. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 29(3), 221-227.
- Pekyiğit, A., Yıldız, D., Fidancı, B.E., Çalık, B.B., Dehmen, Ö., Koçak, T., Altıntaş, S. (2020). Annelerin bebek bakımında kullandıkları geleneksel uygulamaların kuşaklararası boyutu. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 14(4), 443-451. DOI: 10.21763/tjfmpe.733696.
- Ünver, K. E., Özgürhan, A.G., Yiğit, Ö., Samancı, N. (2018). Yenidoğan bebek bakımındaki geleneksel uygulamaların bebek sağlığı ve ailelerin sosyo-ekonomik düzeyi ile ilişkisi. *Journal of Human Sciences*, 15(4), 2322-2340. DOI:10.14687/jhs.v15i4.4432
- Sevinç, H. Y., & Celasin, N. Ş. (2023). Dünyada ve Türkiye'de Annelerin Geleneksel Bebek Bakım Uygulamaları Farklı mıdır?. *Göbeklitepe Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(12), 1-11.
- Toksöz, F. (2023). Sağlıklı yenidoğanın doğum sonrası temel hijyenik bakım gereksinimleri. *Hitit Medical Journal*, 5(2), 117-121.
- Çınar, İ. Ö., Aslan, G. K., Kartal, A., İnci, F. H., & Koştı, N. A. (2015). Annelerin 0-1 yaş bebek bakımında uyguladıkları geleneksel yöntemlerin incelenmesi. *TAF Prev Med Bull*, 14(5), 378-386.
- Arabacı, Z., Yıldırım, J.G., Dündar, B.N. (2016). Bebeklerde uygulanan geleneksel yöntemler. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1(1), 61-86.
- Uysal, G., Beydağ, K. D., & Düzkaya, D. S. (2019). 0-12 aylık bebeği olan ebeveynlerin bebek bakımına ilişkin geleneksel uygulamaları. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(2), 211-217.